चिकित्सक दृष्टिकोन

प्रभाकर नानावटी

चिकित्सक दृष्टिकोन

(चिकित्सा करणारे काही लेख)

प्रभाकर नानावटी

अनुक्रमणिका

द्विधा मनस्थिती

द्विधा मनस्थितीतून बाहेर कसे पडायचे?

मागच्या काही दिवसातील आपल्यावर गुजरलेल्या द्विधावस्थांचे काही प्रसंग तरी आपल्याला नक्कीच आठवत असतील. बर्थ डे पार्टीच्या वेळी ब्लॅक फॉरेस्ट केकचा डोंगर पाहून खाण्यासाठी आपले हात शिवशिवले असतील. त्याच वेळी वाढत्या वजनाची, (वा मधुमेहाची) आठवण झाल्यामुळे स्वत:ला शिव्या देत काढता पाय घ्यावे लागल्याचे आपण विसरणार नाही. अशा प्रकारचे कित्येक छोटे मोठे प्रसंग आपल्या आयुष्यात अनेक वेळा येवून गेले असतील. आजकाल त्यांची आठवणही नकोशी झालेली आहे. ओल्या पार्टीच्या वेळी, चोरून सिगरेट ओढताना, चोरून प्रेम करताना, विवाहबाह्य संबंध ठेवताना, नेटवर लैंगिक संस्थळांचे सर्फिंग करताना, ... इ.इ वेळी एकीकडे मनाला या गोष्टी हव्याहव्याशा वाटत असतात व दुसरीकडे आपला 'आतला आवाज' या प्रकारातील धोक्यांचा इशारा देत असतो.

हा आपला 'आतला आवाज' आपल्याला स्वस्थ बसू देत नाही व समोरच्या गोष्टींचा मनसोक्त आनंद घेवू देत नाही. गंमत म्हणजे हा आपल्याला या द्विधा मनस्थितीतून बाहेर काढण्यास धड मदतही करत नाही. आपण जर दृढनिश्चयी नसल्यास करू की नकोची ही जीवघेणी कसरत खरोखरच एके दिवशी जीव घेणारी ठरू शकेल. मनाच्या या दोलायमान स्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी नेमके काय करावे याचा अंदाजच येत नाही. त्यामुळे शेवटी वैतागून, कुठलाही निर्णय न घेता, जे होईल ते होऊ दे म्हणत गोष्टी हाताबाहेर जाऊ देणे हा एकच पर्याय आपल्यासमोर राहतो. परंतु हा पर्याय कुठल्याही दृष्टीने योग्य आहे असे म्हणता येणार नाही.

शक्य असल्यास अशा अटीतटीच्या वेळी आपण एखादी यादी करू शकतो. एका रकान्यात त्याच्या बाजूचे व दुसऱ्या रकान्यात त्याच्या विरोधातील मुद्दे नोंदवू शकतो. हवे असल्यास अल्पकालीन व दीर्घकालीन

फायद्या-तोट्यांचा हिशोबही ठेवू शकतो. परंतु एवढ्यावरच हे भागणार नाही. कारण हे फायदे - तोटे, वा अनुकूल - प्रतिकूल मुद्दे तुमच्या दृष्टीने त्या क्षणी बरोबर असतीलही. परंतु त्यातील काही कदाचित गैरसमजुतीवर आधारलेलेही असू शकतील. तुम्ही नोंदविलेल्या मुद्द्यांचे कठोर परीक्षण करणे, अपवादात्मक परिस्थितीचा आढावा घेणे, विवेकी विचारांशी त्यांची पडताळणी करणे, काही चुकींचे assumptions आहेत का याचा शोध घेणे गरजेचे ठरतील. आपल्याला ती वस्तू खरोखरच हवी का? किंवा आपल्या अशा वर्तनामुळे कुणीतरी दुखावतील का? वा आपल्या आरोग्यावर त्याचे विपरीत परिणाम तर होणार नाहीत ना? यांचाही विचार करावा लागेल. तुम्ही यादी करताना सर्व facts व figures लक्षात घेतलेले आहेत का? याचीसुद्धा तपासणी करावे लागेल.

कुठलाही निर्णय घेत असताना तो पहिल्या झटक्यात चुकीचा ठरू नये व पुन्हा पुन्हा तेथेच घुटमळत राहू नये याची काळजी घ्यावी लागेल. कदाचित तुमचे निष्कर्ष बरोबर असतील. परंतु कारवाई चुकीच्या पद्धतीने होत असेल. अशा वेळी तुम्हाला अवलंबिलेली पद्धत बदलावी लागेल. अडचणीवर मात करावे लागेल. आपण मृगजळाच्या (dead goal) मागे तर धावत नाही ना याचाही अंदाज घ्यावा लागेल. व एवढे करूनही हाती काही लागत नसल्यास निर्णय बदलण्याची कणखरता आपल्यात असायला हवी.

द्विधा स्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी आपल्याकडे कुठलीही जादूची कांडी नाही. आपल्याला पुढे नेण्यासाठी वाटेत कुठलेही दीपस्तंभ नाहीत. काही वेळा आपल्याकडे पुरेशी माहिती नसते; असलेली माहिती चुकीची असू शकते; मूल्यांचा तिढा असतो; कुठलाही निर्णय घेतला तरी आपण जिंकू हा आत्मविश्वासही नसतो. अशा प्रसंगी योग्य निर्णयापेक्षा समाधानकारक निर्णय घेणे समस्येला उत्तर असू शकेल. परंतु द्विधा स्थिती आल्यास त्याचा सामनाच करायचा नाही हे योग्य नसेल.

मानसिक चलबिचलता हा एक न टाळता येणारा माणसांचा गुणविशेष आहे. त्याच्या जास्त खोलात शिरल्यास तो आपल्याला तारू शकतो किवा मारूही शकतो. आपल्या मनात फक्त त्याची एकच बाजू दिसत असल्यास आपली दिशाभूल होण्याची शक्यता जास्त. आपल्या मनस्थितीला वस्त्राची उपमा दिल्यास आपले हे वस्त्र अखंड नसून वेगवेगळया कापडाचे तुकडे वापरून केलेल्या गोधडीसारखे ते असेल. काही ठिकाणी ते उसवलेलेसुद्धा असू शकेल.

सामान्यपणे आपण कधीच एका साच्यात वा एका मुशीत तयार झाल्यासारखे नसतो. आपण रोबो नाही. आपण विविधांगी असतो. परिस्थितीनुसार आपल्या इच्छा - आकांक्षा बदलत असतात. आपल्या अपेक्षा कमी जास्त होत असतात. काही वेळा आपण फारच कमकुवत ठरतो व काही वेळा असामान्य धैर्यही दाखवू शकतो. (हे बळ कुठून आले हेही आपल्याला सांगता येत नाही.) मित्रांच्या घोळक्यातून जात असताना त्यातील काहींच्या बाबतीत आपण विशेष सावधानता बाळगत असतो. नाते संबंधात काहींच्या बाबतीत टोकाचा विश्वास व इतरांच्या बाबतीत मात्र नको तेवढ्या शंका. आपण कुठे धोका पत्करतो व कुठे नाही याचा नेम नाही. त्यामुळेच आयुष्याचे वस्त्र विणताना या वेगवेगळया धाग्याना एकत्र करत असतो व विणलेल्या वस्त्रानी आपल्या स्वत्वला आच्छादण्याच्या प्रयत्नात असतो. फक्त असे करताना काही धागे/तुकडे नीटपणे बसलेले असतात व काही उसवलेल्या स्थितीत असतात.

ज्या प्रकारे व्यक्ती तितक्या प्रकृती त्याच प्रमाणे आपण जोपासत असलेल्या मूल्यातही विविधता जाणवते. याचे एक ठळक उदाहरण म्हणून स्वातंत्र्य व सहकार्य या मूल्यांचे देता येईल. आपण स्वतंत्रपणे विचार करू शकतो; आपण कळपातील शेळी - मेंढ्यासारखे वागत नाही, याचा आपल्याला रास्त अभिमान असतो. त्याच वेळी एकमेकाशिवाय आपण राहू शकत नाही, हे सहकार्य मूल्यावरील आपला विश्वास दर्शविते. आपण कुटुंब

व्यवस्थेपासून, समाज व्यवस्थेपासून दूर पळू शकत नाही. अशा वेळी आपले मुक्त स्वातंत्र्य संकुचित होत असल्यास आपण ते स्वीकारतो. सहकार्याचाच वसा उचललेला असल्यास सदासर्वकाळ आपण मान खाली घालून ओझ्याचे बैल होत नाही. केव्हा तरी स्वातंत्र्याची उर्मी उफाळून येते व आपल्याला स्वस्थ बसू देत नाही. पूर्णार्थाने आपल्याला स्वातंत्र्य वा सहकार्य कधीच उपभोगता येणार नाही. एखादा जास्त असेल व एखादा कमी. एखाद्याला या गोष्टी फायदेशीर ठरतील तर दुसऱ्याला हानिकारक. किंवा त्याच व्यक्तीला दुसऱ्या प्रसंगात तीच गोष्ट हानिकारक ठरेल.

त्यामुळे द्विधा मनस्थिती म्हणजे काही तरी भयंकर, अपायकारक अशी समजूत करून घेण्यात अर्थ नाही. याही स्थितीतून बाहेर पडण्याचे अनेक मार्ग आहेत. फक्त या स्थितीची योग्य जाणीव ठेवूनच आपले वर्तन हवे.



उद्दिष्टपूर्ती

वृथा प्रयत्न करणे सोडण्याची योग्य वेळ कोणती?

गेली कित्येक वर्षे आपण Ph D साठी म्हणून संशोधन करत आहात. संशोधन अजूनही पूर्ण न झाल्यामुळे तुमचा गाइड तुमच्यावर भरपूर वैतागला आहे. घरचे सर्व शिव्या देत आहेत. तुम्ही स्वत: इतर कुठल्याही गोष्टीकडे लक्ष देऊ शकत नाही. मौज-मजा करू शकत नाही. हे अती झालं म्हणून गाशा गुंडाळण्याचा विचार मनात हजारो वेळा आला असेल. तरीसुद्धा तुम्ही आशा सोडली नाही. इतका वेळ, परिश्रम (व पैसा) यात ओतलात व शेवटच्या क्षणी अशा प्रकारे हार खाणे नामुष्कीचे ठरेल याची तुम्हाला जाणीव आहे. परंतु एके दिवशी Ph D मिळवूनच दाखवीन ही जिद्द तुम्हाला स्वस्थही बसू देत नाही.

जिद्द असणे हे एक चांगले जीवनमूल्य आहे यात शंका नाही. परंतु या मूल्याला नको तितके महत्व दिले जाते हेही तितकेच खरे. जिद्दीने हाती घेतलेले काम काही काळातच कालबाह्य झाले आहे हे लक्षातच येत नाही. त्यामुळे अट्टहासापायी चुकीच्या गोष्टीमागे लागून वेळ व परिश्रम वाया घालवले जातात.

अशा प्रकारच्या तिढ्यातून बाहेर पडण्यासाठी आपण आपल्या उद्धिष्टसाध्यतेसाठी केलेल्या आर्थिक गुंतवणुकीच्या आधारे निर्णय घेणे टाळावे. तुमच्या Ph Dच्या संदर्भातच बोलायचे ठरविल्यास आपण किती फी भरली, किती पुस्तकं विकत घेतली वा या काळात मी किती कमवू शकलो असतो इ.इ. प्रश्न अप्रस्तुत ठरतील. प्रश्नच विचारायचा असल्यास तुमच्या प्राधान्यक्रमांच्या यादीत आजही Ph D मिळवणे सर्वात वर आहे की नाही हा प्रश्न विचारायला हवा. (जेव्हा तुम्ही संशोधनास सुरुवात केली त्यावेळी कुठला अग्रक्रम होता याचाही आता विचार करण्याची गरज नाही.)

दृढनिश्चयाच्या मागे लागणे कितपत योग्य आहे याबद्दल मानसतज्ञ विचार करत आहेत. भिंतीवर डोके आपटण्याचे प्रयत्न वेळीच न सोडल्यास तुमच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होण्याची शक्यता बळावते. अनेक तरुण- तरुणींनी

आपली चूक सुधारून वेगळ्या मार्गाने जाण्याचे ठरवल्यानंतर त्यांच्यातील ताणतणाव नाहिश्या झाल्या. एक मात्र खरे की उद्दिष्टपूर्ती अशक्यातली गोष्ट आहे हे कळल्यानंतर त्याची कास सोडण्याचा निर्णय पटकन घेता येऊ शकते. परंतु अशक्यातली की आवाक्यातली हेच कळत नसल्यामुळे अनेकांना अडचणींना सामोरे जावे लागते. उशीरा निर्णय घेतल्यामुळे मानसिक व शारीरीक दुष्परिणाम भोगावे लागतात. नाते संबंध दुरावतात. आयुष्य नीरस वाटू लागते. अर्ध्या वाटेवरून परतीचा निर्णय घेतला याचा अर्थ तुम्ही loser आहात असे कधीच होत नाही.

अरिस्टॉटलच्या मते कुठलीही गोष्टीचे अती होणे (अती जास्त वा अती कमी असणे) आपल्याला हानिकारक ठरू शकते. दृढनिश्चय हीसुद्धा अशीच गोष्ट आहे. फारच कमी असल्यास तुम्ही कमकुवत ठरवले जाता. जास्त असल्यास दुराग्रहीचा शिक्का बसतो. त्यामुळे जास्तही नको व कमीही नको अशा प्रकारचे संतुलन साधणे गरजेचे ठरते. जुगार खेळताना हातात कुठपर्यंत पानं धरून ठेवावीत व केव्हा ती पानं फेकून द्यावीत यातच खरा शहाणपणा असतो. जुगार खेळणारा नेहमीच आपल्या हातातील पानांचा आढावा घेत असतो. हातातील पानं व जिंकण्यासाठीची रक्कम यांचा मेळ तो घालत असतो. परंतु हेसुद्धा तो सुरुवातीला करत नाही. काही हात खेळल्यानंतर त्याचे विचारचक्र चालू होतात. व त्यानुसार तो निर्णय घेतो. परिस्थितीनुसार त्याची strategy बदलते. नवीन माहिती मिळाली की तो पुनर्विचार करू लागतो. धोका पत्करताना तो किती रक्कम जिंकणार आहे, समोरच्या भिडूच्या हातात कुठली पानं असावीत याचा अंदाज घेत तो खेळात भाग घेतो. आयुष्यातील अनेक प्रश्नांसाठीसुद्धा वर उल्लेख केलेल्या जुगाऱ्याचे उदाहरण तंतोतंत लागू होऊ शकते.

जेव्हा आपण एखादी गोष्ट करण्याचे ठरवतो तेव्हा ती गोष्ट आवाक्यातली असून ती पूर्ण करणे शक्य आहे या भरवश्यावरच ते काम आपण हाती घेतो. परंतु एकदा काम हाती घेतल्यानंतर वास्तव वेगळेच असते; आपले अंदाज

चुकीचे ठरतात; काही अडचणी येतात; नेमके काय करावे सुचत नाही; ना धरवत नाही, ना सोडवत नाही अशी वेळ येते. मग आपण कुढत मन मारत काही तरी अघटित घडेल याची प्रतीक्षा करत बसतो. ज्याच्या मागे आपण लागलो आहोत त्यासाठीचे परिश्रम व अपेक्षा वाढतच आहेत याची जाणीव होऊ लागते. योग्य संधी न मिळाल्यामुळे आपण निश्चयापासून डळमळीत होऊ लागतो. हे सर्व करत बसण्यापेक्षा कुटुंबाबरोबर थोडासा वेळ घालवला असता तर बरे झाले असते असे म्हणण्याची पाळी येते.

त्यामुळे वेळीच आढावा घेत, नवीन माहितीचा अंदाज घेत उद्दिष्टपूर्तीसाठी पुनर्विचार करणे गरजेचे ठरते



सुखाचा शोध

सुखाच्या मागे मागे आपण धावत रहावे का?

कदाचित हा प्रश्न अत्यंत मूर्खपणाचा वाटेल. परंतु सुखी माणसाचा सदरा सापडणे व वाळवंटातील मृगजळ पकडणे दोन्ही सारखेच ठरतील. सुखाचा शोध घेण्याचा मार्ग फारच खडतर आहे याची जाणीव बहुतेकांना आहे व या मार्गावरील खड्ड्यात पडणाऱ्यांची, टक्के टोणपे सहन करत राहणाऱ्यांची संख्यासुद्धा कमी नाही. या मार्गाच्या शेवटच्या टप्प्यात परमसुख मिळणार आहे या आशेने आपण मार्गक्रमणातील दु:ख, वेदना, त्रास, विसरून पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करत असतो. भरपूर पगाराची नोकरी, मुबलक (अतिरिक्त!) पैसा (disposable income), प्रशस्त घरात वास्तव्य, आवडत्या संगातीबरोबरचे कौटुंबिक सौख्य, आरोग्यमय जीवन, इत्यादीत अडकून घेतल्यामुळे आयुष्यात या व्यतिरिक्तही काही गोष्टी असू शकतात, त्यातूनही मानसिक समाधान मिळू शकते, हे आपण विसरत आहोत. इतर गोष्टींकडे दुर्लक्ष करत आहोत.

सुखाच्या शोधातील मार्गस्थाला सुरुवातीला अनेक प्रकारच्या उपदेशांना, सल्ल्यांना तोंड द्यावे लागते. काही उपदेश नक्कीच मार्गदर्शी व good sense चे असतात. उदाहरणार्थ, परस्परातील सौहार्दपूर्ण वर्तन, इतरांसाठी त्याग, कृतज्ञता, यातच सुख असून स्वार्थीपणात, अप्पलपोटेपणात नसते, हा उपदेश नक्कीच आपल्याला उपयोगी पडू शकेल. त्याचप्रमाणे संपत्तीच्या मागे धावण्यात, किंवा सत्ता हाशील करण्यासाठी काहीही करत राहण्यात सुख नाही, हा सल्लासुद्धा योग्य ठरेल. परंतु कौटुंबिक सौख्य किंवा भरपूर संपत्ती काही निवडक नशीबवान व्यक्तींनाच मिळते व आपल्या नशीबात ते लिहिलेले नसल्यामुळे आपण प्रयत्न करण्याची गरज नाही, हा सल्ला कदाचित अस्थायी ठरेल.

मुळातच कशामुळे आपण सुखी (वा दु:खी) होतो हेच आपल्याला समजत नसते. म्हणूनच आपण सदान कदा सुखाच्या मार्गापासून भरकटत जातो. अनेक वेळा (आपल्या दृष्टीने) आयुष्याला कलाटणी देणाऱ्या महत्वाच्या

घटना किंवा आपले प्रयत्न - सकारात्मक वा नकारात्मक - फारच कमी प्रमाणात व कमी काळासाठी आपल्या सुख - दु:खात भर घालत असतात, हे आपण लक्षातच घेत नाही.

याचा अर्थ आपण सुखासाठी प्रयत्नच करू नये का? तसे नव्हे. फक्त आपण चांगल्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी प्रयत्न करत असताना आपल्या अपेक्षा आपल्या अंदाजाप्रमाणे पूर्ण होतीलच याची खात्री बाळगू नये, एवढाच इशारा देण्याचा उद्देश येथे होता. महत्वाचे म्हणजे आपण अशा प्रयत्नांच्या अनुभवातून जात असताना आपल्याला कशात समाधान व आनंद मिळू शकतो याचा अंदाज येईलच. त्यामुळे आपण उगीचच भव्य दिव्य मोठे काही तरी करत राहण्यापेक्षा ज्या अनुभवाद्वारे समाधान मिळते, त्यातच आणखी वाढ करण्यात गुंतून राहणे, प्रयत्न करत राहणे योग्य ठरू शकेल. आपण जे करत आहोत ते (फक्त) सुखासाठी नसले तरी काही जीवन मूल्यांसाठी त्यांच्या जोपासनेसाठी केलेल्या प्रयत्नात जे समाधान मिळते त्यातच खरे सुख दडलेले असते, याचे भान हवे. बाजारात उपलब्ध असलेली सुखाच्या शोधाबद्दलची शेकडो पुस्तक हीच गोष्ट आलटून पालटून सांगत असतात. परंतु मतितार्थ मात्र एकच असतो.

एकेकाळी सुख-समाधान-मानसिक शांती इत्यादीसाठी भगवंताला शरण जाणे हाच एकमेव उपाय होता. त्यासाठी बाबा, महाराज, माताजी इत्यादी भगवंताच्या दलालांची मनधरणी करावे लागत असे. (आजही असे करणाऱ्यांची संख्या कमी नाही). परंतु आजकाल सुख -समाधानाच्या गुपिताची मक्तेदारी मानसतज्ञांकडे आहे की काय असे वाटत आहे. एकेकाळी धर्मगुरूच्या मठातून वा देवळातून जाणारा हा परमोच्चसुखाचा मार्ग आजकाल मानसतज्ञांच्या क्लिनिकमधून जात असल्यामुळे काळजी वाटत आहे. कारण ही मंडळीसुद्धा अध्यात्माचीच कास धरण्याचा आग्रह करत आहेत.

पूर्वी मानसशास्त्र व तत्वज्ञान एकमेकांच्या पावलावर पाऊल ठेवत जात होते. परंतु सुमारे शंभर वर्षापूर्वी मानसशास्त्र स्वतंत्र वाटेने जाऊ लागली व

तत्वज्ञानापासून फारकत (सोडचिठ्ठी) घेतली. परंतु हे करताना या विषयावर लिहिलेल्या पुस्तकांची वाटणी कशी करावी हा पेच त्यांच्यासमोर उभा राहिला. शेवटी (कंटाळून!) मानसशास्त्राने याविषयाशी संबंधित सर्व पुस्तकं तत्वज्ञानाच्या खोलीत ढकलून दिले. (व ती पुस्तकं अजूनही तेथेच धूळ खात पडलेले आहेत!) परंतु आता एवढ्या वर्षानंतर मानसशास्त्राला या सुख-समाधानावरील पुस्तकांची तीव्रतेने आठवण होऊ लागली आहे. म्हणूनच मानसशास्त्र अती उत्साहाने सुख समाधानाचा शोध घेत आहे.

तत्वज्ञानाला आपल्या जुन्या मित्राला खरोखरच मदत करावयाची इच्छा असल्यास एखाद्या समस्येचे description व त्यासाठीचे prescription यामधील नेमका फरक काय असतो हे मानसशास्त्राला समजावून सांगणे गरजेचे आहे. मानसशास्त्र एखाद्याचे मन नेमके कसे काम करते याचे वर्णन करणारे शास्त्र आहे. परंतु आक्रमक मानसशास्त्रज्ञांना मात्र मानसशास्त्र म्हणजे लोकांनी कसे वागावे व वागू नये हे सांगण्याचे शास्त्र आहे असे वाटू लागले आहे.

कुटुंब वा समाजात राहिल्यामुळे सुख मिळत असल्यास आपले वर्तन कुटुंब - समाज यांच्या अपेक्षाशी सुसंगत असावे असा त्यांचा दावा असतो. उदाहरणार्थ, भोवतालचा समाज धार्मिक असल्यास, तुम्हाला आवडो न आवडो, तुम्हीसुद्धा धार्मिक असणे गरजेचे असते. धर्मपालन रूढी परंपरांचे ओझे तुमच्यावर लादते. परमेश्वरावर विश्वास ठेवण्याची सक्ती करते. मुळात धर्माची शिकवण सत्य काय आहे ते सांगणे असावे; तुम्हाला कशात समाधान मिळते हे सांगण्याचे त्याचे काम नाही. मानसशास्त्र खरोखरच विज्ञानाची भूमिका बजावत असल्यास अशा प्रसंगी तटस्थ असणे अपेक्षित आहे. कारण विज्ञानाला या गोष्टीशी काही देणे घेणे नाही. ते फक्त आपण आपल्या आयुष्याशी झगडत असताना त्यासाठी लागणारे काही ठराविक नियम, काही ठोकताळे, नैसर्गिक घडामोडी याविषयी सांगू शकते. तुम्ही सुखी राहण्यासाठी

काय करत आहात - परमेश्वराला मानता की नाही; देवाची प्रार्थना करता की नाही - याच्याबद्दल विज्ञान काहीही सांगू शकत नाही.

मानसशास्त्रीयदृष्ट्या आपण मानत असलेले मूल्य व त्यांची जोपासना यासाठी करत असलेले प्रयत्न यानाच सुख - समाधानाची साधनं असे समजत असल्यास आणखी काही समस्या उद्भवू शकतात. उदाहरणार्थ, परस्पर सौहार्दता व संबंध हे आपल्या समाधानी आयुष्याचे सूचक आहेत. हे कदाचित मानसशास्त्राला मान्य होणार नाही. यात काही तरी काळे बेरे असावे, असा संशय मानसशास्त्र निर्माण करू शकते. या शास्त्राच्या मते मूल्य किंवा मूल्याविषयीची आपुलकी स्वायत्त असू शकत नाही. म्हणूनच मानसशास्त्र आपल्याला सुखी राहण्यासाठी वेगवेगळे मार्ग सुचवत असते. परंतु आपण काय करावे वा काय करू नये या गोष्टी कालांतराने नैतिकतेच्या अखत्यारीतील विषय होतात. त्यामुळे आपल्याला तत्वज्ञानाला शरण जावे लागते. परंतु तत्वज्ञान आपल्याला काय करावे वा करू नये हे सांगत नाही; फक्त आपण स्वत: निर्णय घेण्याइतके समर्थ व्हावे यासाठी ते प्रयत्न करते.

हेही नसे थोडके!



आध्यात्मिकता

आध्यात्मिकतेची (spiritualism) खरोखरच गरज आहे का?

आज काल 'माझा कुठल्याही धार्मिक कर्मकांडावर विश्वास नाही; मी धार्मिक नाही; परंतु मला आध्यात्मिकतेत(spiritualism) रुची आहे' असे सार्वजनिकरित्या विधान करणाऱ्यांची संख्या दिवसे न दिवस वाढत आहे. जणू काही आध्यात्मिकता म्हणजे एक फॅशन असल्यासारखे त्याकडे बघितले जात आहे. इंटरनॅशनल म्हणून स्वत:च शिक्का मारून घेतलेल्या महागड्या इंग्रजी माध्यमाच्या रेसिडेन्शियल स्कूलमध्ये तर याचे पेवच फुटले आहे. त्यांच्या मते प्रत्येकाला आपले समृद्ध आयुष्य जगण्यासाठी आध्यात्मिक शहाणपणाची (spiritual intelligence) गरज असून विद्यार्थ्यांना अगदी लहानपणापासूनच ते शिकवायला हवे. काही वर्षांपूर्वी emotional intelligence ची हवा होती व आता त्याची जागा आध्यात्मिक शहाणपण घेवू पाहत आहे.

मुळात आध्यात्मिकता ही एक अत्यंत ढोबळ, तकलादू अशी संकल्पना आहे. त्याची शाब्दिक फोड केल्यास ऐहिकतेच्या विरोधातील ही संकल्पना आहे, हे लक्षात येईल. त्याचप्रमाणे आध्यात्मिकता ही वास्तवातील भौतिकतेपेक्षा वेगळे काही तरी सांगण्याचा प्रयत्न करत आहे, हेही लक्षात येईल. विज्ञानातील नियम, तत्व, सिद्धांत याव्यतिरिक्त या जगात इंद्रियजन्य अनुभवाच्या पलिकडे कित्येक - आत्मा, चेतना, अलौकिकशक्ती, अतिंद्रीय शक्ती, इ.इ .- गोष्टी असून त्यांची जाणीव ठेवल्यामुळे आपले आयुष्य समृद्ध होत राहील असा तर्क त्यामागे असण्याची शक्यता आहे. ध्यान, योग, एकांत, प्राणायाम इत्यादीद्वारे मानसिक समाधान मिळू शकते, माणूस चिंतामुक्त होवू शकतो यावर येथे भर दिला जातो. आधुनिक तत्वज्ञ व वैज्ञानिक यांना मात्र आध्यात्मिकता ही एक ऐतिहासिककालीन कालबाह्य व निरुपयोगी अशी एक संकल्पना आहे, असे वाटते.

आपल्यातील काही जणांना आध्यात्मिकतेच्या रूढ अन्वयार्थाऐवजी आयुष्याला आकार देणारे जीवनमूल्य म्हणून त्याकडे पाहावे असे वाटते.

आपल्या सुखी व समाधानी आयुष्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व त्यासाठी पैसा-संपत्तीची ओढ असावी लागते. त्याच बरोबर सौंदर्य, प्रेम, सहानुभूती यांची अनुभूती घेणेसुद्दा गरजेचे असते. निसर्गातील विविधतेकडे, चमत्कारसदृश घटनेकडे विस्मित दृष्टीने बघण्याचीही गरज असते. याप्रकारच्या गोष्टींचे स्पष्टीकरण विज्ञानाच्या आवाक्याबाहेरच्या असल्यामुळे व यासाठीच्या ऐहिक दृष्टिकोनात हिशोबीपणा असल्यामुळे आध्यात्मिकतेला जीवनमूल्य म्हणून स्वीकारायला हवे, असे त्यांना वाटते. परंतु सौंदर्य, प्रेम, आश्चर्य, इत्यादीसाठी आध्यात्मिकता हा शब्दप्रयोग योग्य ठरेल का? मुळात अध्यात्माची भलावण करणारे कुठल्या हेतूने हा शब्द वापरतात याचा नेमका अंदाज येत नाही. या भौतिक जगाच्या पलिकडे काही अज्ञात गोष्टी असून त्यांचा मागोवा घेणे हेच त्यांना अपेक्षित असल्यास आध्यात्मिकता धर्मव्यवहाराच्या जवळ जाणारी संकल्पना ठरेल. धर्म म्हटले की श्रद्धा. ग्रंथ प्रामाण्य, शब्द प्रामाण्य. चिकित्सा न करण्याची अट. त्यामुळे आध्यात्मिकतेसाठीसुद्धा श्रद्धेची गरज आहे, असा निष्कर्ष काढावा लागेल. हेच जर खरे असल्यास अशा प्रकारे आडवळणाने सांगण्याची गरज नाही. शब्दांचा घोळ घालण्यात अर्थ नाही. सरमिसळ करणाऱ्या कसरतीची गरज नाही.

म्हणूनच हा शब्दप्रयोग धार्मिकांच्याच शब्दकोशातच राहू दे, असे म्हणावे लागेल. या प्रकारचा धूसर शब्द प्रेम, आश्चर्य, सौंदर्य इत्यादी जीवनमूल्यांसाठी न वापरता यासाठी वेगळाच कुठलातरी योग्य शब्द रचना शोधण्याची गरज आहे. या ऐहिक जगातच आपण समृद्ध जीवन जगू शकतो, याला पुष्टी न देणारे कुठलेही विधान स्वीकारार्ह नाही हे लक्षात घ्यायला हवे.

आपल्या आयुष्यात कमतरता असून ही कमतरता भरून काढण्यासाठी आध्यात्मिकतेला शरण जायला हवे अशी समजूत असल्यास त्यासाठी कुठून सुरुवात करावी व नेमके काय काय करायला हवे या प्रश्नांची उत्तरं सापडत नाहीत. एके काळी आध्यात्मिक व ऐहिक या संकल्पना स्पष्ट होत्या. त्यांना

समजून घेण्यासाठी कष्ट पडत नव्हते. त्या एकमेकाच्या विरोधात आहेत याची पूर्ण कल्पना होती. आध्यात्मिकतेकडे ओढा असणाऱ्यांनी अंतर्मनाचा वेध घेत घेत, सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वरापाशी पोचण्याची अनुभूती प्राप्त करून घेणे व परब्रह्माशी विलीन होणे यावर भर दिला जात असे. स्वत:चे अस्तित्व आणि ऐहिक सुखाना नाकारणे म्हणजेच आध्यात्मिकता असे समजले जात असे.

परंतु आता हे सर्व बदलत आहे. आध्यात्मिक बुवाबाजीचे प्रस्त वाढत आहे. पूर्वीच्या आध्यात्मिकतेला नवीन साज चढवून विकृत स्वरूपात त्याची मांडणी केली जात आहे. सुखोपभोगाशी हात मिळवणी करत आध्यात्मिकता पुढे जात आहे. एकांतासाठी आता जंगलात जाण्याची गरज नाही.
पंचतारांकित सोई - सुविधा असलेल्या एखाद्या थंड हवेच्या ठिकाणच्या रिसॉर्टमध्ये वास्तव्य करण्यात काही गैर नाही, असे या आधुनिक आध्यात्मिक बुवा, महाराज, बाबाना वाटत आहे. आध्यात्मिकता म्हणजे ध्यान व योग. या व्यतिरिक्त काहीही नाही, ही मानसिकता रूढ होत आहे. योगाचा वापर आरोग्य व विश्रांतीसाठी मुख्यत्वे होत आहे.

एका दृष्टीने आध्यात्मिकतेतील अशा प्रकारचा बदल व त्याची ऐहिकतेच्या जवळ जाणारी लवचिकता स्वागतार्ह आहे. आपण हाडामांसाची माणसं आहोत. त्यामुळे या गोष्टीत आध्यात्मिकता आहे की नाही याची चर्चा करत बसण्यापेक्षा अशा प्रकारची आध्यात्मिकता मानवी जीवन समृद्ध करण्यासाठी हातभार लावते, ही गोष्ट खरोखरच स्पृहणीय ठरेल. परंतु ऐहिकतेचाच विचार करत राहणे हा माणसाचा आदिम स्वभाव असून त्यात सौंदर्यानुभवासारख्या गोष्टी नसल्यास त्या आक्षेपार्ह आहेत, असे अनेकांचा आक्षेप आहे. ऐहिक गरजा पूर्ण झाल्या तरी माणसात कुठे तरी असमाधानाची, अपूर्णतेची भावना असते. पूर्वीच्या काळची आध्यात्मिक संकल्पना त्यासाठी व त्याकाळी नक्किच उपयोगी पडली असावी. पारलौकिकतेचे गाजर पुढे करून माणसावर भुरळ पाडली असावी.

सुखोपभोगाच्या पलिकडे जाण्यासाठी पारलौकिकतेला शरण जायला हवे, यात तथ्य नाही. त्याऐवजी आपल्या अंतर्मनाला समाधान देवू शकणाऱ्या गोष्टीत मन गुंतवून ठेवणे हाही एक (सोपा) मार्ग असू शकेल. आपल्या संवेदनांना अत्युच्च पातळीवर नेवू शकणाऱ्या कला, साहित्य, संगीत, निसर्गाशी जवळीक वा इतर तत्सम प्रकारात मन गुंतवल्यामुळे आपले जीवन नक्कीच समृद्ध होऊ शकेल. ही समृद्धी, आध्यात्मिकवादी सांगतात त्याप्रमाणे, केवळ ध्यानधारणा वा योग-प्राणायाम यातूनच येऊ शकते याला कुठलाही आधार नाही. त्यामुळे अंतर्मनाला समाधान देऊ शकणारे विचार व कल्पना यासाठी जास्त वेळ देत असल्यास या तथाकथित आध्यात्मिकतेची गरजच भासणार नाही.

प्रतीसाद

(आळश्यांचा राजा' यांच्या मते आध्यात्मिकतेवर टीका - टिप्पणी करणारे एकूण एक टीकाकार पाखंडी आहेत. पारंपरिक रित्या हजारो वर्षापासून ऋषी - मुनी - तपस्वी यांच्या कडून आलेल्या व पिढ्यान पिढ्या संवर्धित होत गेलेल्या या आध्यात्मिकतेच्या विरोधात एकही शब्द ऐकण्याच्या (वा वाचण्याच्या) मनस्थितीत ते नाहीत असे त्यांच्या प्रतिसादातील अभिनिवेशावरून वाटते. (शक्य होत असल्यास असे काही तरी अर्धवट लिहिणाऱ्यांना त्यांनी शाप देऊन भस्मसात करून टाकले असते.)

आताच्या समाजात ज्या अर्थाने आध्यात्मिकतेचा अर्थबोध होतो त्याचाच थोडक्यात परामर्श घेण्याच्या प्रयत्न लेखात केला आहे. स्वत:ला आध्यात्मिक गुरु म्हणवून घेत सत्संग, संकीर्तन, प्रवचन, योग प्रात्यक्षिके, ध्यान इत्यादींचे रतीब घालत भक्तांची मती गुंग करणाऱ्यांचे पीक मोठ्या प्रमाणात येत आहे. *फक्त माझाच गुरु प्रामाणिक व इतर सर्व भोंदू* असे म्हणत आध्यात्मिकतेच्या आहारी जाणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. त्यामुळे खरोखरच यात काही तथ्य आहे का याचा विचार करण्याची गरज आहे. गंमत म्हणजे प्रत्येक गुरु - बाबा - महाराज यांची आध्यात्मिकतेची व्याख्या वा

त्याविषयीचे समज व्यक्तीनिष्ठ असल्यामुळे सामान्य माणूस गोधळून जाण्याची शक्यता जास्त आहे.

आध्यात्मिकशास्त्राविषयी अधिक माहिती देणाऱ्या दर्शनशास्त्र, वेद, पुराण, धर्मग्रंथ, श्रुती इत्यादींचा अभ्यास न करता ('आळश्यांचा राजा'च्या मते ठोकून) दिलेली ही मतं आहेत. लेखात जे लिहिले आहे ते लेखकाच्या अल्पमतीवर आधारित आहे. आवती भोवती बघितल्यास आध्यात्मिक बुवाबाजीचे ओंगळ स्वरूपच दिसत आहे व त्याच्या बाजारीकरणामुळे मध्यमवर्गीय फसत आहेत म्हणून हा लेख लिहिलेला आहे.

नकारात्मक विचार करण्यापेक्षा सकारात्मकपणे विचार करताना *जी गोष्ट नाही ती नाही असे सिद्ध करणे यापेक्षा जी गोष्ट आहे ती आहे म्हणून सिद्ध करणे तुलनेने सोपे असते* (उदाहरणार्थ: जगात पांढरे कावळे नाहीत याच्या शोधासाठी आटापिटा करण्यापेक्षा जगभरातील सर्व कावळे काळे आहेत हे सिद्ध करणे सोपे ठरू शकते.) म्हणून (आताच्या स्वरूपात असलेली) आध्यात्मिकता कशी बरोबर आहे, वस्तुनिष्ठ आहे, अचूक आहे, टिकाऊ आहे व ज्ञानार्जनेचे, सुख समाधानाचे एक अत्युत्तम साधन आहे, आणि त्यात अजिबात भंपकपणा नाही, असा एखादा अभ्यासपूर्ण लेख लिहिल्यास, किंवा अशा एखाद्या लेखाचा संदर्भ दिल्यास माझ्यासारख्यांच्या ज्ञानात नक्कीच भर पडेल.)



बिग् बॉस

बिग् बॉस या टीव्हीवर भरपूर टी आर पी कमावणाऱ्या रिया लटी शोला अ लकडे उतरंडीची कळा लागली होती. प्रेक्षकांनी व जाहिरातदारांनी या शोकडे पाठ फरवली होती. कदा चत आमची माती आमची माणसं याची टी आर पी सुद्धा तुलनेने बरी असू शकेल. सुरुवातीला टीव्ही प्रेक्षकातील आंबटशौकीनांना बिग् बॉसच्या 'त्या बंगल्या'तील चार भंतींच्या आड नेमके काय घडत आहे याची उत्सुकता होती. ए पसोड एडिटर त्याचा पुरेपूर फायदा घेत प्रेक्षकांची उत्कंठा वाढवत होता. बिग् बॉसला न जुमानता त्याच्याही नजरेआड अनेक गोष्टी घडत असाव्यात. परंतु त्या दाखवल्या जात नाहीत याबद्दल प्रेक्षक नाराज होते.

खरे पाहता 10 -15 सेलिब्रिटीजना एकाच ठिकाणी बाहेरच्या जगापासून दूर कुठे तरी 3 महिने वास्तव्य करण्यास सांगणे अत्यंत क्रूरपणाचे ठरेल. त्या सेलिब्रिटीजना ती एका प्रकारची मृत्युदंडाची शिक्षा आहे असे वाटत असावे. त्यापेक्षा गोयंकांचा 10 दिवसाचा विपश्यना शिबिरातील 'मंगल मौन' परवडला. बिग् बॉसच्या बंगल्यात टीव्ही नाही, मोबाइल नाही, संगणक नाही, लॅपटॉप नाही, इंटरनेट नाही, रेडिओ नाही, आयपॅड नाही, गाणे नाहीत... मग करायचे तरी काय? खाणे - पिणे, नुसत्या गप्पा, बडबड, वा एकमेकांची टिंगल ... टवाळी. किंवा टाइमपाससाठी नाच, गाणी, माकडउड्या, उचलकूद.... परंतु हे सर्व कॅमेऱ्याच्या करड्या नजरेतून... गुलामांचे जिणे.... पैसा कमविण्यासाठी माणूस कुठल्या पातळीपर्यंत जावू शकतो याचे हे एकमेव जिवंत उदाहरण असू शकेल. मात्र दर आठवड्याला एका 'शामळू'ला बंगल्याबाहेर काढताना मजा येत होती. तेवढाच रिलीफ...

बंगल्याच्या मोक्याच्या ठिकाणी CCTV कॅमेरे ठेवल्यामुळे बिग बॉसची करडी नजर आपल्याला हवे ते करू देत नाही, ही एकमेव खंत बहुतेकांच्यात होती. मुळात सेलिब्रिटीजची जनसामान्यात असलेली प्रतिमा आणि

बिगबॉसच्या बंगल्यातील त्यांचे वर्तन यात फार मोठा फरक जाणवत होता. एक - दोन दिवसाचा पाहुणा म्हणून आलेल्या शक्ती कपूरच्या आवतीभोवती 10 -15 तरुणी असूनसुद्धा त्याच्यात खलनायकी हावभाव, अचकट विचकट हातवारे, द्वयर्थी संवाद यांचा कुठेही मागमूस नव्हता. शक्तीकपूरचे असले 'जंटलमन' वागणे प्रेक्षकांच्या दृष्टीने विसंगत होते. यातच या सिरियलचे भवितव्य लक्षात आले व शो फ्लॉप होऊ लागला. बिग् बॉस म्हणवून घेणाऱ्या संजय दत्त व सलमानखान या जोडगोळीला मात्र हळू हळू उतरत चाललेल्या टी आर पी ची खंत नव्हती. बिग् बॉसच्या प्रत्येक एपिसोडसाठी एवढ्या मोठ्या प्रमाणात पैसा ओतल्यानंतरसुद्धा टीव्ही प्रेक्षक बिग् बॉस न बघता चॅनेल बदलून जय गणेश, जय हनुमान सारख्या ऍनिमेशन फिल्म्स् बघतात याचा अर्थ काय? या प्रश्नाला बिग् बॉसच्या निर्मात्याकडे उत्तर नव्हते. या स्थितीत निर्माता असताना त्याची भेट एका संगणकतज्ञाशी होते व हा संगणक तज्ञ टी आर पी वाढविण्याची एक नामी युक्ती सुचवतो.

"माणसाचा मेंदू हा विचार व कृती करण्यासाठीचा आपल्या शरीरातील इंजीन आहे. आणि महत्वाचे म्हणजे तो अमूर्त स्वरूपात नसून प्रत्यक्षपणे शरीरात घर करून आहे व त्याचे फिजिकल अस्तित्व जाणवते. त्यामुळे मेंदूच्या पृष्ठभागावर होत असलेल्या सूक्ष्म बदलावरून माणूस नेमका काय विचार करत आहे, कुठल्या कृतीचे नियोजन करत आहे, कुठल्या कृतीला अग्रक्रम देत आहे...याचा अचूक अंदाज घेणे माझ्या परम - 100 या संगणकामुळे आता शक्य होणार आहे. परम - 100 च्या आज्ञाप्रणालीच्या काही मर्यादा असल्या तरी बिग् बासच्या बंगल्याच्या आवारातील एखाद्या बंदिस्त खोलीत अत्यंत गुप्तपणे इन्स्टाल करून त्याला विशिष्ट प्रकारचे CCTV कॅमेरे जोडल्यास आपले काम फत्ते होईल. बंगल्यातील प्रत्येकाच्या हालचालींची कॅमेरा स्कॅनिंग करून नोंद ठेवील व या संगणकाला कॅमेराच्या स्कॅनिंगवरून त्या व्यक्तीच्या मेंदूची स्थिती कळेल. व मेंदूच्या स्थितीवरून ती व्यक्ती पुढील काही मिनिटात नेमके काय करू शकेल याचा अचूक अंदाज घेत

त्याचे पूर्ण चित्रण आपल्याला उपलब्ध करून देईल. आपण हेच स्प्लिट स्क्रीन वर दाखवल्यास धमाल येईल. टी आर पी वाढेल... जाहिराती वाढतील...

संगणकाची कार्यप्रणाली भरपूर गुंतागुंतीची आहे हे मान्य करूनसुद्धा नियंत्रित वातावरणात 10-15 सेलिब्रिटीजच्या मेंदूत काय स्थित्यंतर होतात यावरून त्यांची पुढची कृती काय असू शकेल याचे निदान करणे शक्य होईल. संगणकाची ही आज्ञाप्रणाली प्राथमिक स्वरूपात असल्यामुळे संगणक फक्त पुढील काही मिनिटाचाच अंदाज देऊ शकेल. ही त्याची मर्यादा आहे. त्यानंतर अंदाजातील लहानातील लहान चूकसुद्धा कार्यप्रणालीला कोसळून टाकेल व संगणक निकामी होईल.

संगणकाची ही करामत प्रेक्षकांना नक्कीच आवडेल. प्रत्यक्ष सहभाग घेणाऱ्या व्यक्तीलासुद्धा माहित नसणाऱ्या गोष्टी संगणकाद्वारे प्रेक्षकांना यानंतर कळू शकतील.

याचीच पुढची पायरी म्हणजे सेलिब्रिटीजच्या मेंदूचा ताबा घेत आपल्याला हवे तसे त्यांच्याकडून कृती करून घेणे. transcranial magnetic stimulationचा वापर करून संगणक सेलिब्रिटीजच्या विचार व कृतीवर नियंत्रण ठेवू शकेल, हवे तसे त्यांच्या कडून काम करून घेऊ शकेल, संवाद म्हणवून घेऊ शकेल. एवढेच नव्हे तर संगणक आपला ताबा घेतला आहे याचा थांगपत्ताही सेलिब्रिटीजना लागणार नाही. ते जे काही करतात ते सर्व त्यांच्या स्वतःच्या निर्णयानुसारच करत आहेत असेच त्यांना वाटेल. त्यामुळे संशयाला अजिबात जागा नाही. स्क्रिप्ट रायटरला (व प्रेक्षकांना) जे हवे ते आपण या संगणकामुळे देऊ शकू याची मला खात्री आहे."

निर्माता अवाक् होऊन हे सर्व ऐकत होता.

Source: The Deterministic Thesis of the French Mathematician Pierre - Simon Laplace (1749-1827)

***

पियरे लॅप्लास या फ्रेंच वैज्ञानिकाच्या मते भौतिकीतील एकूण एक सिद्धांतांची व नियमांची इत्थंभूत माहिती व विश्वभरातील प्रत्येक कणांचे विशिष्ट स्थान यावरून भविष्यात कुठे कुठे काय काय घडू शकते याचा अचूक अंदाज घेणे शक्य आहे. (Laplace's Demon) परंतु क्वांटम सिद्धांताने पूर्व स्थितीवरून कार्य कारण प्रक्रियेतून प्रत्येक वेळी अचूक अंदाज येईलच याची खात्री देता येत नाही, असे सिद्ध करून दाखविले आहे. त्यामुळे लॅप्लासची भविष्यातील निश्चिततेच्या संबंधीची भविष्यवाणी खोटी ठरत आहे. लॅप्लासच्या कल्पनेतील निश्चिततेपेक्षा कित्येक पटीत अनिश्चितता या विश्वात आहे, याबद्दल दुमत नसावे.

क्वांटम प्रक्रिया व त्याचा प्रभाव अणू रेणूंच्या सूक्ष्मपातळीवर घडत असल्यामुळे आपल्या विश्वातील व्यवहारांचा मागोवा घेण्यासाठी लॅप्लासचे विधान अजूनही लागू होऊ शकते. कारण या विश्वातील प्रत्येक घटनेमागे काही ना काही कारण असतेच. त्यामुळे कार्यकारणभावाच्या मधूनच घटनांचा वेध घेणे शक्य होत आहे. लॅप्लासचा निरीक्षक म्हणून आपण काम करताना पूर्णपणे अचूक अंदाज करू शकत नसलो तरी काही प्रमाणात तरी भविष्यातील घटनांचा वेध घेऊ शकतो. त्यामुळे संगणकतज्ञाचा परम -100 या संगणकासंबंधीचे विधान सैद्धांतिक पातळीवरील एक संभाव्य संकल्पना आहे असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे. .

परम - 100 संगणकाच्या अंदाजावरून बिग् बॉसचा शो बघताना तो कितपत प्रेक्षकाना आवडेल याविषयी शंका आहेत. कदाचित त्यांचा अपेक्षाभंग होईल. सेलिब्रिटीजचे वेळोवेळचे वर्तन वा विचार हा त्यांच्या मेंदूच्या स्थितीगतीवरून व भोवतालच्या त्या वेळच्या परिस्थितीवरून संगणकानी वर्तविलेल्या अंदाजाप्रमाणेच घडत जाणार आहेत. बिग् बॉसच्या शोमध्ये भाग घेणारे संगणकाच्या हिशोबाप्रमाणे वागणार आहेत. म्हणजेच हे सेलिब्रिटीज संगणकाच्या हातातील बाहुल्यासारखे नाचणार आहेत असे म्हणावे लागेल. मुळात प्रेक्षकांना सेलिब्रिटीजना संगणक नाचवतोय की

एपिसोड दिग्दर्शक नाचवतोय हेच कळणार नाही. किंवा संगणक परम -100 हा फक्त शोपीस आहे असेही वाटण्याची शक्यता आहे.

आपण ही समस्या कशा प्रकारे हाताळणार आहोत?

एक शक्यता अशी आहे की हे संगणक, ही आज्ञाप्रणाली, त्यातून मिळालेले अंदाज हे सर्व खोटे आहेत व या गोष्टी शक्य नाहीत, असे म्हणत ही संकल्पनाच पूर्णपणे नाकारणे. मुळात माणूस प्राणी हा free will वर जगणारा प्राणी आहे. *मी जे करतो ती माझी स्वत:ची जाणीवपूर्वक केलेली कृती असून त्यात कुणीही ढवळा ढवळ करू शकणार नाही,* याचा मनुष्य प्राण्याला गर्व आहे. माणसाकडे मुक्त स्वातंत्र्य असल्यामुळे संगणकाच्या इशाऱ्यानुसार तो कधीच वर्तन करणार नाही.

परंतु अशा प्रकारच्या नकारात्मक प्रतिसादातून जी गोष्ट आपल्याला आवडत नाही तिचा आपण स्वीकार करणार नाही असा अर्थ ध्वनित होतो. आपल्याला परम - 100 संगणक ही संकल्पना संभाव्य आहे की नाही याची कारण मीमांसा करायची आहे, फक्त *ते शक्य नाही* असे तुटक उत्तर नको आहे.

दुसरी शक्यता अशी आहे की क्वांटमच्या अनिश्चिततेच्या सिद्धांताला शरण जाणे. येथेही आपल्या पदरी निराशाच येणार आहे. निश्चिततेच्या संबंधात आपण ज्या प्रकारे कल्पना लढवू शकतो वा विचार प्रयोग करू शकतो त्याच्या कित्येक पटीत अनिश्चितता या जगात आहे, असेच क्वांटम सिद्धांत विधान करते. कार्यकारणांची जंत्री कितीही अचूक वाटत असली तरी एखाद्या यादृच्छिक घटकाचा (random element) शिरकाव झाला की संभाव्यता कोसळून पडते व अनिश्चितता वरचढ होते. खरे पाहता आपण विचारपूर्वक केलेल्या कृतीत यादृच्छिक घटक असू नये याची पुरेपूर खात्री करून घेतलेली असते. तरीसुद्धा निश्चित स्वरूपातील प्रक्रियेला कुठे तरी तडा जावून आपण अनिश्चिततेच्या भोवऱ्यात सापडतो. मुक्त स्वातंत्र्य आपल्याला या कठिण प्रसंगातून बाहेर काढणे अपेक्षित असते. परंतु तसे सहसा होत नाही.

वरील प्रश्नाला अजून एका प्रकारे उत्तर देता येईल.

परम - 100 संगणक जे काही सांगत आहे त्याला शिरसावंद्य मानून त्या आज्ञांचा स्वीकार करणे आणि असे केल्यामुळे आपल्या free will ला तडा जात नाही असे समजून वर्तन करत राहणे. संगणकाची आज्ञा पाळल्यास आपल्या विचार वा कृती स्वातंत्र्याला धक्का लागत नाही याची खात्री बाळगणे. संगणकानी *अमुक खाद्य पदार्थ खा वा अमुक मैत्रिणीशी गप्पा मार* असे सांगितल्यास ती आज्ञा आहे असे न मानता तो सर्वस्वी स्वत:च निर्णय होता, व त्या निर्णयाशी संगणकाचा संबंध नाही या गृहितकावर विश्वास ठेवत कृती करत राहणे, हेही त्या प्रश्नाचे उत्तर असू शकेल. परंतु हेच खरे असल्यास बिग् बॉसच्या बंगल्यातील सेलिब्रिटीज स्वत:च्या मनाप्रमाणे वागण्यास स्वतंत्र आहेत, या विधानाला काही अर्थ उरत नाही.

मुळात मुक्त स्वातंत्र्य ही संकल्पनाच या गदारोळात खोटी ठरत आहे. आपण विचारांती निवडलेली व जाणीवपूर्वक केलेल्या कृतीचे असे धिंडवडे निघत असतील तर मुक्त स्वातंत्र्याची संकल्पना बाद ठरते; जरी केलेली निवड काही क्षणापूर्वीची असो की फार दिवसापूर्वीची असो!

म्हणूनच कदाचित नशीब, दैव, नियती.. या संकल्पना अनादी काळापासून रूढ झाल्या असाव्यात!



फ्युचर शॉक!

"ढीपू, काय आश्चर्य! किती वर्षांनी भेटत आहेस.... वीस वर्ष तरी झाले असतील... कॉलेजमध्ये असताना... हे काय तुझ्या हातात पिस्तूल...?"

"मी तुला ठार मारण्यासाठी आलोय." ढीपूचे उत्तर, "तेही तुझ्याच लेखी संमतीने.."

"तू काय बोलतोस, कशाबद्दल बोलतोस... काही समजत नाही."

"तुला आठवत नाही का कॉलेजच्या हॉस्टेलवर गप्पा मारत असताना शंभर वेळा तरी तू बोलला असशील... मी कधीतरी कम्युनिस्ट पक्ष सोडून दुसऱ्या कुठल्याही पक्षात गेल्यास गोळी घालून मला ठार करा. आज तू तृणमूल कॉंग्रेस पक्षाचा आमदार आहेस. पक्ष बदललास. तुझी तत्वनिष्ठा ढासळली. त्यामुळे तुला आता मरावे लागेल."

" वेडा की खुळा!... वीस वर्षापूर्वीची गोष्ट... तू आज उकरून काढत आहेस.... मी त्यावेळी तरुण होतो..... आयडियालिस्टिक होतो..... एवढ्याशा कारणावरून माझ्यावर गोळी...."

" कारण क्षुल्लक नाही... अत्यंत गंभीरपणे, प्रामाणिकपणे, जबाबदारीने, राजीखुशीने, कुठलेही नशापाणी न करता तू ते विधान केला होतास. तसे तू लिहूनही दिला होतास. त्यावर चार साक्षिदारांच्या सह्या आहेत. आता तू ते नाकारू शकत नाहीस. ... हे कसले तरी तुझ्याविरुद्धचे कुभांड आहे असे म्हणण्यापूर्वी अजून एक गोष्ट लक्षात ठेव. अलिकडेच तुझ्या पक्षाने बहुमताच्या जोरावर एक कायदा पास करून घेतला आहे. त्या कायद्यानुसार कुठलिही व्यक्ती इच्छामरणाविषयीचा उल्लेख मृत्युपत्रात केलेला असल्यास त्याची अंमलबजावणी करणे बंधनकारक आहे. भविष्यात कधीतरी तुझ्यात बुद्धीभ्रंशाची लक्षणं दिसल्यास तुला मारून टाकण्यात यावे अशा मजकूराचा इच्छापत्र लिहू शकतोस. व त्याची अंमलबजावणी तुझ्या पक्षाचे सरकार

नक्कीच करेल. भविष्याऐवजी तू तूझ्या भूतकाळात उल्लेख केलेल्या इच्छेस मान देऊन तुला आता का मारू नये?"

"मी... मी... तुझ्या या सर्व प्रश्नांची उत्तरं नक्कीच देऊ शकतो." आमदार ओरडला, "मला थोडासा वेळ दे."

ढीपू पिस्तुलावरील पकड घट्ट करून चाप ओढून आमदारावर ऱोखून धरला. "तुला काय सांगायचे ते पटकन सांग. मला वेळ नाही..."

***

आमदाराकडे सांगण्यासारख्या भरपूर गोष्टी आहेत. परंतु तत्पूर्वी आपण यासंबंधी एक मूलभूत प्रश्न विचारू शकतो. स्वत:विषयीचे भविष्यकाळातील निर्णय घेण्याचा अधिकार आपल्याला कुणी बहाल केला? कदाचित याचे उत्तर असे असू शकेल:

आपण आपल्यासंबंधी भूतकाळात शेकड्यानी निर्णय घेतलेले आहेत. वर्तमानातील आजच्या घडीतील निर्णय घेण्यास आपल्याला कुणीही अडवू शकत नाही. त्यामुळे भविष्याकाळातील स्वत:संबंधीचे निर्णय घेतल्यास बिघडले कुठे? उदाहरणार्थ, घरासाठी कर्ज, कारलोन, इत्यादी घेताना भविष्यकाळात आम्ही घेतलेले कर्ज हप्त्या-हप्त्याने फेडू अशी हमी देत असतो. पेन्शन प्लॅन वा विमासंरक्षणासाठी सहीनिशी संमती देत प्रिमियम भरत असतो. मरेपर्यंत नसले तरी काही निर्दिष्ट कालावधीसाठी आपण दिलेली हमी स्वीकारार्ह ठरते. व तो निर्णय आपल्यावर बंधनकारक असतो. प्रतिज्ञा पत्र, हमी पत्र, कुलमुखत्यारपत्र इत्यादी प्रकारच्या कागदपत्रावर भविष्यातील निर्णयप्रक्रियेशी संबंधित गोष्टीविषयी बिनदिक्कतपणे सह्या करत असतो. या नंतरच्या काळात आपली मानसिक स्थिती काय असेल वा बदलत्या परिस्थितीत आपण घेतलेला त्या वेळचा निर्णय आपल्याला गोत्यात तर आणणार नाही ना याची फिकीरही आपल्याला नसते.

आपण दिलेल्या आश्वासनाची पूर्ती करणे आपले कर्तव्य आहे. जरी भविष्यातील आपली स्थिती - गती, आपले विचार, आपल्या नीतीमत्तेच्या

कल्पना, बदलल्या तरी या कर्तव्यात किंचितही कसूर करता येत नाही. अनेक जण ऐन तारुण्यात *मी अमुक अमुक केल्यास मला फासावर लटकवा* असे बिनदिक्कतपणे चारचौघात बढाया मारत असतात. जरी भावनेच्या भरात ते असे काही बरळत असले तरी त्यात मोठ्या प्रमाणात प्रामाणिकतेचा अंश असतो. शिवाय आपण स्वत:चे निर्णय स्वत: घेण्याच्या वयात आलेलो आहोत हेही जगाला दाखविण्याची खुमखुमी असते. त्यामुळे अशा प्रकारची आचरट विधानं करताना भविष्यात काय वाढून ठेवले असेल याची अजिबात कल्पना त्यांनाही नसती व ऐकणाऱ्यांनाही नसती. त्यामुळे असे विधान करणाऱ्यांना त्या विधानापोटी वेठीस धरणे सयुक्तिक ठरणार नाही.

अगदीच खून न करता वीस वर्षापूर्वीची आपली राजकीय मतं बदलणाऱ्याला शिक्षा द्यायला हवी, यात काही चूक आहे का? वीस वर्षापूर्वी लग्नाच्या बोहल्यावर चढताना नववधूला दिलेली आश्वासनं न पाळल्यास समाज शिक्षा देतोच की. त्याच न्यायाने तत्वनिष्ठा बदलल्यास शिक्षा का नाही?

तत्वनिष्ठा आणि विवाहबंधन यात फरक आहे. विवाहबंधन तोडताना बायको - मुलं यांचा विचार करावा लागतो. इतक्या सहजासहजी त्या जबाबदारीतून मुक्त होता येत नाही. तसा प्रयत्न केल्यास इतरांना क्लेश होतो, त्रास होतो. व हे समाजाला मान्य होणार नाही. परंतु राजकीय तत्वनिष्ठा वा धार्मिक मतं बदलल्यास त्यातून इतर कुणालाही इजा होत नाही. ती सर्वस्वी वैयक्तिक मतं असतात. व ही मतं बदलत गेल्यामुळे आपण कुठल्याही प्रकारच्या कराराचा भंग करत नाही.

एक मात्र खरे की आपण जेव्हा भविष्यातील कालखंडासाठी एखादा निर्णय घेत असतो तेव्हा आपली मानसिक स्थिती त्या निर्दिष्ट कालखंडात कशी असेल याची अजिबात कल्पना आपल्याला नसते. त्याचा अंदाजही आपण करू शकत नाही. आपण सतत बदलत असतो. आपले विचारं, आपली मतं बदलत असतात. आजचे आपण उद्या नसतो. त्यामुळे आपल्या वतीने घेतलेले

भविष्यासाठीचे निर्णय आपल्यासाठी नसून त्या बदलत गेलेल्या दुसऱ्याच कुठल्यातरी व्यक्तीसाठी आहे की काय असे वाटू लागते. त्यामुळे तो निर्णय आपल्यावर बंधनकारक ठरत नाही.

हेच जर खरे असेल तर मृत्युपत्रांची वा इच्छापत्रांची अंमलबजावणी कशी करायची? मुळात असल्या कागदपत्रात भविष्यात जेव्हा आपल्या बुद्धीवर आपला ताबा नसतो त्यासाठी नेमके काय काय करावे याची माहिती व बंधनकारक सूचना असतात. त्यासाठीचा निर्णय 'आता'चा बुद्धीने विकलांग झालेल्यानी न घेता भूतकाळातील जबाबदार व्यक्तीने घेतल्या आहेत व त्या अत्यंत योग्य आहेत, हेच ती कागदपत्रं सूचित करत असतात. म्हणूनच मृत्युपत्र कितीही वेळा बदलण्याची मुभा असते.

आमदाराचे ढीपूला देण्यात येणाऱ्या उत्तरात हे सर्व मुद्दे यायला हव्यात. हा तार्किक विचार ढीपूला समजावून द्यायला हवे.

परंतु हे उत्तर ऐकून ढीपू पिस्तूलच्या चापावरील पकड सैल करतो की घट्ट करतो हा एक अत्यंत वेगळा विषय ठरेल.



झांशीची राणी

आजकाल मानसीचा दुपारचा वेळ फारच चांगल्या प्रकारे जात होता. मस्त जेवण, (अधून मधून चायनीज), थोडीशी वामकुक्षी, सटर फटर वाचन, व नंतर 42 इंची फ्लॅट स्क्रीनसमोर बसून आलटून पालटून दोन - तीन टीव्ही चॅनेल्सवरील पुनर्जन्मावरील मालिका बघणे यात वेळ कसा भुर्रकन उडून जात होता याची ती कल्पना करू शकत नव्हती. पोटात मूल वाढत असल्यामुळे डॉक्टरानी सक्तीच्या विश्रांतीची शिक्षा सुनावली होती. 12-15 तास (तेही ऑफिसचे काम न करता!) कसा घालवावा याची तिला पहिल्या पहिल्यांदा धास्ती होती. परंतु या टीव्ही सिरियल्सने तिचा प्रश्न चुटकीसरशी मिटवला. कुतूहल म्हणून मानसी या मालिका पाहू लागली. व त्या तिला चक्क आवडू लागल्या. एवढेच नव्हे तर हे सर्व खरे असावे यावर तिचा हळू हळू विश्वासही बसू लागला. आत्मा अमर आहे व हा आत्मा एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात जाऊ शकतो यात शंका घेण्यासारखे काय आहे, याचे तिला आश्चर्य वाटू लागले. शंका घेणारे मूर्ख, बावळट वा मुद्दाम खोड्या काढणारे असावेत व त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करावे या निष्कर्षाला ती पोचली. भगवद्गीतेत खुद्द श्रीकृष्णाच्या मुखातूनच या गोष्टी सांगितल्याचे तिला अंधुकसे आठवत होते. (*गाइड* या चित्रपटातील शेवटच्या दृश्यातील देव आनंदचे ते 'स्वगत' भाषण ती विसरू शकत नव्हती.)

परंतु मानसी स्वस्थ बसणारी तरुणी नव्हती. पुनर्जन्माचे भूत तिच्या अंगी संचारले होते. इंटरनेटवर तिने शोधाशोध केल्यानंतर त्या शहरातील पुनर्जन्म'तज्ञां'चे काही पत्ते तिला मिळाले. *चला, आपण पूर्वजन्मी कोण होतो याचा एकदा सोक्षमोक्ष तरी लावू या* या उद्देशाने (बाहेर जाण्यासाठी डॉक्टरांची पूर्व परवानगी घेऊन) ती एका तज्ञाच्या ऑफिसात येऊन धडकली. पर्समध्ये पैसे खुळखुळत होते. 'कहानी' चित्रपटातील विद्या बालन टाइपची तिची स्थिती बघितल्यावर अपॉइंटमेंट नसतानासुद्धा तज्ञानी चेंबरमध्ये तिला बोलविले. तज्ञाच्यापुढे दक्षिणेची रक्कम ठेवून त्याच्यासमोर जाऊन बसली. तज्ञ या

'विषया'वर भलताच तरबेज होता. काही जुजबी प्रश्न विचारल्यानंतर आपले डोळे मिटून तोंडातून काही तरी पुटपुटत मानसीला *तू पूर्वजन्मी झांशीची राणी होती* म्हणून सांगितले. क्षणभर तिला स्वत:वर विश्वासच बसेना. मानसी आणि झांशीची राणी... हे कसे शक्य आहे? हातात तलवार व पाठीला एक मूल बांधून घोड्यावर बसलेल्या झांशीच्या राणीशी व मानसीच्या सौम्य, मध्यमवर्गीय व्यक्तिमत्वाशी कशी काय सांगड घालता येईल? हा विचार तिच्या मनात येत राहिला. आणि पुनर्जन्माबद्दलच्या तिच्या मतात फरक पडू लागला.

Source: An Essay Concerning Human understanding by John Locke (1706)

***

जगभरात असंख्य लोकांना पुनर्जन्म वा पूर्वजन्म यावर विश्वास आहे, हे नाकारण्यात अर्थ नाही. या संकल्पनेचे अनेक पैलू असले तरी मूळ संकल्पना अनेकांना आकर्षित करत राहते. ही संकल्पना पूर्णपणे चुकीची आहे असे म्हणण्यास भरपूर वाव असूनही हा विषय अधून मधून चर्चेला येतच असतो. एक क्षणभर आत्म्याचे अस्तित्व मान्य करून हा आत्मा पुनरावतार घेऊ शकतो यावर विश्वास ठेवला तरी पुढे काय? हा प्रश्न तसा अनुत्तरितच राहतो. जनुकासारखे आत्म्यात काही कोडिंग असते का? कुठे पुनरावतार घ्यावे यासाठी अंतर, काळ, वेळ, जाती-प्रजाती, भाषा, वर्ग, वर्ण इत्यादींचे बंधन असते का? एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करण्यासाठीच्या मधल्या काळात हा आत्मा कुठे भरकटत असतो? कुठल्या शरीरात जावे हे तो कसे काय ठरवतो? एकच आत्मा एका निर्दिष्ट क्षणी दोन - चार शरीरात जाऊ शकतो का? हत्तीचा आत्मा मुंगीच्या शरीरात कसे काय जाऊ शकतो?असले असंख्य प्रश्न व या प्रश्नासंबंधीचे विचार मानसीच्या डोक्यात भुणभुणत होत्या. मुळात स्वत:च्या पुनर्जन्माची हकीकत लोकांना एवढे का आवडते? त्या नेहमीच बोलबाला असलेल्या व्यक्ती, वा सत्ताधारी वा प्रतिभावान, वा

सौंदर्याचे पुतळे, वा नुकत्याच मृत्यु पावलेले जवळचे नातेवाइक ... असे का असतात? आपण कुणी तरी ग्रेट होतो या मानसिक समाधानापायी कदाचित आपण या पुनर्जन्माच्या आहारी जात असावे. *मागच्या जन्मी तू हिप्पोपोटोमस वा डुक्कर म्हणून जन्माला आला होतास* असे तथाकथित तज्ञ सांगू लागल्यास तज्ञांना उपाशीच मरावे लागेल.

मानसीला अशा प्रकारच्या आत्म्याच्या पुनर्जन्माच्या विविधतेबद्दलही वैषम्य वाटायचे कारण नव्हते. मात्र *माझ्या आताच्या आत्म्याचा संबंध त्या झांशीच्या राणीच्या आत्म्याशी कसे काय जोडता येईल* याबद्दल तिच्या मनात शंका होत्या. खरे पाहता स्त्रीचा आत्मा स्त्रीच्या शरीरात व पुरुषाचा पुरुषाच्या शरीरात या लिंगभेदभावाची जाण आत्म्याला कशी काय आली हे तिच्या दृष्टीने न सुटलेले कोडे होते.मानसीला यात काही काळेबेरे असावे असे वाटू लागले. पहिल्याच झटकेला हे सर्व खोटे, रचलेले, लुबाडणूक करणारे आहे हाच विचार तिच्या मनात आला.

यातही आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. आपण आपल्या पूर्वजन्माऐवजी याच जन्मातील आपल्याच भूतकाळात जेव्हा डोकावतो तेव्हासुद्धा आपलाच आपल्यावर विश्वास बसत नाही. लहानपणी केलेली मौजमजा, त्या काळातील आपले अनाकलनीय वर्तन, आपले समज - गैरसमज इत्यादींची आजच्या आपल्याशी तुलना केल्यास भूतकाळातील त्या व्यक्तीशी आपला संबंध नाही असेच वाटण्याची शक्यता जास्त असते. मुळात मानसिकरित्या आपण बालपणीच्या 'त्याच्या वा तिच्या'शी जोडलेलो नसल्यामुळे वा त्यातील मानसिक सातत्याच्या अभावामुळे आताचे आपण दुसरेच कोणी तरी आहोत ही भावना मूळ धरू लागते.

ऐन तारुण्यात 20-25 वेळा पाहिलेले चित्रपट आज पाहताना त्यावेळी असले भिकार चित्रपट कसा काय पाहू शकलो याचे आश्चर्य वाटल्यावाचून राहणार नाही. त्या काळात चोरून मिटक्या मारत, वाचलेल्या कथा-कादंबऱ्यांकडे आज आपण ढुंकूनही पाहणार नाही. जॉय मुखर्जी, विश्वजित,

शम्मीकपूर यासारख्या बेढब हीरोंच्यावर आपण कसे काय फिदा झालो होतो हा प्रश्न वारवांर विचारावासा वाटल्यावाचून राहणार नाही. त्याचवेळी आपण आपल्या मागच्या पिढीतील बालगंधर्व, वीर वामनराव, के एल सायगल यांच्या भक्तगणांना वा भारत भूषण वा प्रदीपकुमारसारख्या मख्ख चेहऱ्याच्या हीरोंच्या चाहत्यांना शिव्या घालत होतो याचीही आठवण आल्यावाचून राहणार नाही. फक्त आपले आजचे व्यक्तिमत्व या प्रकारच्या आठवणीतून, अनुभवातून बाहेर येत येत आज आपण जे आहोत तिथपर्यंत पोचलेले आहे.

याच आयुष्यातील आत्म्याचे हे थेर लक्षात आल्यावर पूर्वजन्मीच्या आत्म्याशी आपली कशी काय नाळ जोडता येईल? मानसी ही एके काळी झांशीची राणी होती हे पुराव्यानिशी सिद्ध करणे गरजेचे आहे असे तिला वाटू सागले. तिच्या आजच्या आयुष्यात झांशीच्या राणीच्या किमान काही छटा जरी आढळले तरी तिचा त्या तज्ञाच्या विधानावर विश्वास बसला असता. झांशीची राणी व ती फक्त स्त्री आहेत याशिवाय दुसरे कुठलेही सबळ कारण तिच्यासमोर नव्हते. मुळात मानसीला झांशीच्या राणीच्या गत इतिहासाबद्दल काहीही माहित नव्हते हेही कबूल करायला हवे.

परंतु आपण योग्य प्रकारे तर्कनिष्ठ पद्धतीने आत्म्याविषयी विचार करत असल्यास जरी आत्मा शरीराच्या मृत्युपासून स्वत:ची सुटका करून घेत असला तरी शारीरिक मृत्युनंतर आपली मात्र कायमची सुटका होते. आपले स्वत्व हरवून जाते. स्वभान नष्ट होते. आपले स्वभन आपल्या मानसिक सातत्याचा भाग असल्यामुळे त्याला शरीरापासून वेगळे करता येत नाही. स्वत्व वा स्वभान ही काही वेगळे काढून ठेवता येण्यासारखी वस्तू नव्हे. आत्म्याचे अमरत्व आपल्या स्वभानाचा पुरावा होऊ शकत नाही. आत्म्याचेच नव्हे तर आपले हृदय, हात, पाय वा इतर कुठलेही अंग हजारो वर्षे कृत्रिमरित्या जिवंत ठेवण्यास वैज्ञानिक यशस्वी झाले तरी त्यांच्यात आपले 'स्वभान' शोधता येत नाही.

आपण आपल्याच बालपणीचा फोटो पाहिला तरी आपला आणि त्या फोटोचा काही संबंध नाही ही गोष्ट लक्षात येईल. घरातील वडील मंडळींनी *हा तू रांगत असताना काढलेला फोटो* असे ठासून सांगितल्याशिवाय आपण त्यात आपला चेहरा बघू शकत नाही. *मी खरोखरच अशी होती का* असेच मानसीला फोटो बघून वाटले असेल. मुळात बालवयातील गोष्टीत आपल्या मानसिकतेचे सातत्य क्षीण होत गेलेले असते व काही वेळा ती अस्तित्वातच नसते.

म्हणूनच आताची मानसी ज्या प्रकारे तिच्या बालपणातील 'मी'ला नाकारते तसेच ती आपल्या पूर्वजन्मीच्या झांशीच्या राणीला नाकारत नसेल ना?



झेनोच्या कासवाची रेस

ग्रीक साम्राज्यातील अथेन्स शहरात त्या दिवशी जल्लोश होता. अथेन्स शहरातील एकूण एक श्रीमंत (व त्यांच्या fashionable बायका!) रेसच्या मैदानावर गर्दी करत होते; गप्पा मारत होते; हसत खिदळत होते. कारण आजची रेस अत्यंत वेगळ्या प्रकारची होती. यापूर्वी याच मैदानावर कित्येक प्रकारचे चित्तथरारक खेळ त्यांनी पाहिले होते. भुकेले वाघ - सिंह बघता बघता गुलामांना खाल्लेले दृश्य, गुलामांच्या आपापसातील जीवघेण्या कुस्त्या, घोड्यांच्या पायाला कोवळ्या मुलांना बांधून त्यांच्या रक्तांची चिळकांडी उडेपर्यंत पळवलेल्या घोड्यांची शर्यत, जिवंत माणसाला उभे करून केलेला भालाफेक, थाळीफेक, रथांची शर्यत.... इत्यादी अनेक प्रकारचे, क्रूरपणातच जमा असलेल्या शर्यतींच्या प्रकारांचा या अथेन्सवासीयांना खरोखरच कंटाळा आला होता. ते सर्व नवीन thrillच्या शोधात होते. त्यामुळे आजच्या कासवाच्या शर्यतीबद्दल कमालीची उत्सुकता होती. ही शर्यत त्यांच्या दृष्टीने सर्वस्वी वेगळ्या प्रकारात मोडत होती. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आजच्या या कासवाच्या शर्यतीची कॉमेंट्री अथेन्स शहरातील प्रसिद्ध तत्वज्ञ खुद्द झेनो करणार होता. त्याची कॉमेंट्री सुरु झालीसुद्धा...!

कासवासारख्या क्षुल्लक प्राण्याच्या रेससाठी उपस्थित असलेल्या सर्व अथेन्सवासीयांचे हृत्पूर्वक स्वागत. माझे नाव झेनो. व या जगावेगळ्या रेसची रनिंग कॉमेंट्री मी करणार आहे. परंतु ही रेस कोण जिंकणार हे (फिक्सिंग व डोपिंग नसतानासुद्धा) आधीच ठरल्यासारखे आहे. टार्क्विन या कासवाला अगोदरच 100 यार्डाची आघाडी देण्यात अचिलिसने भयंकर चूक केली आहे. नेमके काय घडले हे मी तुम्हाला सविस्तर सांगतो. म्हणजे माझा मुद्दा तुमच्या लक्षात येईल.

टार्क्विन कासवाला जेव्हा 100 यार्डाची आघाडी मिळाली तेव्हा या रेससाठी म्हणून त्यानी एक रणनीती ठरवली. दुसऱ्या कुठल्याही गोष्टीचा विचार न करता, चित्त विचलित होऊ न देता, - हळूच का असेना - वेगात

किंचितही बदल न करता, न थांबता पुढे पुढे जात राहायचे. परंतु रेसची सुरुवात एका निर्दिष्ट रेषेपासून करायला हवी. या रेषेवर दोन्ही भिडू आल्यानंतरच रेस सुरु होणार व जो पुढे जाईल तो रेस जिंकणार. त्यासाठी अचिलिसला टार्क्विन ओलांडत असलेल्या रेषेपर्यंत पोचणे आवश्यक आहे. टार्क्विन अगोदरच पुढे गेलेला असल्यामुळे अचिलिसला तेथपर्यंत पोचण्यासाठी काही वेळ लागणार हे मात्र निश्चित. कदाचित काही मिनिटं लागणार. परंतु या काही मिनिटात टार्क्विन त्याच्या वेगमर्यादेनुसार आणखी पुढे जाणार. अचिलिसला पुन्हा हे अंतर कापावे लागणार. त्यासाठी कदाचित काही सेकंद लागणार. अचिलिसला पुन्हा ते अंतर पार करावे लागणार. परंतु त्या वेळात टार्क्विन आणखी पुढे जाणार. व पुन्हा एकदा अचिलिसला .... मी काय सांगत आहे हे आतापर्यंत तुमच्या लक्षात आले असेलच. तार्किकदृष्ट्या व गणितीयदृष्ट्या अचिलिस हा कधीच रेसच्या सुरुवातीच्या रेषेपर्यंत पोचू शकणार नाही. त्याचे स्टार्टिंग पॉइंटला पोचणे जवळजवळ अशक्य आहे.

माझे हे म्हणणे ऐकल्यानंतर तुम्हाला टार्क्विनवर बेटिंग करावेसे वाटेल. परंतु आता वेळ निघून गेलेली आहे. .... रेस सुरु झालेली आहे. अचिलिस पुढे पुढे जात आहे. ... टार्क्विनच्या जवळ पोचलासुद्धा... अगदी जवळ आला आहे... आणखी जवळ आला आहे... परंतु हे काय अचिलिस टार्क्विनला ओलांडून पुढे गेलासुद्धा!.. मला माझ्या डोळ्यावर विश्वास बसत नाही.....हे शक्य नाही..... कधीच शक्य नाही. ....

असे म्हणत म्हणत झेनो कॉमेंट्री बॉक्समध्ये कोसळतो.

संदर्भ:Zeno (born 488 BCE) Paradox of Achillis and Tortoise

***

अचिलिस स्टार्टिंग पॉइंटपर्यंत पोचणार नाही या झेनोच्या स्पष्टीकरणातच काही तरी चूक असावी, असे रेसचा ज्या प्रकारे शेवट झाला त्यावरून नक्कीच वाटेल. झेनोच्या या प्रकारच्या स्पष्टीकरणात विसंगती दडलेली आहे. मुळात

या स्पष्टीकरणात दोन असमान गोष्टी - तर्क व अनुभव - एकमेकाशी संबंधित असून दोन्ही खऱ्या ठरू शकतात हा दावा केला आहे. झेनोचा तर्क, अचिलिस टार्क्विनच्या रेषेपर्यंत पोचणारच नाही यावर ठाम आहे. परंतु प्रत्यक्ष अनुभवात अचिलिस त्या रेषेपर्यंत पोचतो; एवढेच नव्हे तर टार्क्विनला मागे टाकत, त्याला हरवून रेस जिंकतो. त्यामुळे तर्क बरोबर की अनुभव बरोबर या विरोधाभासाच्या संभ्रमावस्थेत आपण सापडतो.

काही जणांना या तर्कपद्धतीतच दोष आहे असे वाटण्याची शक्यता आहे. परंतु ही तर्कपद्धती काळ व अवकाशात सातत्य असून त्यांचे बारीकातील बारीक असे अगणित तुकडे करता येतात यावर आधारलेली आहे. अवकाशाचा बारीकसा तुकडा केला तरी अवकाश तसाच राहतो. पाण्याने तुडुंब भरलेल्या विहिरीतील पाणी व त्यातील पाण्याचा एक थेंब यात (पाणी या संज्ञेशी इमान राखल्यास) फरक करता य़ेत नाही. अवकाशही तसाच आहे. अवकाशाचे गुणविशेष असलेल्या लांबी, रुंदी, उंची, वा खोली यावरून अवकाशाचे लहान लहान तुकडे केले तरी शेवटच्या तुकड्यातही अवकाशाचेच गुणविशेष सापडतील. काळाचे सुद्धा मिनिट, सेकंद, मायक्रोसेकंद, नॅनोसेकंद .... असे अगदी बारीक बारीक क्षणात विभागणी करता येते. त्यामुळे अचिलिसच्या मनात काळ व अवकाश यांच्यातील दरी पार करून टार्क्विनच्या स्टार्टिंगच्या रेषेपर्यंत पोचणारच हा एक आशावाद दडलेला होता. मुळात यातच काही तरी गोची आहे. काऱण एक असा क्षण येतो की काळ व/वा अवकाश यांचे आणखी बारीक तुकडे करणे अशक्यातली गोष्ट ठरू शकते. म्हणूनच अचिलिस स्टार्टिंग पॉइंटपर्यंत पोचतो व टार्क्विनला मागे टाकून रेस जिंकतोही!

परंतु येथे आणखी एका तर्कविसंगतीत आपण अडकण्याची शक्यता आहे. अवकाशाच्या बारीकातल्या बारीक तुकड्याला लांबी, रुंदी वा उंची असे काही नसणार. जर तसे काही असल्यास तो बारीकातील बारीक तुकडा होऊ शकणार नाही. त्याचे पुन्हा तुकडे करता येतात. जर अवकाशाचा एक

अविभाज्य भाग असलेल्या तुकड्याला कुठलेही डायमेन्शन नसल्यास अशा सहस्रावधी - कोट्यावधी तुकड्यापासून बनलेल्या अवकाशाला डायमेन्शन्स का असावेत? हाच उपमान काळ या संकल्पनेलाही लागू होतो. काळाचे तुकडे करत असताना एक वेळ अशी येते की यापुढे त्याचे विभाजन करणे शक्य होत नाही. या बारीक क्षणाचे तुकडे होत नसल्यास अशा अपरिमित व अगणित क्षणांपासून बनलेल्या काळाला कालावधी कसा काय असू शकतो? त्यामुळे आता आपल्याला दोन विरोधाभासांचा सामना करावा लागणार आहे. व हे दोन्ही विरोधाभास खरे ठरल्यास दोन संभाव्य गोष्टी असंभाव्यतेकडे नेण्याची शक्यता आहे. यात काही तरी गोधळ आहे हे मात्र नक्की!

यातून आपली सहजासहजी सुटका नाही. याचे उत्तर शोधण्यासाठी गणिताच्या जंजाळात अडकून पडावे लागेल. आरामखुर्चीत बसून कासवाच्या रेससंबंधी केलेले तार्किकभाष्य विश्वासार्हही नाही व ते नैसर्गिक नियमांना अनुसरूनही नाही. गडद अंधारात विजेचा पांढरा बल्ब वापरून उजेड करता येतो. परंतु उजेडात काळा बल्ब वापरून अंधार करता येत नाही. येथे तर्क लढवता येत नाही. म्हणूनच वाद - प्रतिवादात एकमेकाच्या चुका शोधण्यापुरतेच तर्ककर्कशपणा ठीक ठरेल. यातही तर्क चुकीचा नसतो; परंतु प्रत्यक्ष अनुभवाशी जेव्हा तर्कपद्धतीचा पडताळा पाहण्याचा प्रयत्न होतो तेव्हा घोटाळा होतो.

म्हणूनच झेनोला धारातिर्थी पडावे लागले!

(हाच विरोधाभास वेगळ्या प्रकारे सांगता येईल

एका आटपाट नगरीत विशुद्ध गणित (Prue Mathematics) विषयातील एक तज्ञ व दुसरा उपयोजित गणित (Applied Mathematics) विषयातील तज्ञ विद्यार्थ्यांना गणिताचे धडे देत असत. त्यांच्या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थी तार्किकरित्या विचार करू लागले. हुशार होऊ लागले व तेथील राजाला अडचणीचे प्रश्न विचारू लागले. राजाला गणितज्ञांचेच कृत्य आहे हे कळल्यानंतर दोन्ही गणितज्ञांना पकडून तुरुंगात टाकतो. एके दिवशी त्यांना

राजाच्या समोर न्याय निर्णयासाठी हजर केले जाते. त्यांना आजन्म कारावासाची शिक्षा सुनावली जाते. शिक्षेत सूट हवी असल्यास राजा त्यांच्या समोर पर्याय ठेवतो.

चॉकलेटचा तुकडा समोरच्या भिंतीला चिकटून ठेवला जाईल. व हे चॉकलेट तुम्हाला खावून संपवायचे आहे. त्यासाठी फक्त एक अट आहे. काही ठराविक वेळेत चॉकलेट व तुमच्यातील अंतर अर्ध्या अर्ध्याने कमी करत करत चॉकलेटपर्यंत पोचणे. ही अट पाळून चॉकलेट खाल्ल्यास ताबडतोब सुटका होईल. हा पर्याय नको असल्यास व तसे लिहून दिल्यास फक्त 10 वर्षे शिक्षा भोगावी लागेल. आहे तयारी?

दोघेही तज्ञ आपापसात चर्चा करू लागले. विशुद्ध गणितज्ञाच्या मते ही अट आपण कधीच पाळू शकणार नाही. कारण दर ताशी अर्धे अर्धे अंतर कापत गेले तरी शेवटी काही अंतर उरणारच की. त्यामुळे आताच पर्याय नको असे लिहून दिल्यास आपल्याला फक्त 10 वर्षेच शिक्षा होणार. *मलाही गणितातील काही न सुटलेल्या कूट प्रश्नावर विचार करायचा आहे व त्यासाठी हा वेळ पुरेसा आहे. आपण तसे राजाला कळवू या.*

उपयोजित गणितज्ञ मात्र पर्याय स्वीकारावा या मताचा होता. *आपण अर्धे अर्धे अंतर कापत गेल्यास एका क्षणी आपण चॉकलेटच्या अगदी जवळ पोचू. माझी जीभ कमीत कमी 4 सेंमी लांबून चॉकलेट चाटू शकते. व खावून संपवूनही टाकू शकते. त्यामुळे हा पर्याय स्वीकारून मी माझी सुटका करून घेणारच.*

उपयोजित गणितज्ञ मौजमजा करत घरी व विशुद्ध गणितज्ञ जेलची हवा खात जेलमध्ये!)



नाविन्यतेचा धसका!

नाविन्याची ओढ, सृजनशीलता, उपक्रमशीलता, वेगळी वाट, आउट ऑफ दि बॉक्स थिंकिंग, इत्यादी शब्दांच्या बद्दल वाकडे तिकडे कुणी बोलत असल्यास वा लिहित असल्यास बहुतेकांना राग येतो. या गोष्टींबद्दल निगेटिव्ह काही ऐकून घेण्याइतकी सहनशीलता आपल्यात आता नाही. याबद्दल काही बाही लिहिणाऱ्यांना आपण सर्रासपणे मूर्खात काढतो. हे शब्द आजच्या युगाचे परवलीचे शब्द झालेले आहेत. स्टीव्ह जॉब्स, बिल गेट्स, नारायण मूर्ती, रिचर्ड ब्रॉन्सन, टाटा, अंबानी, किरण मुजुमदार, मायकेल डेल सारख्या उपक्रमशील उद्योजकांनी या शब्दामागील संकल्पनांचा पाठपुरावा केल्यामुळेच Fortune 500 च्या यादीत त्यांची नावं झळकत असतात. नवीन काही करून दाखवावे अशी ओढ असलेल्या तरुणांना ही नावं भुरळ पाडणारी आहेत. यांच्या पावलावर पाऊल ठेऊन चालल्यास आपणही भरपूर कमाई करू हा एक आशावाद त्यामागे दडलेला असतो. या नांवांचा इतका गवगवा झाला आहे की आपण सृजनशीलता वा उपक्रमशीलतेच्या विरोधात एक शब्दही उच्चारू शकत नाही. तरीसुद्धा सृजनशीलतेचे, उपक्रमशीलतेचे बाहेर कितीही कौतुक होत असले तरी सर्व सामान्य मात्र मनातल्या मनात या गोष्टींची धास्ती घेत आहेत, हेही मान्य करावे लागेल.

सामान्यपणे आपल्याला धोका पत्करणे आवडत नाही. धोका नेहमीच आपल्याला अस्वस्थ करत असतो. आर्थिक गुंतवणूक, करीअर, इत्यादींच्या बाबतीत आपण नेहमीच जास्त जागरूक असतो. बिनधोक जग, कुठलेही चढ - उतार नसलेले आयुष्य, यांची आपल्याला ओढ असते. अनिश्चिततेची भीती वाटत असते. कुठल्याही प्रकारची अनिश्चितता आपल्या आयुष्यात डोकावू नये यासाठी आपले प्रयत्न चालू असतात. किंबहुना आपल्या जगण्याचे उद्दिष्टच अनिश्चितता दूर करणे हेच असते. आपण आपल्या सवयी, आपली जीवनशैली, आपले व्यवहार, आपल्या आवडी - निवडी, स्टेटस्को मेंटेन करण्याभोवतीच फिरवत असतो.

मुळात सृजनशीलतेची गोष्ट वेगळी असते. त्यात नवीन काही तरी सतत घडत असते. संभाव्यतेबद्दलच्या कल्पना करत असताना, नवीन समीकरणाची जुळणी करत असताना, किंवा वापरात असलेल्या उत्पादनांना नवे स्वरूप देताना, काही वेळा त्या अशक्यप्राय वाटू लागतात. मुळात या नवीन उत्पादनांची चाचणी घेतलेली नसते व चाचणी नसणे म्हणजे अनिश्चितता! ही अनिश्चितता जीवघेणी असते. अत्यंत भीतीदायक असते. व या भीतीची आपण कल्पनाही करू शकत नाही. याव्यतिरिक्त अपयशाचा शिक्का बसल्यास चार जणात नाचक्की होण्याची भीतीसुद्धा त्यात भर घालते. हाती घेतलेल्या कामात पहिल्याच झटक्यात यश मिळेलच याची खात्री कुणीही देऊ शकत नाही. व अपयशाचा शिक्का कुणालाही नकोसा असतो.

व्यवस्थापन्नाचे धडे देणाऱ्या शैक्षणिक संस्था किंवा वैयक्तिक जबाबदारीवर निर्णय घेणारे उद्योजक सृजनशीलतेचे वरवरून कितीही कौतुक करत असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात नवीन कल्पना समोर आल्यास फेटाळण्याकडेच बहुतेकांचा कल असतो. अगदी शाळा - कॉलेजच्या पातळीवरसुद्धा याचा आपल्याला अनुभव येतो. एखादा विद्यार्थी नवीन काही तरी सुचवत असल्यास शिक्षकाला ते रुचणार नाही. खरे पाहता शिक्षणाचा मूळ उद्देशच सृजनशीलता असताना त्यालाच येथे पायदळी तुडवले जात असते.

IIT वा ICSR सारख्या संशोधनाला उत्तेजन देणाऱ्या संस्थेतील प्रवृत्तीसुद्धा यापेक्षा वेगळी नसते. एखाद्या विद्यार्थ्यानी नवीन कल्पनेचा मागोवा घेण्याचे ठरविल्यास, तुरळक अपवाद वगळता, उत्तेजन दिले जात नाही. फंड्सची कमतरता, पुरेशा वेळेचा अभाव, पाठ्यक्रम संपविण्याची घाई, लालफितीचा कारभार असल्या कारणामुळे त्याचा अपेक्षाभंग होतो. (थ्री इडियट्स चित्रपट आठवा.) मुळात तंत्रज्ञानाचा विकास अपघात, आपत्ती, धोका नसलेल्या सोई सुविधा समाजास उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने होत असतो. विकासाची बीजं सृजनशीलतेत असतात. नवीन कल्पना राबविण्यात असतात. परंतु यांच्यासाठी संधीच देत नसल्यास वा मिळत नसल्यास प्रगती

होणार कशी? या सर्व प्रकारामुळे सृजनशील संशोधक नाराज होण्याची शक्यता जास्त. तरीसुद्धा वैयक्तिक महात्वाकांक्षेतून काही होत असले तरी उत्पादनाच्या गुणवत्तेची खात्री देता येत नाही. म्हणूनच सृजनशीलतेबद्दल पूर्वदूषित दृष्टिकोन बाळगून अशा संस्थेतून बाहेर पडलेले महत्वाच्या पदावर पोचून स्टेटस्को मेंटेन करण्यात धन्यता मानतात.

परंतु सृजनशीलतेबद्दलचे औदासीन्य या जगाच्या इतिहासाला नवा नाही. आज जगात वापरात असलेल्या बहुतेक तंत्रज्ञानांना सुरुवातीच्या काळात फार मोठा विरोध सहन करावा लागला. संपर्क साधनं, घर बांधणी, रस्ते बांधणी, वाहन सुविधा, संगणक व्यवस्था, कृषी उद्योग, आहार उत्पादन, रोगोपचार, औषधी व्यवस्था इत्यादी क्षेत्रातील प्रत्येक छोट्या - मोठ्या सुधारणेसाठी सृजनशील संशोधकांना झगडावे लागले. उपक्रमशील उद्योजकांना खस्ता खाव्या लागल्या. मात्र नंतरच्या काही काळानंतर समाजाला त्यांचे महत्व पटले. परंतु अंत:स्फूर्तीतून आलेल्या कल्पनांचा अजूनही तिरस्कार होतच आहे. म्हणूनच अल्बर्ट आइन्स्टाइनला खालील प्रकारचे विधान करावेसे वाटले.

“The intuitive mind is a sacred gift and the rational mind is a faithful servant. We have created a society that honors the servant and has forgotten the gift.”

गेल्या 50 वर्षात या विधानात बदल करण्यासारखे आपल्या देशात काहीही घडले नाही. व यातील प्रत्येक शब्द न शब्द खरा आहे, हेच प्रकर्षाने जाणवत आहे.

ठेविले अनंते तैसेची रहावे|
चित्ती असू द्यावे समाधान||
या संतवचनापासून आपली सुटका नाही!

प्रतिसाद

(लेखातील मूळ आशयाकडे दुर्लक्ष करत केवळ वाक्यच्छल करण्याचा प्रयत्न करत असल्यास कुठल्याही लेखाबद्दल अशीच प्रतिक्रिया असू शकते.

संत तुकाराम यांचे रॅशनल विचार त्याकाळच्या हजारो - लाखो लोकांच्या इरॅशनल विचारांपेक्षा वेगळे होते, याबद्दल दुमत असण्याचे कारण नाही. लेखातील आशय मानवी ऐहिक संपत्तीत भर घालणाऱ्या विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिक प्रक्रिया, आरोग्य विज्ञानातील प्रगत संशोधन, इत्यादी क्षेत्रातील सृजनशीलते विषयी आहे. काव्य, साहित्य, धर्म, तत्वज्ञान, इतिहास, मानव्यशास्त्र इत्यादी क्षेत्रातील सृजनशीलता हा वेगळ्या लेखाचा विषय होऊ शकतो. (आणि या क्षेत्रातही रॅशनल विचार नक्कीच सापडतील.) परंतु आइन्स्टाइनला ऐहिकरित्या सुख समृद्ध करणाऱ्या रॅशनल माइंडपासून इंट्यूटिव्ह माइंडपर्यंत झेप मारणे गरजेचे वाटले असावे.

एक लक्षात ठेवायला हवे की सृजनशीलतेची मक्तेदारी फक्त काही निवडक व्यक्तींची (वा समाजाची) असू नये. समाजाच्या संपत्तीत भर घालू शकणाऱ्या सृजनशीलतेला उत्तेजन मिळत असल्यास समाजाची भरभराटी होते. मोबाइल फोन फिनलँडच्या नोकियाने जागतिक बाजार पेठेत आणून खोऱ्याने पैसा मिळविला. मायक्रोसॉफ्ट संगणकाच्या बाजारपेठेत पहिल्या क्रमांकाच्या स्थानावर आहे. इतरांनी सृजनशीलतेचा वापर करत श्रीमंत व्हायचे व आपण त्याचा वापर करण्यात समाधान मानायचे याला काही अर्थ नाही. या गोष्टी आपण का करू शकलो नाही वा करू शकत नाही याचाही विचार व विश्लेषण होणे गरजेचे आहे. (भरपूर गाजावाजा झालेल्या विद्यार्थ्यांसाठीच्या स्वस्तातील आकाश iPad Tablet अजून का विद्यार्थांच्या हातात पडत नाहीत?) *नवीन तंत्रज्ञान, नवीन उत्पादन इतर करत आहेत ना!* आपण फक्त त्यांचा वापर करत त्यांना श्रींमंत करत राहायचे हा विचार पटत नाही.

यासाठी आपल्यातही मोठ्या प्रमाणात सृजनशील व्यक्ती हव्यात. त्यांच्या अफलातील कल्पनांना उत्तेजन देणारे संघ - संस्था हव्यात. व त्यामधून या समाजालासुद्धा काही लाभ मिळायला हवे. *इतर ठिकाणी होत आहे, इतर*

व्यक्ती करत आहेत असे म्हणत आपल्यात फक्त ' चित्ती असू दे समाधान' हे योग्य वाटत नाही.)

●●●

आपलं नशीबच.......!

मॅथ्यू हॅरिसन या लेखकाचे The 7 Laws of Magical Thinking हे पुस्तक आजकाल Best Seller list वर गाजत आहे. या लेखकाने काही काही वेळचे आपले अविवेकी वर्तन आपल्याला सुख समाधान व मानसिक शांती मिळवून देण्यास कसे कारणीभूत होते याचे विश्लेषण केले आहे. त्यावरून आपल्यातील बहुतेकांचा नशीबावर भरपूर विश्वास आहे, असा निष्कर्ष त्यानी काढला आहे. काही जण योगायोग असे गोंडस नाव देवून आपला नशीबावर विश्वास नाही असे दाखविण्याचा प्रयत्न करत असतात. परंतु मनातल्या मनात मात्र नशीबाला कोसत असतात.

ऊन, पाऊस, पाणी, वारा, थंडी, इत्यादी नैसर्गिक नियमाबद्दल आपले काही ठराविक ठोकताळे असतात. पावसाळ्याच्या दिवसात चुकून घरी छत्री विसरून बाहेर पडल्यास हमखास पाऊस पडणार व आपण चिंब भिजणार. शेवटी आपलं नशीब म्हणत गप्प बसणार. मॉलमध्ये सामानांची ट्रॉली सरकवत 5-6 काउंटरपैकी एका काउंटरपाशी बिल देण्यासाठी क्यूमध्ये आपण उभे राहतो. थोड्या वेळाने पलिकडचा क्यू तुलनेने कमी लांबीचा व लवकर लवकर पुढे सरकत आहे हे लक्षात येते. आपण वेळ वाचविण्यासाठी क्यू बदलतो. थोड्या वेळात पूर्वीच्या क्यूमधील आपल्यासमोर उभा असलेला ग्राहक बिल भरून निघूनसुद्धा जातो व आपल्यामागे उभा असलेलासुद्धा! आपण मात्र अजूनही प्रतिक्षेतच! पुन्हा एकदा आपलं नशीबच xxxx म्हणत तडफडतो. बँकेत काही तातडीचे काम करण्यासाठी जावे तर बँक बंद वा तिथला संगणक बिघडलेला. एटीएमवर पैसे काढायला जा, शटर बंद... एक ना दोन.. असे कितीतरी उदाहरणं असतील. म्हणूनच आपले नशीब आपल्यापेक्षा पुढे जाऊन आपला सूड घेत असते, एवढे तरी मान्य करायला हवे. तार्किकदृष्ट्या अत्यंत योग्य वाटणारी आपली कृती खरोखरच आपलं नशीब बदलू शकेल का?

या संदर्भात चाचणी घेतल्यानंतर काही मजेशीर गोष्टी पुढे आल्या. एका सर्वेक्षणात आपण विकत घेतलेल्या लॉटरी तिकीटाची आपल्या मित्राबरोबर अदलाबदल केल्यास आपल्या लॉटरी तिकिटाला बक्षीस मिळेल का? हा प्रश्न विचारल्यावर सुमारे 90 टक्के लोकांनी तसे काही होणार नाही असे तर्कशुद्ध उत्तर दिले. परंतु याच प्रश्नाचे उत्तर आपल्या पूर्वानुभवावरून देण्यास सांगितल्यावर सुमारे 46 टक्के लोकांनी बक्षीस लागेल असे सांगितले. एखाद्या शत्रुच्या तिकीटाची अदलाबदल केल्यास शत्रुला बक्षीस नक्की मिळेल यावर अनेकांचा विश्वास होता.

नोकरीच्या इंटरव्ह्यूसाठी एखादा विशिष्ट प्रकारचा शर्ट घातल्यास इंटरव्ह्यू सोपा जाईल अशी एक अटकळ आपल्या मनात असते. आपल्या अशा कृतीतून आपण आपल्या नशीबाला भुरळ पाडण्याच्या प्रयत्नात असतो. अशीच एखादी अतार्किक भन्नाट कृती करून आपण आपल्या नशीबाला चकवू शकतो यावर आपला ठाम विश्वास असतो. हळू हळू पुढे सरकत असलेल्या मॉलमधील क्यू बदलून दुसऱ्या काउंटरच्या क्यूत उभे राहणे हे याच विश्वासाचे द्योतक आहे.

मुळात आपण स्वत:बद्दल विचार करताना नकारात्मक दृष्टीने विचार करत असतो. त्यामुळे आपला क्यू वेळखाऊ आहे, या काउंटरवरचा बिल करणारा आळशी आहे, समोरच्या ग्राहकाकडे भरपूर सामान आहे... अशा प्रकारच्या विचारांची मालिका आपल्याला नाउमेद करते व आपण कुठली तरी अविवेकी, अतार्किक कृती करण्यास तयार होतो. आपण ज्या प्रकारे विचार करत सुटतो त्याचप्रमाणे घटना घडणार याची पुरेपूर खात्रीसुद्धा आपल्याला असते.

ही मानसिक प्रक्रिया तीन पातळीवर चालते; नकारात्मक विचार करून नशीबाला चकवणे, गोष्टी अपेक्षेप्रमाणे न होणे व शेवटी आपला (चुकीचा) अंदाज खरा ठरणे. जाणीवपूर्वक केलेल्या कृतीसाठी जास्त बौद्धिक श्रम लागतात. आपली जाणीव शाबूत आहे की नाही यासाठी मानसतज्ञ अमुक

एका तीन आकडी संख्येमधून (उदा: 564) प्रत्येक वेळी 3 वजा करत जाण्यास सांगितले जात असते. परंतु याचीसुद्धा आपल्याला भीती वाटू लागते. मानसतज्ञ हाच अवघड प्रश्न मला विचारणार या धास्तीमुळे आपली वजाबाकी नक्की चुकणार. अशा प्रकारच्या नकारात्मक विचारांच्या साखळीमुळे आपण गांगरून जातो. व माहित असलेल्या गोष्टीसुद्धा विसरू लागतो.

नशीबाला चकवण्याच्या नादात आपण विनाकारण धोका पत्करत असतो. किंवा फाजिल विश्वास बाळगत असतो. आपणच काही ठोकताळे ठरवतो. व त्या आधारे नशीबाला फसवत आहे या धुंदीत असतो. मुळात आपल्याला यश हवे असते, परंतु विचार मात्र अपयशाचा करत असतो. थोडीशी स्तुती केल्यास अपशकुन होणार याची मनात कुठेतरी धुकधुक असते. म्हणूनच आपल्या वागण्यात वा बोलण्यात मनापासून दाद दिली आहे असे कधीच होत नाही. मीठ म्हटलं की अपशकुन होते म्हणून मिठाला साखर म्हणत आपण गृहिणीला तोंडघशी पाडतो. आपण जे काही नकारात्मक म्हणतो तसेच होत जाणार याची एक अव्यक्त भीती आपल्या मनात असते म्हणूनच *शुभ बोल रे नाऱ्या...* ही म्हण प्रचलित झाली असावी. सचिन शंभर धावा काढू शकणार नाही असे मनात आले की आपले वागणेसुद्धा त्याप्रमाणे बदलत जाते. जीवविमा न उतरविण्याचे कारणही हेच असावे. कारण विमा उतरवले की आपण मरणार याची मनोमन खात्री असते.

पिढ्यान पिढ्या आलेल्या रूढी, परंपरा, इष्ट - अनिष्ट प्रथा आपण पाळत असतो. त्यातील अनेकांचा आधुनिक जीवनशैलीशी काहीही देणे घेणे नसते. त्या टाकाऊ असतात. तरीसुद्धा (विकृत स्वरूपात तरी का होईना) त्यांचे पालन केले जाते. कारण कोण जाणे, त्या न पाळल्यास आपण गोत्यात येऊ हाच विचार त्यामागे असतो.

त्यापायी अशा प्रकारच्या श्रद्धांना तडा देणे, त्यातून श्रद्धावंतांना बाहेर काढणे, त्यांच्या मनातील भीती घालवणे, त्याना विवेकी बनवणे दिवसे न दिवस कठीण होत आहे.

एकाकीपणाचे बळी!

इलेक्ट्रॉनिक्स तंत्रज्ञानातील अभूतपूर्व प्रगतीमुळे एकविसाव्या शतकातील - इतर व्यवस्थापनेप्रमाणे - कार्यालयीन व्यवस्थापनेत आमूलाग्र बदल झालेले आहेत. प्रत्येक गोष्टीला ऑनलाइनची जोड दिली जात आहे. प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारलेल्या अत्याधुनिक सोई - सुविधांच्या किंमती कोसळत असल्यामुळे व सामान्यांनासुद्धा परवडतील अशा किंमतीत मिळू लागल्यामुळे ई-मेल, व्हाइस मेल, व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग, इंटरनेट, मोबाइल फोन, स्मार्ट फोन, सॅटलाइट फोन, टॅब्लेट पीसी, आयपॅड, इत्यादी सुविधा अनेक छोट्या मोठ्या कार्यालयात मोठ्या प्रमाणात पोचत आहेत. या सुविधामुळे कार्यालयांचे स्वरूपच पूर्णपणे बदलत आहे. पेपरलेस्स कार्यालयाची संकल्पना राबवली जात आहे. फाइल्सचे ओझे कमी करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. कदाचित काही दिवसात फाइल्स नामशेषसुद्धा होतील. कार्यालयास येण्या-जाण्यासाठी लागणारा वेळ, त्यासाठी द्यावे लागणारे श्रम, जागा - इमारत व इतर मूलभूत सुविधा, प्रशासन व्यवस्था या सर्वांना काटछाट देऊन एखादी सर्वस्वी वेगळी व्यवस्था निर्माण करणे शक्य झाले आहे. संगणकातील माहितीच्या आधारे निर्णय घेणे शक्य होणार आहे. निर्णयप्रक्रियेचे सुलभीकरण होत आहे. त्यात पारदर्शिकता आणणे शक्य होत आहे. ई-मेल, एसएमएस व मोबाइलद्वारे माहिती त्वरितपणे दुसऱ्या ठिकाणी पोचविणे सुलभ झालेले आहे.

आतापर्यंतच्या कार्यालयीन व्यवस्थापनेत एकाच ठिकाणी सर्व कर्मचारी वर्ग जमत असल्यामुळे एकमेकांची निदान तोंडओळख तरी होत होती. सुट्टीच्या वेळी गप्पा होत होत्या. एकमेकांची विचारपूस होत होती. मानवी संबंध जिव्हाळ्याचे वाटायचे. यानंतर या सर्व गोष्टी इतिहासजमा होण्याच्या मार्गावर आहेत.

येथून पुढे भासमान कार्यालयाची (virtual office) संकल्पना वास्तवात बदलणार आहे. या व्यवस्थेत सर्व प्रकारच्या कार्याची विभागणी वेगवेगळ्या प्रकल्पाच्या स्वरूपात असणार आहे. प्रकल्पासाठी योग्य कार्यकारी

व्यवस्थापक नेमला जाईल. तिला/त्याला त्या प्रकल्पाची पूर्ण माहिती संगणकासारख्या सुविधाद्वारे वेळोवेळी दिली जाईल. प्रकल्पाचे अनेक टप्पे असतील. कामाच्या स्वरूपाप्रमाणे त्या त्या क्षेत्रातील विशेषज्ञांशी ई-मेल, मोबाइलद्वारे संपर्कात राहून कामाविषयीची सर्व माहिती संगणकावर गोळा केलेली असेल. शंकांचे निरसन केले जाईल. व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारे चर्चा होईल. फील्डवर्कसाठी कंत्राट दिले जातील. या सर्व गोष्टी सर्व संबंधित व्यक्ती घरबसल्या लॅपटॉप व इतर सुविधा वापरून सहजपणे करू शकतील.

प्रत्यक्षात कार्यालयाची इमारत, निर्दिष्ट वेळा, मीटिंग्स, वगैरे काहीही नसतील. कारण यातील प्रत्येक व्यक्तीची जागा व वायफाय जोडलेले लॅपटॉप म्हणजेच कार्यालयीन टेबल आणि व्यक्तीच्या जागेला व्यापणारा अवकाश हेच कार्यालय असेल. संवाद साधण्याच्या आधुनिक संपर्कसुविधा उपलब्ध असल्यामुळे यातील व्यक्ती एकमेकापासूल शेकडो कि.मी. दूर असल्यातरी काहीही बिघडणार नाही. कुठल्याही व्यक्तीची प्रत्यक्ष भेट न घेता समोरासमोर संवाद न करता प्रकल्पांची कार्यवाही केली जाईल. प्रकल्पापुरतेच काही व्यक्तींशी संबंध, काही काळ, येत असल्यामुळे कुणाशीही भावनिक गुंतवणुकीची गरज भासणार नाही. प्रत्येक वेळी नवीन प्रकल्प/काम, नवीन व्यवस्थापन, अशी अवस्था यात आहे. संपर्कात असलेली व्यक्ती पुरुष की स्त्री, वयस्कर की तरुण, अनुभवी की नवीन इत्यादी मुद्दे गौण ठरणार आहेत.

अशाप्रकारची भासमान कार्यालये आताच प्रत्यक्षात अस्तित्वात आहेत. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील नावाजलेल्या कंपन्यांचे व्यवस्थापन अशाच प्रकारच्या भासमान कार्यालयातून होत आहे. कंपन्यातील कार्यकारी व्यवस्थापकांना सर्व इलेक्ट्रॉनिक्स सुविधा पुरविल्या जात असून त्यांच्या कामाचे स्वरूप भासमान कार्यालयाच्या संकल्पनेनुसार केले जात आहे. फाइल्सची झंझट नाही. मीटिंग्सची गडबड नाही. टार्गेट डेटच्या बंधनाव्यतिरिक्त ऑफिसला येण्या -जाण्याच्या वेळेचे वा रजा - सुट्टी इत्यादींचे

बंधन नाही. काही मोजक्या सहकाऱ्याव्यितरिक्त कुणाचाही संबंध नाही. मोबाइल्ससुद्धा सायलेंट मोडवर असल्यामुळे सारे कसे शांत, शांत!

परंतु घी देखा लेकिन बडगा नही देखा याचा अनुभव यातील अनेकांना येत आहे. ई-मेल व मोबाइल फोन या सुविधांमुळे अनेक सक्षम व संवेदनशील अधिकाऱ्यांमध्ये एकाकीपणा वाढल्याचे जाणवत आहे. माणसांचा प्रत्यक्ष संबंध कमी होत असल्यामुळे स्वत:विषयी चीड निर्माण होत आहे. एखाद्या प्रामाणिक अधिकाऱ्याला महत्वाच्या बैठकीस बोलावले नसल्याचे लक्षात आल्यास मला का बोलविले नाही?, माझे काही चुकले का?अशा नाना कुशंका त्याच्या मनात घोळत असतात. त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यालाही तीच धास्ती असते. दोन्ही व्यक्ती कुढत असतात. शंका मनातल्या मनातच दाबल्या जातात.

या समस्येवर प्रत्यक्ष संवाद हाच एक उपाय होऊ शकतो. दोघेही अस्वस्थ आहेत. काळजीत आहेत. भावनिक अपराधातून स्वत:ला दोष न देता प्रत्यक्ष भेट घेणे हाच समस्या निवारणाचा मार्ग आहे. 'मानवी क्षणा'त दोन व्यक्ती काही काळ मानसिकरित्या समरस होण्यासाठी भौतिक अवकाश वाटून घेणे अभिप्रेत असते. आधुनिक संपर्कसुविधेमध्ये मानवी क्षणाला वाव नसतो. मानवी क्षणाच्या अभावात विनाश करणारी शक्ती दडली आहे, याची हळू हळू जाणीव होत आहे.

मानवी क्षणात व्यक्तींची प्रत्यक्ष उपस्थिती आणि त्यावेळची भावनिक व बौद्धिक एकाग्रता या दोन गोष्टींना जास्त प्राधान्य दिले जाते. केवळ प्रत्यक्ष उपस्थिती किंवा केवळ एकाग्रता असून चालत नाही. तासन् तास विमानातून वा रेल्वेतून प्रवास करत असताना शेजारचा प्रवासी आपल्यासमोर उपस्थित असतो. यातून मानवी क्षणाला काही मदत मिळत नाही. तसेच फोनवरून संवाद साधताना संपूर्ण लक्ष केंद्रित केले जात असते. परंतु यातही मानवी क्षणाचा अभाव जाणवतो.

मानवी क्षण सफल होण्यासाठी दिवसातील थोडा वेळ खास यांच्यासाठीच राखून ठेवण्याची गरज आहे. टेबलावरील कागद पत्रे बाजूला सारून संगणक, लॅपटॉप, मोबाइल स्विच ऑफ करून कुठेही न हरवता, समोरच्या व्यक्तीशी पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करून, संवाद साधणे गरजेचे आहे. असे केल्यामुळे समोरची व्यक्ती भारावून जाते व योग्य प्रतिसाद देऊ लागते. प्रत्यक्ष संवादामुळे सर्जनशील, सकारात्मक परिणाम दिसू लागतात.

एड्वर्ड हालोवेल या अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञाचा या विषयावर हार्वर्ड बिझिनेस रिव्ह्यू या द्वैमासिकात एक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्याच्या मते, दैनंदिन व्यवहारातून मानवी क्षण लोप पावत असल्यामुळे फार मोठ्या धोक्याला आपल्याला तोंड द्यावे लागणार आहे. हालोवेलचे अनेक रुग्ण मोठमोठ्या कंपन्यांचे कार्यकारी अधिकारी होते. बाहेरच्या जगाच्या दृष्टीने त्या सर्व यशाच्या शिखरावरील व्यक्तीच वाटतात. परंतु प्रत्येकाच्या आयुष्यात मानवी संबंधांच्या उणिवा प्रकर्षाने जाणवतात. हे सर्व एकाकीपणाचे बळी आहेत. त्यांची मनस्थिती गोंधळलेली आहे. कामाच्या ठिकाणी योग्य निर्णय घेण्यास ते असमर्थ ठरत आहेत. या मानसशास्त्रज्ञाच्या उपचारपद्धतीत मानवी क्षणांवर जास्त भर दिल्यामुळे सकारात्मक प्रतिसाद मिळतो हे लक्षात येऊ लागले.

या मानसशास्त्रज्ञांच्या अनेक रुग्णामध्ये प्रत्यक्ष मानवी संपर्क तुटल्यामुळे एका प्रकारची अव्यक्त भीती दडलेली होती. कार्यालयाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे मानवी क्षणांना वाव मिळत नव्हता. सहोद्योगींचा इलेक्ट्रॉनिक्स संवाद माध्यमाच्या साधनांचा अती वापरामुळे व सर्वस्वी त्यांच्यावर विसंबून असल्यामुळे ही परिस्थती उद्भवत आहे असे हालोवेल यांना वाटते. या रुग्णांना त्यांचे अस्तित्व एका निर्जन बेटावरील अस्तित्वासारखे वाटत असावे. विश्वास गमावलेला आहे. कार्यालयासाठीचा वेळ जीव घेणारा वाटत आहे. मानवी क्षणांच्या अभावामुळे परस्परावर अविश्वास, अनादर व असंतोष निर्माण होत

आहेत. ही साखळी एकदा सुरु झाल्या सांसर्गिक रोगाप्रमाणे सर्वकडे पसरायला वेळ लागत नाही.

परंतु या इलेक्ट्रॉनिक्स सुविधा अजिबात नको असे म्हणण्यातही तथ्य नाही. या अत्याधुनिक सुविधामुळे कामाला गती मिळत आहे. निर्णयप्रक्रियाले कमीत कमी वेळ लागत आहे. ती सोपी होत आहे. जगातील कानाकोपऱ्यात असलेल्याशी संपर्क साधून माहिती मिळवता येते. सर्व माहिती उपलब्ध होऊ शकते. जे जे काही उत्कृष्ट आहे त्याचा आपल्या कामात उपयोग करता येतो. रूटिन कामासाठी जास्त वेळ खर्च होत नाही. घरबसल्या अनेक गोष्टी करता येतात.

मात्र या सुविधांना उपयोगात आणत असताना मानवी क्षणांना आपण मुकत आहोत हे लक्षात घेतले जात नाही. हालोवेलच्या मते, अनेक मानसिक रुग्ण केवळ मानवी जिव्हाळयाच्या अभावामुळेच रुग्णावस्थेत पोचलेले असतात. हे नेमके कशामुळे होत आहे, याचेही विश्लेषण हालोवेल यानी केले आहे.

मानवी क्षणांचा अभाव हा भावनिक स्वास्थ्य बिघडवू शकतो, याचे प्रत्यंतर बालसंगोपनाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना नेहमी येत असते. बालसंगोपनात केवळ आहार व कपडेलत्ते पुरेसे नसून वेळोवेळी उराशी कवटाळणे, कडेवर घेणे, लाड करणे, खेळविणे, त्यांच्याशी जास्तीत जास्त जवळीक साधणे, यावर भर दिला जातो. हे न झाल्यास त्या बालकाचा मेंदू व मज्जासंस्था यांचा नीटसा विकास होत नाही, असे तज्ञांचे मत आहे.

1974 मध्ये कॅलिफोर्निया येथील 4725 नागरिकांच्या एका सर्वेक्षणात त्यांची जीवनपद्धती व आरोग्यविषयक माहिती गोळा करण्यात आली. या अभ्यासानुसार सामाजिकदृष्ट्या एकाकी जीवन जगत असलेल्या नागरिकामध्ये मृत्युचे प्रमाण इतरांपेक्षा तीन पट जास्त होते. 1997 मध्ये घेतलेल्या सीऍटलमधील सर्वेक्षणात तेथील रहिवाशांमध्ये एकाकी जीवन जगणाऱ्यापेक्षा इतरांच्या औषधोपचारावरील खर्च फार कमी होता. सामाजिक संबंधामुळे

रोगप्रतिकारक शक्तीत लक्षणीय प्रमाणात वाढ होऊ शकते, असे एका अभ्यासांती कळले. तसेच पहिल्या सौम्य हृदयाघातानंतरच्या आयुष्यातील वाढीसाठी मानवी सलोखा जास्त गुणकारक ठरतो. मॅकआर्थर फौंडेशनतर्फे घेतलेल्या आयुर्मर्यादेतील वाढविषयक अभ्यासानुसार, व्यक्तीच्या सुखी जीवनासाठी दोन निकषांना प्राधान्य दिले पाहिजे. एक, मित्र व नातेवाइकांच्या भेटीगीठी व दुसरे, प्रत्येकांचा सामाजिक व कौटुंबिक मेळाव्यातील सहभाग. एका पाहणीनुसार, रोज चार - पाच तास इंटरनेटवर सर्फिंग करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये मानसिक स्वास्थ्य बिघडल्याची लक्षणं आढळली होती. इलेक्ट्रॉनिक्सचे विश्व कितीही थरारक व उपयोगी वाटत असले तरी ते मानवी संबंधांना पर्याय होऊ शकत नाही.

मानवी क्षण आपल्या आयुष्यातून लोप पावले तर वाईटात वाईट काय होऊ शकते? तज्ञाच्या मते अशी व्यक्ती संभ्रमावस्थेत जाण्याची शक्यता आहे. सामान्यपणे अशा व्यक्ती चिंताग्रस्त असतात. प्रत्यक्ष संवादात घडत असलेले शारीरिक हावभाव, देहबोली, ध्वनीतील चढउतार, यांचा अभाव इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमातून केलेल्या संवादात मोठ्या प्रमाणात जाणवतो. स्मायलीज देहबोलीची जागा घेऊ शकत नाहीत. संवेदनाशील व्यक्तींना या गोष्टी तीव्रतेना जाणवतात. एकाकीपणातून उद्भवलेल्या काळजीमुळे व्यक्तीला वास्तवतेचे भान रहात नाही. एकमेकाबद्दलच्या गैरसमजुतीत वाढ होऊ लागते. सहनशीलतेवर ताण पडू लागतो. आपल्या ऑफीसबद्दल, आपल्या सहकाऱ्याबद्दल, स्वतच्या क्षमतेबद्दल, स्वतच्या हेतूबद्दल नको त्या कुशंका घेतल्यामुळे मनस्वास्थ्य बिघडते.

मानवी क्षणाच्या अभावामुळे लोक फार विचित्रपणे वागतात. त्यांच्यातील हिंसक प्रवृत्ती उफाळून येते. कुठलाही मुलाहिजा न ठेवता एखाद्या तीक्ष्ण हत्यारासारखे की-बोर्ड, मोबाइल, इत्यादींचा वापर केला जातो. निरुपद्रवी दिसणारी व्यक्ती आक्रमक बनते.

मानवी क्षण मात्र अशा प्रसंगी नियंत्रकाचे काम करतात. काही कंपन्या भासमान कार्यालयाच्या संदर्भात जाणीवपूर्वक प्रयत्न करून मानवी क्षण वाढविण्याचे प्रयत्न करत आहेत. मीटिंग्स, कॉन्फरन्सेस इत्यादीत नियमितपणे भाग घेण्यास उत्तेजन देतात. 'हाय टेक' चे रूपांतर 'हाय टच' मध्ये करण्याचा हा प्रयत्न आहे. यात संबंधित व्यक्तीचाही भरपूर फायदा होतो. जाणीवपूर्वक व्यूहरचना करत मानवी क्षण आणत राहिल्यास नि:सत्व व नीरस वाटू लागलेल्या कार्यालयीन कामकाजात जिवंतपणा आणणे शक्य आहे.

तंत्रज्ञानातील अभूतपूर्व प्रगतीमुळे विविध दरवाजे खुले झालेले आहेत. भरपूर संधी उपलब्ध होत आहेत. कार्यालयातील टेबलापासून व 10 ते 5 या वेळेच्या विळख्यातून समाजाची सुटका होत आहे. आता माघार घेणे शक्य नाही. परंतु मानवी क्षणाशिवाय पुढचे पाऊल ठेवणे धोक्याचे आहे. मानवी क्षणांचा विचार न करता पुढे जात राहिल्यास फार मोठी किंमत मोजावी लागणार आहे. स्वत:वरील विश्वास द्विगुणित करण्यासाठी, उत्साह टिकविण्यासाठी, व माणूस म्हणून जगण्यासाठी मानवी क्षणांची उपयुक्तता वादातीत आहे, हे मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.



उत्तरदायित्व

आपण करत असलेल्या कृतीला आपणच कितपत जबाबदार असतो?

तुम्ही करत असलेल्या कृतीवर तुमचेच पूर्णपणे नियंत्रण असून तुमच्या अपेक्षेप्रमाणे ते तुम्ही पूर्ण करणार. हे करत असताना त्याच्यामुळे होणाऱ्या परिणामांची जबाबदारीसुद्धा तुम्हालाच स्वीकारावी लागणार. प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र वेगळेच घडत असते. फायद्याची गोष्ट असली की मीच केले म्हणणाऱ्यांची रीघ लागते. तोटा झाल्यास मात्र जबाबदारी दुसऱ्यावर झटकून मोकळे होण्याकडे कल वाढतो. मुळात जबाबदारी वेळ, प्रसंग वा व्यक्तीनुसार बदलत राहते. सामान्य परिस्थितीत उत्तरदायित्वाची आठवण होत नसली तरी अटीतटीच्या प्रसंगात त्याचा कस लागतो. व्यक्तीचा प्रत्यक्ष सहभाग होता की फक्त वरवरून सहानुभूती यातून नैतिक जबाबदारी ठरवता येते. रस्त्यावरच्या अपघातग्रस्त व्यक्तीला रुग्णालयात पाठविण्याची जबाबदारी तेथे हजर असलेल्या प्रत्येकाची असते. परंतु हे काम दुसरा कोणी तरी करेल म्हणून आपण पुढाकार घेत नाही. व घटनास्थळापासून जास्तीत जास्त लांब पळण्याच्या पावित्र्यात असतो. ही नैतिक जबाबदारी आपल्याला पेलवत नाही अशी मनाची समजूत करून आपण काही तरी निमित्त काढून काढता पाय घेतो. येथे अडकण्यापेक्षा जाता जाता कुठेतरी भीक मागत असलेल्यांच्या कटोरीत 10 रुपयाची नोट भिरकावून सामाजिक जबाबदारीतून मुक्त होण्याचा अत्यंत सुलभ मार्ग निवडतो. अगोदरची नैतिक जबाबदारी टाळल्याची भरपाई अशा प्रकारे करू पाहतो.

नैतिकता ही इतक्या सहजासहजी पचनी पडणारी गोष्ट नाही. एका माणसाला वाचविण्यासाठी 10 जणांचा जीव धोक्यात घालावा का? कदाचित आपले उत्तर त्या एकट्या माणसाला मारून दहा जणांचा जीव वाचवावा हे असल्यास ती एकटी व्यक्ती तुमचा मुलगा वा जवळच्या नात्यातील असल्यास काय करावे? समस्या तीच. परंतु विचाराची दिशा बदललेली. एखादा

आवडता चित्रपट नेटवरून डाउनलोड करणे चित्रपटाची पायरेटेड सीडी विकत घेण्यापेक्षा कमी अनैतिक. वा एखाद्याची वैयक्तिक डायरी वाचण्यापेक्षा त्याला आलेले ईमेल वाचणे कमी अनैतिक. अशा प्रकारे नीती - अनीती सापेक्ष ठरत जाते व जबाबदारीची जाणीवसुद्धा!

नेहमीच्या रहाटगाडग्यात अडकलेल्या आपल्या सारख्यांना कदाचित सहानुभूती हे गुणवैशिष्ट्यच आपल्याला जागे करून कृती करण्यास भाग पाडत असावी. परंतु ही सहानुभूती नेहमीच उत्स्फूर्ततेतून व भावनाविवशतेतून जन्मास येत असल्यामुळे आपण करत असलेली कृती, परिणामाच्या जबाबदारीचा विचार करण्यास पुरेसा वेळ देत नाही. याचा अर्थ असा नव्हे की आपण कोरडे पाषाण, भावनाशून्य जीवन जगत रहावे. परंतु कृतीच्या अंतिम परिणामाची जाणीव ठेवतच कृती करावी, हाच जबाबदार व्यक्तीचा उद्देश असावा व स्वीकारलेल्या जबाबदारीपासून पळवाट काढू नये. जबाबदारीच्या संदर्भात तत्वनिष्ठा व मानसिकता यांना विसरता येत नाही.

मानसिकतेची जडण घडण सहानुभूती व भावनेला अनुकूल असली तरी जबाबदारीयुक्त वर्तन, साधन शुचिता, कृतीतील सातत्य, वेळेचे भान इत्यादींनाही फार महत्व आहे. तत्वशून्य कृती बेजबाबदारीपणाला जन्म देते.

उत्तरदायित्वाच्या संदर्भातील निर्णय घेताना कुठल्या थरापर्यंत जबाबदारी उचलावी हा प्रश्न उपस्थित होतो. व हा निर्णय शहाणपणाचा व आव्हानात्मक असू शकतो. काहींना जबाबदारी घेण्याची घाई असते. व घाई गर्दीत केलेल्या कृतीतून काही विपरीत घडल्यास इतर कशावर तरी जबाबदारी ढकलण्याची पाळी येते. कदाचित हाताबाहेर गेलेल्या परिस्थितीवर वा इतर कुणावर वा शासनावर दोषारोप करून मोकळे व्हावे. लागते. रोगोपचारात उत्तरदायित्वाला भार महत्व असते कारण येथे एखाद्याच्या जीवन मरणाचा प्रश्न असू शकतो. उपचार करणारे - व्यक्ती असो वा एखादी टीम असो - जबाबदारी टाळू शकत नाहीत. 'कर्मण्ये वाधिकारस्ते मा फलेशु कदाचन...' याचा येथे उपयोग होत नाही. आपण उदासीन राहून फलाची अपेक्षा करू लागल्यास वा परिस्थिती

आपोआपच सुधारणा आणेल असे wishful thinking करत असल्यास ते बेजबाबदार वर्तन ठरेल. त्याचप्रमाणे कुवतीपेक्षा जास्त जबाबदारी अंगावर घेणेसुद्धा त्रासदायक ठरू शकेल. *जे जे काही चुकत आहे त्याला मीच सर्वस्वी जबाबदार आहे* ही मानसिकता व त्यातून अपराधीगंड यामुळे आपण कुढत राहतो व मानसिक संतुलन बिघडवून घेतो.

या मानसिकतेवर एक उपाय म्हणजे प्रत्येक टप्प्यावर जबाबदारीचे विश्लेषण करत राहणे. अपराधीपणाची टोचणी वाटत असल्यास या सर्व प्रक्रियेमध्ये कोण कोण होते, घटना कसे घडत गेल्या, प्रत्येकाचा सहभाग किती, इत्यादीवरून जबाबदारीचे संपूर्ण चित्र उभे करता येऊ शकते. अशा प्रकारची विश्लेषण प्रक्रिया गुंतागुतीची असली तरी विश्लेषणाची जबाबदारी दुसऱ्यावर ढकलता येत नाही. स्वत: आपणच केल्यास आपल्यावरील जबाबदारीचा अंदाज, कुठल्या घटकामुळे काय काय घडत गेले, इत्यादीची योग्य माहिती मिळू शकेल. त्यावरून यशापयशाला आपण कितपत जबाबदार आहोत हे नक्कीच लक्षात येऊ शकेल.

एखाद्याला जबाबदारीतून मुक्त करतानासुद्धा विचारपूर्वकपणे निर्णय घेण्याची गरज आहे. 'तिचा स्वभावच तसा आहे' वा 'तो पहिल्यापासूनच असा होता' ही कारणं एखाद्याला जबाबदारीतून मुक्त करू शकतीलही. परंतु 'तिने स्वभाव बदलण्यासाठी काही प्रयत्न केले का?' वा 'तो प्रगल्भ होण्यासाठी काही उपाय केले का?' या प्रश्नांना उत्तर शोधून जबाबदारी निश्चित करावी लागेल. काही तरी लंगडे समर्थन देत जबाबदारीतून मुक्त होण्याची धडपड करणे जबाबदार व्यक्ती म्हणून शोभणारी नाही.



स्त्री जन्माची (जैविक) कहाणी

पुरूषी नजरेतून सुशिक्षित स्त्री

** अती विद्येने स्त्रिया व्यभिचारी होतील*

** स्त्रियांस सोडचिठ्ठी द्यावयाची असेल तरच स्त्री शिक्षणाविषयी अनुमोदन करावे.*

** अनेक स्त्रिया करण्याची पुरूषांना आज मोकळीक आहे. आपल्या हातून कदाचित परद्वारी गमन होते. स्त्रिया शिकल्या की त्या प्रश्न करतील "आम्हांला मोकळीक का नसावी "*

** स्त्रियांस शिकवून भाक-या भाजाव्या काय ?*

** स्त्रिया विद्वान झाल्यातर भ्रतार, आप्तपुरूष, वडील माणसे त्यांचा वचक बाळगणार नाहीत.*

** स्वंयवर, पुर्नविवाह, पुरषासारखे अधिकार मागणे याकरिता स्त्री बंड करेल.*

** बायका शिकू लागल्या तर त्यांचे नवरे मरतात.*

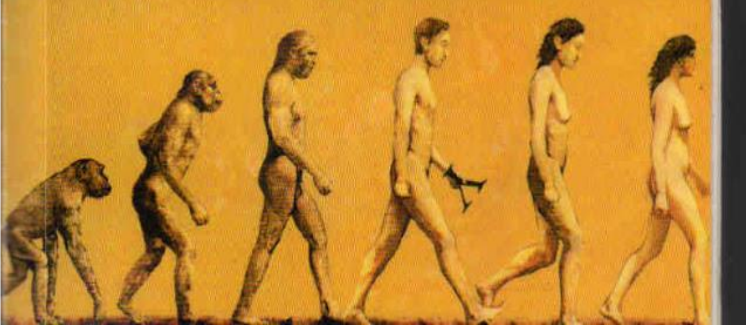
** बायकांना शाळेत पाठवले तर पुरषांच्या दर्शनाने भीड मर्यादा राहणार नाही*

** शाळेमध्ये कलावंतीण/हीन जातीच्या संसर्गाने पवित्रता व सदाचार जाईल.*

स्त्रियांना शिक्षण देऊ नये यासाठी अट्टाहास करणारे वर उल्लेख केलेले मुद्दे 'ज्ञान प्रसारक' या मराठी मासिकाच्या जानेवारी 1852 च्या अंकात प्रसिद्ध झाले होते. यावरुन स्त्रियाबद्दल, स्त्री शिक्षणाबद्दल त्याकाळी व्यक्त होत असलेली घृणा, तिरस्कार यांचा अंदाज येईल.

गेल्या दीडशे वर्षात पुलाखालून भरपूर पाणी वाहून गेले आहे. टोकाच्या मतांची धार बोथटली आहे. परंतु पुरुषी मनाच्या कोप-यात यातील अनेक अवशेष अजूनही शिल्लक आहेत. याचा प्रत्यय प्रसार माध्यमाद्वारे आपल्याला पदोपदी येत असतो. पारंपरीक पुरषांना स्त्रीची सतत लाजरी, बुजरी, संकोची, वर मान करुन न बोलणारी अशीच प्रतिमा आवडते. सुशिक्षित स्त्री मात्र त्या प्रतिमेला धक्का देत असते. पुरुषांच्या जगात स्त्रीचे नेमके काय स्थान आहे. याविषयी मोठ्या प्रमाणात अभ्यास होत असून वर्तनशास्त्राच्या

संशोधकांनी याविषयीच्या अनेक मिथकांचा भांडाफोड केला आहे.



बाहुली-भातुकली विरुद्ध चेंडू-गाड्या

पुरुष व स्त्री याच्यांत सांस्कृतिकरित्या समानता आणण्यासाठी सत्तरच्या दशकात मुलांच्या हातात बाहुली व भातुकलीची खेळणी व मुलींच्या हातात गाड्या, चेंडू सारख्या खेळणी देत होते. स्त्रियांची चूल-मूल ही प्रतीमा बदलून पुरषासारखे सशक्त, सक्षम, सबल करण्याचा हा क्षीण प्रयत्न होता. खेळणी बदलल्यामुळे फरक पडू शकतो या गैरसमजुतीचा हास्यास्पद प्रकार होता. आज ते का शक्य नाही कळत आहे. मुलगा व मुलगी उपजतच काही परस्पर विरोधी गुण-विशेष घेऊन जन्माला येतात. खेळणींची निवडसुद्धा त्यानुरच होत असते.

मुलगा वा मुलगी – स्त्री वा पुरुष – यांची जडण-घडण उत्क्रांतीतून झालेली आहे, व त्यांच्या वर्तनात फरक आहे, याबद्धल आज तरी दुमत नाही. परंतु यातील कुठले गुणविशेष जैविक उत्क्रांतीतून तावून सुलाखून आलेल्या आहेत व कुठले गुण विशेष सामाजिक, सास्कृंतिक व कालमान परिस्थितीच्या दबावातून आलेल्या आहेत, हा संशोधनाचा विषय असून याचा अजूनही नीटसा अंदाज आलेला नाही.

जन्मजात गुणविशेष

काही वर्षापूर्वी अमेरिकेतील हार्वर्ड विघापीठाचे कार्याध्यक्ष, लॅरी समर्स यांनी स्त्रियामधील उपजत गुणामुळेच त्या अत्यंत जवाबदारीच्या वा निर्णय क्षमतेची गरज असलेल्या भौतिकी, गणितीय व अभियांत्रिकीच्या उच्च पदापर्यंत पोचू शकत नाहीत असे विधान केल्यानंतर हलकल्लोळ माजला होता. यावरुन स्त्री-पुरूषातील गुणविशेषांचा प्रश्न किती नाजूक व संवेदनशील आहे याची कल्पना येईल. चर्चेचा प्रस्ताव म्हणूनसुद्धा हे विधान स्वीकारार्ह नाही. मानवी स्वभावाचे स्पष्टीकरण म्हणून केलेले हे विधान अस्पष्ट व उघडउघड सुप्रजनास (युजेनिक्स) उत्तेजन देते आणि स्त्री-पुरूष विषमतेच्या दरीत भर घालते असा आरोप केला जात होता. नव-डार्विनवादी स्त्री-पुरूषांतील भेद दाखवणार-या काही उपजत गुणविशेषांचा मागोवा घेत आहेत. मेंदूच्या स्कॅनिंगचा अभ्यास करुन हे ठळक भेद कुठले आहेत याची त्यांना कल्पना येत आहे. त्यामुळे यासंबंधीच्या आपल्या पूर्वग्रहदूषित मतांना धक्का बसत आहे.

स्त्री म्हणजे काही संप्रेरकयुक्त पुरूष असा समज एकेकाळी होता तो पूर्णपणे चुकीचा असून मेंदूतील स्थित्यंतरामुळे स्त्रीत्व घडते असा दावा आज केला जात आहे. आठव्या आठवड्यापर्यंतच्या भ्रूणावस्थेतील स्त्री-पुरूष मेंदूत फरक नसतो. इतर शारीरिक अवयवाप्रमाणे गर्भावधी व प्रसूतीनंतरचा काही काळ या अवधीत टेस्टोस्टेरोन या संप्रेरकाच्या स्त्रावामुळे स्त्री-पुरूष मेंदूत फरक पडत जातो. या संप्रेरकात भिजून चिंब झालेला मेंदू मोडतोड करण्यासारख्या पुरूषी वर्तनाला उत्तेजन देतो. वर्तनातील हा फरक फार लवकर जाणवू लागतो. जन्माला आल्यानंतरच्या एका दिवसाची मुलगी, पाहणा-यांच्या चेहऱ्याकडे जास्त वेळ निरखून पाहते. तर मुलगा त्यांच्या जवळील मोबाइलकडे निरखून पाहतो. गर्भावस्थेत टेस्टोस्टेरोन स्त्राव जास्त झालेली मुलगी मुलांची खेळणी हातळण्यात रूची घेते व मुलगा आईच्या चेह-याकडे जास्त वेळ बघत नाही. संप्रेरकाचा स्त्राव कमी झालेल्या मुलात शब्दसंग्रह जास्त असतो. हा अभ्यास अजून प्राथमिक अवस्थेत असून संशोधन होत आहे. एक वर्षाच्या आतच

मुलगा व मुलगी यांच्यातील खेळणांच्या निवडीतील व्यत्यास लक्षात येऊ लागतात. मुलांना बंदूक, चेंडू, गाड्या आवडतात. मुलींना बाहुल्या, भातुकलीतील खेळणी आवडू लागतात. या गुणविशेषांवर सांस्कृतिक साचेबंदपणाचा आरोप करता येत नाही.

मेंदूवरील संशोधन

स्त्री-पुरूषातील वर्तनातील व्यत्यास हा त्यांच्या मेंदूरचनेतील फरकांचा फलित असावा. फरक नक्कीच आहे परंतु त्यातून निष्कर्ष काढणे जिकिरीचे आहे. उदाहरणार्थ, पुरूषांचा मेंदू तुलनेने नऊ टक्के मोठा आहे. पुरूषाची बुद्धीमता जास्त आहे हे ठसवण्यासाठी याचा उपयोग यापूर्वी केला जात असे. परंतु मुळातच पुरूष हा स्त्रीपेक्षा जास्त आकारमानाचा असल्यामुळे मेंदूच्या आकारातील हा फरक असून बुद्धीमत्तेशी त्याचा संबध लावता येत नाही.

अलीकडे मेंदूबद्दलच्या ज्ञानात मोठ्या प्रमाणात भर पडत आहे स्त्री मेंदूत करड्या द्रवाचे (ग्रे मॅटर) प्रमाण तुलनेने जास्त आहे. स्त्री मेंदूतील काही भागात मज्जा-पेशींची वीण जास्त घट्ट आहे. यामुळे एकूण मज्जा-पेशींच्या संख्येत कुठलाही फरक पडला नाही. परंतु मेंदूच्या दोन्ही अर्धगोलांना जोडणारी पांढऱ्या द्रव्यापासून तयार झालेली कॉर्पस कॅलोसमचा आकार स्त्रीच्या तुलनेने पुरषांच्यात लहान असतो. म्हणूनच जटिल समस्येचे उत्तर शोधताना पुरुषाचा मेंदू एकाच अर्ध गोलाची निवड करतो तर स्त्री दोन्ही अर्ध गोलाची निवड करते.

मेंदूची रचना व नस जोडणीतील हे व्यत्यास बुध्यांकाच्या चाचणीवर कुठलाही परिणाम करत नाहीत. फक्त या चाचणीचा प्रतिसाद स्त्री पुरूषांच्या मेंदूत वेगवेगळया रीतीने मिळतो. गणितीय तर्क व पुरुषातील टेम्पोरल लोब प्रक्रिया यांचा एकमेकाशी संबंध आहे हे लक्षात आले असून स्त्रियांच्या संदर्भात हा संबंध आढळला नाही. बुध्यांकासाठी पुरूष करड्या द्रव्यावर तर स्त्रिया पांढ-या द्रव्यावर विसंबून असतात.

मेंदूचा आकारमान व त्याची अंतर्गत/बाह्य रचना आणि स्त्री-पुरूषांतील वर्तन व्यत्यास किती गुंतागुंतीची असू शकेल याची कल्पना येऊ शकेल. मेंदूची रचना व वर्तन यांचा अन्योन्य संबध आहे असे क्षणभर मान्य केले तरी या गोष्टी उपजत आहेत असे विधान आपण करू शकणार नाही. आत्तापर्यंतचे सर्व संशोधन प्रौढ व्यक्तींच्यावर केल्या आहेत. वर्तनातील व्यत्यासांना केव्हापासून सुरुवात होते याची अजून कल्पना नाही. मेंदूत प्रौढ वयातसुद्धा उत्परिवर्तन (म्युटेशन) होऊ शकते. माणसातील त्रिमितीय गुण-विशेषांसाठी कारणीभूत असलेल्या मेंदूजवळील हिप्पो कॅम्पस या भागातील मज्जापेशींचे पुनरूत्पादन संप्रेरकामुळे होत असते व त्या पेशी टिकून असतात. स्त्रियांचा मेंदू या दृष्टीने फार लवचिक असतो. गर्भारपण, ऋतुनिवृत्ती व यौवनावस्थेत पदार्पण या कालावधीत मोठ्या प्रमाणात त्यांच्यात फरक होत असतो.

मानसशास्त्रीय संशोधन

स्त्री-पुरूषात मानसिकरित्या भेद आहेत की नाही, याचा अनेक संशोधकानी अभ्यास केला आहे. अभ्यासकांनी व्यक्तिमत्व, सामाजिक वर्तन, स्मरणशक्ती व काही क्षेत्रातील त्यांची क्षमता यावर लक्ष केंद्रित करून निष्कर्ष काढले आहेत. पुरूष जास्त आक्रमक व गणितीय विश्लेषणात प्रभुत्व असलेले तर स्त्रिया जास्त भावुक व वाक्-सामर्थ्य असलेले आहेत असा निष्कर्ष काढण्यात आला.

या प्रकारच्या अभ्यासांच्या पण काही समस्या आहेत. मुळातच संशोधकांचा केवळ सकारात्मक निष्कर्षांना प्रसिद्धी देण्याकडे कल असतो. त्यामुळे ज्यात फरक आढळत नाही त्यांना प्रसिध्दीच मिळत नाही. काही वेळा लिंगभेदातील किरकोळ फरकांनासुध्दा अमाप प्रसिध्दी मिळते, व प्रसार माध्यमं अशा गोष्टीचें उदात्तीकरण करून दिशाभूल करतात. म्हणूनच अपुऱ्या व चुकीची माहिति असलेल्या *'मेन फ्रॉम मार्स व विमेन फ्रॉम व्हिनस'* सारख्या पुस्तकांच्या लाखो प्रती खपतात. उदाहरणार्थ, पुरूषांपेक्षा स्त्रियामध्ये संभाषण क्षमता जास्त आहे, असा एक समज आहे. शब्दसामर्थ्य वा वाचनाचे रसग्रहण

यांचे अनेक चाचण्या घेतल्यानंतरसुद्धा मुलं व मुलींमध्ये तसा फार फरक जाणवला नाही. प्रौढ स्त्रिया मात्र तुलनेने जास्त बोलघेवडे असतात व त्यांच्याकडे विपुल शब्दभांडार असतो. विशेष म्हणजे हा फरकसुध्दा जाणवण्याइतका मोठा नव्हता.

सांख्यिकी मापदंड

लिंगभेदाची तुलना करण्यासाठी ‘डी’ या सांख्यिकी मापदंडाचा वापर संशोधक करत आहेत. दोन गटातील – स्त्री व पुरूष – सरासरी व्यत्यासाला कुठल्या घटकांचा हिस्सा कारणीभूत आहे हे दर्शविणारे ते एक मानक आहे. स्त्री व पुरूषामधील सरासरी उंचीतील फरक दर्शवणाऱ्या 'डी' चे मूल्य 2 आहे. कुठल्याही स्त्री-पुरूष गटाचा अभ्यास केल्यास पुरूषांची सरासरी उंची स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे, याबद्दल दुमत नाही. वर्तणूक व मानसिक दृष्यघटनेंच्या संदर्भात ‘डी’ चे मूल्यांकन केले असून डी चे मूल्य 0.8 असल्यास जास्त 0.6 असल्यास माफक, व 0.2 असल्यास कमी असे समजले जाते. 0.2 पेक्षा कमी मूल्य असल्यास व्यत्यास किरकोळ आहे. या मूल्यांकनाचा वापर करून लिंगभेदासंबंधातील काही घटकांचे संख्याशास्त्रीय प्रमाणित विश्लेषण केले आहे. यासाठी गणितीय क्षमता, वाक्-सामर्थ्य व आक्रमकवर्तन हे गुणविशेष निवडले होते. यातील काही महत्वाचे निष्कर्ष खाली नमूद केले आहेत.

(+ पुरूषासाठी, - स्त्रियासाठी)

पुरूषांची सरशी: डी

त्रिमितीय संकल्पना +0.73

आक्रमक वर्तन +0.6

गणितीय क्षमता (15-25 वयोगट) +0.32

किरकोळ व्यत्यास: डी

शब्द संग्रह -0.02

वाचन रसग्रहण -0.03

गणितीय क्षमता (11-14 वयोगट) -0.02

स्त्रियाची सरशी: डी

स्मित हास्य -0.4

स्पेलिंग -0.45

अप्रत्यक्ष आक्रमक वर्तन -0.74 ते +0.05

शारीरिक क्षमता: शारीरिक क्षमतेच्या बाबतीत मात्र पुरूष स्त्रियापेक्षा वरचढ आहेत. (चेंडू जास्त वेगाने फेकणे +2.14, चेंडू लांब अंतरापर्यंत फेकणे +1.98) या क्षमता पुरूषाच्या शारीरिक उंचीवर अवलंबून असल्यामुळे यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीही नाही. लैंगिक गुणविशेषांचा अभ्यास करताना हस्त मैथुनाची वारंवारता (+0.96) व विवाहबाह्य संबंध (+0.81) पुरूषांच्यात जास्त प्रमाणात आढळतात. लैंगिक समाधानाबाबतीत मात्र स्त्री-पुरूषात काही व्यत्यास नाही.

आक्रमकता: आक्रमकतेच्या बाबतीत पुरूषांची सरशी आहे (+0.6) याबद्दल दुमत नाही. परंतु यावरून निर्ष्कष काढण्यात घाई करण्यात अर्थ नाही. एका अभ्यासानुसार पुरूषांच्या आक्रमकतेत दिखाऊपणा जास्त असतो. याउलट स्त्रीला कुठलेही दुष्परिणाम होणार नाहीत याची खात्री असल्यास तीसुध्दा जास्त आक्रमक बनते. हिंस्त्र बनते. हिंस्त्र असो वा नसो, स्त्रिया आपला राग दीर्घकाळ जोपासतात. या रागाचे पुढे काय होते याचा अभ्यास करताना पुरूष शारीरिक इजा करून मोकळे होतात परंतु स्त्रियांचा कल शारीरिक इजा करण्यापेक्षा टोचून बोलणे, अफवा पसरवणे, निंदा करणे इत्यादी प्रकाराने मानसिक इजा करण्याकडे असतो, हे लक्षात आले. स्त्रियांचे मातृहदय त्यांना शारीरिक इजा करण्यास अनुमती देत नसेल.

गणितीय क्षमता: गणितीय क्षमतेच्या बाबतीत असलेला मोठा फरक हासुध्दा चर्चेचा विषय आहे. यौवनावस्थेत पदार्पण करेपर्यंत मुलं व मुलींच्या याबाबतीतील क्षमतेत फरक नाही. यामुळे स्त्री पेक्षा पुरूष सर्व वयोमानात गणितीय संकल्पनाची जाण, संगणन (कॉम्प्युटेशन) इत्यादी कौशल्यात स्त्री वा

पुरूष असा भेद करता येत नाही. फक्त गणितांची उत्तरं शोधण्याच्या कौशल्यात प्रौढ पुरूषांची सरशी आहे.

स्त्रियापेक्षा पुरूष त्रिमितीय वस्तूंची कल्पना करण्यात, मनातल्या मनात त्या वस्तू फिरवण्यात, सुटे भाग जोडण्यात जास्त सक्षम आहेत. (+0.73) अभियांत्रिकीत, रचनाशास्त्रात या प्रकारच्या कौशल्याची गरज भासते. पुरूषातील ही क्षमता कदाचित गर्भावस्थेतील टेस्टोस्टेरोन संप्रेरकाच्या अती स्त्रावामुळे आली असण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच याच्या अतीस्त्रावामुळे काही मुलींच्या त्रिमितीय संकल्पनेच्या क्षमतेत वाढ झालेली असते हे लक्षात आले.

परंतु अवकाशासंबधीच्या कामात पुरूषांचा वरचष्मा असतो असा त्याचा अर्थ होत नाही. पुरूष या बाबतीत जास्त कुशल आहेत हा एक भ्रम आहे. पुरूष व स्त्रिया मार्ग निदर्शनाच्या बाबतीत समान आहेत. फक्त हे कार्य कशा प्रकारे केले जाते याबद्दल भेद आहेत. स्त्रिया मार्गातील खाणाखुणा लक्षात ठेऊन मुक्कामापर्यंत पोचतात. पुरूष मात्र त्रिमितीच्या आधारे दिशा व अंतर यांचा अंदाज घेत घेत मुक्कामाला पोचतो.

पुरूषांच्या गणितीय कौशल्याबाबतीतसुद्धा असाच भ्रम पोसला जात आहे. यासाठी गणित व विज्ञानाच्या प्राध्यापिकांची कमी संख्या याकडे बोट दाखवले जात असते. सरासरी क्षमता लक्षात घेतल्यास स्त्री व पुरूष यात व्यत्यास नाही. या क्षमतेच्या वितरण वक्राचा (डिस्ट्रिब्युशन कर्व्ह) अभ्यास केल्यास वक्राच्या दोन्ही टोकांच्या भागात पुरूषांची संख्या जास्त आहे. हे लक्षात येईल यावरून काही पुरूष तद्दन मूर्ख किंवा विलक्षण बुध्दिवंत असू शकतात, असा अनुमान काढता येईल.

डॉ लॅरी समर्स यांनी केलेल्या विधानाचा परामर्श घेत असताना गेल्या पन्नास वर्षात शैक्षणिक व इतर ज्ञानक्षेत्रात स्त्रियांनी केलेल्या अभूतपूर्व प्रगतीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. शिस्तीचे पालन करत व वाटेतील सर्व अडथळे पार करत वरच्या सोपानापर्यंत त्या पोचल्या आहेत. इतर कुठल्याही

मनोऱ्यापेक्षा शैक्षणिक क्षेत्राच्या हस्तिदंताच्या मनोऱ्यापर्यंत पोचणे आज जरी दुरापास्त वाटत असेल. तरी यासाठी वैज्ञानिक, गणितीय व अभियांत्रिकी क्षेत्रातील उच्च पदासाठी स्त्रियांचा नगण्य सहभागास त्याच्यांतील उपजत किंवा उत्परिर्वतक गुणविशेषांचा योगदान कितपत आहे याचा पुन्हा एकदा अंदाज घ्यावा लागेल.

उपजत असू शकेल पंरतु उत्परिवर्तक नाही असे म्हणता येणार नाही. त्रिमितीय क्षमतेची वाढ प्रशिक्षणातून, प्रोत्साहनातून शक्य आहे. अभियांत्रिकीतील प्रशिक्षणामुळे कौशल्य प्राप्त झालेल्या स्त्रियांचे प्रमाण 47 टक्क्यापरून 77 टक्क्यापर्यंत गेलेली उदाहरणं आहेत. त्या आता संक्रमणावस्थेतून जात आहेत. शैक्षणिक क्षेत्रातील हस्तिदंताच्या मनो-यापर्यंत त्या नक्कीच पोचतील.

जीवशास्त्र आपल्या जडण घडणीला कारणीभूत आहे हे मान्य असले तरी जीवशास्त्र हाच आपल्या मुक्कामाचे स्थान आहे असे म्हणण्यात अर्थ नाही.



ध्यानम् सरणम् गच्छामी ....

ध्यानधारणा ही कुणाच्याही गळी उतरवण्यास सुलभ गोष्ट आहे हे प्रथम मान्य करायला हवे. अनादी काळापासून ध्यानधारणा सर्वांच्या परिचयाची आहे. जगभरातील बहुतेक धर्मांनी ध्यानप्रकाराचा पुरस्कार केला आहे. धार्मिक मान्यतेमुळे हा एक चांगला संस्कार आहे असे वाटत आले आहे. अगदी 1-2 मिनिटापासून ते दिवसातील 16-18 तास वेळेची अपेक्षा करणारे विविध ध्यानप्रकार आहेत. परंतु अलिकडे ध्यानधारणेला बाजारी स्वरूप आल्यामुळे काही तरी भव्य दिव्य यातून निर्माण होते असे सुशिक्षिताना वाटत आहे. परंतु ध्यानधारणेमुळे खरोखरच काही ठाशीव फरक जाणवतो का? हा प्रश्न आता विचारावासा वाटतो. या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यापूर्वी या प्रश्नाला अजून काही पदर आहेत, याकडे लक्ष द्यावे लागणार आहे. ध्यानधारणेच्या उपयुक्ततेबद्दलच्या विधानामध्ये काही तथ्य आहे का? याची वैज्ञानिकदृष्ट्या तपासणी करावी लागेल. तसेच ध्यानधारणेमध्ये वैज्ञानिक असे काही असू शकेल का? हाही प्रश्न विचारता येईल. वैद्यकीयदृष्ट्या त्याचे काही दुष्परिणाम होत असल्यास त्याची माहिती करून घ्यावी लागेल.

वैज्ञानिक संशोधन

गेली पन्नास वर्षे ध्यानधारणेवर वैज्ञानिक संशोधन केले जात आहे. ध्यानधारणेत अक्षरश: शेकडो प्रकार आहेत. त्यामुळे संशोधन पुढे सरकत नाही. जितक्या व्यक्ती तितके प्रकार असा काहिसा विचित्र अनुभव संशोधकांना येत आहे. तरीसुद्धा काही प्रमाणात संशोधन चालूच आहे. ढोबळ मानाने ध्यानधारणेचे दोन प्रकार करता येतात. एका प्रकारात मनात एखादी वस्तू - मूर्ती, मंत्र, शब्द वा असले काही तरी धरले जाते व त्याचेच स्मरण पुन्हा पुन्हा दिवसातून जमेल तेवढ्या वेळ केले जाते. यामुळे मनात इतर भावना वा विचार व बाहेर घडणाऱ्या बारीक सारीक घटनांच्याकडे लक्ष न जाता एकाग्रता साधली जाऊ शकते. (या ध्यानधारणेत चित्त विचलित होऊ नये म्हणून डोळे बंद करणे अपेक्षित असते.) दुसऱ्या प्रकारात असे एखाद्याच गोष्टीकडे मन

केंद्रित न करता सर्व गोष्टींना मुक्त प्रवेश दिला जातो. मनपूर्ततेला महत्व देत मनात येणाऱ्या अनुभवांना एकाग्रतेचे लक्ष मानले जाते. य़ा प्रकारची ध्यानधारणा करत असताना ध्यानोपासक एका ठिकाणी बसून डोळे उघडे ठेऊनच ध्यान करत असतो. तो आपल्या मनात उमटलेले विचार, डोळ्यासमोर दिसणारे दृष्य, ऐकू येणारे शब्द यात काहीही फरक करत नाही. त्यांना दूर सारत नाही. अशा प्रकारच्या ध्यानधारणेत अनुभवांचा प्रवाह अव्याहतपणे वाहत असतो. या अनुभवांचे वर्णन, विश्लेषण वा चिकित्सा करता येत नाही, अशी त्यांची ठाम समजूत असते.

पहिल्या ध्यान प्रकारात आपल्यासमोर असलेले जग पूर्णपणे नाहिसे झालेले आहे, या समजुतीला जास्त महत्व दिले जाते. परंतु दुसऱ्या प्रकारात आपल्यासमोर दिसणारे जग नाहिसे न होता अगदी नवे कोरे ताजे, यापूर्वी कधीच न पाहिलेले अशा स्वरूपात दिसते असा त्यांचा दावा आहे. बौद्ध धर्माशी संबंध जोडणारे झेन, विपश्यना यासारखे ध्यान प्रकार या दुसऱ्या प्रकारात मोडतात. गुरू परंपरेतील ध्यान पहिल्या प्रकारात मोडते.

या दोन्ही प्रकारात एखादा आगंतुक विचार मनात आला तरी त्याला मुद्दाम बाजूला न सारता किंवा त्याला दाबून न ठेवता नैसर्गिकरित्याच आपोआप मनातून निघून जावे अशी अपेक्षा केली जाते. काही वेळेपुरते का होईना मन स्थिर ठेवण्यासाठी थोडासा कालावधी त्यासाठी देणे हा उद्देश त्यामागे असतो. अनेक प्रकारचे विचार व भावना आपले लक्ष विचलित करण्यासाठी टपून बसलेले असतात. त्यात आपण गुंतत जातो, वाहवत जातो. केव्हा गुंतलो हेसुद्धा आपल्याला कळत नाही. त्यातून मनोविकाराची शक्यता असते. मनोविकारातून मनस्वास्थ्य बिघडते, बिघडलेले मनस्वास्थ्य शरीरस्वास्थ्य बिघडू पाहते. अशाप्रकारे हे चक्र चालू होते. परंतु त्या विचारांना व भावनांना मोकळीक देणे हा एक त्यावरचा उपाय असू शकतो. काही काळानंतर ते विचार व त्या भावना परत येणार नाहीत असे यात गृहित धरले जाते.

ध्यानधारणेत ध्यान करण्याचे कौशल्य हस्तगत करण्यावर नेहमीच भर दिला जात असतो. जसजशी ध्यानधारणेतील कुशलता वाढत जाते तसतसे आपल्याला 'अनुभव' येऊ लागतात. अतीव आनंद, देहाच्या हलकेपणाचा अनुभव, हवेत तरंगल्यासारखे वाटणे, आहे त्या परिस्थितीला जुळवून घेण्याची मानसिकता, त्रयस्थपणे जगाच्या घडामोडीकडे बघण्याची वृत्ती वगैरे प्रकारचे अनुभव विकसित होऊ लागतात, असे ध्यानधारणेच्या पुरस्कर्त्यांचे म्हणणे आहे. या अनुभवांचे वर्णन (म्हणजे नेमके काय कुणास ठाऊक!) शब्दात पकडता येत नाही असे त्यांचे म्हणणे असते. त्यातील नेमकेपणा प्रत्येक ध्यानपद्धतीप्रमाणे बदलत जातो. त्यातील अत्युच्च अनुभव म्हणजे समाधी (?) निर्वाणावस्था (?) वा साक्षात्कार (?) अशा गोष्टींचे उदात्तीकरण करत त्यांचे प्रलोभन सर्वासमोर ठेवले जाते. बहुतेक ध्यानपद्धतीत या सर्वांवर धार्मिकतेचा मुलामा चढवला जातो. धार्मिक मान्यतेमुळे ध्यानधारणेतील जास्त अनुभवी स्वत:ला इतरापासून वेगळे, श्रेष्ठ असे समज करून घेतात. काही ध्यानपद्धतीत मात्र अशा अनुभवांना विशेष महत्व दिले जात नाही. त्यांच्या मते हाही एक नैसर्गिक वाढीचाच प्रकार असून त्याबद्दल जास्त न बोलण्याची गरज नाही. बाजारीकरणामुळे ध्यानधारणेच्या अशा अनुभवांना प्रसिद्धी मिळत राहते. त्याची जाहिरात केली जाते. दुसरीकडे जपानच्या झेन पद्धतीसारख्या प्रकारात ध्यान म्हणजे केवळ (स्वस्थ) बसणे एवढ्या पुरतेच मर्यादित अर्थाने बघितले जाते.

यातच ध्यान प्रकारातील विसंगती दडली आहे. उद्देश स्पष्ट नाही, उद्देशाच्या मार्गाचा पत्ता नाही, एकवाक्यता नाही. ध्यानधारणेच्या पुरस्कर्त्यांना खोदून खोदून विचारल्यास अनुभवांच्या मार्गाने जातानाच प्रगती होत राहील, असे संदिग्ध काही तरी सांगितले जाते. ही संदिग्धता नकारात्मक असते. उद्देश साफल्यासाठी निश्चित असा एकच मार्ग असावा लागतो. उदाहरणार्थ, एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी हजारो मार्ग असू शकतील. परंतु सर्वात कमी अंतराचा मार्ग एकच असतो. कुठल्याही मार्गाने जा कुठलेही

ठिकाण येईल त्याच ठिकाणी तुला जायचे होते असे कुणी म्हणू लागल्यास त्यात नक्कीच तार्किक विसंगती आहे असे म्हणता येईल.

ध्यानधारणेत प्रयत्न करताना मार्ग बदलत गेल्यास यातला नेमका योग्य मार्ग कोणता व योग्य बदल कोणते याची पूर्व कल्पना असणे गरजेचे आहे. जाणीवेची एखादी उन्नतावस्था किंवा मोजमाप करण्यासारखे एखादे कौशल्य किंवा जगाकडे वेगळ्या प्रकाराने पाहू शकणारी अंतर्दृष्टी असले काहीही ध्यानधारणेतून निश्चित प्रयत्नानंतर साध्य होईलच असे ठामपणे सांगता येत नाही. सर्व काही बेभरवशाचा व्यवहार, संदिग्ध, धूसर!

ताण-तणाव

ध्यानधारणेमुळे मानसिक ताण-तणाव कमी होतो व असाधारण परिस्थितीचा सामना करण्याचे बळ प्राप्त होते असा पुरस्कर्त्यांचा दावा असतो. इतरांच्या तुलनेत ध्यानोपासक जास्त खंबीरपणे परिस्थिती हाताळू शकतात यावर त्यांचा विश्वास असतो. ध्यानधारणेसाठीच म्हणून पगारी रजा देण्याची आयएएस, आयपीएस दर्जाच्या अधिकाऱ्यांच्या मागणीमुळे महाराष्ट्र शासनाने रजा देण्यास अनुमती दर्शविली. जबाबदार पदावर काम करत असताना ताण वाढू नये, मनस्वास्थ्य लाभावे, मनाचा समतोल बिघडू नये, योग्य निर्णय घेता यावे व त्यासाठी विपश्यना या ध्यानधारणा मार्गाचा अंगीकार करावा अशीही शासनाची सूचनावजा आज्ञा होती.

ध्यानधारणेमुळे मानसिक ताण तणाव कमी होतो याबाबतीत मात्र सर्व प्रकारच्या ध्यानांच्या पुरस्कर्त्यात एकमत आहे. हायपरटेन्शन, दमाविकार, दाढदुखी, व्यसनाधीनता, निद्रानाश, मधुमेह, इत्यादी विकारावर ध्यानधारणा एक उपचार पद्धती म्हणून सुचवली जाते. सुरुवातीच्या काही चाचण्यामध्ये ध्यानामुळे हृदयाचे ठोके, घाम, श्वासोच्छवास, रक्तदाब इत्यादी शारीरिक लक्षणावर परिणाम होऊ शकतो हे आढळले. परंतु या प्रयोगात काही त्रुटी होत्या. यात प्रामुख्याने ध्यानाच्या अगोदर व ध्यानानंतर या लक्षणांची मोजणी केली होती. विज्ञान प्रयोगात अगदी महत्वाची मानलेली नियंत्रित प्रयोगाची

पद्धत वापरली नव्हती. नियंत्रित प्रयोग करताना ध्यान करणारे व ध्यान न करणारे अशा दोन्ही गटांना विश्रांती घेण्यास सांगितले. त्यानंतर ताण तणावाच्या लक्षणांचे मोजमाप करण्यात आले. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे दोन्ही गटांच्या लक्षणात काही फरक दिसून आला नाही. यावरून थोडीशी विश्रांती घेतल्यास ध्यानाची गरज भासणार नाही असे निष्कर्ष काढण्यात आले. व्यसनाधीनता वा दम्यासारख्या रोगांसाठी दिवसातून काही वेळा विश्रांती घ्या असा सल्ला दिल्यास कुणी ऐकून घेतील का?

या वैज्ञानिक प्रयोगाचे निष्कर्ष स्वीकारणे ध्यानोपासकांना जड वाटू लागले. परंतु आणखी काही प्रयोग केल्यानंतरसुद्धा पहिल्यांदा काढलेल्या निष्कर्षांनाच पुष्टी मिळाली. तरीसुद्धा ध्यान जरी ताण तणाव कमी करत नसले तरी ध्यान असाधारण परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी शक्ती देते असा दावा ध्यानोपासक करू लागले. याबद्दलच्या तपासणीसाठी काही प्रयोग सुचवण्यात आले. एका प्रयोगात ध्यानधारकांना व ध्यान न करणाऱ्यांना एक चित्तथरारक चित्रपट दाखवण्यात आला. चित्रपट पाहून झाल्यानंतर त्यांच्या मनस्थितीचा अंदाज घेणारे काही प्रश्न विचारण्यात आले. त्यांच्या बुद्ध्यांकाची चाचणी घेण्यात आली. त्यानी दिलेल्या उत्तरावरून काही निष्कर्ष काढण्यात आले. चित्रपट बघत असताना

ध्यानधारकांची प्रतिक्रिया ध्यान न करणाऱ्यांच्या तुलनेने सौम्य होती. परंतु प्रत्यक्ष चित्रपट बघण्यापूर्वी ध्यानधारकांची प्रतिक्रिया तीव्र होती हे मात्र संशोधकांना बुचकळ्यात टाकणारे वाटले. ध्यानधारकांची अस्वस्थता कमी होती हे जरी खरे मानले तरी त्यांच्या अजिबात अपेक्षा नव्हत्या असे म्हणणे रास्त वाटणार नाही.

दुसऱ्या एका प्रयोगात तीन गट निवडण्यात आले. एक गट नित्या नियमाने ध्यान करणाऱ्यांचा होता. दुसरा गट चार महिने स्नायूंच्या शिथिलतेसंबंधी व्यायाम करणाऱ्यांचा होता. व तिसरा गट मात्र या दोन्ही प्रकारात न बसणाऱ्यांचा होता. या तिन्ही गटांना प्रयोगाच्या वेळी कानठळ्या बसवणारा

मोठा आवाज ऐकवण्यात आला. आवाज ऐकवण्यापूर्वी, आवाजाच्या वेळी व आवाजानंतर गटातील सर्वांच्या हृदयाचे ठोके मोजण्यात आले. ध्यानधारकांच्या गटातील ध्यानस्थांच्या हृदयाचे ठोके आवाज ऐकण्यापूर्वी व आवाज ऐकून झाल्यानंतर जास्त जोरात होते. परंतु प्रत्यक्ष आवाज होताना मात्र इतरांपेक्षा अगदी कमी प्रमाणात पडत होते. यावरून ध्यानधारकामध्ये ताण तणावाच्या प्रसंगात अस्वस्थता व चिंतेची भावना कमी आहे असे वाटत असले तरी ताण तणावामुळे उद्भवलेल्या शारीरिक लक्षणामध्ये काही फरक पडत नाही हेच दिसून येते. ध्यान धारणा ताण तणावापासून आपल्याला मुक्त करू शकत नाही हेच यावरून सिद्ध होते.

बौद्ध ध्यानपद्धतीचा हिरीरीने पुरस्कार करणारे वर उल्लेख केलेले निष्कर्ष वाचून आपलेच तत्वज्ञान बरोबर असल्याचे जाणून कदाचित सुखावत असतील. कारण त्यांच्या ध्यानपद्धतीत जग जसे आहे तसे स्वीकारणे अपेक्षित असते. ध्यान केल्यामुळे काही तरी मिळू शकते याची अपेक्षा करणे निरर्थक असते असा त्यांचा सिद्धांत आहे. जग आहे तसे स्वीकारल्यामुळे मानसिक गोंधळ नाही, कुठलाही भ्रम नाही, असे बौद्ध ध्यानोपासकांना वाटते. दु:खाचे मूळ शोधण्यास ध्यानाचा हातभार लागतो असेही त्यांना वाटते. परंतु जग आहे तसे स्वीकारणे म्हणजे नेमके काय हे स्पष्ट होत नाही. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते माणसांचा मेंदू ज्ञानेंद्रियांच्या इनपुट्सवरून जगाचे प्रतिरूप (मॉडेल) तयार करतो. हे प्रतीरूप त्यांच्या इच्छा, आकांक्षा पूर्ण करणाऱ्या असतात. म्हणजेच त्यातील बहुतेक गोष्टी सकारात्मक असतात. त्यांच्या आवाक्याबाहेरची कुठलीही गोष्ट त्या प्रतिरूपात नसते. ते एक त्यांचे स्वतंत्र जग असते. परंतु याचा अर्थ बाहेर असलेल्या वास्तव परिस्थितीतील खऱ्या जगाचे ते प्रतीरूप असते असे म्हणता येणार नाही. या प्रतीरूपाचा पाया इंद्रियगम्य माहितीवर आधारित असल्यामुळे इंद्रियांना - त्यांच्या न कळत - त्यांना न जाणवलेल्या माहितींची त्यात सरमिसळ होऊ शकते. म्हणजेच त्या व्यक्तीला समजलेले जग व वास्तवात असलेले जग यामध्ये नक्कीच तफावत असते.

यासंबंधी एक प्रयोग करताना रोज 15-16 तास नियमितपणे ध्यान करणारे व फक्त 2 तास ध्यान करणारे असे दोन गट निवडण्यात आले. त्यांना लांबून 2 ते 4 वेळा प्रखर दिव्याची ज्योत दाखवण्यात आली. काही वेळा दिव्याची उघड झाप करण्यात येत होती. परंतु या दोन्ही गटात प्रकाशाच्या आकलनाविषयी विसंगती आढळली. म्हणजेच इंद्रियाद्वारे मिळालेली सर्व माहिती अचूक असेलच याची खात्री देता येणार नाही

जगाचे मॉडेल

माणूस नेहमीच आपल्याला जे जग हवे त्याचेच प्रतीरूप मनात साठवत असतो. त्यात त्या व्यक्तीची जाण, समज, अनुभव वैचारिक कुवत यांचेच प्रतिबिंब उमटलेले असते. त्याच्यातील मर्यादा व वैशिष्ट्ये यांचा शोध त्या प्रतीरूपात घेता येते. उदाहरणार्थ लहान मुलं परिकथेच्या जगात वावरत असतात. तरुण-तरुणींचे रोमॅंटिक जग इतराहून वेगळे असते. .....तसेच त्या प्रतीरूपात त्या त्या व्यक्तीच्या पूर्वानुभवाचा संग्रहही असतो. त्यामुळे त्या व्यक्तीला उमजलेले जग हे वास्तवापासून शेकडो कोस दूर असते.

याबाबतीतही एक प्रयोग करण्यात आला. या प्रयोगात एका गल्लीतील रस्त्याचे, त्यातील घरांचे व झाडा-जुडपांचे एक चित्र काहींना दाखवण्यात आले. व असेच एक हुबेहूब रेखाचित्र काढण्यास सांगितले. यातील बहुतेकांच्या रेखाचित्रात दारे खिडक्या, घरांचे छप्पर, झाडे इत्यादींचे प्रमाण मूळ चित्राप्रमाणे नव्हत्या. चित्र काढणारे आपापल्या मनात साठलेल्या दारे-खिडक्यांचे चित्र काढत होते. मनात साठवलेल्या कल्पनांनाच चित्ररूप देण्याचा तो प्रयत्न होता. म्हणून त्यात अनेक लहान मोठे चुका राहिल्या होत्या.

एकाग्रता

इतरापेक्षा ध्यानोपासकांच्यात एकाग्रता जास्त असतो हा दावाही फोल ठरला आहे. मुळात एकाग्रता म्हणजे नेमके काय याचा अर्थ बोध होत नाही. एका शोधनिबंधात याविषयी माहिती आलेली आहे. या संशोधकाच्या मते

इंद्रियाद्वारेच आपण एखाद्या गोष्टीकडे लक्ष देऊ शकतो. परंतु असे करताना एकाच वेळी एकाच ठिकाणी एकाग्र चित्त होण्याचा संभव फारच कमी असतो. कारण आपण नेहमीच एका वेळी अनेक गोष्टी (मल्टी प्रोसेसिंग) हाताळत असतो. मुळात आपली एकाग्रता आपल्या मानसिक जडण - घडणीवर जास्त करून अवलंबून असते. शेक्सपियरच्या मॅकबेथ नाटकातील मॅकबेथला 'आपण राजा होणार' ही वाणी कुठल्याही शारीरिक हालचालीविना पटली होती. म्हणूनच त्याच्या यानंतरच्या सर्व शारीरिक व मानसिक हालचाली, प्रतिक्रिया त्याच दिशेने होत होत्या. स्पर्धात्मक परीक्षेला बसलेला एखादा विद्यार्थी परीक्षा संपेपर्यंत शारीरिक व मानसिकरित्या तादात्म्य पावतो. त्यासाठी मानसिक तयारी असते. व त्याची मानसिक जडण - घडण त्याला मदत करते. अशा प्रकारे आपली मानसिक जडण घडण महत्वाची ठरत असून ध्यान करणारी व्यक्ती डोळे मिटते की डोळे उघडे ठेवते याला काही अर्थ उरत नाही.

ध्यान करण्यात व न करण्यात ध्यान सोडल्यास इतर कुठल्याही प्रकारे तुलना करण्यासारखे काहीही नसते, असा निष्कर्ष काढता येईल. पाश्चात्य देशातून आपल्या येथे ध्यान शिकण्यासाठीच आलेले व त्याच देशातील इतर यांची तुलना केल्यास फार वेगळे चित्र दिसणार नाही. या उलट ध्यान धारणा करणाऱ्या परदेशातील व्यक्ती चिंताग्रस्त असतात असेच आढळले. इतरापेक्षा ध्यानधारणेसाठी उत्सुक असणारे जास्त समस्याग्रस्त असतात. इतरापेक्षा दुप्पट प्रमाणात ही मंडळी मादक पदार्थांचे सेवन करतात, असे दिसून आले आहे.

ध्यानधारणेचे दावे

गंभीर समस्यांची हाताळणी ध्यानोपासक एखादी गंभीर समस्या कशी हाताळतात याचाही काही संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. यासाठी जास्त अनुभवी ध्यानधारक व अननुभवी ध्यानोपासक यांच्यातील अनुभवांची तुलना करणे योग्य ठरेल असे संशोधकांना वाटत होते. परंतु यातही गोची होती. कारण जरी ध्यानाची सुरुवात करणाऱ्यांची संख्या भरपूर मोठी असली तरी मध्येच

कुठेतरी सोडून जाणाऱ्यांची संख्याही तितकीच मोठी असते. फारच कमी लोक शेवटपर्यंत टिकून राहतात. व ध्यानाचा सराव करतात. त्यामुळा ध्यानधारकांचा फार मोठा गट ध्यानानुभवापासून वंचितच राहतो. ध्यानाच्या परिणामाचा स्पर्षही त्यातील अनेकाना झालेला नसतो. मनोवैज्ञानिकांच्या मते ध्यानोपासनेतील अनियमितता ही मानसिक अनारोग्याचे लक्षण होय.. अशा व्यक्ती अंतर्मुख, ध्यानापासून फार कमी अपेक्षा ठेवणारी, अत्यंत टोकाची प्रतिक्रिया व्यक्त करणारी, प्रत्येक घटनेच्या कारणाचे बाह्य जगात शोध घेणारी असू शकते. अजून एका अभ्यासानुसार कादंबरी, चित्रपट वा दिवास्वप्न यामध्ये रमणाऱ्यासारखी मानसिकता या अर्धवटपणे ध्यान करणाऱ्यांची असते.सायकोसिस वा विषण्णता (डिप्रेशन) यांची लक्षणं असलेले ध्यानोपासना पूर्ण करण्याच्या मनस्थितीत नसतात. त्यांच्यावर ध्यान पूर्ण करण्याची जबरदस्ती केल्यास आत्महत्या वा विमनस्क वर्तणुकीत पर्यावसान होण्याची शक्यता असते. या तुलनेने स्थिरचित्त प्रकृती असलेलेच ध्यान पूर्ण करू शकतात. यावरून एखादी गंभीर समस्या हाताळताना ध्यानधारणेचा उपयोग कितपत होतो याबद्दल ठामपणे काही सांगता येत नाही असे संशोधकांना वाटते. कारण ध्यानधारकांची प्रतिक्रिया व इतर स्थिरचित्त असलेल्या सामान्यांची प्रतिक्रिया सारखीच असण्याचा संभव जास्त.

DHEA त वाढ (?)

नियमित ध्यानाने निरामय आरोग्य व मानसिक स्वास्थ्य लाभते, याला विदेशी अभ्यासकांनीही मान्यता दिली आहे. डोकेदुखी, पाठदुखी, अंगदुखी, शरीराच्या कोणत्याही अकारण भागात होणाऱ्या वेदना अशा किरकोळ दुखण्यांपासून पासून ते उच्च रक्तदाब, हृदयविकार, मधुमेह अशा गंभीर विकारांवरसुद्धा नियमित ध्यान करणे लाभकारक ठरते. काही दिवसापूर्वी 'New American Scientists Journal' मधील लेखाचा काही भाग वाचनात आला. त्यावरून एका प्रयोगाची माहिती मिळाली. आपल्या शरीरात DHEA नावाचे संप्रेरक तयार होत असते, जे शरीराची झीज रोखणे किंवा

तारुण्य राखण्याचे काम करत असते. या प्रयोगात साठ लोकांचे DHEA तपासले. नंतर यापैकी तीस लोकांकडून तीन महिनेपर्यंत रोज दोन वेळा अर्धा अर्धा तास ध्यान करवून घेतले. यानंतर पुन्हा DHEA तपासणी केली असता असे आढळले की ध्यान न करणाऱ्या लोकांची DHEA लेव्हल तीच राहिली परंतु ध्यान करणाऱ्यांच्या DHEA पातळीत २२ ते २७ टक्के वाढ झाली आहे अन हे लोक पूर्वीपेक्षा जास्त आनंदी, उत्साही झाले आहेत.

DHEA (dehydroepiandrosterone)

हे एक नैसर्गिकरित्या शरीरातील अँड्रेनॉल ग्रंथीत कोलेस्टोरॉलचा वापर करून तयार होणारे संप्रेरक आहे. पुरुषातील टेस्टोस्टेरोन व स्त्रियामधील एस्ट्रोजेन प्रमाणे रासायनिकरित्या हेसुद्धा संप्रेरक म्हणून कार्य करते. पुरुष व स्त्री या दोघांच्याही तारुण्यकाळात याचा मोठ्या प्रमाणात स्राव होतो व वयोमानाप्रमाणे ते हळू हळू कमी होत जाते. त्यामुळे वृद्धत्वाच्या काळातील बहुतेक व्याधींसाठी DHEA कमी होण्याला जबाबदार धरले जात असावे. DHEA चे पुरस्कर्ते वृद्धत्वातसुद्धा तरुण राहण्यासाठी यात वाढ करण्याचा आग्रह धरतात. व बाजारात या पूरक औषधाची रेलचेल आहे. परंतु वृद्धत्वातील व्याधींना कारणीभूत ठरणाऱ्या कित्येक घटकामध्ये DHEA तील कमतरता महत्वाचे नाही असे वैज्ञानिकांचा दावा आहे. DHEA तील जास्त पुरवठा वृद्धत्वाकडून तारुण्याकडे नेतो याला कुठलाही वैज्ञानिक आधार नाही. (स्केप्टिक व विकिपिडिया)

गेली अनेक वर्षे DHEA कडे सर्वरोगावर अक्सीर इलाज म्हणून बघितले जाते. हृदयासंबंधीच्या तकरारी, कर्करोग, मधुमेह, पार्किन्सन - अल्झेमेर सारखे रोग, नैराश्य, ऑस्टिओपोरोसिस, लठ्ठपणा इ.इ. या सर्व रोगावरील रामबाण उपाय म्हणून DHEAच्या कंपन्या हे ओषध विकून मोठ्या प्रमाणात पैसे कमावत आहेत. परंतु हे एका प्रकारचे snake oil आहे असेच तज्ञांचे मत आहे. (क्वॅक् वाच)

जीवनात यशस्वी होण्याच्या मंत्रसिद्धीवरील पुस्तक लिहिणारे वा इतर कुठलेही औषधोपचार न करता नैसर्गिक उपचारावर भरवसा ठेवणारेच फक्त अशा DHEA वर विश्वास ठेऊ शकतात. ध्यानधारणेतून DHEA त वाढ होते व त्यातून सर्व व्याधीवरील उपायांची गुरुकिल्ली सापडू शकते हे स्वप्नरंजन आहे असेच म्हणावे लागेल.

डीप मेडिटेशन स्टेट

ध्यानाची खोल अवस्था (Deep Meditation State) ही डेल्टा अवस्था असते. म्हणजेच शरीर व मन पूर्ण विश्रांती अवस्थेत असते. चयापचय क्रिया जवळजवळ शून्य असते. म्हणून जितका वेळ ही अवस्था टिकून राहील तितका वेळ शरीराला अन मनाला गहन विश्रांती मिळते.

पूर्ण विश्रांती देणारी झोप ही किमयागार आहे. अशा झोपेमध्ये शरीराची झीज भरून काढली जाते. सर्व पेशींना रिसेट केले जाते. शरीरातील सर्व अनियमितता जसे की हृदयाचे स्पंदन, रक्ताभिसरण, जखमा भरून येणे, वेदना शमन हे नियमित व नियंत्रित केले जाते. म्हणून कोणत्याही दुखण्यामध्ये झोपेचे औषध दिले जाते.

वरील विधानात काही तथ्य असल्यास ध्यानाची ही खोल अवस्था (Deep Meditation State) मेंदूमधील कुठल्या न्यूरॉन्समुळे हे शक्य होणार यावर संशोधन करणे योग्य ठरेल. व या संशोधनातून मेंदूत बदल घडवू शकणारी (Mind Altering Medicine) औषधं बाजारात येऊ शकतील. या औषधामुळे अशा प्रकारच्या डेल्टा अवस्थेत आपण गेल्यास वर उल्लेख केलेले सर्व विकार नाहिसे होतील. परंतु हे स्वप्नरंजन ठरण्याचीच शक्यता जास्त आहे. कारण मेंदूच्या कुठल्याही भागात किंचित बदल केले तरी त्यातून इतर ठिकाणी होणाऱ्या दुष्परिणामांचा अंदाज लवकर येत नाही. त्यामुळे फार सावधपणे अशा प्रकारच्या औषधांकडे बघितले जाते. जैव-तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने हे शक्य होईल याबद्दल संशोधकांच्या मनात अनेक शंका - कुशंका आहेत.

केवळ ध्यानधारणेतूनच हे सर्व साध्य करण्याचे ठरविल्यास या डीप मेडिटेशन स्थितीला पोचण्यास किती काळ ध्यानधारणेचा सराव करावा लागेल याचाही अंदाज घेता येत नाही. कदाचित 5,10, 15 ,20... वर्षे, किंवा त्याहूनही जास्त. या सर्व कारणामुळे ध्यानधारणेतील फोलपणा लक्षात येऊ शकेल.

ध्यानोपासक जास्त सुखी

ध्यानोपासक जास्त सुखी असतात असेही सांगितले जात असते. ध्यानधारणेपासून खरोखरच सुख मिळत असेल का? मानसशास्त्रज्ञांच्या मते ध्यान हे सुख मिळवण्याचे तंत्र नसून एक प्रकारची भान निर्माण करणारी प्रक्रिया असते. सुख हे मानण्यावर अवलंबून असते. त्यात पैसा, प्रतिष्ठा, वंश, लिंग, प्रदेश, इत्यादींचा काहीही संबंध नसतो. अतीव दु:खाच्या प्रसंगातून माणूस गुजरताना बाह्य परिस्थितीपेक्षा त्याच्या मनातील आंतरिक शक्तीच त्याला उभारी देत असते. व्यक्तीच्या शारीरिक - मानसिक जडण घडणीतच सुखाचा शोध घेता येतो. ध्यानधारणा वेगळे काहीतरी करू शकते अशी समजूत करून घेणे भाबडेपणाचे ठरेल.

उपचार पद्धती

ध्यानधारणा ही उपचार पद्धती म्हणून योग्य आहे का? असा प्रश्नही अनेक वेळा विचारला जात असतो. काही मानसोपचारतज्ञ ध्यानाचा उपयोग आपल्या उपचार पद्धतीत करून घेत असतात. परंतु त्याच्याही काही मर्यादा आहेत. गंभीर मानसिक आजारावर ध्यानधारणेमुळे आजार कमी होण्याऐवजी आजार बळावण्याची शक्यता जास्त असते. त्याचे विपरीत परिणाम होऊ शकतात. दाबून ठेवलेले आणि संघर्षात्मक विचार व भावना यांना तोंड देण्यासाठी यशस्वी न झालेल्यानी ध्यानाच्या मागे लागल्यास या गोष्टी उफाळून येण्याची शक्यताच जास्त असते. व त्यातून शारीरिक - मानसिक यातनाच जास्त होतात. मानसशास्त्रीयदृष्ट्या स्थिरचित्त प्रकृतीच्या लोकानाच

ध्यानधारणेचे सकारात्मक परिणाम दिसतात. परंतु हे कितपत, कुठल्या व्यक्तीत, व केव्हा दिसतात हे अजूनही गूढ आहे.



'ध' चा 'मा'

सर्व ध्यानप्रेमींची व ध्यानपुरस्कर्त्यांची क्षमा मागून या लेखातील विमा ऐवजी ध्यान हा शब्द घालून लेखात काही सूक्त बदल केल्यास काय होईल, हे मांडण्याचा प्रयत्न. लेखिका व समस्त वाचक हा उपद्व्याप sportively घेतील अशी अपेक्षा. (वाचकांच्या सोईसाठी जे बदल केले आहेत ते तांबड्या अक्षरात लिहिले आहेत.)

ध्यान नव्हे, मन:शांती

"मनाची उभारी आणि ताणतणाव याचा परस्परसंबंध वेगळा सांगायलाच नको. सर्व आघाडीवर सगळं व्यवस्थित असेल तर डोकं किती शांत रहातं. त्यातून आजच्या धकाधकीच्या जीवनात ... हा शब्दप्रयोग आलाच पाहिजे बरं का, नाहीतर फाऊल समजला जातो... वेगवेगळ्या प्रकारचे ताणतणाव असतात. आपण ते सगळे टाळू शकत नाही. काहींचं फारतर व्यवस्थापन करता येतं. या ताणतणावांमुळे होणारे रक्तदाब, मधुमेह, त्वचारोग असे वेगवेगळे विकार मनुष्याचा कुरतडून कुरतडून जीव घेतात. यातले काही तणाव आपण जरूर दूर करू शकतो........

एकदा का ध्यान करायला शिकले की कसलीही चिंता नाही." पूजा हेमाला समजावून सांगत होती. "अगं हेमे, ध्यानधारणा तसं सोपं नाही. पण आपण मध्यमवर्गीय लोकांसाठी ध्यानमार्गदर्शक बनायचं. उगाच श्रीमंतांच्या मागे जायचं नाही किंवा गरीबांवरही वेळ खर्च करायचा नाही. या मध्यमवर्गीय लोकांना सगळं तोलूनमापून करायला आवडतं. आपणही नाही का अशाच घरांमधे रहात? आपल्याला कसली भीती वाटते, तीच भीती आपल्यासारख्या इतरांनाही वाटते. त्याच भीतीचा थोडा आणखी मोठा बागुलबुवा करायचा ..... त्यासाठी काही कळीचे शब्द आहेत. आजकाल लोकं चमत्कार वगैरे शब्दांना भुलत नाहीत. सगळ्यांना शाळेत विज्ञान शिकवलं जातंच. तसं आजकाल एक गोष्ट फक्त एकच गोष्ट करते असं सांगून लोक भुलत नाहीत. ध्यानधारणा हा फक्त मन:शांतीसाठी आहे, असं म्हटलं की अर्ध काम

होतंच. मनःशांती हा आजचा मोठा कीवर्ड आहे गं. हे आजूबाजूचे फॅन्सी जिम पहातेस ना? मध्यमवर्गीय, श्रीमंत, अतिश्रीमंत जिथे जाऊन वजनं कमी करतात, तिथेही आजकाल योगा आणि कपालभाती वगैरे विकतात. मनःशांतीसाठी लोकं फार कष्ट घेतात आजकाल. आज विकली जाणारी वस्तू म्हणजे मनःशांती (व अनुभव)."

गेले काही महिने हेमाला काहीतरी वेगळं करायचं होतं. आपल्यात आणखी काही नवीन कौशल्य आहे का ते आजमावायचं होतं. आणि पूजाशी हा विषय काढल्यावर तिने लगेच "तू रॉकेट सिंग बन. तो 'सेल्समन ऑफ द इयर' झाला, तू 'यशस्वी ध्यानमार्गदर्शक होऊ शकतेस. मी आहे ना तुला हे सगळं शिकवायला!" आज त्यांच्या ट्रेनिंगचा पहिलाच दिवस होता. ध्यान का, कशासाठी याच्याशी हेमाचा काहीही संबंध नव्हता. "पण म्हणून काय बिघडलं?", पूजाने ट्रेनिंग सुरूच ठेवलं. "तू काय विकत घेतलं आहेस, का विकत घेतलं आहेस याला महत्त्व नाही. आता तू गोल्ड फेशियल घेतलंस काय आणि घरच्याघरी साय तोंडाला चोपडून दुपारी लवंडलीस काय, तू आणि तुझी बेस्ट फ्रेंड, म्हणजे मी, वगळता तिसऱ्या कोणालाही फरक समजत नाही. ध्यानाचंही तेच आहे. तू कुठला ध्यानप्रकार करत आहेस , त्याचा तुला काय फायदा होतो हे महत्त्वाचं नाही. तू ते कसं मांडते आहेस याला महत्त्व आहे. जमाना जाहिरातीचा आहे, dear!"

"ध्यान करणाऱ्या लोकांचा खरंच काय, किती आणि कसा फायदा होतो किंवा होईल याची काही गणितं तरी दाखव गं. कोणी विचारलं तर अगदीच तोंडघशी नको पडायला!!" हेमाच्या शंका कमी होण्याची काहीही लक्षणं दिसत नव्हती. हे पाहून पूजाला आणखी उत्साह चढला. "हे पहा हेमा, गणितं काय करायची आहेत? मला सांग, तू आणि तुझा नवरा रोज ध्यान करता ना? त्यातून तुझं डोकं शांत रहातं ना! मग झालं तर. ध्यान हा
फक्त ध्यान नाही, ध्यान ही डोक्याची शांतताही आहे. आत्ता पहा तू, मध्यमवयीन आहेस. या वयात अयोग्य जीवनपद्धतीमुळे किती काय-काय होतं

हे तुला माहित्ये ना! समजा उद्या तुला किंवा नवऱ्याला आला एखादा हार्टअटॅक, आणि त्यातून नोकरी गेली तर? म्हणजे, तुझं असं व्हावं असं नाही, पण कोणाच्याही बाबतीत हे होऊ शकतं ना? असं झालं तर पोरांच्या शिक्षणाचं काय? तुमच्या म्हातारवयाच्या देखभालीचं काय? आणि ही सगळी काळजी आत्ता काही झालेलं नसतानाच नको का करायला? परवाच तुला सांगते, माझ्या एका मैत्रिणीच्या नवऱ्याला आला ना हार्टअटॅक. त्यातून तो खासगी कंपनीत नोकरीला...... तसा तो म्हणे फार जाडा आहे आणि म्हणे सिग्रेट, दारू, खाण्यावर ताबा नाही ... सगळंच. हे मी तुला म्हणून सांगत्ये गो. पण समजा असं काही आपल्यालाही झालं तर?"

हेमाचा चेहेरा थोडा चिंताक्रांत झाला. नुकती दहावी-बारावी झालेली पोरं तिच्या डोळ्यासमोर आली. "बघ, तुलाही वाटली ना काळजी पोरांची!

"अगं पण पोरांची काळजी आ..." हेमाची वाक्य तोंडातच राहिली. "हे बघ, मी तुला ट्रेनिंग दिलेलं आहे. तू ध्यानाचे मार्गदर्शन तरी करून बघ. केल्याशिवाय तुला कळणार कसं तुझ्यात हे कौशल्य आहे का नाही ते! आपण थोडीच ध्यानाचे विज्ञान शिकायला-शिकवायला बसलो आहोत? आपल्याला मतलब कशाशी आहे, डोक्याला असणाऱ्या शांततेशी. तुला नवीन काहीतरी करून मनःशांती मिळेल...... तेवढी मनःशांती मिळाली की काम झालं. ..... मनःशांती मिळाली हे काय कमी वाटतं का काय तुला? या मनःशांतीअभावी आज किती लोकांना तरूण वयात रक्तदाब, हृदयरोग आणि मधुमेह होतात तुला माहित आहे ना! तुम आम खाओ, गुठलियां क्यू गिनती हो?"

हेमाचा चेहेरा थोडा खुलला. "लोकं मानतील का गं हे?" तिने शेवटची शंका विचारून घेतली. पूजा तयारीचीच असावी, "अगं, हीच वाक्य तिथेही वापरायची. मोठमोठे वैज्ञानिकांनी शोध केलेली आहेतच असं सांगायचं. विज्ञानाच नाव काढलं की बहुतेक लोकं शंका घेत नाहीत ना!"

परवा स्टॉपवर बसची वाट पहात बसले होते तेव्हा हा संवाद कानावर आला. हेमा आणि पूजा कोण हे मला माहित नाही. स्टॉपवरच्या अन्य प्रवाशांची आणखी किती माहिती काढायची?

(मूळ लेखातील आर्थिक विषयाचे संदर्भ गाळलेले आहेत याची कृपया नोंद घ्यावी.)



गर्भधारणेचे बाजारीकरण

जननक्षमतेचा व्यापार

बाजारीकरण म्हटल्यावर आर्थिक घडामोडी, खरेदी - विक्री, कंपन्या-कंपन्यामधील जीवघेणी स्पर्धा, उत्पादनांतील व नफ्यातील चढ - उतार, जाहिरातबाजी, शॉपिंग मॉल्स - शोरूम्स, इत्यादी गोष्टी आपल्या डोळ्यासमोर उभ्या राहतात. कामगार, शेतकरी, इत्यादींचे शोषण, भेसळ, साठेबाजी, करचुकवेगिरी, भ्रष्टाचार इत्यादी अपप्रवृत्तीसुद्धा बाजारीकरणात गृहित धरल्या जातात व त्याकडे दुर्लक्षही केले जात असते. परंतु बाजाराचा हा ब्रह्मराक्षस आता आपल्या शारीरिक अवयवांच्या व्यापारीकरणाच्या प्रयत्नात आहे. मूत्रपिंडांचा काळाबाजार तर भरभराटीला आहे. युरोप अमेरिकेतील औषधी कंपन्यांच्या नवीन उत्पादनांच्या चाचणीसाठी गिनी पिग्स म्हणून आपल्या येथील गरीब रुग्णांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जात आहे. व या गैर व्यवहारात मोठमोठ्या नावाजलेल्या वैद्यकीय तज्ञांचा सहभाग आहे, असे ऐकीवात आहे. आता त्याची नजर शुक्राणू, बीजांड, हार्मोन्स, गर्भ इत्यादी पुनरुत्पादनाशी संबंधित असलेल्या जैविक गोष्टीवर पडत आहे. वंध्यत्वावर मात करण्याची लालूच दाखवत लाखो - करोडोंची आर्थिक उलाढाल या पुनरुत्पादन क्षेत्रात - व विशेषकरून गर्भधारणेच्या व्यवसायात - होत आहे.

प्रेम, वात्सल्य, ममता, अशा गोष्टींची खरेदी - विक्री होऊ शकत नाही असे अनेकांना वाटते. तसाच काहिसा प्रकार संतती प्राप्तीसंबंधीसुद्धा आहे. कारण पुनरुत्पादन उत्क्रांतीचे बलस्थान आहे व ती एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. कृत्रिम गर्भधारणा निसर्गाच्या विरुद्ध असून त्यात भाग घेणाऱ्यांना कमी लेखणारी आहे. खरे पाहता, कृत्रिम गर्भधारणेचा अवलंब असाधारण परिस्थितीत एखादा अपवाद म्हणून व्हावयास हवा होता; परंतु ती आता समाजमान्य नेहमीची पद्धत म्हणून रूढ होत आहे.

'मुलं कशी जन्माला येतात?' याचे उत्तर सर्वांना माहित असले तरी चारचौघात त्याची वाच्यता करण्याची रीत (आतापर्यंत तरी) नव्हती. हा

व्यवहार अत्यंत खाजगी स्वरूपातला, एकांतातला असा होता. शुक्राणू, बीजांड, गर्भनिर्मिती, गर्भधारणा या गोष्टी पुनरुत्पादन प्रक्रियेचे महत्वाचे घटक असून त्यातील प्रत्येकाची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी भूमिका असते. परंतु आता त्यांची चारचौघात, चव्हाट्यावर चर्चा केली जात आहे. बिनदिक्कतपणे त्यांचे आर्थिक व्यवहारात रूपांतर होत आहे. मागणी तसा पुरवठा या भांडवली तत्वांची 'री' ओढत पुरेपूर फायदा करून घेतला जात आहे. परंतु यात नेहमीप्रमाणे स्त्रियांचेच शोषण होत आहे हे अजून जनसामान्यांना उमजलेले नाही.

प्रजननाचा हा व्यापार इतर उत्पादनांच्या तुलनेत फार वेगळया स्वरूपाचा आहे. जमीन-जुमला, घर-दार इत्यादीसारख्या व्यवहारात मालकी कुणाची याबद्दल व्यवहार संपल्यानंतर संदिग्धता नसते. सात-बाराच्या उताऱ्यावरून त्याची शहानिशा करून घेण्याची सोय असते. परंतु अपत्य प्राप्तीच्या व्यवहारात अपत्यावरील मालकी हक्क कुणाचा याबद्दल अनेक हेवे दावे आहेत. शुक्राणू एकाकडून, बीजांड दुसऱ्याकडून, गर्भप्रक्रिया क्लिनिक्समध्ये, गर्भवाढ एका तिऱ्हाइताच्या पोटात असा व्यवहार असल्यामुळे मूल कुणाचे ही गोष्ट कायम गुलदस्त्यात राहते. या गोष्टी शेवटपर्यंत अंधारात, अस्पष्ट व संदिग्ध राहतात.

अपत्याचा हव्यास

नैसर्गिकरित्या अपत्य होऊ शकत नाही व आपला वंश पुढे नेण्यासाठी आपल्या स्वत:चे(च) मूल हवे या हव्यासापोटी ही बाजारव्यवस्था मूळ धरू लागली. आपल्याला मूल व्हावे म्हणून देवधर्म, नवस - उपवास, गंडे - दोरे व इतर अनेक प्रकारचे चित्र विचित्र अघोरी उपाय अपत्यहीन जोडपे करत असते. काही वर्षापूर्वी गुजरातच्या सीमेवरील एका गावात पार्वती माँ नावाची बाई केवळ पोटावर हात सावरून गर्भधारणेचे चमत्कार करत होती. व महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यातून मिळेल त्या वाहनांनी झुंडीच्या झुंडी तेथे जात होत्या. अजूनही काही अनेक जोडप्या अशा बाई - बाबांच्या नादी लागून

हजारो रुपयांचा चुराडा करून घेत आहेत. हे सर्व उपाय संपल्यानंतर खात्रीचा उपाय म्हणून शेवटी आधुनिक तंत्रज्ञानाला शरण जातात. विज्ञान - तंत्रज्ञान अशांसाठी आपली दारे उघडी ठेवत मूल होणारच याची खात्री देते.

मुळातच मूल न होण्याची कारणे अनेक आहेत. त्यातील काही, सामाजिक, काही भावनिक तर काही शारीरिक असतात. उशीरा लग्न करणे - होणे, दीर्घ काळ कुटुंब नियोजन करणे, मादक पदार्थांचे सेवन, अती मद्यपान, इत्यादीमुळेसुद्धा मूल होत नाही. शुक्राणूंची कमतरता, त्यांचा मंद वेग, बीजांडातील दोष, कमकुवत वा सदोष गर्भाशय, मासिक पाळीतील अनियमितता, हार्मोन्सचे असंतुलन, फॅलोपियन ट्यूबमधील दोष इत्यादी अनेक कारणं यामागे असू शकतात.

लग्न झाल्या झाल्या आपल्याला मूल व्हावे ही सामान्यपणे सर्व दांपत्यांची रास्त अपेक्षा असते. मूल लवकर न झाल्यास जोडप्यांना कुत्सित बोलणी ऐकून घ्यावे लागतात. विशेष करून स्त्रीला याचा फार त्रास होऊ शकतो. स्वत:ची आई, सासू, नणंद, इतर नातेवाईक, मैत्रिणी कुत्सित नजरेने तिच्याकडे पाहू लागतात. या संबंधात तिला आपण फार मोठा गुन्हा केला आहे असे वाटू लागते. पुरुष प्रधान समाजात मूल न होण्यामध्ये पुरुषाचा दोष नाही असेच गृहित धरले जाते व स्त्रीला अपराध्याच्या पिंजऱ्यात उभे केले जाते. मग मात्र दांपत्याची ससेहोलपट चालू होते. बाबा, बुवा, ताई, महाराजांपासून सुरुवात होत अघोरी उपचारापर्यंत सर्व उपाय केले जातात. हे सर्व उपाय थकल्यानंतर गरीब कुटुंब असल्यास दैवाला दोष देतात किंवा देवाची अवकृपा म्हणून गप्प बसतात. श्रीमंत मात्र यांत्रिक पुनरुत्पादनाच्या बाजारपेठेला शरण जातात.

यांत्रिक पुनरुत्पादन

यामध्ये वंध्यत्व दूर करणारे फर्टिलिटी क्लिनिक्स व वंध्यत्वावर तंत्रज्ञान शोधणाऱ्या व औषधं तयार करणाऱ्या कंपन्या आपापली पोळी भाजून घेत आहेत. याच बरोबर भारतात आयुर्वेदाचे पुरस्कर्तेसुद्धा आपलेही हात धुवून घेत आहेत. मुळातच कृत्रिम गर्भधारणेच्या बाजाराशी सुमारे 90-95 टक्के

जनसंख्येचा संबंध येत नाही. उरलेल्यामधील गरीबांची संख्या वगळल्यास एक टक्क्याहून कमी असलेल्या श्रीमंतांसाठीच ही बाजारपेठ आहे. जनसंख्येचा एवढा मोठा हिस्सा गर्भधारणेच्या बाजारापासून दूर असला तरी, पैशाची उलाढाल मात्र मोठ्या प्रमाणात होत आहे. इतर नित्योपयोगी उत्पादनाच्या बाजारात जास्तीत जास्त लोकांचा सहभाग असूनही या बाजाराची पातळी त्यांना अजून गाठता आली नाही.

यांत्रिक पुनरूत्पादनाची सुरवात 1978 मध्ये 'टेस्ट ट्यूब' बेबीच्या शोधानंतर झाली. यात प्रामुख्याने कृत्रिम गर्भधारणा (इन व्हिट्रो फर्टिलायझेशन IVF) या संकल्पनेचा आधार घेतला. आता हे कृत्रिम पुनरूत्पादन वेगवेगळया स्वरूपात ग्राहक जोडप्यांना आकर्षित करत आहे. वंध्यत्वावर मात करणारी औषधं, परक्याचे शुक्राणू, परक्याचे बीजांड, शुक्राणू व बीजांडाचे फॅलोपियन ट्यूबमध्ये कृत्रिम संयोग, टेस्ट ट्यूबमध्ये गर्भनिर्मिती, परक्या बाईच्या (सरोगेट मातेच्या) गर्भाशयात गर्भवाढ, बीजांडाचे प्रशीतन (रेफ्रिजरेशन), गर्भाची अदलाबदल अशा अनेक पध्दतीत गर्भधारणेचा व्यवहार चालतो. गर्भधारण व्यवहारात आता अपत्यपूर्तीची केवळ अपेक्षा नसते, तर जन्माला येऊ घातलेले बाळ सुदृढ, जनुकरोगमुक्त व सर्वगुणसंपन्न असावे अशी पण अपेक्षा केली जाते व बाजारपेठ ही अपेक्षा पण पूर्ण करण्याचा तयारीत आहे.

त्रासदायक प्रकिया

मूल होण्याची भूक शमविण्यासाठी वंध्यत्व दूर करणारे क्लिनिक्स व त्यातील निष्णात डॉक्टर्स व नर्सेसची फौज शहरा-शहरात जय्यत तयारीत आहेत. नैसर्गिकरित्या मूल होत नाही याची खात्री करून घेतल्यानंतर जोडपे गर्भचाचणीसाठी तयार होते. पुरुषांची चाचणी तुलनेने फार सोपी असते. रक्त व वीर्य यांच्या चाचणीनंतर पुरुषाच्या लैगिंकतेचा संपूर्ण आराखडा डॉक्टरसमोर उभा राहतो. स्त्रीची चाचणी मात्र जास्त त्रासदायक व तिच्या आत्मसन्मानाची कदर न करणारी असते. समागमानंतर शुक्राणू तिच्या योनीत प्रवेश करतात की नाही हे सिम्स हुन्हेर चाचणीत कळते. रूबेन्स चाचणीत फॅलोपियन

ट्यूबमधील दोष लक्षात येतात. हिस्टेरोस्कोपीत गर्भाशयातील उणीवा कळतात. दांपत्याला अती क्षुल्लक समजणाऱ्या या चाचण्या अतिशय क्लेशकारक व मनस्ताप देणाऱ्या आहेत. एवढेच नव्हे तर चाचणीतून कळलेल्या दोषांचे निवारण करणाऱ्या सर्व उपाय-उपचारांना स्त्रीलाच सामोरे जावे लागते. त्यामुळे तिला जीव नकोनकोसा वाटू लागतो. कशाला या फंदात पडलो? अशी पश्चात्तापाची वेळ येते; परंतु यासाठीची फी डॉक्टरने अगोदरच वसूल केलेली असल्यामुळे अर्धवट सोडताही येत नाही. काही दोष आढळयास जननेंद्रियाची शस्त्रक्रिया, त्यांनतर गर्भधारणेसाठी औषधं, इंजेक्शन्स अशा वैद्यकीय चक्रातून तिला जावे लागते. गर्भाशयाबाहेर बीजांडांची वाढ करण्याचे ठरवल्यास हार्मोन्स नियत्रिंत करण्यासाठी औषधे घ्यावी लागतात. या औषधांचे दुष्परिणाम होऊ शकतात. रक्तस्त्राव होण्याची शक्यता असते. गर्भशयात गर्भ व्यवस्थितपणे स्थिर होईपर्यंत तिला या प्रकियेमधून अनेक वेळा जावे लागते. चाचणीचे सर्व ताण स्त्रीलाच सहन करावे लागतात. अपत्याच्या अदम्य इच्छेपायी (व सासू सासऱ्यांना, आई-बापाला, नवऱ्याला खूश ठेवण्यासाठी!) स्वत:चा जीव धोक्यात घालत मुकाट्याने या सर्व गोष्टी ती सहन करते. (कित्येक वेळा स्त्रीचा दोष नसतानासुध्दा तिला सर्व चाचणी व गर्भोपचारांचा सामना करावा लागतो; कारण तिचा पुरूष या प्रसंगी योग्य साथ देत नसतो. एका अभ्यासात क्लिनिकमध्ये चाचणी करून घेणाऱ्या दापंत्यापैकी वीस टक्के दांपत्य नैसर्गिकरित्या गर्भधारण करण्यास योग्य असतात असे आढळले आहे.)

फर्टिलीटी क्लिनिक्स व डॉक्टर्स यशाच्या खात्रीबद्दल नेहमीच (चुकीची!) विधानं करत असतात. मूल जन्माला येते की नाही यापेक्षा गर्भ वाढतो आहे की नाही हेच यशाचे निकष ठरत असते. हार्मोन्समधील बदलसुद्धा गर्भवाढीच्या यशाच्या आकडेवारीत टाकले जातात. त्यामुळे हे आकडे नेहमीच फुगवून सांगितलेले असतात. जाहिरातीचा मारा करून वंध्यत्व असलेल्या जोडप्यांना आपल्या जाळयात ओढण्याचा हा एक आक्रमक

पवित्रा असतो. 'चमत्कार' म्हणूनच सामान्य लोक या गोष्टीकडे पाहतात आणि डॉक्टर्सना देवत्व बहाल करतात. दत्तक घेऊन किंवा निपुत्रिक राहूनसुध्दा हे दांपत्य सुखाने जगू शकते; परंतु बाजारीकरणाचा सातत्याने होणारा मारा त्यांना स्वस्थ बसू देत नाही. खरे पाहता या कृत्रिम पुनरूत्पादनाच्या यशाचा दर 18-20 टक्क्यांपेक्षा जास्त नाही. तरीसुध्दा निपुत्रिक जोडपी यांच्या आहारी जातात. 'आम्ही याव्यतिरिक्त काय करू शकतो?' असेच हतबल होऊन ते विचारतात. अपत्य प्राप्ती हवी की नको याचा निर्णय निपुत्रिक जोडप्यांनी घ्यायली हवा; परंतु आजकाल हा निर्णय बाजार लादत आहे.

आर्थिक उलाढाल

गर्भधारणेच्या व्यापार व्यवहारात पैशाची फार मोठ्या प्रमाणात उलाढाल होत आहे. अवयवांची खरेदी-विक्री करण्यास कायद्याने बंदी आहे. परंतु शुक्राणू, बीजांड, गर्भ हे शारीरिक अवयवांच्या सदरात मोडत नसून हे सर्व 'शरीराचे उत्पादन' आहेत अशी पळवाट शोधून त्यांची विक्री होत आहे. शुक्राणूंच्या तुलनेने बीजांडांची किंमतही जास्त व त्याला मागणीही जास्त. या संबंधातील आकडेवारी आपल्या देशात उपलब्ध नसली तरी, अमेरीकेसारख्या विकसित राष्ट्राच्या आकड्यावरून या धंद्याचे स्वरूप कळू शकेल. या दरावरून नजर टाकल्यास हे दर त्या देशातील श्रीमंतांनासुध्दा न परवडणारे आहेत हे लक्षात येईल. इ.स. २०१० मधील आकडे)

शुक्राणू	30,000	रूपये
बीजांड	4,50,000	रूपये
कृत्रिम गर्भधारणा (प्रत्येक खेपेस)	12,40,000	रूपये
भाड्याचे गर्भाशय	6,00,000	रूपये
पूर्वजनुक चाचणी	3,50,000	रूपये
दत्तक:नात्यांतल्यांसाठी	2,50,000	रूपये
दत्तक:अमेरिकेतल्या अमेरिकेत	14,50,000	रूपये
दत्तक:इतर देशातून	24,50,000	रूपये

भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रातील राहणीमानाप्रमाणे हे दर दहा टक्के असे धरले तरी हा खर्च भारतीयांच्या आवाक्याबाहेरचा आहे. तरीसुध्दा फर्टिलिटी क्लिनिक्सची जाहिरात व डॉक्टर्सच्या आग्रहांना बळी पडून या मृगजळांच्या मागे निपुत्रिक दांपत्ये धावत आहेत. अमेरीकेतील या आकडेवारीमुळेच भारतातील गर्भधारणेच्या उद्योजक ठेकेदारांच्या तोंडाला पाणी सुटले आहे. भाड्याने गर्भाशय देणाऱ्या स्त्रीसाठी (सरोगेट मदर) अमेरिकेत साठ लाख रूपये खर्च होत असल्यास, भारतात केवळ दहा ते बारा लाख रूपये दर ठेऊनसुध्दा प्रचंड नफा कमवता याईल हा हिशोब त्यामागे आहे. परदेशातील जोडप्यांना भारतात बोलावून त्यांच्या राहण्याचा खर्च, पूर्वचाचणी, कृत्रिम गर्भधारणा, नंतरच्या गर्भारपणातील भाड्याने गर्भाशय देणाऱ्या स्त्रीची (सरोगेट मातेची) काळजी, प्रसूती इत्यादी सर्व गोष्टी अती कमी पैशात उरकता येतात, हे त्यांच्या लक्षात आले आहे. बाकीच्या चाचणी-गर्भधारणा इत्यादीसाठी फार वेळ लागत नसला, तरी गर्भ वाढवण्यासाठी नऊ महिन्यांचा कालावधी लागतोच. त्यासाठी स्त्रिया पुरवण्याची व्यवस्था केल्यास धंदा तेजीत चालेल हे लक्षात आल्यानंतर भारतात सरोगेट मातांची फौज ठिकठिकाणी उभी केली जात आहे.

सरोगेट मातांचे खेडे

गुजरातमधील आणंद हे खेडे 'अमुल' दुग्ध उत्पादनासाठी प्रसिध्द आहे. दूध सहकारी संघाच्या वितरण व्यवस्थेमध्ये आणंद व आसपासच्या खेड्यातील शेतकऱ्यांनी क्रांती केली आहे; परंतु आज हे खेडे युरोप, अमेरिकेत भाड्याचे गर्भाशय पुरवणाऱ्या 'सरोगेट माता' चे खेडे म्हणून नावाजले जात आहे. या गावातील अनेक तरूण/प्रौढ स्त्रिया दोन-चार लाख रूपयांसाठी गर्भव्यापारात भागीदार होत आहेत. फर्टिलीटी क्लिनिक्सचे दलाल बायकांना भुरळ पाडून या धंद्यात खोऱ्याने पैसे ओढत आहेत. गंमत म्हणजे हा सर्व व्यवहार कायदेशीर आहे. नीतीचा प्रश्नसुध्दा ह्या बायकांनी आपल्यापुरता सोडवला आहे. त्यांच्या मते आर्थिक मदत मिळत असल्यास गर्भाशय भाड्याने देण्यात

काही गैर नाही. या अतिरिक्त पैशातून मुलांना चांगले शिक्षण, मुलींचे चांगल्या घराण्यात लग्न, आजारी नवऱ्याचे औषधोपचार होत असल्यास त्यात काय चूक अशी मानसिकता मूळ धरू पाहत आहे. शिवाय नवऱ्याच्या संमतीनेच त्याची बायको ही गोष्ट करत आहे. अशा व्यवहारात आणंद हे एकमेव खेडे आहे असे म्हणण्याला अर्थ नाही. इतर राज्यातील अनेक छोट्या मोठ्या शहरात हे व्यवहार चालत असावेत. फक्त त्यांचा गवगवा झाला नसेल. परदेशासाठी संगणक सेवा पुरवणाऱ्या कॉल सेंटर्सप्रमाणे सरोगेट मदर्स पुरवणारे किंवा गर्भधारणा सेवा पुरवणारे केंद्र नजीकच्या काळात देशभर सुरु होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. काही काळात भारत देश हा सरोगेट मदर्सचा देश म्हणूनही प्रसिद्धीला येईल.

वैद्यकीय पर्यटन

मुळातच इतर विकसित देशातील जननक्षमतेचे प्रमाण गेल्या वीस वर्षात कमी कमी होत चालले आहे. 1975 मध्ये सरासरी प्रमाण 2.24 होते, 2011 मध्ये ते प्रती जोडप्यामागे 1.6 झाले आहे. त्यामुळे ज्यांना मूल हवे अशी जोडपी भारतात येतात व या देशात काही काळ राहून चाचणी इत्यादी सोपस्कार संपवून मातेच्या गर्भाशयात गर्भ ठेवून ते परत जातात व नंतर येऊन अपत्य घेऊन जातात. सरोगेट मातांच्या पुरवठ्याला आता व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त होत (झाले) आहे. पंधरा ते वीस लाख रुपयात अपत्य प्राप्ती होत असल्यामुळे या परदेशी जोडप्यांचे साठ - सत्तर हजार डॉलर्स (30 लाख रुपये) वाचू शकतात. वैद्यकीय पर्यटन हे गोंडस नाव देऊन याचा खुले आम बाजार मांडला जात आहे.

(खरे पाहता भारतात एक कोटीपेक्षा जास्त अनाथांची संख्या असूनसुद्धा अनाथ मुला - मुलींना दत्तक घेण्याऐवजी ही जोडपी कृत्रिम गर्भधारणेचा अवलंब करत आहेत. कदाचित परदेशातील लोकांसाठीच्या दत्तक विधान संबंधाचे कायदे अतिशय क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे व वेळखाऊ असल्यामुळे कुणीही या भानगडीत पडत नसावेत. कायद्याने अशा गोष्टीस मुभा दिल्यास

Human trafficking ला आळा घालणे कठिण होत असल्यामुळे कायदे क्लिष्ट असावेत.)

आपल्या देशातही छुपेपणाने सरोगसीचे लोण पोहोचले आहे. आपल्या येथील (श्रीमंत) निपुत्रिकसुद्धा बाजारीकरणामुळे कृत्रिम गर्भधारणेचा आधार घेत आहेत. सरोगेट माता हवी म्हणून जाहिरात देत आहेत. ही प्रक्रिया संपूर्णपणे तंत्रज्ञानावर आधारित असूनसुद्धा सरोगेट माता विशिष्ट जातीचीच हवी, गोरीपान हवी अशा अटी जाहिरातीत नमूद केलेल्या असतात. अशा कारणासाठीसुद्धा लोक जात विसरत नाहीत.

सरोगेट मातांचे शोषण

गर्भधारणा बाजाराचे पुरस्कर्ते कितीही या बाजाराची (व उपचाराची) भलावण करत असले तरी सरोगेट मातांचे नक्कीच शोषण होत आहे. गर्भ/बीजांडाचे तथाकथित 'दान' केल्यानंतर हार्मोन्ससाठी त्यांना रोज इंजेक्शन्स घ्यावे लागतात. त्यामुळे रक्तस्राव, जंतुसंसर्गाचा तत्कालिक धोका होऊ शकतोच. शिवाय पुढील आयुष्यात स्तनाचा वा बीजांडकोषाचा कॅन्सर होण्याची शक्यता असते. गर्भ वाढवताना गर्भाबरोबरच जैविक व भावनिक सबंधांना तडा जात असतो. कारण गर्भाबरोबर जनुकीय संबंधाचा यात अभाव आहे. गर्भाशय भाड्याने घ्यायच्या आधी सरोगेट माताची चाचणी घेतली जाते. जोडप्यांच्या अटींची (जात, धर्म, रंग, आरोग्य, वय इत्यादी) पूर्तता होते की नाही याकडे लक्ष दिले जाते. अपत्याची 'गुणवत्ता' जपण्यासाठी या सरोगेट मातेला अल्ट्रासाउंड वा गर्भजल परिक्षा (amniocentesis)सारख्या प्रसूतीपूर्व चाचण्या द्याव्या लागतात. प्रसूतीनंतर 'अपत्यावर आपला हक्क नाही' असे करारपत्र लिहून द्यावे लागते. गर्भकाळात काही कमी जास्त आढळल्यास गर्भपात करून घेण्याची तयारी ठेवावी लागते. शेवटच्या क्षणी काही अडचणी आल्यास अपत्यांचा ताबा घेण्यास जोडपे नकार देऊ शकते. मुळातच जन्माला आलेले बाळ कुणाचेच नसल्यामुळे 'अनाथां'च्या संख्येत भर पडते.

बीजांडाच्या कृत्रिम उत्पादन पद्धतीमुळे एकच बीजांडाऐवजी अनेक वेळा दोन - तीन बीजांडे तयार होऊ शकतात. त्यामुळे जुळे - तिळे असे जन्म घेण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. गर्भावस्थेत कितीही काळजी घेतली तरीही जुळया-तिळयाच्या प्रसूतीतही तिच्या जिवाला धोका असतो. आजकाल प्रसूतीचा धोका कायम असतो.

फर्टिलिटी क्लिनिक्स सरोगेट मातांना एखाद्या निर्जीव यंत्रासारखी वागणूक देत असतात. एखादी सामान्य स्त्री जेव्हा गर्भारशी राहते तेव्हा तिच्या मेंदूत काही बदल होतात व ती होऊ घातलेल्या बाळाची काळजी घेण्यास सज्ज होत असते. प्रसूतीनंतर मूल परक्याचे होणार आहे या कल्पनेनेच ती अस्वस्थ होऊ शकते. व मानसिक संतुलन बिघडवून घेवू शकते. पैशासाठी ती हे ओझे बाळगत असले तरी भावनाविवश अवस्था ती टाळू शकत नाही.

या स्त्रिया जैविक गुलामगिरीच्या शिकार झालेल्या असतात. जोडप्यांकडे भरपूर पैसा असतो व सरोगेट माता म्हणून पुढे येणारे गरीब कुटुंबातलेच असतात. 'बाळाचे उत्पादन' घेणाऱ्या जोडप्याचे समाधान झाल्यानंतरच तिचे पैसे चुकते गेले जातात. पैशाच्या हव्यासापायी ती 5 -6 वेळा सरोगेट माता झाल्यास तिच्या जिवाला धोका पोहोचू शकतो. जोडपे व क्लिनिक्सना याचे काही देणे घेणे नसते; सरोगेट मातेचे शरीर म्हणजे गर्भ वाढवणार भांड असेच वाटत असते.

गर्भधारणेबद्दल बाजारव्यवस्थेला खरोखरच आत्मीयता असल्यास अशा प्रकारच्या जुजबी तंत्रज्ञानापेक्षा वंध्यत्व दूर करण्यासाठी मूलभूत संशोधनाला उत्तेजन द्यायला हवे होते. त्यासाठी पैसा ओतायला हवा होता. वंध्यत्वाची कारणं शोधून तंत्रज्ञान विकसित करायला हवे होते. परंतु या औषधी कंपन्या व त्यांना साथ देणारी वैद्यकीय व्यवस्था संशोधनात पैसे गुंतवण्याऐवजी लगेच परतफेड करू शकणाऱ्या तंत्रज्ञानाला पाठिंबा देत आहेत. वायू प्रदूषणावर कायमची उपाययोजना शोधण्यापेक्षा नाकाला रुमाल बांधून गाडी

चालवण्यासारखाच हा प्रकार आहे. मूळ दुखणे शोधून त्यावर इलाज करणे गरजेचे आहे.

कायदे कानून

कृत्रिम गर्भधारणा हा उपाय नव्हे

मुळात निपुत्रिक असणे हा काही गुन्हा होऊ शकत नाही. निपुत्रिक जोडप्यांनी आपल्या मनातील अपराधीपणाची भावना दूर केल्यास समाधानी जीवन नक्कीच जगता येईल. अपत्य प्राप्तीसाठी एवढा आटापिटा करण्याची खरोखरच गरज आहे का याचाही विचार करावा लागेल. पूर्वीच्या काळी अविभक्त कुटुंबात निपुत्रिक जोडपी आपल्या भावा - बहिणींच्या मुलां-बाळांना आपलेच समजून समाधानी राहत होते. अलीकडील काळात विभक्त कुटुंबांची संख्या वाढत आहे. त्यामुळे आपलेच मूल हवे हा हट्ट न धरता नात्यातील एखाद्याच्या संगोपनाची जबाबदारी उचलून समाधानी जीवन जगणे अशक्यातली गोष्ट नाही.

आताच्या बदलत्या सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीचा अभ्यास केल्यास स्वत:चा वंश पुढे चालवण्याचा अट्टाहास कशापायी असा प्रश्न पडू शकतो. एके काळी मुलं म्हणजे म्हातारपणाचे आधार अशी प्रतिमा होती. आजच्या परिस्थितीत ही संकल्पना कालबाह्य ठरत आहे. पालकांनासुद्धा आपली मुलं म्हातारपणी आपल्याजवळ असतील किंवा त्याच्याजवळ आपण असू याची खात्री देता येत नाही. मुलं दुसरीकडे, वृद्ध आई - वडील आणखी कुठेतरी अशी परिस्थिती असताना अपत्य प्राप्तीचे हे सबळ कारण होऊ शकत नाही. मुलाबाळाशिवाय घराला घरपण येत नाही या मर्यादेपर्यंत अपत्याची गरज भासू शकते. परंतु त्यासाठी एवढा आटापिटा करायचा का हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे.

आपल्या देशापुरते बोलावयाचे असल्यास या धोकादायक तंत्रज्ञानाची अजिबात गरज नाही. हवे असल्यास लाखो अनाथ बालकांपैकी एखाद्याला/एखादीला दत्तक घेऊन आपले जीवन आनंददायी करता येईल.

फक्त आपल्याजवळ पैसा आहे म्हणून एखाद्या गरीब, नडलेल्या स्त्रीला सरोगेट माता होण्यास भाग पाडून तिला गुलामासारखी वागणूक देणे विवेकीपणाचे लक्षण नव्हे. घरात मूल वाढ असताना त्याच्या खोडकरपणातून, खेळकरपणातून बोबड्या बोलातून आनंद मिळविण्यासाठी घरात काही काळ तरी रांगते मूल हवे याबद्दल दुमत नाही; परंतु यासाठी कृत्रिम गर्भधारणा उपाय होऊ शकत नाही.

प्रतिसाद

माझ्या मते लेखात अभिनिवेशपणे सरोगसीच्या बाजूने मांडलेल्या मुद्द्यांचा उल्लेख नसल्यामुळे कदाचित लेख एकांगी वाटल्याची शक्यता आहे. लेखात वापरलेली चित्रं अंगावर येत असल्यामुळेही लेख भडक वाटला असेल. (googleच्या images साठी surrogacy असे टंकून क्लिक केल्यास गोऱ्या गोमट्या बाळांचे, हसत हसत बाळाचे पप्पी घेणाऱ्या सरोगेट मातांचे व जोडप्यांचे फोटो ढिगाने पाहायला मिळतील.त्याऐवजी वाचकांचे लेखाकडे लक्ष वेधण्यासाठी अशा प्रकारची चित्रं निवडली आहेत.) परंतु सरोगसीच्या बाजूने आजकाल मोठ्या प्रमाणात लेख येत आहेत. (व या लेखाच्या काही प्रतिसादातसुद्धा असा उल्लेख आहे.) *गरीबांना चार पैसे (जास्त!) मिळत असल्यास तुमच्या पोटात का दुखते?* हा सर्वसामान्य सूर त्यामागे आहे.

एक हायपेथेसिस केस म्हणून त्यासंबंधी चर्चा करता येईल. अमेरिकेतील वा इतर कुठल्याही विकसित देशातील जोडप्यांनाही न परवडण्याइतका खर्च यासाठी येत असल्यास निर्वेधपणे चाललेला हा धंदा एवढ्या ऊर्जितावस्थेपर्यंत पोहोचला नसता. यासाठी आपल्या शासनाने सरोगसीतून जन्मलेल्या बाळाला बाहेरच्या देशात नेण्यासाठी 1-2 कोटी रुपये एवढा जबरदस्त कर लादल्यास हा धंदा इतका तेजीत चालला नसता. किंवा शासनानेच पुढाकार घेऊन सरोगसीला उत्तेजन देण्याचे धोरण ठरवून त्यासाठी ठिकठिकाणी सरोगसी क्लिनिक्स उघडल्यास आपल्या देशातील हजारो लाखो

गरीब स्त्रिया पुढे आले असते. आणि demandपेक्षा supply जास्त झाल्यावर भाव कोसळले असते व बाजारही कोसळला असता.

परंतु लेखातील मुद्दा हा नाही. मुद्दा हा आहे की सरोगसीच्या काळातील स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याचा, अर्धवटपणे राबवत असलेल्या तंत्रज्ञानाचा व त्यापासून होणाऱ्या दूरगामी दुष्परिणामांचा. वंध्यत्वावर मूलभूत संशोधन न करता केवळ काही जैविक तंत्रज्ञानांची मदत घेऊन त्यालाच एकमेव उपचार पद्धती म्हणून डांगोरा पिटणाऱ्यांचा.

आता राहता राहिला प्रश्न सरोगसीची बाजू टीव्ही चॅनेल्सवर मांडणाऱ्यांचा. सतीची पद्धत जेव्हा रूढ होती तेव्हा जर आजच्यासारखे टीव्ही चॅनेल्सची सोय असती तर *सती जाणे किती उदात्त आहे, शोषणरहित आहे, स्त्रियांच्या हिताची आहे* असे छातीठोकपणे सांगणाऱ्यांची संख्या कमी नसती **. पेड न्यूज फक्त मुद्रित वृत्तपत्रासाठीच नव्हे तर टीव्ही चॅनेल्सवरही शक्य आहे, हे आपण नाकारू शकत नाही.

(** अवांतर: सती जाणे हे किती उदात्त आहे व ती प्रक्रिया किती पवित्र आहे हे ठासविण्यासाठी 'स्वामी'कार रणजित देसाई यांनी *स्वामी* पुस्तकातील शंभरेक पानं खर्ची घातलेले वाचकांना कदाचित आठवत असेल!)



आधुनिक शकुन – अपशकुन

प्रत्येक समाज वा संस्कृती पिढीजात काळापासून आलेल्या रूढी परंपरांचे शक्य होईल तितके पाळण्याच्या प्रयत्नात असतो. व अशा रूढी परंपरामध्ये श्रद्धा - अंधश्रद्धांचा वाटा फार मोठ्या प्रमाणात असतो. काही वेळा त्यांच्यातील फोलपणा स्पष्टपणे दिसत असूनसुद्धा त्यामुळे काही नुकसान तर होत नाही ना म्हणत त्या पाळल्या जातात. मांजर आडवे गेल्यास एक क्षण थांबून पुढे गेल्यामुळे अपशकुनाचा परिणाम होणार नाही याची खात्री असते. मानसिकता तशीच ठेवून सामान्यपणे त्या त्या काळातील जीवनशैलीप्रमाणे शकुन अपशकुनांचे आयकॉन्स बदलतात. बैलगाडींची पूजा करणारे आता मोटार गाड्यांची पूजा करतात. परंतु पूजा करण्याची मानसिकता नष्ट झाली नाही. भारतीय परंपरेने याबाबतीत तर कहर केला आहे व अजूनही आपण त्या जंजाळापासून मुक्त होऊ शकलो नाही. गंमत म्हणजे स्वत:ला अत्याधुनिक म्हणून घेणारे श्रीमंत व अतीविकसित राष्ट्रातील समाजसुद्धा याला अपवाद नाहीत. अत्याधुनिक जीवनशैलीनुसार या समाजातील शकुन अपशकुन विमान, डॉक्टर्स, सिगारेट्स इत्यादीत शोधल्या जातात. यातील काही नमुनेदार गोष्टींखाली दिल्याप्रमाणे आहेत.

विमान: विमान प्रवासात फुलाचा गुच्छ नेणे अशुभ समजले जाते. रिकाम्या असलेल्या आसनांचे सीट बेल्ट्स क्रॉस करून ठेवतात. तसे न ठेवल्यास भूत त्या सीटवर बसून प्रवास करतो. विमानाच्या इंजिनमध्ये बिघाड झाल्यास ग्रेमलिन नावाच्या भुतामुळे बिघाड होतो, असा समज आहे. त्यासाठी बीअरचे नैवेद्य दाखविले जाते.

अम्ब्युलन्स: घाई गर्दीच्या वेळी अम्ब्युलन्समधून लिफ्ट घेणे अशुभ समजले जाते. वाटेत अम्ब्युलन्स दिसल्यास गाडी जाईपर्यंत श्वास रोखून धरले जाते. तसे न केल्यास अम्ब्युलन्समधील रुग्णाचा मृत्यु अटळ आहे, असे समजतात.

कॅलेंडर: वर्ष, दिवस वा महिना संपायच्या आत कॅलेंडरचे पान बदलणे अशुभ समजले जाते. लीप वर्षाच्या 29 फेब्रुवारीला जन्मलेल्या मुलीचे लग्न लवकर होते. व ती आयुष्यभर निरोगी राहते.
खुर्ची: खुर्चीसारख्या निरुपद्रवी वस्तूभोवतीसुद्धा अंधश्रद्धा आहेत. खुर्ची खाली पडणे अशुभ समजले जाते. कुणीतरी उठून गेल्यानंतर खुर्ची पडल्यास ती व्यक्ती खोटे बोलते, असा समज आहे. दवाखान्यातील खुर्चीवर झाकून ठेवलेले कापड खाली जमीनीवर पडल्यास नवीन रुग्ण येणार. खुर्ची उलटे ठेवल्यास घरात भांडण होणार, अशा समजुती खुर्चीबाबत आहेत.
सिगारेट: एकाच काडीने तीन सिगारेट पेटवणे अशुभ समजले जाते. बाळाच्या पाळण्यात सिगरेट ठेवल्यास भूत पळून जातो म्हणे. सिगरेटचे रिकामे पाकीट पायाने तुडवणे शुभ समजले जाते.
डॉक्टर्स: डॉक्टर्सचा सल्ला शुक्रवारी घेतल्यास रुग्ण बरा होत नाही. दवाखान्यात प्रथम येणारा रुग्ण ठणठणीत बरा होतो. डॉक्टरचे बिल पूर्णपणे चुकते करणे दुर्दैवाला आमंत्रण दिल्यासारखे होईल. काळया रंगांच्या गोळयाने रुग्ण बरा होऊ शकत नाही. पांढऱ्या वा तांबड्या रंगांच्याच गोळयाने रुग्ण बरा होतो, असा समज आहे.
हातरुमाल: हातरुमाल खाली पडल्यास स्वत: उचलणे अशुभ समजले जाते. घडी केलेला रुमाल सतत बाळगणे संकटांना आमंत्रण देवू शकते. एखाद्याचा/ एखादीचा रुमाल उसने घेणे म्हणजे त्याचे/ तिचे दु:ख/अश्रू मागून घेतल्यासारखे समजतात. रुमालाला गाठ बांधून ठेवल्यास भूतबाधा होत नाही.
सुई दोरा: काळा दोरा ओवलेली सुई रस्त्यावर दिसणे अशुभ समजले जाते. गर्भिणीने अशी सुई बघितल्यास तिला मुलगी होणार. दिवसाची सुरुवात सुई या शब्दाने केल्यास दिवस वाईट जाणार. मित्राला सुई देणे हे मैत्री तोडल्याचे लक्षण आहे. शिवत असताना सुई मोडल्यास ते शुभशकुन असे समजले जाते.
फोटो: भिंतीवर टांगलेली फोटोची फ्रेम अचानक पडल्यास संकट कोसळणार. एखाद्या प्राण्याबरोबर फोटो काढून घेणे हे भुताच्या स्वरूपातील प्राण्याचा

फोटो काढल्यासारखे होईल. तिघांचाच फोटो काढल्यास मधल्या व्यक्तीवर संकट येणार. आवडत्या व्यक्तीचे फोठो स्टीअरिंग व्हीलजवळ ठेवल्यास गाडीला अपघात होत नाही.

साबण: एकमेकांना साबण देणे मैत्री तोडण्याचे लक्षण मानले जाते. आंघोळ करताना साबण निसटणे संकटाला आमंत्रण दिल्यासारखे असते.

चमचे: चमचा खाली पडल्यास घरात लहान मूल येणार. मोठा चमचा स्वयंपाकाच्या ओट्यावर किंवा डायनिंग टेबलवर पडल्यास 8-10 माणसं जेवायला येणार. चमचा उलटा पडल्यास मनासारखी गोष्ट होणार नाही.

या यादीत आपणही भर घालू शकता.



बुद्धिमत्तेचा ऱ्हास होत आहे का?

पूर्व प्राथमिक वा पहिली - दुसरीतील मुलं (व मुलीसुद्धा!) जेव्हा 70 - 80 टक्के गुण मिळवतात तेव्हा पालकांना आपल्या घरात खुद्द आइन्स्टाइन जन्माला आला आहे असेच वाटत असते. परंतु जेव्हा हीच मुलं मोठी होऊन आपले गुण उधळू लागतात तेव्हा मात्र पालकांचे डोळे उघडतात. म्हणूनच यासाठी वस्तुनिष्ठपणे विचार करून आपल्या पाल्याच्या कुवतीचा अंदाज घेणे शहाणपणाचे ठरू शकेल. अनेक वेळा आपला अंदाज चुकत असला तरी सामान्यपणे आजच्या पिढीचा बुद्ध्यांक मागच्या पिढीच्यापेक्षा नक्कीच जास्त आहे, हे कबूल करावे लागेल. कदाचित आपल्याला खरे वाटणार नाही. परंतु आताची पिढी आपल्यापेक्षा नक्कीच जास्त शहाणी आहे. संगणक, मोबाइल, स्मार्ट फोन, आयपॅड, आयपॉड, टॅब्लेट पीसी, टीव्ही, केबल टीव्ही, स्मार्ट टीव्ही, HD टीव्ही, कार्टून्स, आकर्षक जाहिराती, वेगवान कार्सचे प्रकार, इत्यादीमुळे आजची मुलं जास्त स्मार्ट होत आहेत. त्यांच्या स्मार्टपणाचा अंदाज संगणकाच्या स्क्रीनवरील वैविध्यपूर्ण रचना, मोबाइल्सचे रिंगटोन्स, संगणक - मोबाइल प्रणालीतील गुण - दोष शोधण्याची कुशलता, संभाषण चातुर्य, हजरजबाबीपणा, बहुश्रुतता, धडाडी, आत्मविश्वास, धोका पत्करण्यासाठीचे धैर्य, इत्यादीतून सहजपणे लक्षात येतो. मुलं आपल्यापेक्षा सरस आहेत याचा प्रत्यय वेळोवेळी व अनेक प्रसंगी आपल्याला येत असतो. व्हिडिओ गेम्स खेळत असताना दुसरी -तिसरीतील मुलंसुद्धा आई - वडिलावर सहजपणे मात करू शकतात. मुला-मुलींनाही आपले आई - बाबा बावळट आहेत, असेच वाटत असते. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या या वाटण्यात खरोखरच तथ्य आहे. बुद्धीमत्तेच्या मोजमापासाठी बुद्ध्यांक (IQ) हे मापदंड योग्य आहे हे गृहित धरल्यास 1950 नंतर बुद्ध्यांकात फार मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे हे लक्षात येईल. पुढची पिढी मागच्या पिढीपेक्षा जास्त हुशार आहे, असे जणू काही ही बुद्ध्यांकातील वाढ सुचवू इच्छिते.

परंतु असा निष्कर्ष काढण्यात घाई होत नाही ना? बुद्धिमत्ता ही काळाप्रमाणे बदलणारी, लवचिक अशी संकल्पना आहे. मुळात बुद्ध्यांकात वाढ होत आहे, याबद्दल मानसतज्ञात मतभेद आहेत. काही संशोधकांना बुद्धिमत्तेत वाढ झाली नसून कठिण समस्यांची उत्तरं शोधण्याच्या क्षमतेत वाढ झाली आहे, असे वाटते. इतरांच्या मते बुद्ध्यांक वास्तव परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या चातुऱ्याचे मापन ठरत आहे. या वाढीला मर्यादा आहेत व त्यानंतर वाढ शक्य नाही असेही काही तज्ञांचे मत असल्यामुळे गोंधळात भर पडत आहे.

बुद्धिमत्ता ही मानसिक गुणवत्ता असून त्यामध्ये अनुभवातून शिकण्याची क्षमता, कठिण परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी वा जुळवून घेण्यासाठी लागणाऱ्या सामर्थ्याचे आकलन व अमूर्त संकल्पनांची समज या गोष्टी स्थूलमानाने आढळतात. बुद्धिमत्ता अनेक स्वरूपात व्यक्त होत असते. यात अनेक प्रकार आहेत: analytical, pattern, musical, physical, practical, intra personal, interpersonal. काहींना समस्यांचे विश्लेषण करण्यात प्राविण्यता असते. काही जणांना, विद्युत मंडल बघता क्षणीच वा इंजिनचे बॉनेट उघडल्या क्षणीच त्यातील गुंतागुंत लक्षात येते व त्यासाठी नेमके काय करावे हेही सुचते. लता मंगेशकर, पं जसराज, झाकीर हुसेन, सत्यजित राय, एम एफ हुसेन, इत्यादी कलाकारांच्या बुद्धिमत्तेची जातकुळी वेगळी असते. मॅराडोना, सचिन तेंडूलकर, सायना, आनंद इत्यादी क्रीडापटूंची बुद्धिमत्ता शारीरिक बुद्धिमत्ता या सदरात मोडते. काहींना नाते-संबंध, मैत्री जोडण्याची व ती टिकवून ठेवण्याची कला अवगत असते. इतर काही आपल्या संभाषण चातुर्यातून वा प्रसन्न व्यक्तिमत्वातून कुणालाही आत्मसात करू शकतात व आपला कार्यभाग उरकून घेतात. काही जण व्यवहारकुशल असतात. अशा प्रकारे बुद्धिमत्ता या शब्दात समस्यांचे विश्लेषण करून उत्तरं शोधण्याची कुशलता, शैक्षणिक परीक्षेतल्या यशासाठी लागणारी हुशारी, साहित्य संगीत इत्यादी ललित कलाप्रकारांसाठी लागणारी सर्जनशीलता,

आर्थिक, राजकीय व सामाजिक यशासाठी लागणारे व्यावहारिक चातुर्य, व क्रीडाक्षेत्रात नाम कमावण्यासाठी लागणारे कौशल्य अशा विविध गोष्टींचा समावेश करता येईल.

आपल्याला अभिप्रेत असलेला बुद्ध्यांक मात्र फक्त विश्लेषणात्मक बुद्धिमत्तेचे मापन करणारे निकष असून

बुद्ध्यांक = (मानसिक वय/शारिरीक वय) x 100

या पद्धतीने ते मोजले जाते. मानसिक वयाचा अंदाज घेण्यासाठी काही चाचणींची रचना केली असून त्या गुणानुसार बुद्ध्यांक निर्दिष्ट केले जाते.

न्यूझिलंड येथील **जेम्स फ्लिन्न** या राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक याविषयी संशोधन करत आहेत. बुद्ध्यांक नेमके काय सुचवतात व काय सुचवत नाहीत याविषयी त्यांनी सखोल अभ्यास केला आहे. त्यांच्या शोधनिबंधात 14 देशातील तरुण पिढींच्या बुद्ध्यांकांची तुलना केली आहे. नेदर्लंड, बेल्जियम, यासारख्या युरोपियन राष्ट्रामध्ये सक्तीची सैनिकभरती असल्यामुळे तरुणांना बौद्धिक चाचणीला सामोरे जावे लागते. यावरून त्या त्या राष्ट्रातील सरासरी बुद्ध्यांकासंबंधीची माहिती फ्लिन्न यांना मिळाली. इतर काही देशातील बुद्ध्यांकाची माहिती मिळवून फ्लिन्न यानी आपला शोधनिबंध सादर केला. बुद्ध्यांकाचे शाब्दिक, संख्यात्मक व दृक् - अवकाशीय (visuo-spatial) अशा तीन प्रकारात विभागणी केली. शाब्दिक बुद्ध्यांक चाचणीत अचूक शब्दांची, वा वाक्यरचनेची, संख्यात्मक बुद्ध्यांक चाचणीत अंकगणित, बीजगणित यांच्यावरून अंक - संख्यांची व दृक् - अवकाशीय बुद्ध्यांक चाचणीत भूमितीय संरचना, आकृतीबंध यांची निवड करावी लागते. फ्लिन्न यांच्या मते दृक् - अवकाशीय प्रकारातील बुद्ध्यांकातच फक्त वाढ झाली असून इतर प्रकारात जास्त फरक जाणवत नाही.

याचे परिणाम काहीही असले तरी आधुनिक मानवाच्या बुद्धीचा प्याला काठोकाठ भरला आहे असे मानण्यास फ्लिन्न तयार नाहीत. आपले आजोबा, पणजोबा मतीमंद होते व आपण मात्र चतुर, चाणाक्ष आहोत असा अर्थ

काढता कामा नये. फार फार तर अमूर्त अशा समस्यांची उत्तरं शोधण्यासाठी लागणारी बौद्धिक प्रगल्भता व कुशलता आत्मसात केली आहे, असा निष्कर्ष आपण यातून काढू शकतो. अशा समस्यांकडे जास्त गांभीर्याने बघण्याकडे कल वाढत आहे, असाही अर्थ यातून ध्वनित होतो. आपल्या आजोबा - पणजोबांच्या काळातील समस्यांचे स्वरूप सर्वस्वी वेगळया होत्या. त्यांची बौद्धिक कुशलता त्या काळानुरूप होती. एके काळी औटकी, पावकी, अडीचकी व इतर पाढे तोंडपाठ करण्यातच हुशारी समजली जायची. कारण तोळा, मास, रत्तल, शेर, मण, पै, अधेली, आणेली, चवली इत्यादी व्यवहारातील मोजमापांसाठी या पाढ्यांचा सर्रास वापर होत असे. सर्व आकडेमोड तोंडी करावे लागत असे. कॅल्क्युलेटर्स, कॅश रिजिस्टर्स, संगणक अशी साधनं त्यांना उपलब्ध नव्हत्या. बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकारसारख्या अंकगणितीय कौशल्याची त्याकाळी गरज होती. इंग्रजीतील शब्दसंग्रह, वाक्यरचनेवरील प्रभुत्वासाठी तर्खडकरांच्या पुस्तकांना पर्याय नव्हता. आताच्या युगात बदललेल्या साधन -सुविधांमुळे या पद्धती कालबाह्य ठरल्या आहेत. त्यामुळे आताच्या पिढीला एकेकाळची ही कुशलता काय कामाची असे वाटणे साहजिकच आहे.

फ्लिन्न यांच्या मते आजचा समाज बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत फारच हळवा होत चालला आहे. जीवनोपयोगी समस्यांकडे पाठ फिरवून अमूर्त - काल्पनिक समस्या सोडविण्यासाठी आपली बुद्धी खर्ची घालत आहे. रंजकतेला प्राधान्य दिले जात आहे. टीव्ही, स्मार्ट टीव्ही, संगणक, मोबाइल्स, वेगाने धावणाऱ्या SUVs इत्यादीमुळे दृक् - अवकाशीय कुशलतेत भर पडत आहे. ही वाढ एकाच पिढीत झालेली नसून अनेक पिढ्या उत्क्रांत होत आजच्या अवस्थेपर्यंत पोचली आहे.

आपल्या बुद्धिमत्तेत वाढ होत आहे, याबद्दल तज्ञांच्यामध्ये दुमत नाही. परंतु ही वाढ कशामुळे होत आहे याची कारणं मात्र वेगवेगळी आहेत. सकस आहार, निरोगी शरीर, लहान कुटुंब, शिक्षणाची संधी, तंत्रज्ञानातील सोयी -

सुविधा, इत्यादीमुळे बुद्धिमत्तेत वाढ झालेली जाणवते. दृक् - अवकाशीय उपक्रमाबरोबरच आपला समाज दिवसे - न - दिवस जास्त जटिल होत असून त्यातून उद्भवणाऱ्या कठिण समस्यांना उत्तरं शोधण्याच्या प्रयत्नामुळे बुद्धिमत्तेत वाढ होत आहे. उत्तर शोधताना अमूर्त अशा संकल्पना समजून घ्याव्या लागतात. अनुभवाची शिदोरी असावी लागते. समस्याला उत्तर मिळेपर्यंत फोकस्ड असावे लागते. मगच समस्यांचा ठावठिकाणा कळतो. व उत्तरं सापडत जातात. सुरुवातीला कुठलीही संकल्पना समजून घेण्यासाठी फार कष्ट घ्यावे लागतात व वेळही जास्त लागतो. आइन्स्टाइनचा सापेक्षतावाद, न्यूटनचे गती-नियम, एंट्रॉपीचा सिद्धांत, क्वांटम डायनॅमिक्स इत्यादी समजून घेण्यासाठी अर्धे अधिक आयुष्य खर्ची घालावे लागत असे. सेट थेअरी, इंटिग्रल कॅल्क्युलस, डिफरन्शिअल इक्वेशन्स, सारखे विषय पदवी परीक्षेसाठी शिकविले जात होते. आता मात्र हेच विषय 10वी - 12वीची मुलं काही महिन्याच्या अभ्यासानंतर आत्मसात करू शकतात. संकल्पना समजून घेण्यासाठी कमीत कमी वेळ लागत आहे. एकेकट्याने प्रयत्न करण्यापेक्षा परस्पर सहकारातून समस्येचे विभाजन करून सामूहिकरित्या प्रयत्न केल्यास समस्या लवकर सुटतात याची जाणीव होत आहे. त्यामुळे आता कुठलीही समस्या कठिण असे वाटेनासे झाले आहे.

परंतु काही संशोधक मात्र बुद्ध्यांकाच्या पलिकडे जावून वास्तव परिस्थितीचा सामना करू शकणाऱ्या बुद्धिमत्तेच्या शोधात आहेत. आजकाल बुद्धीबळासारख्या मेंदूला ताण देणाऱ्या बौद्धिक खेळप्रकारात कमी वयातील तरुण - तरुणी ग्रॅंड मास्टर्स होत आहेत. 1950 ते 1971 पर्यंतच्या ग्रॅंड मास्टर्सच्या वयात फार मोठा बदल झाला नव्हता. 91 नंतरच्या ग्रॅंड मास्टर्सचे सरासरी वयोमान मात्र भरपूर खाली उतरलेले जाणवते. कदाचित जीवघेण्या स्पर्धेमुळे वा आर्थिक लाभासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा लहान वयापासूनच करत असल्यामुळे अगदी लहान वयातच अनेक जण ग्रॅंड मास्टर्स झाले आहेत. वैज्ञानिकांच्या बाबतीतसुद्धा हाच अनुभव जमेस आहे. वैज्ञानिकांच्यावरील

आर्थिक-सामाजिक, शैक्षणिक दबावामुळे **शोधनिबंधांच्या संख्येत**दरवर्षी लाखोनी भर पडत आहे. मात्र वास्तवतेशी सामना करू शकणाऱ्या **पेटंट्स राइट्सच्या संख्येत**फार मोठी वाढ झालेली जाणवत नाही.

वरील सर्व विधाने पटण्याजोगी असली तरी आजची मुलं हुशार आहेत याबद्दल शंका नाही. दृक् - श्राव्य माध्यमाच्या वाढत्या प्रभावामुळे मुलांच्या आकलन क्षमतेत वाढ होत आहे. दृक्-अवकाशीय प्रकारात त्यांचे प्रभुत्व जाणवत आहे. त्यामुळे बुद्ध्यांकात वाढ होत आहे हे मात्र नक्की. अमूर्त स्वरूपातील जटिल समस्या हाताळण्याची चलाखी मुलांमध्ये आहे . कठिण प्रसंगातून बाहेर पडण्यासाठी मार्ग शोधण्याची कला या पिढीने आत्मसात केली आहे. काही अपवाद वगळता ही चलाखी किंवा स्मार्टनेस्स आपल्या आजोबा, पणजोबा यांच्याकडे नव्हती, हे मान्य करायला हवे

ही बुद्धिमत्ता अशीच वाढत राहणार आहे का? आजचे शहाणे 2050 साली मठ्ठ समजले जातील का? कदाचित तसे नसावे. यासंबंधीची माहिती घेताना बुद्धिमत्तेतील वाढीचा व औद्योगिकरणाचा संबंध जोडता येईल का याचाही विचार केला जात आहे. संशोधकांनी ऑस्ट्रेलियातील शिक्षकांनाच हा प्रश्न विचारला. कारण शिक्षकच विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेचे जास्त परखडपणे व अचूकपणे विश्लेषण करू शकतात. ऑस्ट्रेलियातील शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्तेत वाढ होत आहे जाणवले नाही. हाच प्रश्न सिंगापूर व कोरिया या देशातील प्राथमिक शिक्षकांना विचारल्यावर अगदी वेगळीच प्रतिक्रिया ऐकावयास मिळाली. त्यांच्या मते विद्यार्थी फार प्रतिभावान आहेत.

यासंबंधातील डेन्मार्क येथील उदाहरणसुद्धा वाचनीय आहे. डेन्मार्क येथे सक्तीचे सैनिक शिक्षण असल्यामुळे 17 वर्षाच्या तरुणांना (व तरुणींनासुद्धा!) बुद्धिमत्तेच्या चाचणीला सामोरे जावे लागते.1957 पासूनच्या चाचण्यांचा अभ्यास केल्यास 1960 - 1970 च्या दशकापर्यंत शाब्दिक, सांख्यिक व दृक् -अवकाशीय चाचणीत समर्पक उत्तरं दिल्यामुळे बुद्ध्यांकात वाढ होत आहे, असे आढळून आले. भूमितीय रचना, संख्यांची मांडणी, संकल्पनेतील

नातेसंबंध, इत्यादी प्रकारच्या चाचणीत समर्पक उत्तरं दिली जात होती. परंतु नव्वदीच्या दशकानंतर इतर प्रकारापेक्षा दृक्-अवकाशीय प्रश्नांनाच योग्य उत्तर मिळू लागली. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे बुद्ध्यांकाचा ग्राफ खाली येऊ लागला. याचाच परिणाम म्हणून 1999 सालानंतर उच्च शिक्षण घेणाऱ्यात लक्षणीय प्रमाणात घट होऊ लागली. यावरून बुद्धिमत्तेच्या वाढीला काही मर्यादा असू शकतात, हे प्रकर्षाने जाणवू लागले. डेन्मार्कसारख्या अतीविकसित औद्योगिक राष्ट्रातील बुद्धिमत्तेचा ऱ्हास होत आहे हे पहिल्यांदा लक्षात आले. परंतु पूर्वेकडील राष्ट्रे गेली 50 वर्षे विकसित होत आहेत. त्यामुळे त्यांना परिस्थिती शहाणे बनवत आहे.

बुद्ध्यांक स्थिर असण्याचे वा ऱ्हास होण्याचे अजून एक कारण, उत्तेजनाचा अभाव हाही असू शकेल. ऑस्ट्रेलियन विद्यार्थ्यांच्या सर्वेक्षणात तिथल्या शिक्षकांना विद्यार्थ्यामध्ये शिक्षणाची आवड नाही हेच जणू सुचवायचे होते. विद्यार्थी हुशार वा मठ्ठ ही बुद्धिमत्तेची अवस्था नसून शिकण्यासाठी उत्तेजन मिळत असल्यास अवस्थेत बदल होऊ शकतो. शिकण्याची आवड निर्माण करणे शक्य आहे. अतीविकसित देशात नेमके याचीच कमतरता आहे. संशोधक मात्र या विचाराला आक्षेप घेत आहेत. कदाचित नेहमीप्रमाणे शिक्षक विद्यार्थ्यांना कमी लेखत असावेत. त्याचप्रमाणे कोरियातील शिक्षकांनासुद्धा विद्यार्थी जास्त श्रम घेत नाहीत असेच वाटत होते.

10वी, 12वी किंवा पदवी परीक्षांचे परिणाम काय सुचवतात, हाही बुद्धिमत्तेचा निकष होऊ शकतो. कालमानाप्रमाणे प्रश्नांचे स्वरूप सारखे बदलत असतात. विद्यार्थी बदलतात. त्यामुळे परीक्षांच्या परिणामावरून निष्कर्ष काढणे तितके सोपे नाही. याबाबतीतला अमेरिकेतील विद्यार्थ्यांच्या बुद्ध्यांकाचा ग्राफ स्थिर असून ब्रिटनमध्ये तो वाढत आहे. परंतु जास्त विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेता यावे म्हणून परीक्षेतील प्रश्न सोपे केले असतील, ही शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे विद्यार्थी खरोखरच हुशार आहेत की नाही हा प्रश्न अनुत्तरितच राहतो. एके काळी गुणवत्ता यादीतील टक्केवारी 70 -

80 च्या पुढे नसायची. आता मात्र 98-99च्या आसपास असते. परंतु ही टक्केवारीसुद्धा बुद्धिमत्तेच्या वाढीचे मापन होऊ शकत नाही.

खरोखरच आपण बुद्धिमत्तेच्या मर्यादेपर्यंत पोचलो आहोत का? विद्यार्थ्यातील बुद्धिमत्ता वाढवण्यासाठीचे आपले प्रयत्न अपुरे पडत आहेत का? उत्तेजन देण्यात आपण कमी पडत आहोत का? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरं आपल्याला अजून शोधावयाची आहेत. एक मात्र खरे की आर्थिक सुबत्ता व बुद्धिमत्ता यांचे प्रमाण नेहमीच व्यस्त असते. रोमन नागरिक सुख संपत्तीत लोळत असताना विचार करण्यासाठी म्हणून ग्रीक नागरिकांची मदत घेत होते (outsourcing!) अशीच परिस्थिती आज अमेरिकेसारख्या श्रीमंत देशांच्या बाबतीत घडत आहे. माहिती तंत्रज्ञानासारख्या बौद्धिक कसरतीच्या क्षेत्रात आपल्यासारख्या देशांचा वरचष्मा याच कारणासाठी असू शकेल!

प्रतिसाद

आपण उपस्थित केलेल्या शंकांचे समाधानकारक (व मुद्देसूद!) उत्तर देणे माझ्यासारख्यांकडून शक्य होत नाही याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो.

माझा हा लेख काही वर्षापूर्वी वाचलेल्या सायंटिफिक अमेरिकनमधील एका लेखावर आधारित आहे. गेल्या काही वर्षात या विषयीच्या माहितीत भरपूर प्रमाणात भर पडली आहे, हे गूगल केल्यास नक्कीच जाणवेल.

पिढीतील वाढत्या अंतरामुळे शीर्षक व लेख कदाचित नकारात्मक वाटण्याची शक्यता आहे. *बुद्धिमत्तेचा ऱ्हास होत आहे का?* ऐवजी *आपण स्मार्ट होत आहोत का ?* हे शीर्षक कदाचित सकारात्मक वाटले असते. परंतु जित्याची खोड .... सुटत नाही, हेही तितकेच खरे.

याच संदर्भात आजच एक कविता फॉर्वर्डमधून मेल बॉक्समध्ये आली होती. वाचकांसाठी (व वाचून विसरून जाण्यासाठी!) ही कविता येथे देण्याचा मोह आवरत नाही.

विसरलो

हुशारी मिळवताना शहाणपण विसरलो I
समजत नाही,मी घडलो की बिघडलो? II
सुख शोधताना जीवनाचा बोध विसरलो I
सुखासाठी साधने वापरताना साधना विसरलो II
भौतिक वस्तूच्या सुखात नैतिकता विसरलो I
धन जमा करताना समाधान विसरलो II
तंत्रज्ञान शोधताना ते वापरण्याचे भान विसरलो I
परिक्षार्थी शिक्षणात, हाताचे कौशल्य विसरलो II
टी.व्ही. आल्यापासून बोलणं विसरलो I
जाहिरातीच्या माऱ्यामुळे चांगलं निवडणं विसरलो II
गाडी आल्यापासून चालणं विसरलो I
मोबाईल आल्यापासून भेटीगाठी विसरलो II
कॅलक्युलेटर आल्यापासून बेरीज विसरलो I
संगणकाच्या वापराने विचार करणं विसरलो II
संकरीत खाण्यामुळे पदार्थांची चव विसरलो I
फास्टफूडच्या जमान्यात तृप्तीची ढेकर विसरलो II
ए.सी. मध्ये बसून झाडाचा गारवा विसरलो I
परफ्युमच्या वापरामुळे फुलांचा सुगंध विसरलो II
चातुर्य मिळवताना चरित्र विसरलो I
जगाच्या भूगोलात गावाचा इतिहास विसरलो II
बटबटीत प्रदर्शनात सौंदर्याचे दर्शन विसरलो I
रिमिक्सच्या गोंगाटात सुगमसंगीत विसरलो II
मृगजळामागे धावताना कर्तव्यातला आनंद विसरलो I
स्वतःमध्ये मग्न राहून दुसऱ्याचा विचार विसरलो II
सतत धावताना क्षणभर थांबणं विसरलो I
जागेपणी सुख मिळवताना सुखानं झोपणं विसरलो II

Transition stage मधून आपण जात असल्यामुळे असल्या कविता कवींना सुचत असतील!

●●●

गंमत जंमत!

स्वाती व प्राची (दोघीं, सुमारे चार वर्षाचे असावेत) रोज काहीना काही खेळ खेळत असतात. समोर दिसेल त्या वस्तूंचा वापर करत खेळाच्या प्रकारात विविधता आणत असतात. परंतु त्यांचे खेळ नेहमीच नावीन्यपूर्ण असतात. कधी खोटा खोटा स्वयंपाक, कधी शाळा, कधी प्रवासाचे ठिकाण, कधी आजी आजोबांची, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची हुबेहूब नक्कल, आगगाडी, विमान, बाग इ.इ कुठलाही विषय असो, दोघी मनापासून खेळतात. त्यांच्या खेळात काही वेळा प्रत्यक्ष कृतीपेक्षा बडबड जास्त असते. व ती बडबड इतर कुणी ऐकत असल्यास त्यातील एक अवाक्षरही कळत नसते. तसे पाहता त्यांच्या संवादात नेहमीचेच शब्द असतात. परंतु त्यातून काहीही अर्थबोध होत नाही. त्या दोघींना मात्र प्रत्येक वस्तूचे त्या खेळातील स्वरूप, घटनाक्रम, संवाद, संवादातील आशय यांची पक्की जाणीव असते व त्या खेळापुरते त्या शब्दांचा अर्थही ते बदलत नसतात. ऐकणाऱ्यांना तो ओळखीचा शब्द वाटत असला तरी त्या दोघी तो शब्द अत्यंत वेगळ्याच अर्थाने वापरत असतात.

आजचा खेळ दोन रिकाम्या काडीपेटींच्या भोवती गुंफलेला होता. दोघींनी प्रत्येकी एकेक पेटी घेतली होती. मात्र आजच्या खेळासाठी एक अट होतीः पेटीत काय आहे ते फक्त स्वतःच बघावे आणि दुसऱ्याच्या पेटीत काय आहे ते बघू नये. एवढेच नव्हे तर स्वतःच्या पेटीत काय आहे हेसुद्धा दुसऱ्याला सांगू नये, किंवा त्याची तुलनाही करू नये. परंतु खेळ पुढे सरकण्यासाठी फार फार तर पेटीच्या आतील वस्तूला आपण *भुंगा* म्हणायचे यावर तडजोड झाली व खेळ पुढे सरकू लागला.

काही कारणामुळे त्या दोघींना हा खेळ फार आवडला. अत्यंत अभिमानाने पेटीत दडलय काय याला उत्तर म्हणून 'भुंगा' असे दोघीही म्हणत असल्या तरी हा भुंगा दिसतो कसा, त्याचा रंग रूप, त्याचे किती पाय इत्यादी तपशील विचारल्यास दोघीही गप्प गप्प. काहीही बोलायला तयार नाही. फक्त काही तरी बोलून वेळ घालवत असतात. कदाचित त्या पेटीत काही नसेलही. किंवा

भुंग्याऐवजी एखादा भलताच किडाही असेल. परंतु त्या दोघी मात्र पेटींच्या आत भुंगाच आहे यावर जोर देत होत्या. त्यांच्या आजच्या खेळासाठी भुंगा हा शब्द एकदम फिट् होता. व त्यात बदल करण्याचे त्यांना दुसरे कुठलेही योग्य कारण दिसत नव्हते. परंतु मोठ्यांच्या दृष्टीने हा सर्व पोरखेळ होता.
भुंगा हा एक निरर्थक शब्द असेल की स्वाती – प्राचीलाच माहित असलेला अर्थ त्यातून ध्वनित होत असेल हा आता आमच्यासमोरचा प्रश्न आहे.

(संदर्भः Philosophical Investigations by Ludwig Wittgenstein)

लुड्विग विट्गेनस्टाइन या ऑस्ट्रियन तत्वज्ञानी उल्लेख केलेल्या Beetle in the Box या खेळाचे मराठीतील हे संक्षिप्त वर्णन आहे. विट्गेनस्टाइन या तत्वज्ञाला सगळया भाषा म्हणजे एका प्रकारचे खेळ आहेत असे वाटते. कारण खेळाप्रमाणे भाषेतही काही नियम, परंपरा व संकेत असतात. व जे कुणी ती भाषा वापरत असतात त्यांनाच त्याची पूर्ण कल्पना असते. म्हणून त्यांच्यामध्ये विनासायास संवाद होऊ शकतो.

परंतु विट्गेनस्टाइनला भुंगा या शब्दाचा संदर्भ काय असू शकेल हा प्रश्न पडला आहे. गंमत म्हणजे भुंगा या शब्दाचे अनेक interpretations त्याच्या पुस्तकात सापडतात. त्यामुळे पेटीत काय आहे याच्याशी त्याचे काहीही देणेघेणे नाही. फक्त त्या शब्दाशी त्याची बांधिलकी आहे. भुंगा या शब्दाचा काहीही अर्थ असो, त्याच्याशी आणि पेटीत काय आहे याच्याशी काहीही संबंध नाही, हे मात्र निश्चित. जरी यातून काही गोष्टी स्पष्ट होत असले तरी हा चर्चेचा विषय होऊ शकतो का हाही प्रश्न विचारला जाऊ शकतो.

खरे पाहता आपण स्वाती – प्राचीसारख्या लहान मुलासारखे विचित्र खेळ खेळत नसतो. परंतु हेसुद्धा आपण खात्रीपूर्वक सांगू शकत नाही. कारण कदाचित मानसिक समाधानासाठी आपण याहूनही चित्र - विचित्र खेळ खेळत असतो, हे सांगण्यास का म्हणून लाजायचे? आता हेच बघा ना; मी जर तुम्हाला माझे गुडघे दुखतात असे सांगितल्यास तुम्हाला नेमके काय कळते?

यात पेटी म्हणजे माझे अनुभव. स्वाती – प्राचीच्या खेळातील अटीप्रमाणे या पेटीत कोणीही डोकाऊन पाहू शकत नाही. फक्त मीच पाहू शकतो व माझ्या शब्दावर विश्वास ठेवण्यावाचून तुम्हाला गत्यंतर नाही. किंवा गुडघे दुखतात म्हणजे नेमके काय होते हेही मी कुणाला सांगू शकत नाही. तो फक्त माझा व माझाच अनुभव असतो. जी काही शब्दरचना गुडघ्याच्या वेदनेसाठी मी योजलेली आहे, व जे काही स्पष्टीकरण त्याच्या पुष्ट्यर्थ देत आहे ते सर्व या पेटीत आहे, येवढेच मी सांगू शकतो.अनुभव हा प्रकारच व्यक्ती सापेक्ष असतो त्यामुळे अशी एखादी पेटी प्रत्येक जण बाळगत असतो. फक्त इतर तुमच्या पेटीत डोकाऊ शकत नाही. किंवा तुमचा तो अनुभव अनुभवू शकत नाहीत. त्यामुळे आपण सर्व स्वाती – प्राचीच्या पातळीवर वावरत असतो असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे. आपण फक्त आपल्या अनुभवाशी निगडित असलेले शब्दच नेहमी वापरत असतो आणि या शब्दाचा (मला माहित असलेला) नेमका अर्थ सगळयांना माहित असणार या तोऱ्यात आपण वावरत असतो.

या भुंग्याच्या उदाहरणावरून (अनुभवाच्या पेटीच्या) आत काय दडले आहे किंवा आत काय चालले आहे त्याच्याशी व वेदनेसारख्या गोष्टींचे वर्णन करण्यासाठी वापरत असलेल्या शब्दसमुच्चयाशी काडीचाही संबंध नाही, असे म्हणता येईल. हे जरा अतीच होत आहे असेही वाटण्याची शक्यता आहे. कारण वेदना वा दुःख हे वैयक्तिक बाब असली तरी त्या शब्दातून इतरांना आपल्याला होत असलेल्या अनुभवाची झलक नक्कीच दाखवू शकतो. परंतु शेवटी ती झलकच असते, पूर्ण अनुभव नाही. जेव्हा आपण दोघेही दुःख या शब्दाचा वापर करत असतो तेव्हा माझे दुःख आणि तुमचे दुःख यात फार मोठा फरक असण्याची शक्यता आहे. फक्त या शब्दातून आपण एकाच परिस्थितीतून जात आहोत, आपल्या वर्तनात सारखेपणा आहे, किंवा आपण देत असलेले स्पष्टीकरण जवळ जवळ सारखेच आहेत एवढेच यावरून कळू शकते. फक्त काही तरी वेगळेच घडत आहे, याची कल्पना येते. भुंग्याच्या

चर्चेत उल्लेख केल्याप्रमाणे बाह्य वर्णनाचा आणि आतील अनुभवाचा एकमेकाशी संबंध नाही. त्यामुळे हा शब्द, त्या शब्दाची भाषा, आणि त्यातून ध्वनित होणारा अर्थ व प्रत्यक्ष अनुभव यात चारचौघात सांगण्यासारखे काहीही नाही, एवढे समजले तरी पुरे.

मन या नावाची चीजच या गोधळाला कारणीभूत असू शकते असे आपल्याला म्हणता येईल. परंतु मन म्हणजे नेमके काय – मेंदू, की मेंदूची प्रक्रिया की चेतापेशी की चेतापेशींची क्रिया/प्रतिक्रिया की 'आणखी' काही तरी!



आत्महत्येचे गूढ

माणसं आत्महत्या का करतात ही एक जगभरच्या मानसतज्ञांना नेहमीच सतावणारी समस्या आहे. ज्या देशात टोकाचे दारिद्र्य, असह्य वेदना देणारे आजारपण, वा कर्जबाजारीपण ही कारणं आत्महत्येसाठी पुरेसे ठरत असले तरी विकसित देशात अशा प्रकारची कारणं नसतानासुद्धा माणसं आत्महत्या का करतात, हे एक न सुटलेले कोडे ठरत आहे. या विकसित देशासंबंधीच्या एका अभ्यासानुसार अशा देशातील ऍनोरेक्सियाने (anorexia) ग्रस्त असलेल्यांच्यापैकी 20 टक्के रुग्ण आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतात. ऍनोरेक्सियाचे रुग्ण काही कारणामुळे पोटभर खात नसल्यामुळे या रोगाचे बळी ठरतात. जगभरातील सुमारे शंभर कोटी जण भुकेने तडफडत जिवंत राहण्यासाठी काहीना काही तरी आधार शोधत असतात. जिवंत राहण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करत असतात. मात्र इतर काही संपन्न देशात भूक लागत नाही, भूक लागली तर खायचे नाही, वजन जास्त होत आहे म्हणून खायचे नाही वा जंक फुडच्या आहारी गेल्यामुळे त्यातून बाहेर पडण्यासाठी काहीही खायचे नाही, अशी माणसं आहेत. व ही कारणं ऍनोरेक्सियासाठी पुरेसे ठरतात. या दोन टोकाच्या कात्रीत सापडलेल्या मानसतज्ञांना आत्महत्या नेहमीच चकवा देणारी एक मोठी समस्या ठरत आहे.

शंभर वर्षापूर्वी एमिल डुर्खेम (Émile Durkheim) या समाजशास्त्रज्ञाने आणि सिग्मंड फ्रॉयड या मानसतज्ञाने आत्महत्यासंबंधी काही विचार मांडले होते. डुर्खेम हे समाजशास्त्राचे अभ्यासक असल्यामुळे आत्महत्येच्या कारणांना समाजातील विविध घटकामध्ये शोधत होते. त्यांच्या मते समाजाशी नीटपणे जुळवून न घेतल्यामुळे, समाजाच्या अरेरावीमुळे, बहिष्कृतावस्थेत राहिल्यामुळे काही जणांना जीवन संपवून टाकावे असे वाटले असावे. फ्रॉयड मात्र death instinct हे माणसात जन्मापासूनच असल्यामुळे तेच आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करत असावे, अशी मांडणी करत होता. अलीकडील आधुनिक अभ्यासकांच्या मते विषण्णता, नैराश्य, भावनिक उद्वेग, वा हताश

स्थिती ही कारणं माणसांना आत्महत्या करण्यास उद्युक्त करतात. परंतु हे विधान अत्यंत ढोबळ स्वरूपाचे असून हे अभ्यासक अजूनही आत्महत्येसंबंधीच्या मुळाशी जाऊन विचार करत नाहीत असे वाटते.

समान परिस्थितीतून जात असताना काही जण आत्महत्येत शेवट शोधतात व इतर मात्र परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी प्रयत्नाची पराकाष्ठा करत असतात. हे असे का?

आत्महत्येसंबंधीची आकडेवारी गोळा करण्यात थोडी फार प्रगती झालेली आहे. जगभरात सुमारे 1.8 टक्के मृत्यु आत्महत्येमुळे होतात. आत्महत्या करणाऱ्यात 15 ते 24 वर्षे वयातल्यांची संख्या जास्त असून वाहन अपघातातील मृत्युनंतर आत्महत्येचाच क्रमांक लागतो. आत्महत्येचा प्रयत्न करणाऱ्यात स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु आत्महत्या करण्यात यशस्वी होणाऱ्यात पुरुषांचे प्रमाण जास्त आहे.

प्रती वर्षी सुमारे 10 लाख जण आत्महत्या करतात. आत्महत्या करणाऱ्यात बहुतांश जण मनोरुग्ण असतात. ऍनॉरेक्सिया, टोकाचे नैराश्य, द्विधृवीय भग्नता (bipolar disorder), छिन्न मानसिकता (schizophrenia) व मुख्यत्वे करून व्यक्तिमत्व भग्नता (borderline personality disorder) या मानसिक आजारांचा त्यांच्यात समावेश होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे इतर प्रकारचे क्रॉनिक रुग्णसुद्धा आत्महत्येच्या विचारात असतात. अवसादावस्था (depression) व टोकाचे नैराश्य आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करू शकतात. प्रती 40 सेकंदाला एक जण आत्महत्या करून मृत्युमुखी पडतो. कुठल्या प्रकारच्या रुग्णामध्ये हा धोका जास्त आहे हेच मानसतज्ञांना समजून घ्यायचे असते. परंतु उपलब्ध आकडेवारीतून ते स्पष्ट होत नाही. फक्त काही जणच आत्महत्येचा धोका पत्करतात व इतर हा मार्ग का निवडत नाहीत?

2005 साली अमेरिकन मानसतज्ञ, थॉमस जॉयनर याने याचा उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करत होता. त्याच्या वडिलानी आत्महत्या केली होती म्हणून त्याला याविषयी जास्त कुतूहल होते. आत्महत्या करणाऱ्यांचा वयोगट

व त्या गटातील समान गुणविशेष यांच्या अभ्यासावरून तो काही निष्कर्षाप्रत पोहोचला. त्याच्या मते आत्महत्या करणारे विषण्णता व नैराश्य असे दोन निकष पूर्ण करतात. त्यातून त्यांना त्वरितपणे मरून जावेसे वाटत असते व याबद्दल ते अत्यंत गंभीरपणे विचार करू लागतात. सामान्यपणे एकाकी, एकलकोंडे आयुष्य जगणारे, दुसऱ्यांना आपले ओझे तर होत नाही ना किंवा आपल्या जवळचे कुणीही नाही या भावनेने त्रस्त झालेले आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारतात.

दुसरे म्हणजे स्वतःवर मृत्यु ओढून घेण्यात ते यशस्वी होतात. हे विधान जरी अती सामान्य वाटत असले तरी काही जण आत्महत्या करतात व काही करत नाहीत या प्रश्नाचे गुपित या विधानात आहे असे जॉयनरला वाटते. कारण आत्महत्येचा विचार मनात आला तरी आत्महत्या करण्यात अयशस्वी झालेल्यांची आकडेवारीच मुळात उपलब्ध नाही. कितीही गंभीरपणे विचार करून मरावेसे वाटत असले तरी प्रत्यक्ष कृती तेवढी सोपी नसते. त्याचबरोबर माणसातील self preservation ही एक जबरदस्त सहज प्रवृत्ती असल्यामुळे प्रत्यक्ष कृतीत थोडीशी अडचण आली तरी माणूस त्या कृतीतून माघार घेतो व आपण त्या गावचे नाही असे सोंग करतो. self preservation चे इन्स्टिंक्ट आत्महत्येचा प्रयत्न हाणून पाडते. त्यामुळे आत्महत्येची प्रत्यक्ष कृती सामान्यपणे फार अवघड प्रक्रिया असते.

self preservationच्या इन्स्टिंक्टला मात करून कृती करण्यासाठी दोन मार्ग उपलब्ध आहेत. एक म्हणजे त्यातील सर्व बारीक सारीक तपशीलाकडे लक्ष ठेऊन काम तडीपार नेणे. सामान्यपणे पहिला प्रयत्न अयशस्वी होतो. अडचणी येतात. काही वेळा दुखापत होऊ शकते वा घेतलेल्या विषारी पदार्थाचा डोज पुरेसा नसतो. अनेक प्रयत्नानंतरच हा दुर्दैवी अपघात यशस्वी होतो. प्रती 20 अयशस्वी प्रयत्नामागे एक यशस्वी आत्महत्या असते असे जाणकारांचे अंदाज आहे.

आत्महत्येच्या प्रयत्नात मृत्युची भीती वा त्या क्षणी होत असलेल्या वेदनांची जाणीव नसणे हाही भाग असू शकतो. मृत्युला जवळून पाहणारे पोलीस वा सैनिक आत्महत्या करून जीवन संपवण्यास कधीच घाबरत नाहीत. कदाचित आत्महत्या करणाऱ्यांच्यात त्यांची संख्या जास्त असावी. त्याचप्रमाणे डॉक्टर्संना त्याच्या वैद्यकीय व्यवसायात मृत्युचे दर्शन दिननित्य घडत असल्यामुळे त्यांनाही त्याचे काहीही वाटत नसावे. जनसामान्यापेक्षा डॉक्टर्समध्ये आत्महत्येचे प्रमाण जास्त आहे हे नाकारता येत नाही. जॉयनरच्या मते त्यांच्यातील कणखरपणाच त्यांना आत्महत्या करण्यास भाग पाडत असावे. त्याचप्रमाणे ऍनोरेक्सियाच्या रुग्णातसुद्धा अशाच प्रकारचा कणखरपणा आढळतो. या दोन्ही नीरिक्षणामध्ये काही संबंध असेल का यावरही त्यानी अभ्यास केला.

2006 सालच्या एका अभ्यास शिबिरात जिल होल्म डेनोमा आणि व ट्रेसी विट्टे हे दोन विद्यार्थी जॉयनरचे भाषण ऐकत होते. विट्टेच्या नीरिक्षणानुसार ऍनोरेक्सिया रुग्णांच्या वाढत्या आत्महत्येची दोन कारण असू शकतील. इतर मनोरुग्ण व ऍनोरेक्सियात्रस्त यांच्यातील आत्महत्येला सामोरे जाण्याचे प्रमाण कमी जास्तपणे सारखे असले तरी ऍनोरेक्सियात्रस्तांची शारीरिक स्थिती अगदीच कमजोर असल्यामुळे त्यांच्या आत्महत्येचे प्रयत्न यशस्वी ठरत असावेत. किंवा ऍनोरेक्सियामुळे होणाऱ्या वेदना आत्महत्येच्या प्रयत्नातील वेदनेपेक्षा जास्त भयंकर असल्यामुळे वेदनेतून सुटका होण्यासाठी आत्महत्येच्या प्रयत्नात थोडीसुद्धा चूक राहू नये याची काळजी घेतली जात असावी.

जॉयनरच्या मते दुसरे स्पष्टीकरण जास्त योग्य होते. याची चाचणी घेण्याचे त्या दोन विद्यार्थ्यांनी ठरविले. Randomly निवडलेल्या काही आत्महत्येची प्रकरणं त्यानी तपासली व त्यातून नेमके काय होत असावे याचा अंदाज घेतला. आत्महत्येत यश व ऍनोरेक्सियात्रस्तांची शारीरिक आरोग्य यांचा तसा काही संबंध नव्हता. आत्महत्येत यशस्वी व्हावे यासाठी यातील तिघे चालत्या

रेल्वेखाली जीव गमावलेले असतात. एकाने जास्त प्रमाणात झोपेच्या गोळ्या घेऊन जगाचा निरोप घेतला होता. एकीने बंद खोलीत गॅसला आग लावून जीवनाची इतिश्री केली होती. अजून एकाने फिनेलसदृश कीटनाशक पिऊन प्राण सोडले होते. या 9 केसेसचा अभ्यास पुरेसा नसला तरी आत्महत्येसाठी केलेल्या प्रयत्नांची कल्पना येऊ शकते.

ॲनोरेक्सियाबद्दलचे हे निष्कर्ष जॉयनरच्या गृहितकाला पूरक आहेत असे वाटू लागते. ॲनोरेक्सियाचे रुग्ण सामान्यपणे लोकांच्यात मिसळणे टाळतात. कारण लोकांच्यात मिसळल्यामुळे काही खाण्यापिण्याचा आग्रह झाल्यास त्याला नाकारणे वा तुसडेपणाने वागणे बरे दिसत नाही. याच कारणामुळे ते कुठल्याही चित्रपटांला (जेथे पॉपकॉर्न खाण्याची तीव्र इच्छा होण्याची शक्यता असते) वा मित्रांच्या घरी जाणे टाळत असावेत. हा एकलकोंडेपणाच त्यांना आत्महत्या करण्यास उद्युक्त करत असावा. एका प्रकारचे वादळच त्यांच्या मनात भोंबावत असते. त्याचबरोबर हे रुग्ण त्यांच्या नातेवाईकांना मित्रमैत्रीणींना ओझे वाटू लागतात. मुलांच्यावरील ॲनोरेक्सियाचे उपचार प्रसंगी पालकांच्या जीवावर बेततात. कारण दिवसाचे 24 तास पाळत ठेवणे गरजेचे ठरते.

महत्वाचे म्हणजे ॲनोरेक्सियामुळे अतीव वेदनेची सवय होऊ लागते. जेवण न करणे, भुकेकंगाल राहणे, उपवास करणे यामुळे पोटदुखी, डोकेदुखीचे प्रमाण यांच्यात जास्त असते. ऑक्सिओपोरोसिससुद्धा या रुग्णात सर्रासपणे आढळतो. ढिसूळ हाडामुळे फ्रॅक्चर होण्याची शक्यता जास्त असते.छातीत दुखणे वा हृदयाघात या गोष्टीही होऊ शकतात.

जॉयनर आणि विट्टेच्या अभ्यासामुळे या आजाराच्या रुग्णांची खोलात जाऊन चाचणी घेत आत्महत्येकडे ज्यांचा कल आहे हे शोधता येईल. यासाठी त्यांच्या मनाचा ठाव घेऊ शकणारी चाचणी हवी. त्याच प्रमाणे आत्महत्येला उत्तेजन करणाऱ्या गोष्टीपासून – धोकादायक हत्यारं, विषारी औषधं इत्यादींची सहज उपलब्धता – जितके दूर ठेवता येईल तेवढे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

1965 नंतरच्या दशकात आत्महत्येचे प्रमाण 60 टक्क्यानी वाढला आहे, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. जरी सर्व गोष्टी जॉयनरच्या गृहितकाकडे बोट दाखवत असले तरी

त्याच्या मते आत्महत्येच्या संबंधी अजूनही फार मोठ्या प्रमाणात संशोधन होण्याची गरज आहे. ही फक्त सुरुवात आहे व अजूनही पद्धतशीरपणे अभ्यास होण्याची आवश्यकता आहे.

आत्महत्या का करतात, ज्यांच्यामध्ये हा धोका जास्त आहे व यातून बाहेर पडण्यासाठी काही नवीन मार्ग असू शकतील का याचाही विचार होणे गरजेचे आहे. दीर्घ काळचे मानसोपचार थोड्या फार प्रमाणात भयगंड दूर करून आत्महत्येपासून परावृत्त करणे शक्य होईल परंतु जोपर्यंत लोकामध्ये वेदनेची जाणीव होत नाही, जोपर्यंत त्यांना एकलकोंडेपणाने त्रस्त असतात वा इतरानां त्यांचे ओझे वाटत असते तोपर्यंत आत्महत्येची फक्त चर्चा होत राहील, हाती काही लागणार नाही.



नेटिझन्स इतक्या उर्मटपणाने का वागतात?

संगणक (यात संगणकाशी संबंधित मोबाइल फोन, इंटरनेट, लॅपटॉप, वाय फाय, नेटबँकिंग, मोबाइल बँकिंग व इतर सर्व माहिती तंत्रज्ञान सुविधांचा समावेश आहे.) माणसांना चांगली माणसं बनण्यासाठी मदत करतात, हे संगणक क्षेत्रातील एका तज्ञाचे विधान आहे. परंतु निदान ब्लॉगोस्फेरमधील अनुभवावरून तरी नेटवरील माणसं उदात्त, शहाणे, संवेदनशील झाले आहेत, याबद्दल शंका घ्यावीशी वाटते. आपण कल्पनाही करू शकणार नाही एवढ्या मोठ्या प्रमाणात संगणक आपल्या आयुष्याला व्यापलेले आहे. संगणक निरक्षरता हद्दपार होत आहे. नेट आता प्रत्येकाच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनत आहे. तरीसुद्धा नेटवर वावरणाऱ्यांसाठी काही नीती - नियम, आचारसंहिता वा स्वनियंत्रण असे काहीही नसल्यासारखे नेटिझन्सचे वर्तन असते.

नेटवरील माहिती संकलन व होत असलेले विनिमय यांचे विश्लेषण केल्यास 16.8 कोटी डीव्हीडी भरतील एवढ्या माहितीचे देवाण घेवाण एका दिवसात होत आहे. प्रती दिवशी 29400 कोटी ई मेल्स पाठवल्या जात असतात. रोज 20 लाख ब्लॉगपोस्टवर मजकूर चिटकवला जात असतो. या ब्लॉगपोस्टवरील मजकुरांची मुद्रित प्रत काढल्यास 60- 64 पानाच्या साप्ताहिकाला पुढील 770 वर्षे पुरेल एवढा मजकूर उपलब्ध होऊ शकेल. 17.2 कोटी नेटिझन्स फेसबुकला भेट देतात. यासाठी 470 कोटी मिनिटं खर्ची घातल्या जातात. रोज 25 कोटी फोटो अपलोड होतात. या अपलोड झालेल्या फोटोंचे प्रिंट्स काढून एकावर एक ठेवल्यास 80 एफेल टॉवर्स इतकी उंची होईल. नेटवरून रोज 2.2 कोटी तास जुने चित्रपट व सिरियल्स बघण्यासाठी खर्ची घातला जातो. रोज 864000 तासाचे व्हिडिओ यूट्यूबवर अपलोड केल्या जातात. एकट्यानेच रोज, 24 तास, हे सर्व बघायचे ठरविल्यास 98 वर्षाचा काळ सहजपणे निघून जाईल. रोज 1.87 कोटी तास संगीत ऐकले

जाते. प्रती दिवशी 1288 अप्लिकेशन्स अपलोड होतात व 3.5 कोटी अप्लिकेशन्स डाउनलोड होतात.

इतक्या मोठ्या प्रमाणात ब्लॉगोस्फेर व इतर गोष्टी आपल्या जीवनाचा ताबा घेत असल्यामुळे आपण सर्व संगणक, इंटरनेट व इतर माहिती तंत्रज्ञानाच्या सोई - सुविधांची गुलामी करत आहोत की काय असे वाटू लागले आहे. सिटीझन्सचे रूपांतर नेटीझन्समध्ये झपाट्याने होत आहे. यानंतरच्या पुढच्या पिढीच्या दिवसाची विभागणी झोप व ऑनलाइन अशीच करावी लागणार आहे. झोपेतून उठल्या उठल्या मोबाइल कानाशी व लॅपटॉप समोर अशा अवस्थेतून ही पिढी जाणार आहे. गंमत अशी आहे की कुणीही उठावे व लाइक/डिसलाइक वर क्लिक करत रहावे अशी स्थिती आता आहे. विकिपिडियातील पानांचाही यातून सुटका नाही. हातात माउसचे बटन आहे, व नेट कनेक्ट आहे एवढ्याच भांडवलावर या गोष्टी सर्रासपणे होत आहेत. त्याचप्रमाणे सोशल नेटवर्कसुद्धा नेटिझन्सच्या मनमानीपणातून सुटलेले नाही

ब्लॉग, फोरम, वा फेसबुक (वा तत्सम ट्वीटर, इन्स्टाग्राम, टिक् टॉक) वरील प्रतिसाद/प्रतिक्रिया वाचत असताना चर्चेसाठीच्या धाग्याबद्दल (उगीचच्या उगीच) उलट - सुलट, टोकाचे व काही वेळा कुत्सित मत प्रदर्शन करत असल्याचे प्रमाण वाढत आहे. मराठी नेटवर जरी हे काही प्रमाणात कमी वाटत असले तरी इंग्रजीतील - विशेषकरून राजकीय, आर्थिक व सामाजिक विषयावरील - धाग्यांच्या संदर्भात नेटिझन्सचा भावनोद्रेक प्रकर्षाने जाणवतो. आपण केलेली विधाने, आपण लिहिलेले लेख लोकांनी जसेच्या तसे स्वीकारावे, त्याचे संदर्भ, अधिक माहिती विचारू नये असा एक नवा प्रवाह दिसतो. विशेषतः जेथे भावनांना हात घातला जातो (ज्योतिष, वैद्यक, अस्मिता, इतिहास) तेथे हा प्रवाह अधिक दिसतो. क्षुल्लक विधानावरून तावातावाने भांडत असल्याचे चित्र बघायला मिळते. काही वेळा शिवराळ भाषा वापरली जाते. काहींना साधे लिहितानाही शिव्याची पेरणी करण्याचा सोस असतो. त्यांना साधे लिहिता येत नाही. साधे व सरळ लिहिल्यास

आपल्याकडे कोणाचे लक्ष जाणार नाही, असा त्यांचा समज असतो. व अशा जल्पकांच्या (ट्रॉल्स- (trolls) संख्येत मोठ्या प्रमाणात भर पडत आहे

परंतु मानसतज्ञांच्या दृष्टीने नेटिझन्सची ही वर्तणूक सवयीत बदलल्यास सामाजिक व संबंधित व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यास इजा पोचू शकते. म्हणूनच वेळीच जागे होऊन अशा गोष्टीवर अंकुश ठेवण्यासाठी काही निर्बंध घालण्याचे आग्रह ते धरू लागले आहेत.

मुळात अशा नेटिझन्सच्या बहुतेक प्रतिक्रिया केवळ आक्रमक या सदरात मोडतात. त्यातून काहीही अर्थबोध होत नाही. आपले म्हणणे कुणीच ऐकत (वाचत) नाही म्हणून ते वैतागलेले असतात. मानसतज्ञांच्या मते आपल्या प्रतिक्रिया वा प्रतिसाद यात इतकी भावनिक गुंतवणूक करणेसुद्धा हानिकारक ठरणार आहे. गंमत अशी आहे की जेव्हा नेटिझन्स थंड डोक्याने विचार करू लागतात तेव्हा हे सर्व चुकीचे होते हेही त्यांना कळत असते.

तरीसुद्धा ही मंडळी असे का वागतात?

अनेक घटक एकाच ठिकाणी जमत असल्यामुळे उर्मटपणा, उद्धटपणा, आक्रमकता इत्यादींचा विस्फोट होत असावा असे तज्ञाना वाटत आहे. मुळात प्रतिसाद देणारे व धागाकर्ते बिनचेहऱ्याचे, मुखवटे चढवलेले व एकमेकांना ओळखत नसल्यामुळे चिखलफेक करण्यात कुणालाही संकोच वाटत नाही. संताप व्यक्त करणारे कुठे तरी दूर असण्याची शक्यता असल्यामुळे आपले कुणीही वाकडे करणार नाही, आपल्याला शारीरिक इजा होणार नाही, याची त्यांना खात्री असते. समोरासमोर असल्यास अशा प्रकारची टीका टिप्पणी ते कधीच करणार नाहीत. याशिवाय प्रत्यक्ष बोलण्यापेक्षा काही तरी लिहिणे अगदी सोपे असते. मुळात ब्लॉग, फोरम, ई - मेल अकौंट, लॉगइन, पासवर्ड इत्यादीसाठी आर्थिक वा तांत्रिक अशी कुठलीही अडचण नसल्यामुळे जाता जाता पिंक मारणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे.

प्रतिसाद लिहिणाऱ्यांकडे भरपूर वेळ असणे हेसुद्धा एक कारण असावे. व एका प्रकारे ते त्यांचे स्वगत भाषणच असते. या स्वगत भाषणात कुठलीही

टोकाची भूमिका घेतली तरी त्यांना जबाबदार धरता येत नाही. माणसं प्रत्यक्ष संवाद साधत असताना एकमेकांच्या देहबोलीनुसार आक्रमकता कमी जास्त करतात. कुठे थांबावे, कुठे रेटावे, याची कल्पना दोघांनाही असते. राग आला तरी ते व्यक्त करण्यात थोडीशी सुसंकृतता त्यात असते. त्यामुळे रागाच्या भरात दोन शब्द जास्त उच्चारले तरी काही वेळातच राग शांत होऊन संवाद मूळपदावर येऊ शकतो.

याचबरोबर आपण काही तरी भव्य दिव्य करत आहोत अशा पावित्र्याने नेटवरील प्रतिक्रिया लिहिली जात असते. मुळात हा पवित्रा तद्दन खोटा, अविचारी व अविवेकी असतो. दुसरे म्हणजे सुरक्षित ठिकाणी बसून काहीही खरडायला फार मोठे बुद्धीकौशल्यही लागत नाही. उपदेशाचे डोज पाजणे, सल्ला देत राहणे, प्रसंगाची चिरफाड करणे, मूळ मुद्दा सोडून कुठल्यातरी क्षुल्लक गोष्टीवर भाष्य करणे यातच ते स्वत:ला धन्य समजतात. त्यामुळे धाग्यावरील चर्चा भरकटत जाते व हाती काही लागत नाही.

अजून एका तज्ञांच्या मते नेटिझन्सच्या या उर्मटवृत्तीला काही अंशी इलेक्ट्रॉनिक माध्यम जबाबदार आहे. टीव्हीसारख्या माध्यमावरील चर्चेत भाग घेणाऱ्यासांठी आपण कसे बोलावे, कसे वागावे याबद्दल कुठलिही आचारसंहिता नाही. चर्चेपूर्वी कुणी तरी जबाबदार व्यक्ती काही ब्रीफिंग देत असेल की नाही याची कल्पना नाही. चर्चेच्या दरम्यान टोमणे मारणे, एकमेकाचे उखाळे पाखाळे काढणे, नको त्या गोष्टी उकरून काढणे, विषयाशी धरून न बोलणे इत्यादी गोष्टी न्यूज व इतर चॅनेल्सवर बघून सवय झालेले नेटिझन्स जेव्हा संधी मिळते तेव्हा झोडपून काढण्याच्या पावित्र्यात असतात. माध्यमं जर जबाबदारीने, संयमितपणे चर्चेचे संयोजन करत असते तर कदाचित नेटिझन्स एवढे आक्रमक झाले नसते.

एक मात्र खरे की इतर कुठल्याही माध्यमापेक्षा इंटरनेटचा वापर यानंतर मोठ्या प्रमाणात होणार आहे, हे मात्र नक्की. त्यामुळे नेटिझन्सच्या विधानांना गंभीरपणे घेण्याकडे कल वाढत जाणार. अशा वेळी काहीतरी पोरकट विधान

करून स्वत:चे हसे करून घेण्यात हशील नाही, हे आता नेटिझन्सना कुणी तरी सांगण्याची गरज आहे. नेटवरील चर्चा सुरळितपणे चालावी ही संयोजकांची जबाबदारी असते. चर्चेतून काही तरी निष्पन्न होणे अपेक्षित असते. काही नवीन माहिती, माहितीत भर, नवीन मुद्दे, यामुळे चर्चा रंगू शकते. येथे मात्र त्याचीच उणीव भासत आहे. दुसऱ्या नेटिझन्सचे काहीही ऐकायचे नाही हाच अजेंडा पुढे ठेऊन सर्व जण आक्रमकपणे चर्चेत भाग घेत असतात. आक्रमकतेने एखादा चांगला मुद्दा मांडण्याचा प्रयत्न केल्यास वाचकांचे लक्ष मुद्याकडे न जाता आक्रमकतेकडेच जास्त जाते. त्यामुळे जे काही पटवून द्यायचे असते ते बाजूला राहते. व चर्चा भलत्याच ठिकाणी वाहवत जाते.

नेटिझन्सनी टीव्हीसारख्या माध्यमाचा कित्ता गिरवला पाहिजे अशी काही अट नाही. संयमितपणे व विचारपूर्वक केलेले भाष्य चर्चा पुढे नेण्यास मदत करत असते. त्यामुळे ब्लॉग्स व फोरमच्या चालकानी वेळीच दखल घेऊन अशा उर्मट नेटिझन्सना दूर ठेवण्यासाठी काही तंत्रज्ञान विकसित करण्याची वा नियमाची चौकट तयार करण्याची गरज भासत आहे



रॅट रेसचा विळखा

तुम्हाला आपण फार असहाय आहोत, अगतिक आहोत असे वाटते का? कुणीही आपली दखल घेत नाही अशी भावना अधूनमधून येत असते का? या जगात आपला निभाव लागणार नाही हा विचार येत असतो का? अस्तित्वासाठीची स्पर्धा, स्पर्धेतून स्वार्थ, भीती, व इतरांचा दुस्वास इत्यादीमुळे आपण मानसिक स्वास्थ्य हरवून बसलो आहोत असे वाटत असते का?

असे काही वाटून घेणारे तुम्ही एकटेच नाही. हे जे वाटणे आहे ते मानसिक अनारोग्याचे लक्षण आहे असेही वाटून घेण्याचे कारण नाही. आताची बदलत असलेली परिस्थितीच या मानसिकतेचे, असमाधानीवृत्तीचे प्रमुख कारण असावे असे काही तज्ञांचे मत आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यातील नवउदार भांडवलशाही (neo-liberal capitalism) व त्यातून होत असलेले बाजारीकरण तुम्हा – आम्हाला हद्दपार करण्याच्या बेतात आहे. या गोंधळलेल्या परिस्थितीतून मार्ग शोधणे – किंवा निदान त्याबद्दल विचार करणे – यात गैर काही नाही. स्वतःची आयडेंटिटी जोपासण्याचे प्रयत्न करणे यातही काही चूक नाही.

मुळात आपण सामाजिक प्राणी आहोत. पिढ्यान पिढ्या जोपासलेल्या अनेक गोष्टीतून व जीवनमूल्यामधून आपल्याला एक आयडेंटिटी प्राप्त झालेली असते. समाज आपल्या आयडेंटिटीला आकार देत असतो. आपण normal आहोत की abnormal हे समाज ठरवत असतो. तरीसुद्धा समाजाबरोबर जावे की त्याच्याशी फटकून वागावे या निवडीचे स्वातंत्र्य आपल्याला असते.

यापूर्वीच्या समाजातील बदल फारच संथगतीचे होत गेल्यामुळे काही अपवाद वगळता मागच्या पिढीतल्यांना स्वतःच्या आयडेंटिटी-बद्दल फारसे विचार करण्याची गरज पडली नसेल. परंतु गेल्या 30 - 40 वर्षात समाज स्थितीत फार मोठा बदल झाल्यामुळे आपण नेमके कुठे आहोत हेच कळेनासे झाले आहे.

आजच्या समाजाच्या सर्व व्यवहारावर बाजारीकरणाची गडद सावली आहे. बाजारीकरणाच्या आक्रमकतेमुळे एकामागून एक असे सर्व क्षेत्र भांडवली व्यवस्थेत बंदिस्त होत आहेत. बाजारीकरणातच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांची उत्तरं दडलेली आहेत असे त्याच्या पुरस्कर्त्यांची खात्री आहे. राज्यकर्ते जितके नियंत्रण कमी करू शकतील, जितके कर कमी करू शकतील, तितक्या प्रमाणात समाजविकास होत राहील असे त्यांना वाटत आहे. सार्वजनिक सेवांचे खाजगीकरण व्हावे, सार्वजनिक हितासाठीच्या कामांना कात्री लावावी, उद्योगव्यवस्थेला पूर्णपणे नियंत्रण मुक्त करावे, रोकडसुलभता असावी, भांडवलाच्या अंतरराष्ट्रीय हस्तांतरणाला नियमांच्या चौकटीतून मुक्त करावे ही मानसिकता व त्याकडे वाटचाल प्रबळ होत आहे. मार्गारेट थॅचर व रोनाल्ड रीगन यांच्या काळापासून हे लोण पसरत असून कुठल्याना कुठल्या स्वरूपात ती जगभर पाय पसरत आहे. या बाजारीकरणाला अपवाद असलेला एकही देश या पृथ्वीवर नसावे अशी आताची स्थिती आहे.

खरे पाहता बाजारीकरणाचा डोलारा प्राचीन ग्रीक संस्कृतीच्या मूल्ये जन्मजात असतात या तत्वावर व मानवजात स्वार्थी व अप्पलपोटी असणार या क्रिश्चियन गृहितकावर उभा आहे. व आतापर्यंतची समाजव्यवस्था या गोष्टींचे नियंत्रण करत असल्यामुळे त्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांची झळ सामान्यापर्यंत पोचली नव्हती. आता मात्र या (अव)गुणांचे उदो उदो होत आहे. नियंत्रणाऐवजी प्रोत्साहन मिळत आहे. स्वयंप्रेरित अनिर्बंध स्पर्धेतूनच व भांडवली नफेखोरीतूनच नवीन शोध, इनोव्हेशन्स, आर्थिक वाढ, होत होत शेवटी मानवाचे कल्याण होणार असा आत्मविश्वास व्यक्त केला जात आहे.

`लोक आपल्या अवस्थेला स्वतःच कारणीभूत आहेत. गरीबीत रहायचं की नाही हे त्यांनीच ठरवायचं आहे. वर यायचं असेल तर त्यांनी शासनाच्या आधाराची अपेक्षा करता कामा नये.'

बाजारीकरणात अमाप भांडवलाबरोबर मेरिटचेही फार मोठ्या प्रमाणात कौतुक

केले जात असते. बौद्धिक क्षमता, परिश्रमातील सातत्य, व इनोव्हेटिव्ह माइंड ज्याच्यांकडे आहे त्यानाच कुठल्याही स्पर्धेतील यशाची किल्ली मिळू शकते, याबद्दल कुणाचेही दुमत नसते. त्याचप्रमाणे या गोष्टी असणाऱ्यांना वाटेल ती किंमत देऊन विकत घेता येते याचीसुद्धा सोय येथे होत असते. याचा परिणाम जीवघेण्या स्पर्धेत होत आहे व बहुतेकांना या रॅट रेस मध्ये सहभागी व्हायचे आहे. त्यामुळे ज्यांना संधी मिळते वा जे संधीच्या शोधात आहेत त्यांचेच हे जग आहे. आणि इतरांना येथे स्थान नाही.

परंतु वास्तव फार वेगळे आहे. ही रॅट रेस सर्वांना समान संधी देऊ शकत नाही. काही (मोजके चाणाक्ष) स्मार्ट अगोदरच या शर्यतीच्या विनिंग लाइनजवळ उभे आहेत. व शिट्टी वाजवली की तेच सर्वांच्या अगोदर पोचतात व शर्यत जिंकतात. बाजारावरील नियंत्रण दूर करण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली तेंव्हापासूनच समान संधी नाकारली गेली हे विसरता येत नाही. उत्कर्षाच्या शिडीच्या खालच्या पायरीपाशीच बहुतेक जण घुटमळत आहेत, एकमेकाचे पाय ओढत आहेत. व यातूनही काहींना वरच्या पायरीवर जाणे शक्य झाले तरी त्यांना वर येऊ न देण्यासाठी काही अडथळे उभे करणारे ठिकठिकाणी आहेत. रशियातील कम्युनिस्ट राजवट संपल्यानंतरसुद्धा त्या देशातील सर्वांना समान संधी उपलब्ध नव्हती. कारण काही मूठभर लोकांच्या हातात अमाप संपत्ती एकवटली होती व त्यांचे केजीबीशी लागेबांधे होते. व हेच मूठभर लोक बाजारीकरणाचे गोडवे गात होते. खरे पाहता उदारीकरणाच्या सिद्धांतानुसार विलक्षण बुद्धीमत्ता, सर्जनशीलता किंवा अविश्रांत परिश्रम असलेल्यांच्याकडेच संपत्ती हवी. परंतु यापैकी कुठलेही गुणविशेष या श्रीमंतांच्या जवळ नव्हते.

बुद्धीमत्ता वा परिश्रमांची फळंसुद्धा फार काळ टिकत नाहीत. पहिल्या पिढीतील उद्योजकांनी स्वतःच्या हिकमतीवर व इनोवेशनच्या जोरावर उद्योगधंदे उभारून संपत्ती गोळा केली असली तरी नंतरच्या कालखंडात स्पर्धेची झळ लागणार नाही याची शाश्वती देता येत नाही. इनोवेशन्स सतत

होत असतात. त्यामुळे नवीन उद्योग धंदे उदयास येत काही उद्योग धंद्याना कालबाह्य ठरवतात. त्यामुळे बापाच्या पैशाच्या जोरावर उद्योजकांची पुढली पिढी टिकून राहील याची खात्री देता येत नाही. कुठल्याही कालखंडात नाविन्यतेला, त्याच्या उपयुक्ततेला अग्रक्रम दिला जातो. अमेरिका वा ब्रिटन सारख्या प्रगत भांडवली देशातसुद्धा याचा प्रत्यय येत असतो.

नवउदार भांडवलशाहीच्या पुरस्कर्त्यांनी आणि त्यांनी पाळलेल्या तथाकथित विचारवंत व विशेषज्ञांनी मेरिटच्या जोरावर समाजहित साधण्यासाठी, सर्वांना समान पातळीवर आणण्यासाठी व समान संधीसाठी प्रयत्न करावेत. केवळ पैशाच्या जोरावर आपापल्या मुलाबाळांना अत्याधुनिक शिक्षण देवून आपण किती इनोवेटिव्ह आहोत असे शेखी मिरवण्यात हशील नाही. परंतु हे विधान त्यांना अजिबात पटण्यासारखे नाही. म्हणूनच सर्व उद्योगधंद्यांना भाडोत्रीपणाचे स्वरूप येत आहे.

या गोष्टींना एक वेळ दुर्लक्ष केले तरी बाजारीकरणाच्या अपयशाला व्यक्तीच्या नाकर्तेपणाला जबाबदार धरले जाते. श्रीमंतांचे सगळे बरोबर व गरीबांचेच काही तरी चुकते, आर्थिक व नैतिक दृष्ट्या त्यांच्यातच उणीवा असल्या मुळे प्रगती रखडत आहे, असे दोषारोप गरीबावर केले जातात. त्यांच्या दृष्टीने गरीब जनता या आधुनिक समाजाला लागलेली कीड आहे, ते सर्व बांडगुळं आहेत, ही मानसिकता जोपासली जात आहे.

बाजारीकरण माणसांना स्वायत्तता व स्वातंत्र्य देत त्यातून मानवजातीचे कल्याण होत राहणार, अशी स्वप्नं दाखवत होत होती. परंतु त्या अपेक्षा फोल ठरत आहेत. त्याऐवजी माणसांना कस्पटासमान लेखण्यातच धन्यता मानले जात आहे. त्यामुळे संवेदनशील माणूस बाजूला फेकला जात आहे. एकाकी ठरत आहे. कामाच्या ठिकाणी असेसमेंट, मॉनिटरिंग, मेजरिंग इत्यादींचा अतिरेक होत असून नियोजनाची सर्व सूत्रे लांब असलेल्या कुठल्यातरी अनामधेयाकडून हलत असल्यामुळे रॅट रेसमध्ये यशस्वी होत असलेल्यांना सर्व सोई-सुविधा, सवलती, उत्तेजनार्थ बक्षीस, पदोन्नती व मागे राहिलेल्यांना

शिक्षा, दंड, पदावनती किंवा प्रसंगी पदच्युती यांना सामोरे जावे लागत आहे. या प्रकारच्या धोरणामुळे कामाच्या ठिकाणी भीतीयुक्त वातावरणाची किंवा मॅनिप्युलेट करत पुढे पुढे राहण्यासाठीच्या वृत्तीची वाढ होत आहे. स्वायत्तता, उद्योजकता, नाविन्यतेचा शोध घेण्याची आकांक्षा, निष्ठा या गोष्टी हळू हळू नष्ट होत असून त्याऐवजी औदासीन्य, भीती, मत्सर, स्वार्थीपणा इत्यादी प्रकारच्या भावना रुजत आहेत. व्यवस्थापनाच्या शिस्तीच्या बडग्यामुळे वरिष्ठांना खुश ठेवणे, त्यांना आवडतील तसेच अहवाल, खोटे खोटे आकडेवारी सादर करणे यावर भर दिला जात आहे. अशा वेळी रशियाच्या भ्रष्ट राजवटीत सेंट्रल ब्युरोच्या अंदाजाप्रमाणे आकडे कमी जास्त केलेल्यांची आठवण येते.

हेच पाशवी बळ बेरोजगारांनासुद्धा छळत आहे. बेरोजगारीच्या तापदायक व्यथेबरोबरच यांना या वेगवेगळ्या पातळीवरील छक्के पंजे समजून घेण्यातही वेळ व श्रम खर्ची घालावे लागत आहे.

मुळात नवउदारभांडवलवादातच comparison, evaluation व quantification अंतर्भूत आहेत. त्यामुळे कागदावर जरी आपल्याला हवे ते निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असले तरी प्रत्यक्षात आपल्याकडे काहीही नाही. परिस्थिती आपल्याला निर्वीर्य व निःशक्त बनवत आहे. सर्व राजकीय पक्ष या प्रक्रियेत सामील झालेले आहेत. त्यामुळे बेरोजगारांना राजकीय पाठबळही मिळेनासे झाले आहे. स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता ऑटोनामीच्या मुखवट्याखाली दबलेले असून बिनचेहऱ्याच्या मनमानी करणाऱ्या नोकरशाहीच्या हातात समाज नियंत्रणाची सूत्रे दिलेली आहेत.

हा बदल व ही विदारक परिस्थितीच वैयक्तिक जीवनात अनेक मनोविकारांना जन्म देत आहे, असे तज्ञांचे मत आहे. स्वतःची हेटाळणी, विषण्णता, व्यक्तिमत्व विकृती, बेशिस्त जीवनशैली इत्यादींना ती जन्म देत आहे. व्यक्तिमत्व विकृतीत चिंता व समाजाविषयी भीती असल्यामुळे इतरांकडे सदोष दृष्टीने बघितले जाते. कारण इतर सर्वजण त्याच्याशी स्पर्धा करणारे किंवा त्याचे मूल्यांकन करणारे आहेत अशी भीती त्यांच्या मनात

असते. त्याच्या दृष्टीने या इतरांना समाजात मान्यता असल्यामुळे आपण किस झाडकी पत्ती हा न्यूनगंड रुजत आहे.

एकलकोंडेपणा आणि विषण्णता यांना हैराण करत आहेत. कामाच्या ठिकाणी त्यांचे स्वत्व पिळवटून टाकले जात आहे. जे शेवटच्या पायरीवर आहेत त्यांना अपराधीपणाने ग्रासले आहे. स्वतःबद्दल सांगण्यासारखे काहीही शिल्लक नसते. यश मिळाले की फुगवून जायचे व न मिळाल्यास स्वतःलाच दोष द्यायचे. गंमत म्हणजे या यशापयशात त्यांचा दूरान्वयानेही काडीचा संबंध नसतो.

जर या जगात तुम्हाला, आपण बाजूला सारले जात आहोत, आपले स्वत्व हरवत आहे, या जगात अयशस्वी ठरत आहोत असे टोचत असल्यास अजूनही तुमच्यात संवेदनशीलता शिल्लक आहे म्हणण्यास वाव आहे. खरे पाहता इतरांनी दुर्लक्ष केलेल्या काही मूल्यांना तुम्ही मानता यातच तुमचा मोठेपणा आहे. त्याचा तुम्हाला अभिमान वाटायला हवा. त्यामुळे आपण गर्वाने ताठमानेने जगण्यालाच जगणे म्हणतात असे जगाला ओरडून सांगू शकतो.



वैचारिक क्षमतेवर पसरलेली श्रद्धेची गडद छाया

माणूस हा एक विचित्र प्राणी आहे. या प्राण्याला नाविन्याची फार हौस आहे. त्याच्यात सर्जनशीलतेची क्षमता आहे. गुंतागुंतीच्या समस्यांना योग्य उत्तरं शोधण्याची हतोटी आहे. त्यानी केलेल्या तंत्रज्ञानातील अफाट प्रगतीमुळे मानवी जीवन सुसह्य होत चालले आहे. स्वत:च्या आरोग्य स्थितीवर संशोधन करत तो आता जास्तीत जास्त वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करत आहे. दुर्धर समजलेल्या रोगांवर औषधोपचार शोधल्यामुळे निरोगी आयुष्य जगणे त्याला आता शक्य होत आहे. परंतु एवढे करूनसुद्धा अजूनही तो अविचारांना, चुकीच्या विचारांना बळी पडतोच आहे.

अनेक प्रसंगी त्याच्या विचारातील, त्यानी घेतलेल्या निर्णयातील विसंगती प्रकर्षाने जाणवू लागतात. या विसंगतींचे मूळ शोधल्यास त्याच्या विचारप्रक्रियेला श्रद्धेची पार्श्वभूमी लाभलेली असल्यामुळे साहजिकच त्याच्या विचारात व घेतलेल्या निर्णयात कमालीची तफावत जाणवते. किंबहुना त्यानी जोपासलेल्या श्रद्धाच त्याचे निर्णय घेतात की काय असे वाटू लागते. जो दृष्टीकोन पुरावा नसतानासुद्धा खरा आहे असा वाटत असतो त्यालाच सामान्यपणे आपण श्रद्धा म्हणतो. माणूस जोपासत असलेल्या श्रद्धा विविध मार्गाने आलेल्या असतात. काहीवेळा तो स्वत:हूनच आकर्षित झालेला असतो. काही श्रद्धा वाड-वडिलांपासून, काही मोठ्या लोकांच्या दबावामुळे, काही लहानांच्या प्रेमाखातर, काही शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरणामुळे त्याच्या मनात घर करून बसलेल्या असतात. स्वत:चाच दृष्टीकोन खरा आहे असा समज करून घेत असल्यास, त्यानी घेतलेल्या निर्णयावर जोपासत असलेल्या त्याच्या श्रद्धा फार मोठ्या प्रमाणात परिणाम करू शकतात.

आपण रोज अनेक लहान - मोठे निर्णय घेत असतो, विविध प्रकारचे निर्णय घेत असतो. निर्णय घेत नसल्यास वा निर्णय घेणे टाळत असल्यास आपले जिणे खडतर झाले असते. निर्णय घेताना आपल्या हातून कळत न कळत चुकाही होत असतात. अनेक वेळा कुठेतरी चुकत आहोत हेसुद्धा कळत नाही. नंतर केव्हा तरी चूक उमगल्यास वेळ निघून गेलेली असती. या (घोड) चुका आपले श्रम, वेळ व पैसा वाया घालवत असतात. चुकीच्या निर्णयामुळे आपले आरोग्य धोक्यात येऊ शकते. प्रसंगी जीवावर बेतू शकते. देव - धर्म, तांत्रिक - मांत्रिक, बाबा - बुवा, फलजोतिषी, यांच्या क्षमतेवर आपली श्रद्धा असल्यास आपल्या काका - मामांचे भूत आपल्या मानगुटीवर बसले नाही ना , या विचाराने आपण अस्वस्थ होऊ लागतो. कुंडलीतील मंगळामुळे मन:शांती ढासळू लागते. बुवा - बाबांच्या नादी लागल्यामुळे घरातले वातावरण हळूहळू बिघडू लागते. जडी - बुटी, अंगार - धूप इत्यादींच्या उपचारामुळे आपण आपला जीव धोक्यात घालवतो. नवस - सायास, उपास-तपास, जत्रा - उरुस इत्यादीमुळे जीव हैराण होतो. श्रद्धेच्यापायी सारासार विचार करण्याची कुवतच हरवून बसतो.

आपण चुकीचा विचार का करतो, हा प्रश्न मनात आल्यास आपण खरोखरच मूर्ख तर नाही ना, असे वाटू लागते. सामान्यपणे तसे काही नसते. आपण मोठमोठ्या हुद्यावर असतो. अत्यंत जोखमीची कामं हाताळतो. आपल्या काही निर्णयामुळे हजारो हातांना रोजगार मिळतो, आपल्यामुळे गुंतागुंतीची यंत्रणा वा व्यवस्था विनातक्रार काम करत असते. अनेकांचे जीव वाचतात. तरीसुद्धा काही प्रसंगी आपल्यातील बहुतेकांच्या - डॉक्टर्स, इंजिनियर्स, उद्योगपती, नोकरदार यांच्यासकट शिकलेले सवरलेले व अशिक्षितांच्यासुद्धा - विचार करण्यात, विचार करण्याच्या पद्धतीत काही उणीवा राहिलेल्या जाणवतात. व या उणीवांचे मूळ आपण जोपासत असलेल्या श्रद्धापर्यंत पोचते. श्रद्धेमुळे माहितीचे विकृतीकरण होते. मुळातच आपली पुरावे शोधण्याची व हाती आलेल्या पुराव्यांचे विश्लेषण करण्याची

पद्धतच चुकीची असते. काही वेळा वेळ मारून नेण्यासाठी किंवा पुराव्यांच्या अभावी समस्यांचे सुलभीकरण केले जाते. विषयाकडे पुरेशा गंभीरपणे बघितले जात नाही. तर्कशुद्ध विचार करण्याचे वा अचूक निर्णय घेण्याचे कौशल्य आत्मसात केलेले नसल्यामुळे आपण तोंडघशी पडू शकतो. आपल्या शिक्षणपद्धतीतच विचार करण्याचे, तर्कशक्ती लढवण्याचे, विश्लेषण करण्याचे साधे प्राथमिक धडेसुद्धा दिलेले नसतात. ही अकुशलता आपल्या आयुष्यावर फार दूरगामी परिणाम करू शकते, हेच आपल्याला माहित नसते.

यांच्याच जोडीला विज्ञान व आभासी विज्ञान यातील फरक न कळल्यामुळे वा त्यांच्याबद्दलच्या चुकीच्या आकलनामुळे आपल्या विचारक्षमतेवर परिणाम होऊ शकतो. टीव्हीसारख्या प्रसार माध्यमातून बहुतेक वेळा चुकीच्या, तर्कविसंगत, भ्रामक अशा गोष्टींचे उदात्तीकरण होत असते. आर्थिक लाभ हाच मुख्य उद्देश असलेल्या टीव्ही प्रसार माध्यमाच्या व्यवसायात फलजोतिष, अतींद्रिय शक्तीचे (ओंगळ) प्रदर्शन, परामानसशास्त्राचे उदात्तीकरण, भूत - भानामतीसारख्या अंधश्रद्धांचा आक्रमक प्रसार, दैवीशक्तीबद्दलच्या अफाट कल्पनांचा बाजार, चमत्कारांची धूळफेक, इत्यादींची रेलचेल असते. वास्तवतेचा, वस्तुनिष्ठतेचा पूर्ण अभाव तेथे असतो. त्यामुळे पडद्यावरील सत्य हेच वास्तवातील सत्य आहे अशी समजूत करून घेतल्यामुळे आपण आपली विचार क्षमता हरवून बसतो. निर्णय घेत असताना अक्षम्य चुका होऊ लागतात. त्या चुका निस्तरता निस्तरता माणूस हैराण होतो. परंतु श्रद्धेच्या जबरदस्त मगरमिठीतून आपली सहजासहजी सुटका होत नाही. उलट अशा अवैज्ञानिक गोष्टींच्या माऱ्यामुळे आपल्या श्रद्धा जास्त बळकट होऊ लागतात व क्रमेण विचारशक्ती कुंठित होऊ लागते. कुठलीही चिकित्सा न करता कुठल्याही गोष्टीचा स्वीकार करण्याची सवय जडते. श्रद्धेच्या पूर्ण आहारी गेल्यामुळे विवेकी व तार्किक विचाराऐवजी रूढी, परंपरा, मानसिक समाधान, आत्मिक उन्नती, अध्यात्म, कथा-पुराणातील दाखले, इत्यादींच्या आधारावर आपल्या श्रद्धेचा मनोरा डोलत असतो. काही वेळा आपले

आर्थिक व सामाजिक हितसंबंध गुंतलेले असतात. त्यामुळेसुद्धा आपण श्रद्धेच्या विरोधात भूमिका घेवू शकत नाही.

मुळातच आपल्या समाजात चिकित्सेचा पूर्ण अभाव आहे. एवढेच नव्हे तर चिकित्सकतेबद्दल सुप्त घृणा आहे. चिकित्सा करणारे म्हणजे छिद्रान्वेशी, चांगल्या कामात खो घालणारे, नकारात्मक आयुष्य जगणारे, उत्साहावर पाणी टाकणारे अशी त्यांच्याबद्दलची एक प्रतिमा सश्रद्धांच्या मनात घर करून असते. या समाजात सश्रद्धांचाच वरचष्मा असल्यामुळे चिकित्सक नामोहरम होत असतात. बदनामीच्या भीतीमुळे चिकित्सकांना बहुतेक वेळा गप्प बसावे लागते. खरे पाहता चिकित्सक विश्लेषकाची भूमिका बजावत असतात. संभाव्य धोक्यांचा इशारा देत असतात. चिकित्सकता या गुणविशेषाची संवर्धन करण्याची खरी गरज आहे. त्यामुळे आपले निर्णय अचूक होतात. नियोजनपूर्वकपणे त्या निर्णयांची अंमलबजावणी करता येते. अडचणीवर मात करता येते. श्रद्धेच्या जगात चिकित्सेला स्थान नाही. कारण चिकित्सक प्रत्येक श्रद्धाविषयांचा अभ्यास करून उलटतपासणी घेत त्यातील विसंगती उघडे पाडतो. आपल्या अविचारी वर्तनावर बोट ठेवतो. चिकित्सा हे शहाणपणाचे लक्षण आहे. पुराव्याविना कुठलिही गोष्ट चिकित्सक सहजासहजी स्वीकारत नाही.

श्रद्धेची गडद छाया असलेली ही मानसिकता कशा कशामुळे घडत असावी याचा थोडासा जास्त खोलात जाऊन विचार करू लागल्यास खाली नमूद केलेल्या गोष्टी ठळकपणे दिसू लागतील.

आपण प्रत्यक्ष आकडेवारीपेक्षा ऐकीव माहिती व मनोरंजक गोष्टीवर विश्वास ठेवतो.

माणसांना त्यांच्या आदिम अवस्थेपासूनच गोष्टी सांगण्याची वा गोष्टी ऐकण्याची सवय जडलेली आहे. उत्क्रांत काळातील ही सवय अजूनही टिकून आहे. रानटी अवस्थेतील माणूस गुहेपाशी, उघड्यावर जाळ करून आपल्या टोळीतील लोकांपुढे गोष्टी सांगत वा ऐकत असे. आजचा आधुनिक माणूस

क्लबमध्ये, टीव्हीसमोर, गोल्फच्या मैदानावर, चहा - कॉफी - दारूचे घुटके घेत घोळका करून गप्पा रंगविण्यात वेळ घालवत आहे. जसजसे प्रसार माध्यमांचा - मौखिक, हस्तलिखित, मुद्रित, फोन, रेडिओ, टीव्ही, संगणक, इंटरनेट, मोबाइल फोनइत्यादींचा - विकास होऊ लागला, तसतसे आपल्यातील गोष्टीवेल्हाळपणाला ऊत येत आहे. त्यामुळे बिनबुडाच्या गोष्टीसुद्धा खरे आहेत असे वाटू लागतात. गप्पा - गोष्टी मनोरंजन करतात, कल्पनाशक्तीला वाव देतात हे मान्य करतानाच त्यांचा पुरावा म्हणून स्वीकारता येत नाही. माणूस हा सामाजिक प्राणी असल्यामुळे एकमेकातील नातेसंबंध घट्ट करण्यासाठी अनुभवजन्य गोष्टींच्या देवाण - घेवाणीला पर्याय नाही, हे आपण समजू शकतो. परंतु त्यानाच पुरावे म्हणून मान्यता देत असल्यास आपली तार्किकशक्ती कुंठीत होत जाईल व आपले निर्णय चुकीचे ठरू लागतील. ज्या माहितीच्या आधारे आपण निर्णय घेत असतो, ती माहितीच चुकीची, अर्धवट, सापेक्ष वा बिनपुराव्याची असल्यास आपल्या निर्णयामुळे अनेक कटकटी निर्माण होण्याची शक्यता असते.

आपण एखादी कार घ्यायची ठरवत असल्यास कारसंबंधीची इत्थंभूत माहिती गोळा करण्याच्या मागे लागतो. वेगवेळया कंपनीच्या कार्सची, त्यांच्या मॉडेल्सची व आपल्या अपेक्षेची (कुवतीची!) चिकित्सक व तुलनात्मकरित्या अभ्यास करतो. कंपनीची बाजारातील पत, देखभालीची सुविधा, विक्रीपश्चात सेवा, गॅरंटी, वॉरंटी इत्यादी अनेक मुद्याचे विश्लेषण करून पूर्ण विचारांती अमुक कंपनीचे अमुक मॉडेल घेण्याच्या निर्णयापर्यंत पोचतो. सहज म्हणून गप्पांच्या ओघात एखाद्या मित्रासमोर आपल्या निर्णयाचा उल्लेख केल्यावर "ती गाडी ना! अजिबात घेऊ नकोस. तसली गाडी घेऊन मला पश्चात्ताप झाला. एकदा क्लच बदलावा लागला. ब्रेकचे प्रॉब्लम्स आहेतच. त्याऐवजी ही गाडी घे. एकदम फर्स्ट क्लास! " यावर आपली प्रतिक्रिया काय असणार? बहुतेक जण मित्राच्या वैयक्तिक अनुभवावर विसंबून आपले निर्णय बदलून टाकतील. मित्रानी शिफारस केलेली गाडी घेतील.

खरे पाहता आपला आधीचा निर्णय अधिक वस्तुनिष्ठ, आकडेवारी व प्रत्यक्ष पुराव्यावर आधारित होता. परंतु आपली मानसिकताच कचखाऊ असल्यामुळे शेवटच्या क्षणी निर्णय फिरवून मित्राच्या अनुभवावर श्रद्धा ठेऊन भलताच निर्णय घेतो. मित्राचा अनुभव वैयक्तिक स्वरूपाचा होता. त्यानी घेतलेल्या गाडीत खरोखरच क्लच वा ब्रेकच्या समस्या असू शकतील. म्हणून सर्वच गाड्या तशाच असावेत हा समज अत्यंत चुकीचा आहे. अनुभवाचे बोल, आकर्षक संभाषण शैली, जाहिरातबाजी, आकडेवारीची जागा घेऊ शकत नाहीत. आकडेवारीचे विश्लेषण कंटाळवाणे, दुर्बोध, वा अमूर्त असे वाटले तरी त्याच्यातून मिळणारी माहिती अचूक व निर्णय घेण्यास अत्यंत उपयुक्त असते. आपण मात्र आकडेवारी बाजूला सारून भलत्याच अनुभवाच्या ऐकीव गोष्टीवरून आयुष्यातील अत्यंत महत्वाचे निर्णय घेत असतो. कारण आपली मानसिकताच श्रद्धेच्या गडद छायेत अडकून पडलेली असते.

वैचारिक क्षमतेवर पसरलेली श्रद्धेची गडद छाया असलेली ही मानसिकता कशा कशामुळे घडत असावी याचा थोडासा जास्त खोलात जाऊन विचार करू लागल्यास आणखी काही गोष्टी लक्षात येतील.

आपण आपल्या श्रद्धा-विचारांशी पूरक असलेल्या गोष्टीच फक्त लक्षात ठेवतो.

आपण नेहमीच आपल्या विधानांच्या पूरक अशा गोष्टींच्यांच शोधात असतो. आपला फलजोतिषावर विश्वास असल्यास जोतिषाने सांगितलेली एखादे क्षुल्लक भाकित खरे ठरले तरी आपण त्याची वाहवा करत राहणार. त्याच्यावरील श्रद्धेत भर पडतच राहणार. त्यानी सांगितलेल्या इतर हजारो भाकिते खोटे ठरल्या तरी आपल्या श्रद्धेला अजिबात तडे जाणार नाहीत. आपल्या श्रद्धेला धक्का लावणाऱ्या गोष्टी आपल्या खिजगणतीत नसतात. त्यामुळे यश आपल्या लक्षात राहते व अपयश स्मृतीच्या अडगळीच्या कोपऱ्यात जाऊन पडते.

आपल्या ओळखीतला एखादा माणूस दानशूर आहे असे आपल्याला मनोमन वाटत आल्यास त्यानी एखाद्या गरजू संस्थेला दिलेली क्षुल्लक देणगी आपल्याला फार मोठी वाटते. तो कायमचाच सर्वांना अशीच देणगी देत असेल अशी खूणगाठ आपण मनातल्या मनात बांधत असतो. परंतु प्रत्यक्षात तो हजारो पिडीतांना रिकाम्या हाताने परत पाठवत असला तरी त्याच्याविषयीची आपली श्रद्धा अचल राहते. त्या देणगीदाराच्या विरोधातील एकही शब्द ऐकून घेण्याच्या स्थितीत आपण नसतो. आपल्या (क्षद्धेच्या) विश्वातच रमणाऱ्या या कूपमंडूक वृत्तीमुळे आपले जबरदस्त नुकसान होऊ शकते, याचीसुद्धा आपल्याला भान नसते. त्यामुळेच आपल्या विधानांची, वर्तनांची वा निर्णयांची चिकित्सा करणारे शत्रू समान वाटू लागतात.

योगायोग व चान्समुळेही गोष्टी घडू शकतात याचा आपल्याला (सोईस्करपणे) विसर पडलेला असतो.

जगात काही वेळा योगोयोगाने पण गोष्टी घडू शकतात, हे आपण नेहमीच विसरतो. कावळा बसायला व झाडाची फांदी मोडायला कारण योगोयोग असतो, कावळ्याची किमया नव्हे. शेअर बाजारातील एकाद्या कंपनीचे समभाग कायमचेच तेजीत आहेत अशी जाहिरात वाचून आपण त्या कंपनीत फार मोठी गुंतवणूक करत असल्यास ते महागात पडण्याचीच शक्यता जास्त. कारण त्या विशिष्ट कंपनीची कार्यक्षमता त्या कालावधीत चांगली असेल. परंतु यानंतरसुद्धा ती तशीच राहील याची खात्री देता येत नाही. योगायोगामुळे त्या समभागावर कित्येकांनी प्रचंड नफा कमविला असेलही. परंतु याचा अर्थ तो नफा तुम्हालाही मिळू शकेल किंवा समभागामधील गुंतवणूक आदर्शवत आहे असे ठामपणे सांगता येणार नाही. नाणे उडवून छाप - काटा ठरवायचे असल्यास सतत पाच-सहा वेळा छाप येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. परंतु यानंतरसुद्धा छापच येईल वा छापच येत राहील याची खात्री कुणीच देवू शकत नाही.

आपण तीन - चार कंपन्यांच्यात गुंतवणूक केल्या केल्या भाव वधारला की त्या विषयात तज्ञ झालो ही समजूतसुद्धा एक श्रद्धा आहे. त्यावरून कंपन्यामध्ये सर्व पैसा गुंतवण्याचा सपाटा लावल्यास पश्चात्तापाची वेळ येईल. कारण मुळातच अशा गोष्टी योगायोगाने घडत असतात याचा मागमूसही आपल्याला नसते. आपल्या 'शहाणपणा'वर आपली नितांत श्रद्धा असल्यामुळेच अशाप्रकारचे जीवघातकी निर्णय आपण घेत असतो व नंतर कर्जबाजारी होतो. खुल्या मनाने थोडा वेळ तरी विचार करण्याची तसदी घेतल्यास त्यामागील कार्य-कारणभावामध्ये योगायोग व चान्स हेसुद्धा कारण असू शकतील हे नक्कीच लक्षात येईल व आर्थिक नुकसान टाळू शकेल.

आपण नेहमीच आपल्या परिस्थितीचे व आपल्या भोवतालच्या जगाचे चुकीचे आकलन करतो.

आपले ज्ञानेंद्रिय आपल्याला कधीच दगा देणार नाहीत यावर आपली अढळ श्रद्धा असते. परंतु वास्तव परिस्थितीच्या चुकीच्या आकलनामुळे साध्या दोरीला साप म्हणून भुईवर थोपटत असतो. भुता-खेतावर विश्वास ठेवणाऱ्यांना भूत हमखास दिसतात व शपथेपूर्वक सांगण्याची त्यांची तयारी असते. परंतु आपल्याला भास होऊ शकतात याची पुसटशी जाणीव त्यांच्यात नसते.

काही वर्षापूर्वी दिल्लीत "एक माकडसदृश माणूस प्राणी रात्रीच्या वेळी माणसांना जखमी करत आहे, त्याची लांब लांब नखं आहेत, उंच इमारतीवरून उड्या मारत आहे, लोकांना ओरबडून रक्त बंबाळ करत आहे, " अशा बातम्या वृत्तपत्रांच्या पहिल्या पानावर छापून आल्या. आज अमुक गल्लीत माकडांनी हल्ला केला, तमुक बाजारात माकडांनी ओरबडले, अमुक इतके लोक दवाखान्यात उपचार घेत आहेत, अशा बातम्यांना ऊत आला.लोक घाबरून रात्रीच्या वेळी बाहेर पडेनासे झाले. माकडांना पकडण्यासाठी पोलीस फौज संघटित झाली. कसल्या तरी अलौकिक शक्तीमुळेच अशा घटना घडत आहेत

असे जनसामान्यांना खात्री होऊ लागली. व त्यातच टीव्ही व वृत्तपत्रांनी भर घातली.

परंतु काही विवेकवादी संघटनांनी तपास केल्यानंतर मानवी वेषातला वानर वा वानराच्या वेषातला मानव असा कुठलाही प्रकार नसून काही विघातक गुंडांच्या टोळयानी आपापसातील हेवेदावे मिटवण्यासाठी एकमेकावर छुपे हल्ले करत आहेत, हे लक्षात आले. अंगावर घोंगडी पांघरून इमारतींच्या छतावरून गुंड पळापळी करत असल्यामुळे रात्रीच्या अधारात बघणाऱ्यांना (व तसे शपथेपूर्वक सांगणाऱ्यांना) ते खरोखरच माकड वाटत होते. गुंडांच्या टोळींवर पोलीसांनी बगडा उगारताच चोवीस तासात सारे कसे शांत शांत झाले.

विचारामध्ये चुकीच्या आकलनांचा शिरकाव होऊ लागल्यास आपल्या समोरील समस्यांच्या संख्येत भर पडत जाते. समस्या जास्त गुंतागुंतीचे होतात. आपल्या इच्छा-आकांक्षावर त्यांचा दुष्परिणाम होतो. मुळातच आपल्या अपेक्षांच्या आक्रमकतेमुळे वास्तवतेचे भान रहात नाही. सत्य परिस्थितीचे योग्य आकलन नसल्यामुळे अफवावर, अनैसर्गिक अशा गोष्टीवर, चमत्कारसदृश घटनांवर विश्वास ठेवण्याची मानसिकता बळावते. त्याप्रमाणे आपले वर्तन बदलत गेल्यास शेवटी आपलेच नुकसान होते. वैयक्तिक अनुभवावर ठेवलेली श्रद्धा - विशेषकरून अलौकिक, अद्भुत व अतिंद्रिय शक्तीवरील श्रद्धा - गाढ होत जाते. विचारात तफावत जाणवू लागते. विचारांची साखळी तुटू लागते. व त्यातून चुकीचे निर्णय घेण्याची सवय जडते.

आपण समस्यांचे योग्य उत्तर शोधण्याऐवजी त्यासाठीच्या पळवाटा शोधण्याच्या प्रयत्नात असतो.

आधुनिक दैनंदिन जीवन दिवसे न दिवस फार गुंतागुंतीचे होत चालले आहे. दिवसभरात एकाचवेळी अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. अनेक गोष्टी हाताळावे लागतात. निर्णयापर्यंत पोचण्यासाठी अनेक घटकांची तपासणी करावी लागते. आधुनिक तंत्रज्ञानाने आपल्या समोर माहितीचा

डोंगरच उभा करून ठेवला आहे. त्यातून नेमकी माहिती शोधणे अत्यंत जिकिरीचे ठरत आहे. उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करताना मनस्ताप होतो. यामुळे शेवटी वैतागून काही शॉर्टकट्स शोधत, पळवाटा शोधत वेळ मारून नेण्याच्या प्रयत्नात आपण असतो. आजचे मरण उद्यावर ढकलण्याची ही घाई अत्यंत धोकादायक असते, हेच आपण लक्षात घेत नाही. या पळवाटा आपल्याला धोक्याच्या खाईत लोटतात. वर्षभर अभ्यास न करता ऐन परिक्षेच्या वेळी सिद्धी विनायकाच्या रांगेत (ताटकळत!) उभे राहून गणेशाची आळवणी करत असल्यास शेवटी नापासच होण्याची पाळी येते. टीव्हीच्या पडद्यावरील चित्तथरारक खेळ बघत असताना आपल्यालाही तसेच करावेसे वाटू लागते. परंतु पडद्यावर सोपे करून सांगितलेल्या गोष्टी मुळातच फार गुंतागुंतीचे असतात, याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष करतो. अशा प्रकारच्या खेळासाठी भरपूर सराव करावा लागतो. अशा खेळातील संभाव्य धोक्यांचा विचार न करता माहितीचे जुजबी विश्लेषण करून तसे प्रयत्न करू लागल्यास अपघाती मृत्यू येण्याचा संभवच जास्त. समस्यांचे सुलभीकरण धोकादायक ठरू शकते. सुलभीकरणामुळे काही वेळा श्रम व पैसा वाचण्याची शक्यता असली तरी, ही मानसिकता तशीच राहिल्यास आपण गोत्यात येऊ शकतो. स्वत:वरील फाजिल विश्वास केव्हा दगा देईल त्याचा नेम नाही. या फाजिल विश्वासाचेच हळूहळू श्रद्धेत रूपांतरित होत जाते. मुळात सर्व श्रद्धा एका प्रकारे पळवाटाच असतात. व या पळवाटा कामचलाऊ निर्णयच देऊ शकतात.

आपली स्मृती दगा देऊ शकते.

आपण आपल्या मेंदूला संगणकसदृश मानतो. आपल्या आयुष्यभरात जे काही घडत असते ती सर्व माहिती जशीच्या जशी आपल्या मेंदूत जाऊन बसते व जेव्हा पाहिजे तेव्हा आपण ती माहिती तशीच्या तशीच आपल्या समोर उभे करू शकतो, असे वाटत असते. परंतु स्मृतीपटलावरील माहितीत बदल होऊ शकतो हे आपण लक्षात घेत नाही. काही (कडू) आठवणी किंवा आठवणीतील काही (नको असलेला) भाग पुसून जातात. आपल्या श्रद्धा-

विचारामुळे त्यात बदल होऊ शकतात. या आठवणी जसेच्या तसे परत येतात याची पण काही खात्री देता येत नाही. त्यामुळे केवळ स्मृतीला ताण देऊन किंवा त्यावर विसंबून राहून निर्णय घेत असल्याल काही वेळा निर्णय चुकीची ठरण्याची शक्यता असते.

आपल्या स्मृतीपटलावर संग्रहित झालेली माहिती आपल्या श्रद्धा विषयांशी निगडित असतात. श्रद्धेला तडा देणाऱ्या आठवणी लगेचच पुसून जातात. त्यामुळे एकदा फसलो गेलो तरी पुन्हा पुन्हा फसतच जातो. अनुभवांती शहाणपण हे फार कमी लोकांना जमते. संमोहनावस्थेतच असल्यासारखे आपण वावरत असतो. पुढच्याला ठेच मागचा शहाणा असे क्वचितच घडते.

अशा प्रकारे आपल्यातील निर्णयक्षमतेला मगरमिठीत पकडून ठेवलेल्या श्रद्धाविषयांशी दोन हात केल्याविना आपण आपल्या पूर्ण क्षमतेने जीवन जगू शकत नाही. ही मगरमिठी सैल करत गेल्यास अचूक निर्णयांच्या जवळपास जाण्याची शक्यता वाढते. आपल्यासमोरील समस्यांना अचूक उत्तर शोधणे सुलभ होते. यासाठी श्रद्धेच्या अंधारातून बाहेर पडण्याशिवाय गत्यंतर नाही.वैचारिक क्षमतेच्या संवर्धनासाठी श्रद्धेचे कवच भेदणारी मानसिकता विकसित करणे ही त्याची पहिली अट ठरेल.



फसवा फसवी

आपल्यासारख्यांचा जीवनाचा प्रवास हा नेहमीच भरपूर खाच – खळगे - खड्डे असलेल्या रस्त्यावरून होत असतो. त्यातल्या त्यात समाधानाची गोष्ट म्हणजे त्यातील प्रत्येक टप्प्याला शेवट असतो व आपण हुश्श.... म्हणून तो संपवतो. टप्पा पार केल्याचा (क्षणिक) आनंद घेत असतो. त्यामुळे त्या टप्प्यापुरता केलेल्या प्रवासाचे ओझे वाटत नाही. आपले शिक्षण, आपल्याला मिळालेली नोकरी वा पत्करलेला व्यवसाय, घर-दार, प्रेम – लग्न यातील रुसवे – फुगवे, कधीतरी संपणार व सारे कसे शांत शांत होईल या आशेवर आपण जगत असतो व एकंदर जीवन आपल्याला निराश करत नाही असा सामान्यपणे सर्वांचा अनुभव असतो. फक्त प्रत्येक टप्पा पूर्ण करत असताना शेवटच्या क्षणी काही अचानक अडथळे उभे राहू नयेत म्हणून भरपूर प्रयत्नही केले जात असतात. अगदीच प्रकरण हाताबाहेर जात असल्यास *जाऊ दे गेलं खड्डयात*... असे म्हणत कुणाबरोबर तरी चार पेग घेत, किंवा दूरच्या ठिकाणी एकांतात वा कुठल्या तरी बुवा-बाबाच्या सांनिध्यात किंवा आपल्याच पार्टनरला *हाँजी हाँजी* करत प्रसंगाचा सुखांत करण्याच्या प्रयत्नात असतो.

परंतु जेव्हा माणसं अथक प्रयत्नांनी जीवनातील एकेक टप्पे पूर्ण करून आपली चांगली बाजू जगापुढे मांडण्याचा प्रयत्न करत असतात, तेव्हा ते अप्रत्यक्षपणे आपली काळी बाजूसुद्धा उघड करतात, असे मानसतज्ञांचा दावा आहे. जेव्हा टप्पा पूर्ण होण्याचा शेवटचा क्षण येतो तेव्हा आपल्या फायद्यासाठी वाटेल ते करण्याची तयारी त्यांची असते. साम, दाम, दंड, भेद यातले काहीही त्यांना चालते. एवढेच नव्हे तर त्यासाठी फसवणूक करण्याइतपत त्यांची मजल जाऊ शकते. सामान्यपणे हातातली संधी वाया जाऊ नये यासाठी ही धडपड असते. व्यवस्थेला फसविल्यामुळे काही बिघडत नाही, हाही आत्मविश्वास त्यात असतो.

यासंबंधात मानसतज्ञानी एक मजेशीर प्रयोग करून बघितला. नाणे उडवून छाप की काटा या प्रयोगासाठी आवाहन केले व त्याला मोठ्या प्रमाणात

प्रतिसाद मिळाला. हा एक ऑन लाइन प्रयोग होता. त्यात प्रत्येकाने घर बसल्या नाणे उडवायचे व ते खाली यायच्या आत छाप की काटा याची नोंद ठेवत ताबडतोब इंटरनेटद्वारे मानसतज्ञाला कळवायचे होते. बरोबर आलेल्या उत्तरासाठी एक लहानसे बक्षीसही देण्यात येणार होते.

ठराविक दिवशी, ठराविक वेळी सर्व स्पर्धक आपापल्या संगणकासमोर उभे राहून खिशातील नाणे बाहेर काढून, उडवून, छाप की काटा याची नोंद मानसतज्ञाला कळवू लागले. या नोंदी खरे आहेत की खोटे याची वैयक्तिक तपासणी शक्य नसले तरी संख्याशास्त्रीय नियमाप्रमाणे 50:50 (फार तर 5-10 टक्के इकडे तिकडे) उत्तर यायला हवे. परंतु हाच आकडा 70:30 वा 80:20 झाल्यास, काही तरी त्यात काळेबेरे आहे असे संख्याशास्त्रीय निकष आहे.

या प्रयोगाचे निष्कर्ष अगदी आश्चर्यकारक होते. प्रयोगात निश्चित केलेल्या 10 फेऱ्यांपैकी पहिल्या 4-5 फेऱ्यांची उत्तरं संख्याशास्त्रीय नियमाला अनुसरून 50:50 च्या जवळपास होत्या. म्हणजे स्पर्धेत भाग घेतलेले सामान्यपणे छाप काट्यांची नोंद योग्य प्रकारे ठेवत होते. परंतु जसजसे 10वी फेरी जवळ येऊ लागली तसतसे नोंदीमध्ये फार मोठी तफावत दिसू लागली. याचाच अर्थ काही जण मुद्दामहून चुकीची नोंद कळवत होते. प्रत्येक फेरीत किती वेळा नाणे उडवले व त्यात किती बरोबर आले यात काही योगायोगाचा संबंध नव्हता. परंतु यानंतर अजून किती वेळा नाणे उडवायचे आहे याबद्दल उत्सुकता होती; किती फेऱ्या राहिल्या याबद्दल कुतूहल होते.

समजा, अजून 3 वेळा नाणे उडवायचे राहिल्यास या तिन्ही वेळा फसविण्याची संधी स्पर्धकांना उपलब्ध होती. किंवा 8व्या, 9व्या वा 10व्या फेऱ्याच्या वेळी खोटी नोंद कळवून जास्तीत जास्त बक्षीस मिळवणे त्यांना शक्य होते. यावरून एखाद्या टप्प्याच्या शेवटी शेवटी काही तरी करून तो टप्पा पूर्ण करायला हवा व त्यासाठी फसवले तरी चालेल ही मानसिकता त्यात होती.

मानसतज्ञांना या प्रयोगाचे निष्कर्ष अपेक्षेप्रमाणे आहेत असे वाटले तरी प्रत्यक्ष वास्तव परिस्थितीतसुद्धा माणसं (स्वतःला) व इतरांना फसवत असतील का याचाही अंदाज घ्यायचा होता. या दुसऱ्या प्रयोगासाठी आवाहन करून चार - पाचशे वाचकांची यादी निश्चित केली आणि त्यांना 10 लेख वाचून श्रेणी देण्यास सांगितले. लेख वाचण्यासाठी लागलेल्या वेळेप्रमाणे त्यांना बिदागी दिली जाईल असे ठरले. जेव्हा भाग घेणारे वाचक लेख वाचत होते तेव्हा त्यांच्या अपरोक्ष वेळेची नोंद ठेवली जाणार होती.

पहिल्या 4-5 लेखासाठी वाचकांनी सांगितलेली वेळ व घड्याळात नोंदवलेली वेळ सामान्यपणे जुळत होते. परंतु जसजसा शेवटचा लेख जवळ येऊ लागला तसतसा वेळेतील फरक ठळकपणे जाणवू लागला. 6व्या – 7व्या लेखाच्या वेळेत 25 टक्के तर 9व्या 10व्या लेखाच्या वेळी ही टक्केवारी प्रचंड प्रमाणात वाढले.

अशा प्रयोगाचे निष्कर्ष केवळ प्रयोगापुरतेच सीमित नसून आपल्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रासाठी धोक्याची सूचना देणारे ठरतील. कारण आपण निवडून दिलेल्या लोक प्रतिनिधींची, विद्यार्थ्यांची, नोकरी करणाऱ्यांची वा गोल्फ – फुटबॉल –व्हालीबॉल यासारख्या क्रीडा प्रकारांची कालावधी निश्चित असते व कालावधी संपायच्या आत काहीही घडू शकते, याची जाणीव आपल्याला ठेवावी लागेल.

आपण जेव्हा शेवटच्या टप्प्यात प्रवेश करत असतो तेव्हा आपल्या मानसिकतेत फार मोठी स्थित्यंतरं होतात. आपण अधीर होतो, उतावळे होतो, खिन्नतेला कवटाळून बसतो. आनंदाची अनुभूती देणारे मेंदूतील Dopomine हे संप्रेरक या टप्प्यात कदाचित पुरेशा प्रमाणात उत्पन्न होत नसेल. म्हणूनच टूथ पेस्टच्या ट्यूबमधील पेस्ट संपलेले आहे हे दिसत असूनसुद्धा जास्तीत जास्त पिळून पेस्ट बाहेर काढण्याचा वृथा प्रयत्न या फसवाफसवीत दिसत असतो.



लवासाचा 'आदर्श' घोटाळा

रोजगार, वीज, पाणी, रस्ते, यासारख्या मूलभूत गरजा भागविणाऱ्या सोई-सुविधांची रेलचेल शहरी भागातच असल्यामुळे शहरीकरण अनिवार्य होत आहे. काही मूठभर शेतकरी व शेतमजूर सोडल्यास खेड्यातील लोंढेच्या लोंढे शहरात वस्त्या करत आहेत. खेडी ओस पडत आहेत. असे असले तरी शेतजमिनींचे मालक स्वत:च्या जमिनीला जास्तीत जास्त बाजारभाव मिळावा या प्रयत्नात असतात. एखादा शासन पुरस्कृत प्रकल्प त्या भागात येत असल्यास अशा शेतकऱ्यांना चेव चढतो व काही तरी निमित्त शोधून चळवळ - आंदोलन उभे करून जास्तीत जास्त नगद फायदा पदरात पाडून घेण्याच्या प्रयत्नात ते असतात. कदाचित एखादी खासगी कंपनी वा उद्योजक यांच्या डोक्यात मनी-मेकिंगची भन्नाट कल्पना असल्यास शेतकरी स्वत:ची जमीन फुंकून त्यांच्या मागे लागतात. काही वेळा त्यांचे भलेही झाले असेल. परंतु बहुतांश वेळा शेतकरी नागवले जातात. प्रत्येक खेड्यात शेतीवरील प्रेमाखातिर शेती करणारे हाताच्या बोटावर मोजता येतील एवढेच असावेत. शेती हा तोट्याचा धंदा झाल्यामुळे बहुतेक शेतकरी जमीन विकण्याच्या पावित्र्यात असतात. परंतु शासन तुटपुंज्या किंमतीत जमीन बळकावत असल्यामुळे शेतकरी नेहमीच शासनावर नाराज असतात.

आपल्या शासनकर्त्यांचा डोक्यात केव्हा काय येईल याची शाश्वती नाही. कुणीतरी परदेशात जातो - तेथे काही तरी बघतो - व येथे येऊन आम्ही एंव करू त्यंव करू अशी बढाई मारत जनसामान्यांची दिशाभूल करू लागतो. कोकण किनाऱ्याचे कॅलिफोर्निया हे असेच एक विकलेले स्वप्न. मुंबईचे शांघाय करू हे एक दुसरे स्वप्न. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासासाठी राज्यभर हिलसिटीज उभारण्याची अफलातली कल्पना अशाच एका सुपीक डोक्यातून आलेली. गुंतवणूक करणारे, प्रशासकीय अधिकारी, राजकीय नेते, श्रीमंत शेतकरी, इत्यादी सर्व घटक संगनमताने जनतेला मूर्ख बनवू शकतात याचे हे एक जिवंत उदाहरण. या सर्वांच्या दृष्टीने सगळ्याना

फायदाच फायदा. विन विन विन.... सिच्युएशन. फक्त बळी जातो तो पर्यावरणाचा, डोंगर माथ्यांचा, दऱ्याखोऱ्यांचा. शेतजमीनीचा. परंतु कोण लक्षात घेतो?

अशाच प्रकारे स्वप्न विकण्याच्या प्रयत्नातून पुणे शहराच्या जवळ लवासा गिरीशहर आकार घेत आहे व जास्तीत जास्त घोटाळयात फसतही आहे. या प्रकल्पाची जाहिरात करताना आशियाखंडातील पहिली मानवनिर्मित हिलसिटी असे आवर्जून उल्लेख केला जात आहे. 1990 च्या दशकात या ठिकाणी एक नीटनेटके साधे हॉटेल उभारण्याचा बेत असलेल्या प्रवर्तकांचा पसारा कंपन्यांची नावे बदलत आजमितीला लवासा कार्पोरेशन कंपनी लिमिटेड (LCL-एलसीएल) या नावाने वावरत आहे व ही कंपनी उभे करत असलेल्या शहराला (आजतरी) लवासा म्हणून ओळखले जात आहे. लवासा हे नाव बदलून पुढे मागे कधीतरी कुठल्यातरी नेत्याच्या नावे हे शहर ओळखले जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही... शरद नगर, अजित नगर... वा सुप्रिया नगर.. काहीही होऊ शकेल

पुण्यापासून जेमतेम 40 किमी अंतरावर पिरंगुटला जात असताना वाटेवरच आपल्याला हे शहर दिसू लागेल. याची छायाचित्रे वा प्रत्यक्ष लांबून बघितल्यावर आपण स्वप्न तर पाहत नाही ना असे वाटू लागेल. इटली वा स्वित्झर्लंडसारख्या युरोपियन देशातील हिरवेगार खेडी वा रिसॉर्टच्या स्वरूपात ही जागा दिसू लागेल. रंगीबेरंगी उंच उंच इमारती, इमारतींना वेढलेली तळे, काही ठिकाणी (कृत्रिम) धबधबे... हे सर्व डोळेभरून पाहताना आपण कुठल्या देशात आहोत असा भास होईल. जेमतेम 30-40 टक्के बांधकाम पूर्ण झालेले हे गिरीशहर अर्धवट अवस्थेत असूनसुद्धा उच्चमध्यमवर्गीयांना व नवश्रीमंतांना अशा निसर्गरम्य ठिकाणी आपलाही एक टुमदार बंगला वा रो हाउस वा निदान एखादा 3-4 बेडरूमचा फ्लॅट असावा असे वाटल्यास नवल वाटणार नाही. आपल्याजवळ पैसा आहे, पैशाने सर्व काही विकत घेता येते व आपण आपल्यापुरते मौजमजेत राहू शकतो या संकुचित उद्देशाने प्रेरित झालेल्यांना

इतर गोष्टींची काळजी करण्याचे काही कारणच नाही. आताच या शहरातील रस्त्यांची नावे - थिकेट (Thicket), एलोसिया (Elosia) इत्यादी - जाहिरात वाचणाऱ्यांना खुणावत आहेत.

शहराच्या मध्यभागी असलेल्या टाउन हॉलची इमारतच एखाद्या कुठल्याही मल्टीमिलियन कार्पोरेटच्या ऑफिसला लाजवेल अशी आहे. आतापर्यंत सुमारे 700 हेक्टेर (700x100x40000 स्क्वे.फू) बांधकाम पूर्ण झालेले असून अजून 4300 हेक्टेर जमीन विकसित होणे बाकी आहे. सह्याद्री पर्वताच्या रांगेतून पश्चिम घाटातील दऱ्या खोऱ्यातून वाहणारे पाणी, मोशी नदीवरील वरसगाव धरणाचे पाणलोट क्षेत्र आणि भोवतीचे दाट जंगल या नैसर्गिक आकर्षणामुळे लवासातील बांधकामाला मागेल ती किंमत मिळणार याची प्रकल्प प्रवर्तकांना पुरेपूर खात्री आहे. म्हणूनच वेळेवर प्रकल्प पूर्ण करण्याची घाई कंपनीला होती/आहे. गेल्या 25 नोव्हेंबर 2010 पर्यंत हा भाग कामगारांनी व जेसीबीने गजबजलेला. शेकडो कामगार, साइट इंजिनियर्स, मटिरियल सप्लायर्स यांच्या भाऊगर्दीमुळे हे शहर काही दिवसातच पूर्ण होणार असे वाटत होते. परंतु त्या दिवशी कुठेतरी माशी शिंकली. एवढ्या 'चांगल्या' प्रकल्पाला दृष्ट लागली. केंद्रीय पर्यावरण व वन विभागा(केपववि)कडून येथील काम थांबविण्याचा आदेश आला. कंपनी मुळापासून हादरली. येथील बांधकाम करणाऱ्या हिंदुस्तान कन्स्ट्रक्शन कंपनीला हा फार मोठा आघात होता. केपववि‌च्या मते अशा प्रकारच्या प्रकल्पासाठी केपववि‌कडून ना हरकत प्रमाणपत्र कंपनीने घेतले नव्हते. कंपनी मात्र महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागा(मपवि)च्या जुजबी अनुमतीवरून बांधकाम रेटत होती

मार्च 2011च्या पहिल्या आठवड्यात या केपववि‌च्या Infrastructure and Coastal Clearance Zone (CRZ) तज्ञसमितीने या प्रकल्पाच्या योजनेची व विकास आराखड्याची पुनर्तपासणी करण्याची शिफारस केली. कारण या प्रकल्पामुळे होणाऱ्या पर्यावरण ऱ्हासाचा विस्तृतपणे अभ्यासच यापूर्वी केलेला नाही. त्याच वेळी अर्धवट राहिलेले काम पूर्ण करण्यासही

परवानगी देण्यात आली. फक्त ज्या इमारतींचे बांधकाम जोत्यापर्यंत झालेले आहे त्यावरील निर्बंध उठवले नाहीत. अवैध बांधकाम रोखण्यासाठी या खात्याने उचललेले हे पाऊल होते.

उच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार केंद्र व राज्य शासनातील पर्यावरण तज्ञ व या खात्यातील अधिकाऱ्यांच्या उच्चस्तरीय समितीने जानेवारी, 11 रोजी प्रकल्प ठिकाणी भेट देऊन अहवाल सादर केला. जानेवारी 13 तारखेच्या या अहवालामध्ये पर्यावरण हानीस कारणीभूत ठरणाऱ्या अनेक बाबींचा उल्लेख आहे. मनमानी करून डोंगर पोखरलेली उदाहरणं आहेत.

मेधा पाटकर यांची NAPM (राष्ट्रीय जन आंदोलन समन्वय) व इतर काही स्वयंसेवी संघटनांनी उच्च न्यायालयात याविषयी जनहित याचिका सादर केली होती. याच अनुषंगाने केपवविने पुढील बांधकाम करण्यास स्थगिती दिली. या स्थगितीच्या विरोधात कंपनीने केंद्रीय पर्यावरण व वन मंत्री, जयराम रमेश व केपवविच्या दोन अधिकाऱ्यांना आरोपी ठरवून अशा प्रकारे स्थगिती देण्याचे अधिकारच खात्याला नाहीत म्हणून उच्च न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावले. यानंतर काही दिवसानी कंपनीने केपवविला post facto - ना हरकत प्रमाण पत्र देण्याची विनंती केली. कंपनीच्या मते प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात 2000 हेक्टेर व दुसऱ्या टप्प्यात 3000 हेक्टेर विकासकामे अपेक्षित आहेत. कंपनीने या वेळेपर्यंत सुमारे 3000 कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली आहे. त्यामुळे गुंतवणूकदारांच्या हक्कावर गदा येवू नये म्हणून पहिल्या फेजच्या कामाला ना हरकत प्रमाण पत्र द्यावे असा प्रतिवाद त्यानी केला. शिवाय या प्रकल्पामुळे मोठ्य़ा प्रमाणात रोजगार मिळत आहे व मागासलेल्या प्रदेशाचे विकसन होत आहे, आदिवासीची उपासमार थांबविण्यात यश मिळत आहे, अशीही पुस्ती त्यानी जोडली.

तज्ञ समिती काही अटीवर कंपनीला आवश्यक प्रमाण पत्र द्यायला तयारही झाली. पहिल्या अटीप्रमाणे जेथे जेथे अवैध बांधकामं झालेली आहेत त्यावर दंड आकारला जाईल व दुसर्या अटीनुसार पर्यावरणाची हानी भरून

काढण्यासाठी कंपनीला फंड उभा करावा लागेल. आतापावेतो 700 हेक्टेर बांधकाम झालेले असल्यामुळे व इतर काही तांत्रिक अडचणीमुळे या अटीवर प्रमाण पत्र देण्याशिवाय पर्याय नाही असे समितीचे मत पडले. परंतु स्वयंसेवी संघटनांचा अशा प्रकारे मागच्या दारातून देण्यात येणाऱ्या प्रमाणपत्रास विरोध होता. पर्यावरण रक्षण कायद्यामध्ये अशाप्रकारच्या पश्चात बुद्धीने काहीही करण्यास कुठलीही तरतूद नव्हती. खरे पाहता याच खात्याने नोव्हेंबर 25, 2010 च्या नोटिशीत कंपनीला तुमचे अवैध बांधकाम का पाडू नये अशी विचारणा केली होती. आता मात्र अशाप्रकारे पोस्टफॅक्टो क्लीअरन्स देऊन अवैध कामे कायदेशीर करण्याचा अधिकार कसा काय मिळाला असे NAPM च्या विश्वंभर चौधरी यांचा प्रतिवाद होता. कंपनी मात्र आम्ही अवैध कामे केलीच नाहीत यावर भर देत होती.

मपविने महाराष्ट्र गिरीस्थान नियमन कायदा 1996 प्रमाणे मार्च 2004मध्ये या कंपनीला क्लीअरन्स दिले होते. त्यावेळी कंपनीने केंद्राकडे अटीपूर्ततेसाठीचा अर्ज केला नाही. खरे पाहता Environmental Impact Assessment (EIA) चा नियम 1994 पासून पर्यटन विकासाशी संबंधित असलेल्या प्रकल्पांना बंधनकारक होता. या नियमाप्रमाणे समुद्र किनारपट्टीतील 200 मी ते 600 मीच्या भरतीच्या जागेत व/वा समुद्रसपाटीपासून 1000 मी उंच असलेल्या ठिकाणच्या प्रकल्पाचा खर्च 5 कोटी रुपयापेक्षा जास्त असल्यास केपववकिडून रीतसर परवानगी घेण्याचे बंधन आहे. कंपनीच्या अखत्यारीतील 58 हेक्टेर जमीन 1000 मी पेक्षा जास्त उंचीवर व प्रकल्प खर्च 5 कोटीपेक्षा कितीतरी पटीने जास्त असतानासुद्धा कंपनीने याविषयी काही हालचाल केली नव्हती. खरे पाहता कंपनीने आपणहून जाहीर नोटिशीद्वारे या प्रकल्पाची माहिती प्रसिद्ध करून जनतेकडून हरकतींची नोंद घ्यायला हवी होती. परंतु कंपनी मात्र यातील कुठलेही नियम पाळली नाही.

या सर्व घटनाक्रमावरून राज्य शासनानेच केंद्र शासनाची याबाबतीत दिशाभूल केली असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे. जुलै 2005 मध्ये केपवविने मपविला सर्व नियमांचे पालन केल्यानंतरच प्रकल्पाला मंजूरी द्यावी असे लिहिले होते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण बोर्डाने मात्र हा प्रकल्प 1000 मी उंचीपेक्षा कमी उंचीवर विकसित होत असल्यामुळे केपवविच्या परवानगीची जरूरी नाही असे परस्पर ठरवून केंद्राला कळविले. ऑगस्ट 2010मध्येसुद्धा या बोर्डाने हा ठेका तसाच चालू ठेवला होता. मुळात केपवविकडून आलेल्या पत्राला (जाणून बुजून) केराची टोपली दाखवली होती, हे मान्य करण्यास कुणी तयार नव्हते. जेव्हा हे प्रकरण अंगावर शेकू लागले तेव्हा या खात्याकडे असलेले मूळपत्रच फाइलीतून गायब झाले होते. व गंमत म्हणजे याचीच एक प्रत कंपनीच्या फाइलीत सुरक्षित होती! भरपूर धावपळीनंतर मपविने तीच प्रत सादर केली. याचाच अर्थ कंपनीला हे सर्व नियम व अटीपूर्ततेबद्दलची स्पष्ट कल्पना होती. परंतु आज मात्र ती कंपनी आपल्या कानावर बोट ठेवत आहे.

याच EIA च्या नियमात 2004 साली काही दुरुस्त्या केल्या. या दुरुस्त नियमाप्रमाणे 1000 पेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी शहर वसवण्याचा प्रकल्प हाती घेत असल्यास व प्रकल्पाचा खर्च अंदाजे 50 कोटीपेक्षा जास्त असल्यास केंद्राकडून ना हरकत प्रमाण घेण्याची अट होती. जेव्हा न्यायालयाने ही बाब कंपनीच्या लक्षात आणून दिल्यानंतर आमचा प्रकल्प नवीन नसल्यामुळे आम्ही कारवाई करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही असे ठासून सांगितले.कारण कंपनीच्या मते 2004 सालापर्यंत प्रत्यक्ष जागेत मोठ्या प्रमाणात बांधकामाला सुरुवात झाली होती. परंतु कंपनीच्या कागदपत्रांची तपासणी केल्यानंतर बांधकामासाठीची पहिली परवानगी ऑगस्ट 2007 साली राज्य शासनाने दिली होती.

पुण्याच्या नगर नियोजन अधिकाऱ्यानेसुद्धा नोव्हेंबर 2008 साली कंपनीला त्यांचे बांधकाम 'नवीन' प्रकल्पांतर्गत येत आहे असे कळविले होते. परंतु कंपनीने हा नियम जुलै 2004 पूर्वीच्या व 25 टक्क्यापेक्षा कमी गुंतवणूक

असलेल्या औद्योगिक प्रकल्पाला लागू होतो असे गृहित धरून या पत्राला केराची टोपली दाखवली. एवढेच नव्हे तर EIAचे 2006च्या नोटिफिकेशनची साधी नोंदसुद्धा कंपनीने घेतली नाही. या नोटिफिकेशनप्रमाणे 50 हेक्टेरपेक्षा जास्त जमिनीवरील शहर विकास प्रकल्पांची सुरुवात वा सुधारणा सप्टेंबर 2006 नंतर झाल्यास EIAच्या सक्षम अधिकाऱ्याकडून क्लीअरन्स घेणे बंधनकारक होते. परंतु महाराष्ट्र शासनानी EIA प्राधिकरणाची स्थापनाच एप्रिल 2008 साली केली. त्यामुळे मधल्याकाळातील सर्व प्रकल्पांची पुनर्तपासणी गरजेचे होते. कंपनीच्या प्रवर्तकांना उशीरा जाग आल्यामुळे ऑगस्ट 2009 साली यासंबंधात अर्ज पाठविण्यात आले. हा अर्ज मुळातच उशीरा आल्यामुळे तोपर्यंत जे काही पर्यावरणाची हानी व्हावयाची होती ती सर्व होऊन झाली होती. हा सर्व तपशील जानेवारी 2011 च्या अहवालात जोडलेला आहे.

केपवविच्या अहवालानुसार कंपनीने फार मोठ्या प्रमाणात डोगर भागांची तोडफोड केलेली आहे. मालवाहतुकीसाठी रस्ते बनवण्यासाठी डोंगर पोखरलेले अहवाल समितीला दिसले. डोंगर उजाड झालेले होते. पुणे जिल्हाधिकार्यांने केवळ दगड खाणीसाठी परवानगी दिली होती. कंपनी मात्र डोगर पोखरण्यासाठी परवानगी असल्यासारखी मनमानी करत होती. कंपनीच्या डोंगर भागाचे मनमानी सपाटीकरण करण्याच्या या प्रयत्नामुळे landslide होण्याची व जमिनीची धूप होण्याची शक्यता वाढली आहे. या दुष्परिणामामुळे जलस्रोत आटून जाण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे

फेब्रुवारी 2011च्या मंत्रालयाच्या अहवालात या गोष्टी नमूद केल्या आहेत. बांधकामसाहित्यांची ने - आण करण्यासाठी डोंगरदऱ्यातून रस्ता तयार केला. त्यासाठी मोठ मोठे दगड उखडले. ज्यांची मुळं खोलपर्यंत गेली होती अशी झाडं मुळासकट तोडले. त्यामुळे मोठ्या पावसात वा ढगफुटीत मोठ्या प्रमाणात landslide होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. अशा प्रसंगात डोंगराच्या उतारावर बांधलेल्या इमारती कदाचित जमीनदोस्त होऊ शकतील.

मुळात कंपनीने पर्यवरणाच्या दृष्टीने बाहेरून बांधकामसाहित्य आणण्यापेक्षा स्थानिक मालाचा वापर हितावह ठरेल असे प्रशासनाला कळविले होते. परंतु स्थानिकांनी विरोध करूनही कंपनीने डोंगर फोडून दगड माती मुरुम यांचा वापर केला. दगडखाणीत स्फोट घडवून आणल्यामुळे या भागातील भूमी अंतर्गत जलस्रोतांना अतोनात नुकसान पोचले आहे.

कंपनीने महाराष्ट्र शासनाच्या नियमांचेसुद्धा उल्लंघन केले आहे. महाराष्ट्र क्षेत्रीय व नगर नियोजन कायदा (1966) अनुसार प्रकल्पासंबंधी नागरिकांकडून हरकती मागविणे बंधनकारक होते. तसे काहीही न करता कंपनीने आपले बांधकाम रेटले आहे. या खात्याच्या अहवालानुसार कंपनीने बांधकामाचा landscape आराखडा, पार्किंगसंबंधित व्यवस्था इत्यादीबाबत शासनाला अंधारातच ठेवले आहे.

पुणे जिल्हाधिकाऱ्याला 2006 साली पाठविलेल्या या हिलस्टेशनसाठीचा प्राथमिक आराखडा 580 हेक्टेरचा होता. जून 2008 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने विशेष योजना प्राधीकरणाची स्थापना केली व या प्राधीकरणाने 5000 हेक्टर जमीनीवर स्वत:ला हवे तसे बांधकाम करण्यास कंपनीला मुभा दिली. विकसकालाच बांधकामांचा आराखडा बनविण्याचे मुक्त स्वातंत्र्य दिल्यास विकसक आपल्या मनाप्रमाणे आराखडा बदलू शकतो, specifications बदलू शकतो. हिलस्टेशनवरील बांधकाम नियमाप्रमाणे डोंगर उतारावर कुठल्याही प्रकारचे बांधकाम करण्यास परवानगी नसते. त्यामुळे एके दिवशी आपल्या बांधकामाच्या योजना डोंगराच्या पायथ्याच्या ठिकाणी हलवले. हिलस्टेशन नियमानुसार केवळ दोन मजली इमारती बांधणे अपेक्षित होते. कंपनीने सहा मजली इमारती बांधल्या. कंपनीच्या मते उतारावरील बांधकामासाठीच्या FSI मध्ये वाढ झाल्यामुळे सहा मजली इमारती बांधल्या. निवासीसाठीच्या बांधकामातील सुमारे 80 टक्के बांधकाम वाढीव FSI ने झालेले आहे.

केवळ वाढीव FSI नव्हे तर पाण्याखालील जमीनसुद्धा बांधकामासाठी वापरण्यात आले आहे. महाराष्ट्र शासनाने धरणाच्या पाणलोट क्षेत्रापासून 50 मी अंतरावर बांधकाम करण्यास अनुमती दिली होती. कंपनीने प्रथम 30 मीपर्यंत व नंतर 15 मी पर्यंत बांधकाम करून मोकळी झाली आहे. यामुळे वन क्षेत्र व पर्यावरणाची हानी होण्याची शक्यता आहे.

महाराष्ट्र कृष्णा खोरे निगमने 141.15 हेक्टेर जमीन ठिकठिकाणी पाणी अडविण्यासाठी बंधारे बांधण्यासाठी भाडेपट्टी कराराने दिली आहे. (ती कुणाच्या मेहेरबानी खातिर दिली हा प्रश्न अलाहिदा!) परंतु कंपनीने यातील काही जमीनीवर निवासी व व्यापारी इमारती उभ्या केल्या आहेत.
वरसगाव धरणाभोवतीचे पाणी व निसर्गसंपत्ती लवासा हिलसिटीचे प्रमुख आकर्षण ठरणार आहे. या धरणातील पाणीसाठ्याचा वापर मुख्यत्वेकरून पुण्याच्या पिण्याच्या पाणीसाठी आहे. लवासाचा पाणीपुरवठासुद्धा याच धरणातून होणार आहे. या शहरातील बागबगीचे, शाही तलाव याच साठ्यातून होणार आहेत. कंपनी मात्र लवासाच्या वापरामुळे पुण्याच्या पाणी पुरवठ्यावर विपरीत परिणाम होणार नाही, असे सांगत आहे.

लवासाचा पाणीपुरवठा धरणक्षेत्रात बंधारा बांधून करण्यात येणार आहे. सुमारे आठ बंधारे बांधण्याची योजना आहे. त्यापैकी दोन बंधारे बाजी पालकर तलावात बांधून झालेले आहेत. व इतर सहा पाणलोट क्षेत्रात बांधले जाणार आहेत. या बंधाऱ्यामुळे 24.67 दशलक्ष घनमीटर पाणीसाठा होण्याची शक्यता आहे. वरसगावच्या पाणीसाठ्याच्या 7 टक्के पाणी लवासाला मिळणार आहे. या बंधाऱ्यामुळे धरणसाठ्याकडे वाहणाऱ्या पाण्याचा वेग कितपत कमी होणार आहे, याबद्दल कंपनी मौन बाळगून आहे. पुण्यासाठी पिण्याच्या पाणीचा पुरवठा खडकवासला येथील धरणाच्या पाणीसाठ्यातून होतो. या धरणात पानशेत व वरसगाव येथील धरणातील पाणी सोडले जाते. कंपनीच्या मते लवासा वापरत असलेले पाणी तुलनेने नगण्य आहे. गंमत म्हणजे 40 - 45 लाख लोकसंख्येसाठी 15 टीएमसी पाणी व लाख - दीड लाख (4 टक्के)

लोकांसाठी 1.5 टीएमसी पाणी (10 टक्के). अजब न्याय आहे. परंतु पुढील दहा वर्षात इतर कुठलीही सोय न केल्यास पुण्याच्या वाढत्या लोकसंख्येला हे पाणी अपुरे पडणार आहे. पाणी अपुरे पडल्यास अटीप्रमाणे कंपनीला बांधलेले बंधारे मोकळे करून पुण्यासाठी पाणी सोडावे लागेल व लवासाला पाणीटंचाईला तोंड द्यावे लागेल. आताच एप्रिल - मे महिन्यात धरणसाठा कोरडा पडत असतो. परंतु या सर्व प्रश्नांसाठी कंपनीचा प्रतिवाद मजेशीर आहे. लवासा शहर हा पुण्याचा भाग आहे. त्यामुळे पुणेकरांनीच दरडोई पाण्याचा वापर कमी करून या टंचाईवर मात करायला हवे. जल नि:सारण योजना आखून पाण्याच्या पुनर्वापराची शक्यता आजमायला हवी.

पर्यावरणाबद्दल कोणतेही विधान करत असताना ही कंपनी नागपुरच्या NEERI या पर्यावरण विषयक संशोधन संस्थेचा हवाला देत असते. परंतु या संस्थेने ज्याप्रकारे आपले विधान बदलत गेलेले आहे त्यावरून या संस्थेचे अहवाल कितपत विश्वासार्ह आहेत याबद्दल शंका आहेत. या संस्थेच्या प्राथमिक अहवालात लवासाच्या मातीत मोठ्या प्रमाणात जड धातू असून जलस्रोतांवर दुष्परिणाम होण्याची शक्यता असे नमूद केले आहे. परंतु याच अहवालाच्या आधारे कंपनीने महाराष्ट्र शासनाकडून क्लीअरन्स मिळविलेले आहे. NEERI ने 2008 साली पुन्हा एकदा अहवाल सादर केला. या अहवालातलुद्धा पाण्यातील शिसेचे प्रमाण 0.2 mg/litre इतके आढळले. हे प्रमाण सुरक्षित पातळीपेक्षा 4 पट जास्त आहे. खरे पाहता एवढ्या मोठ्या प्रमाणात हा धातू केवळ खाणप्रदेशातच असतो. आकड्यात काही तरी घोळ आहे हे स्पष्ट दिसत असूनसुद्धा सर्व संबंधित एकमेकावर ढकलत आहेत. हे आकडे बरोबर असल्यास विकास प्रकल्पाची पुनर्छाननी करण्याची गरज आहे, असे म्हणावे लागेल.

तज्ञ समितीच्या मते केवळ येथील पाणी वा माती यांचेच परीक्षण न करता प्रकल्पाच्या ठिकाणाहून भोवतालच्या 10 किमी भूप्रदेशातील हवा, पाणी, व माती यांची तपासणी करायला हवी होती. कायद्याचा बडगा उगारल्यावर मात्र

कंपनीने 2011 साली पुन्हा एकदा NEERIकडून अहवाल मागून घेतला. त्यातील काही महत्वाचे मुद्दे:

1. 2004च्या अहवालात मातीतील लोहप्रमाण 24.7 % होते. ते प्रमाण आता 3 % झाले.
2. ph चाचणीप्रमाणे पाणी 7 एकक असल्यामुळे पाणी क्षारयुक्त आहे, असा अहवाल सुचवतो. परंतु मातीची चाचणी मात्र आम्लयुक्त आहे असे दर्शविते.2004 च्या अहवालात मातीतील कॅड्मियमचे प्रमाण 93 mg/kg होते व 2011च्या अहवालात हेच प्रमाण 44 mg/kg झाले.
3. 2004 च्या अहवालात मातीतील क्रोमियमचे प्रमाण 743 mg/kg होते व 2011च्या अहवालात 147 mg/kg झाले. कोबाल्टचे प्रमाणसुद्धा 5.006 mg/kg वरून 1.153 mg/kg झाले.

मुळात NEERIचा हा अहवालसुद्धा केपवविने हरकतीचा मुद्दा उपस्थित करण्याअगोदरचा, म्हणजे 2009 सालचा, असून तो 2011 साली सादर करण्यात आला आहे. या सर्व मुद्द्यावरून मानवनिर्मित लवासा हिलसिटी खरोखरच महाबळेश्वर - माथेरान प्रमाणे पर्यटन स्थळ म्हणून कितपत विकसित होईल याबद्दल शंका आहेत. लवासाची आतापर्यंतची वाटचाल बघता हे शहर फार फार तर पुणे - मुंबईतील श्रीमंतांसाठींचे दुसरे वा तिसरे घर असलेले शहर होईल.

मुंबईतील आदर्शसाठी प्रशासन व शासन यांनी परवानगी देण्यासाठी ज्याप्रकारे घाई केली होती, नियमात बदल केले होते, कायदा वाकवला होता, शब्दांचे अर्थ बदलले होते या सर्व गोष्टी या प्रकल्पासाठीसुद्धा झालेले आहेत. महाराष्ट्र व केंद्रीय पर्यावरण कायद्यातील अनेक अटी कंपनीला अडचणीच्या ठरल्या. परंतु सत्तेवरच कंपनीचे भागधारक असल्यासारखे नेते असल्यास कशाची भीती? कंपनीचे हितसंबंध जपण्यासाठी नोटिफिकेशन जारी करून कायद्याची मोडतोड करण्यात कसली अडचण? मूळ कायद्याच्या तरतुदीनुसार डोंगरांची तोडफोड करता कामा नये; झाडे तोडली जाऊ नयेत; 2000

हेक्टेरपेक्षा जास्त जमीन हिलसिटीसाठी वापरू नये; 1:5 पेक्षा (1 मी उंची: 5 मी अंतर) जास्त डोंगरउतार असल्यास बांधकामावर निर्बंध; निवासी भूखंडासाठी 30 टक्केचे बंधन; फक्त दोन मजली इमारतीस अनुमती.... या अटी कंपनीला जाचक वाटल्यामुळे कालानुक्रमे त्या बदलण्यात आल्या. आदर्शच्या घोटाळ्याप्रमाणे येथेसुद्धा प्रत्येक अवैध काम कायद्यात बसविण्यासाठी नियमात बदल करण्यात आले.... तेही वेळ न दडविता! 30 मे 2001 रोजी शासनाने 2000 हेक्टेरचे निर्बंध सैल करून हवी तितकी जमीन घेण्यास परवानगी दिली. 31 मे 2001 रोजी नगर विकास खात्याने पुणे क्षेत्रीय मास्टर प्लॅनमध्ये सह्याद्रीच्या डोंगरमाथ्यावर हिलस्टेशनची तरतूद करण्यात आली. 1 जून 2001 रोजी सह्याद्री खोऱ्यातील 18 गावांना हिलस्टेशनचा दर्जा देण्यात आला. पुढील 3 आठवड्यात लेक सिटी कार्पोरेशनला हिलस्टेशन बांधण्यास अनुमती दिली. पूर्वीच्या आराखड्याप्रमाणे ही जमीन वनीकरणा-साठी राखीव होती. ऑगस्ट 2002 मध्ये कृष्णा खोरे विकास निगम यानी 'सार्वजनिक' हितासाठी नदीचा 20 कि मी भाग कंपनीला देऊन टाकला. यासाठीच्या भाडेपट्टीचा करार बाजारभावापेक्षा कित्येक पटीने कमी होता. मुळात यासाठी महसूल खात्याची परवानगी घेतली नव्हती. जुलै 2007 साली नगर विकास खात्याने पुन्हा एकदा आपल्या नियमात बदल केला. पूर्वीच्या नियमानुसार डोंगरांची तोडफोड करू नये (shall in no case...) अशी तरतूद होती. ती बदलून शक्यतो तोडफोड करू नये (as far as possible should not...) अशी पुस्ती जोडली. त्याच बरोबर डोंगर उतार 1:5 ऐवजी 1:3 करण्यात आली. 25 टक्के निवासी भूखंडावर 3 मजली इमारत बांधण्यास परवानगी दिली.

एकदा अशा प्रकारे सवलतींची सवय लागल्यावर कंपनी आणखी सवलतींची मागणी करू लागली. कायदा व नियम शिथिल करण्यासाठी तगादा लावला. धरणसाठ्याच्या काठच्या जमीनीवरील 100 मी ची तरतूद शिथिल करण्यात यावी; बांधकाम आराखडा कंपनी स्वत: करेल, तिसऱ्या

पार्टीची गरज नाही; इमारतीच्या उंचीवरील निर्बंध काढून टाकण्यात यावेत; व्यापारी, निवासी व शहर भागातील मध्यभागातील बांधकामासाठी जागतिक FSIची तरतूद असावी... अशा अनेक गोष्टींचा पाठपुरावा कंपनीने केला. एका सहीनिशी असली कामे व्हावीत यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 'विशेष नियोजन प्राधीकरणा'ची कायद्यात तरतूद केली व या प्राधिकरणाने कंपनीच्या बहुतेक अटी मान्य केल्या. कारण या प्राधिकरणात पुण्याच्या नगर विकास अधिकाऱ्याचा अपवाद वगळता बहुतेक सदस्य कंपनीशी संबंधित होते. या प्राधिकरणाकडे सर्वाधिकार असल्यामुळे कुठल्याही परवानगीसाठी उठसूट शासनाकडे जाण्याची, शासनाला अधिकृत माहिती देण्याची गरज उरली नाही. त्यामुळे बघता बघता उंच इमारती उठू लागल्या. धरण परिसरातील जमीन बळकावली. डोंगरांची तोडफोड केली. चकाचक रस्ते बांधले. गंमत म्हणजे अगोदर कंपनीची स्थापना व त्यानंतर कंपनीला हवी असलेली जमीन अतिरिक्त ठरवली. बांधकाम सुरु होण्याआधीच पर्यावरण खात्याकडून क्लीअरन्स मिळाली. खरे पाहता सरकारी जमीन खासगी कंपनीला देत असल्यास जमीनीच्या किंमतीच्या 75 टक्केएवढा नजराना शासनाला मिळतो. या व्यवहारात मात्र तो फक्त 20 टक्के मिळाला.

या लेखात फक्त, आहे त्या सत्य परिस्थितीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला असून ते सामान्य वाचकापर्यंत पोचावे या उद्देशाने लिहिलेला आहे. काही नावाजलेल्या पत्रकारांनी कंपनीचे संपर्काधिकारी असल्यासारखे प्रकल्पाची वारेमाप स्तुती केली आहे. कंपनी शासनाने वाऱ्यावर सोडलेल्या शेतकऱ्यांच्या व आदिवासींच्या हितासाठीच राबत आहे, असा सूर अशा लेखातून ध्वनित होतो. अशा प्रकारचे लेख वाचताना दिशाभूल होण्याचीच शक्यता जास्त. प्रकल्पाच्या संदर्भात नेमके काय घडले हे माहित करून घेऊन वाचकानीच निष्कर्ष काढावा अशी अपेक्षा आहे. आपल्यासारखे सामान्य याविषयी काहीही करू शकत नाही हेही खरे असेल. परंतु काही अभिजन आवेशाने प्रकल्पाची वारेमाप स्तुती करत असताना, कायदा वाकवता येतो,

कायदा मोडता येतो, नीती-नियम धाब्यावर बसवता येतात... येवढे जरी आपण सांगू शकलो तरी त्यांचा अभिनिवेश गळून जाईल ही अपेक्षा.

●●●

आपण स्वत:ला फसवणे टाळू शकतो का?

आत्मवंचना ही एक सर्व सामान्य, (सर्वमान्य?) व पटदिशी कळणारी गोष्ट आहे याबद्दल कुणाच्याही मनात शंका नसावी. परंतु तुम्ही स्वत:लाच कसे काय फसवू शकता असे विचारल्यास इतरांना फसविण्यापेक्षा ही गोष्ट फार सोपी आहे हे लक्षात येईल.

स्वत:ला प्रश्न विचारणे हे कुठलीही नवीन गोष्ट शिकण्याएवढी अवघड नसावी. आपण एकाच वेळी शिक्षकासारखे प्रश्नही विचारू शकतो व विद्यार्थीसारखे उत्तरही देऊ शकतो. यात कुठल्याही प्रकारचा विरोधाभास नाही. परंतु आपण एकाच वेळी फसवणारे व फसणारे कसे काय असू शकतो? यासाठी (2G स्पेक्ट्रम, CWG, आदर्श, यासारख्या घोटाळयात अडकलेल्या व न अडकलेल्या व)अत्यंत मुरलेल्या, मग्रूर राजकारण्यासारखी व उच्चपदस्थांसारखी मानसिकता लागते. करून सवरून आपण त्या गावचे नाही हे शपथेपूर्वक सांगण्यासाठी आत्मवंचनेचाच त्यांना आधार मिळत असतो. मात्र असे करण्यासाठी एकाच वेळी तुम्हाला काही गोष्टी माहितही असाव्यात व काही माहितही नसाव्यात. त्यासाठी नरो वा कुंजरोवा स्थितीत असावे लागते. स्वत:च आपल्याच हातानी डोळ्यावर पट्टी बांधून घ्यायचे व मला दिसत नाही असे ठणाणा करायचे.

काही वेळा आत्मवंचना हा शब्दप्रयोग केवळ संवादासाठी व काही गोष्टींच्या स्पष्टीकरणासाठी वापरले जात असावे. या वेळी तुम्ही सत्य लपवत नसून सत्यापासून दूर जाण्याच्या प्रयत्नात असता. उदाहरणार्थ टीव्हीच्या रियालिटी शोमधील 'उभरती' गायिका स्वत:ला लतादीदी वा आशा भोसले अशी समजूत करून घेतलेली असते. वास्तवात स्वत:च्या वकूबाचा तिला अंदाज नसतो व इतर काय म्हणतात याकडे ती दुर्लक्ष करते. परमेश्वर ही संकल्पना केंव्हाच कालबाह्य झाली असून त्या काठीच्या आधारे आपल्या अपेक्षा पूर्ण होणार नाहीत हे माहित असूनसुद्धा येता जाता, उठता बसता

नमस्कार - नवस करण्यात आपण आपल्यालाच फसवत असतो, हे आपल्या लक्षातच येत नाही.

कित्येक प्रसंगी व/वा कित्येक वेळा सामान्यांना माहितही असते व माहितही नसते या निष्कर्षापर्यंत आपण पोचत असतो. परंतु हे शक्य आहे का? समाजात वावरणारी माणसं एखाद्या अजश्र यंत्राच्या सुट्या भागासारखे असतात. परंतु हे सर्व सुटे भाग एकच आवाज काढत नाहीत वा एकाच नजरेने बघत नाहीत. सहस्र डोळ्यानी बघत असताना प्रत्येकाचा दृष्टिकोन वेगळा, मतं वेगळी. आपली मनं म्हणजे भोवऱ्यात सापडलेल्या वेगवेगळ्या हितासक्तींचा, इच्छा - आकांक्षांचा, क्षमतांचा, उत्स्फूर्ततेचा, विचारांचा, अपेक्षांचा गोळाबेरीज असून त्यांचा एकमेकाशी काहीही संबंध नसतो. उत्स्फूर्तता आपल्याला रस्त्याच्या कडेच्या गाडीवरील भजी खाण्यास उत्तेजित करत असते, त्याचवेळी आपल्यातील विवेक त्यापासून लांब राहण्याची धोक्याची सूचना देत असते. (परंतु आपण विवेकाचा गळा दाबून टाकण्यात चाणाक्ष असतो!)

आत्मवंचन हे एक न सुटलेल कोडं आहे. कारण आपण स्वत:ला एक सोलो वादक समजून घेत असतो. आपल्याला काहीही वाजवण्याची मुभा आहे या (गैर) समजूतीत वावरत असतो. परंतु आपण एका मोठ्या वाद्यवृंदाचा भाग असतो हे सोईस्करपणे विसरतो. आपल्या या अट्टाहासापायी ऑर्केस्ट्राचा रसभंग होतो हे आपण लक्षातच घेत नाही.

तुमचा लाइफ पार्टनर तुमच्याशी एकनिष्ठ आहे, वा तुमच्या romantic सादाला प्रतिसाद देणारी तुमची प्रेमिका आहे, किंवा सगळ्यात कठिण चाचणी परीक्षा तुम्ही सहजपणे पास होऊ शकता या कल्पनाविश्वात तुम्ही असल्यास तुमचे काही तरी चुकते आहे याची तुम्हाला जाणीव आहे का? कदाचित तुम्ही याला 'हो' म्हणाल. परंतु आपण नेहमीच आपल्या (स्वच्छ) हेतूबद्दल आपल्या अपेक्षाबद्दल आपल्यालाच आपण फसवत असतो. व अशा प्रकारे फसवत असताना कुठल्याही थरापर्यंत जाण्याची आपली तयारी असते.

अपेक्षाभंगाच्या क्लेशदायक सत्य स्वीकारण्याची आपली तयारी नसते. व खोट्या समाधानाच्या मागे जाण्यातच आपण धन्य समजतो.

परंतु काही प्रमाणात आत्मवंचना करण्यात काही चूक नाही. उलट त्यापासून आपल्याला फायदा होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. फुग्यासारखी फुगवून ठेवलेली सकारात्मक दृष्टी आपल्या अडी-अडचणीवर मात करू शकते. कठिण प्रसंगातून बाहेर काढू शकते. नैराश्याच्या गर्तेतून बाहेर काढू शकते. परंतु जेव्हा आत्मवंचना सकारात्मकतेच्या पलिकडे जावून पुराव्यांच्या विरोधात असलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास भाग पाडते तेव्हा मात्र आपण आणखी जास्त अडचणीत सापडू शकतो. वाळूत तोंड खुपसून राहिल्यामुळे सत्य परिस्थितीचे भान येणार नाही. कडवे सत्य पचविण्याचे सामर्थ्य राहणार नाही. त्यामुळे वेळीच उपाययोजना करू शकणार नाही.

आपण सत्य परिस्थितीलाच धूसर करण्याच्या प्रयत्नात असल्यामुळे व आपल्याला हवे तसा सत्याची व्याख्या बदलत असल्यामुळे आत्मवंचनेची (व आत्मवंचितांची!) भरभराट होते. ती माझ्यावर खरोखरच प्रेम करते या दिवास्वप्नात इतके गुरफटून जातो की सत्य काय आहे, त्याचे पुरावे काय आहेत याबद्दल विचार करण्यास फुरसत मिळत नाही.

आत्मवंचना ही स्व:तहून लादून घेतलेली प्रक्रिया असते. त्यापासून दूर राहण्यासाठी वस्तुनिष्ठ विचार करण्याची, प्राप्त परिस्थितीचे कठोर विश्लेषण करण्याची सवय लावून घ्यावी लागेल. माझ्या जागी दुसरा असल्यास त्याची प्रतिक्रिया काय असू शकेल याचा अंदाज घ्यावा लागेल. कदाचित या कामी एखाद्या चांगल्या, प्रामाणिक, परखड बोलणाऱ्या मित्राचा सल्ला घ्यावा लगेल.

न कळत ठरवलेल्या उद्धेशांना सफल करणे वा पारदर्शक करणे कदाचित आत्मवंचनेमुळे शक्य होणार नाही. परंतु आपण प्रयत्न केल्यास निदान सत्य काय आहे हे तरी समजू शकेल. व त्यासाठी आपल्यातला (थोडातरी!) ताठरपणा सोडून द्यावा लागेल.

तमिळनाडूची 'अम्मा'
(आणि अम्माचा तमिळनाडू)

8 मे 2015 रोजी तमिळनाडूची सर्वेसर्वा, जयललिता 'अम्मा'च्या कोर्टकेसचा निकाल येणार होता. संपूर्ण तमिळनाडू निकालाची आतुरतेने वाट पहात होता. अम्माच्या अनुपस्थितीतील काळजीवाहू मंत्रिमंडळातील एकूण एक मंत्री (आणि त्यांचा लवाजमा) चेन्नई येथील पेरुमाळ मंदिरात जमा झाले होते. पांढरा शर्ट व पांढरी लुंगी या युनिफार्ममध्ये seniority अनुसार गर्भगृहापाशी उभे होते. "परमेश्वरा, आम्ही तुझ्याकडे न्यायाची भीक मागत आहोत. अंतिम विजय न्यायाचाच आहे", असे तमिळमध्ये तिथला अर्चक जोरजोराने ओरडत होता. "तमिळनाडू समृद्धीच्या उंबरठ्यावर उभा आहे. परंतु काही दुष्ट शक्ती तिला थोपवून धरत आहेत. अम्मा पुन्हा एकदा कामाला लागू दे. आमच्या राज्याची भरभराट होईल. तिची तुरुंगात रवानगी करणाऱ्या विरोधकांचा सत्यानाश होऊ दे. विरोधकांना शिक्षा होऊ दे. वाईट लोक जेलमध्ये सडू दे. नाही तर नरकात जाऊ दे... " अशा अर्थाचे काहीतरी पुजारी बडबडत होता. सगळे मंत्री भक्तिभावाने ऐकत होते व माना डोलावत होते. प्रत्येक नेत्याच्या अंगावर, दृश्यभागात कुठे ना कुठे तरी अम्माचे चित्र गोंदलेले होते. शिक्षणमंत्र्याच्या दंडावर अम्माचा गुबगुबीत चेहरा ठळकपणे उठून दिसत होता. त्याच्याच शेजारच्या एका सनदी अधिकाऱ्याने 'अम्मा चिरायू होवो' असे गोंदवून घेतलेले होते. त्याच्या चेहऱ्यावर भक्तिभाव ओसंडून वाहत होता.

अम्मा म्हणजे आई. ही आता जयललिताची उपाधी झाली आहे. संपूर्ण तमिळनाडू राज्य जयललिताला 'अम्मा' याच नावाने ओळखते. जयललिता जयराम ही 'ऑल इंडिया अण्णा द्रविड मुनेत्र कळघम' (एआयएडिएमके) या पक्षाची अध्यक्ष आणि तमिळनाडूची मुख्यमंत्री. वैध उत्पन्नापेक्षा जास्त संपत्ती (disproportionate income) तिच्याकडे सापडल्यामुळे तिच्यावर खटला भरण्यात आला होता व कोर्टाने तिला चार वर्षांची शिक्षा सुनावली. तिला

मुख्यमंत्रीपदावरून पायउतार व्हावे लागले. तिच्या ज्ञात उत्पन्नापेक्षा 66 कोटी रुपये जास्त मिळाल्यामुळे भ्रष्टाचार झाला आहे हे कोर्टाने ग्राह्य मानून शिक्षा सुनावली होती. तिच्या राहत्या बंगल्यातील छाप्यात 10500 महागड्या साड्या, 750 चप्पल/बुटांचे जोड आणि 3 किलो सोन्याचे दागिने सापडल्याचा दावा करण्यात आला होता. छाप्याची बातमी वृत्तपत्रांच्या पहिल्या पानावर झळकली. खरे पाहता खाबूगिरी करून गडगंज संपत्ती कमावणाऱ्या उत्तर भारतीय सरकारी बाबूंच्या भ्रष्टाचाराच्या तुलनेत हा भ्रष्टाचार अगदीच क्षुल्लक म्हणता येईल.

शिक्षा झाली व तिला तुरुंगात ठेवण्यात आले. वरच्या कोर्टात तिने अपील केले. नेहमीप्रमाणे काही दिवसात ती जामिनावर सुटली होती. साक्षीदारांची फोडाफोड, धमकी, मारामारी, खून, शांतता व सुव्यवस्थेचा प्रश्न इत्यादीमुळे तिच्यावरील खटला कर्नाटकात चालवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. सप्टेंबर 2015च्या शेवटच्या आठवड्यापर्यंत वरच्या कोर्टाचा निकाल न लागल्यास पुढच्या निवडणुकीत तिला उभे राहता आले नसते. म्हणूनच लवकरात लवकर निकाल लागावा यासाठी ती (व तिचे भक्तगण) परमेश्वराला साकडे घालत होते.

शिक्षा सुनावल्याच्या दिवसापासून 'अम्मा'च्या पक्षकार्यकर्त्यांचा उद्रेक ओसंडून वाहत होता. बसेसवर दगडफेक, ठिकठिकाणी जाळपोळ यांना ऊत आला होता. चेन्नईच्या जवळपास कार्यकर्ते हायवेवर आडवे झोपून, बस ड्रायव्हरला 'बस आमच्या अंगावर घाला' म्हणून ओरडत होते. 'अम्मा जेलमध्ये असताना आम्ही जिवंत राहून काय उपयोग?' अण्णा-डीएमके पक्षाच्या निवेदनानुसार अम्मावरील प्रेमामुळे स्वतःला जाळून घेऊन आत्महत्या करून घेणाऱ्यांची संख्या शेकड्यांत भरेल.अशा प्रकारचा, आमच्या अंगावरून 'बस जाऊ दे' असा आणखी लोकोद्रेक कुठेही बघायला मिळणार नाही. शेजारच्या केरळात कधीच नाही. यामागचे कारण कदाचित चित्रपट-उन्माद (movie mania) असण्याची शक्यता आहे. राजकारणात

प्रवेश करण्यापूर्वी अम्मा तिच्या तरुणपणात त्या काळची लोकप्रिय नायिका होती. शंभरेक चित्रपटात तिने काम केले आहे. मरुधुर गोपालन् रामचंद्रन – एमजीआर – जयललिताचा गुरू व चित्रपटात तिच्याबरोबरचा हीरो होता. 1987मध्ये त्याचा मृत्यू झाला. तोपर्यंत त्याने तमिळनाडूवर अधिराज्य केले, सत्ता गाजवली. आताच्या राजकीय पटलावरील शत्रू असलेला 92 वर्षाचा करुणानिधी, हा एकेकाळी एमजीआरचा जीवश्चकंठश्च मित्र होता. त्याने एमजीआरच्या चित्रपटासाठी कथा-संवाद लिहिले. त्याच्या संवादांना व एमजीआर ज्या प्रकारे संवादफेक करत होता, त्याला सर्वसामान्य प्रेक्षकांकडून उदंड प्रतिसाद मिळत होता. एमजीआरच्या मृत्यूनंतर तमिळनाडूत आलटून पालटून अम्मा व करुणानिधी सत्तेवर असतात. अण्णादुराई यांनी स्थापन केलेल्या मूळ डीएमके पक्षाची दोन शकले झाली आणि एआयएडीएमके पक्षाची सर्वेसर्वा अम्मा झाली. डीएमके व एआयएडीएमके, या दोन्ही पक्षांच्या ध्येयधोरणांत किंचितही फरक नाही. तरीसुद्धा त्या राज्यात एखादा तिसरा पक्ष या दोन्ही पक्षांपुढे तग धरू शकत नाही, हेही तितकेच खरे!

भ्रष्टाचाराच्या आरोपावरून शिक्षा सुनावल्यानंतर जयललिताचे वकील वरच्या कोर्टात अपील करण्याच्या तयारीत होते. त्या दोन–तीन दिवसांत तिचे 'भक्त' मंदिर, मशीद, चर्चमध्ये प्रार्थना करत होते. 2016च्या राज्याच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत पात्र व्हायचे असल्यास अम्माला कुठल्याही प्रकारची शिक्षा होणे धोक्याचे ठरले असते. शिक्षा झाल्यास पुढील दहा वर्षे ती निवडणूक लढवू शकली नसती.

मदुराईच्या मीनाक्षी मंदिरात पक्ष कार्यकर्त्यांनी 1008 नारळ फोडून देवीला वेठीस धरले होते. कोईमतूर येथे 2008 महिला डोक्यावर दुधाचे हंडे घेऊन देवीच्या दर्शनाला गेल्या व 'अम्मा'ला शिक्षा होऊ नये म्हणून नवस बोलल्या. चेल्लपिल्लाईच्या रायर देवळात 508 स्त्रियांनी दिवा लावून परमेश्वराची मनोभावे पूजा केली. संपूर्ण देऊळ अगरबत्ती व दिव्याच्या धुराने भरले होते. त्यात भर म्हणून देवळातल्या घंटांचा आवाज घुमत होता.

जयललिताच्याबरोबर काढलेल्या स्थानिक राजकीय नेत्यांचे फोटो फ्लेक्सच्या होर्डिंग्समधून शहरभर दिसत होते.

न्यायालयात तिच्यावरील सर्व आरोप खोटे ठरले व तिची बाइज्जत सुटका झाली. एकच जल्लोष झाला. पक्षकार्यकर्त्यांच्या या नवस-प्रार्थनेमागे दोन उद्देश स्पष्टपणे दिसत होते; परमेश्वराच्या कृपेने जयललिताची सुटका व जयललिताची त्यांच्यावर कृपादृष्टी. जयललिताचे लक्ष वेधण्यासाठी असे काही तरी दाखवून प्रसिद्धीच्या झोतात राहण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. तमिळनाडूच्या कानाकोपऱ्यात कुठेही गेलात तरी 'अम्मा'चा गुबगुबीत चेहरा तुम्हाला पाहावयास मिळेल. दोन हनुवटी असलेल्या मोनालिसासारखी दिसणारी छबी आपला पाठलाग करत राहते. शहराच्या ठिकाणी तर प्रत्येक छोटे-मोठे कार्यकर्ते 'अम्मा'बरोबर काढलेल्या फोटोंचे फ्लेक्सबोर्ड लावत असतात. शहराचे विद्रूपीकरण होत आहे याच्याशी त्यांना कर्तव्य नसते. आम्ही अम्माला कसे मानतो, तिच्याबद्दल आम्हाला किती आदर आहे, तिच्या किती जवळचे आहोत; हेच त्यांना पटवायचे असते. तिच्याबरोबरच्या जवळीकीमुळे त्यांच्यावर मतांचा वर्षाव होणार, याची त्यांना पक्की खात्री असते. विद्यार्थ्यांना मोफत दिलेल्या लॅपटॉपच्या स्क्रीनसेव्हरवरही तिचाच चेहरा चिकटवलेला असतो. डेस्कटॉपचीही तीच तऱ्हा. ठिकठिकाणी असलेल्या 'अम्मा' फार्मसीमध्ये स्वस्तात महागडी औषधं मिळण्याची सोय 'अम्मा'ने केली आहे. 'अम्मा' कँटीनमध्ये फक्त पाच रुपयात जेवण! अजून काही दिवसांतच ठिकठिकाणी पाच रुपयांत चित्रपट दाखविणाऱ्या स्वस्त अम्मा चित्रपटगृहांची योजना कार्यान्वित झाल्यास नवल वाटून घेण्याचे कारण नाही; कारण तमिळनाडूमध्ये काहीही घडू शकते. काही चिकित्सकांना तिचा हा चेहरा एखाद्या डिक्टेटरच्या व्यंगचित्रासारखा दिसत असल्यामुळे, ते थोडीशी भुणभूण करतात. एवढे सोडल्यास 'अम्मा'च्या एकाधिकारशाहीला कुणापासूनही धोका नाही.

खरे पाहता चेन्नई, तंजावूर, मदुराई, रामेश्वरम ही शहरं बुद्धिजीवी वर्गांची, कुणाच्या अध्यात ना मध्यात न पडणाऱ्या सुसंस्कृत नागरिकांची शहरे म्हणून ओळखली जातात. त्यामुळेच 'अम्मा'ची ही टोकाची व्यक्तिपूजा त्यांना अस्वस्थ करते. चेन्नई हे राजधानीचे शहर तमिळ चित्रपटउद्योगाची नगरी असून मुंबईच्या हिंदी बॉलिवुडनगरीशी त्याची तुलना करता येईल. ब्लॉकबस्टर्स म्हणवून घेण्याच्या लायकीचे व करोडो रुपयांचा गल्ला भरू शकणाऱ्या तमिळ चित्रपटांच्या तुलनेत, हिंदी चित्रपट सुमारच म्हणावे लागतील. रजनीकांतच्या प्रत्येक चित्रपटाच्या रिलीजच्या दिवशी त्याचे फॅन्स, एखाद्या देवाच्या मूर्तिपूजेप्रमाणे त्याला दुधाने आंघोळ घालतात; परंतु एमजीआरएवढी प्रसिद्धी त्यालाही मिळत नाही. चित्रपट यशस्वी होण्यासाठीचा सर्व मसाला – व्हिलनबरोबरची स्टंटबाजी, हिरॉईनबरोबरचे गाणे, प्रेम सादर करण्याची स्टाइल, गावंढळपणा, शहरीपणा, विनोद, संवादफेक, इत्यादी – ठासून सर्व आघाड्यांवर एमजीआरचे प्रभुत्व होते. विशेषकरून जयललिताबरोबरच्या प्रेमप्रकरणाच्या दृश्यांना अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळत होता.

१९४८ साली जन्मलेली जयललिता एमजीआरच्या सुवर्णकाळात वाढली. ती दोन वर्षांची असताना तिचे वडील वारले. तिची आई, संध्या, तमिळ चित्रपटांत नगण्य भूमिका करून पोटापुरते पैसे कमावत होती. चित्रपटक्षेत्रात असल्यामुळे वेळी–अवेळी, रात्री–बेरात्री ती घरी येत असे. त्यामुळे तिच्या एकुलत्या एका मुलीची आबाळ होत असे. जयललिता 16 वर्षांची झाली. एक चांगली नर्तिका म्हणून शेजारी-पाजारी तिची वाहवा करत असत. संध्याची मित्रमंडळी जयललिताला चित्रपटसृष्टीत ओढण्यासाठी प्रयत्न करू लागली. मुळात जयललिताला वकील व्हायचे होते. आईने तिच्या कॉलेजचा प्रवेश आणि शिष्यवृत्ती मिळण्यात खो घातला. कॉलेज सोडून देण्यास भाग पाडले. चित्रपटसृष्टीतील फँटसीच्या गोष्टी सांगून जयललिताचे कान भरले आणि तिला

स्टुडिओतील प्रकाशझोतात उभे केले. तिच्या पहिल्याच चित्रपटातील हिरो एमजीआर होता.

एमजीआरचा दरारा एवढा होता की चित्रीकरणच्या सेटवर त्याने पाय ठेवल्या-ठेवल्या झाडून सर्व जण उभे राहून मानवंदना देत असत. त्या दिवशी मात्र जयललिता उठून उभे न राहता पुस्तक वाचण्यात मग्न होती. एमजीआरला आश्चर्य वाटले. दोघांमध्ये 30-35 वर्षांचे अंतर असूनसुद्धा चित्रपटाच्या पडद्यावरील त्या दोघांच्या रोमान्सला ऊत आला होता. राग, लोभ, प्रेम, विनोद, सेन्सॉरच्या कचाट्यात न सापडत केलेले लैंगिक चाळे अशा सर्व मालमसाल्याने भरलेल्या या जोडीचा चित्रपट म्हणजे तमिळ प्रेक्षकांना अभूतपूर्व पर्वणी वाटत असे. चित्रपटाच्या प्रसंगात दोघेही हिरव्यागार गवतावर लोळत होते, गात होते, बागडत होते. ओठ जवळ आणून चुंबनाच्या बेतात असतानाच फूल मध्ये आडवे आल्यामुळे, ती पाकळ्या चावणार व तो स्वतःचे ओठ चावणार. एमजीआरचे लग्न जानकी नावाच्या त्या काळच्या नटीशी झालेले असूनसुद्धा जयललिता व एमजीआरच्या प्रणयलीला तेवढ्या गुप्त नव्हत्या. पुढील आठ वर्षांत तिने एमजीआरबरोबर २८ चित्रपट केले.

जयललिता-एमजीआर प्रकरणाच्या या काळात एमजीआर हा 'द्रविड मुनेत्र कळघम' या वंचितांच्या उद्धारासाठीच्या चळवळीचा सक्रिय कार्यकर्ता होता. त्या काळात खालच्या जातीतील तमिळ लोकांची परिस्थिती अगदीच वाईट होती. उच्चवर्णीयांसमोर ते चप्पल घालून फिरू शकत नव्हते, त्यांच्यासमोर सायकलीवर जाण्यास प्रतिबंध होता. या पक्षाचे कार्यकर्ते ब्राह्मणवर्गाच्या या मानसिकतेच्या विरोधात लढत होते. त्यांचा हिंदी बोलणाऱ्या, उत्तरेतून आलेल्या व्यापाऱ्यांवरही राग होता. डीएमके पक्षात चित्रपटसृष्टीतील अनेक जण काम करत होते. त्यामुळे या पक्षाला ग्लॅमर होते व तमिळ चित्रपटातील संवादलेखन करणारा एम. करुणानिधी एमजीआरचा घनिष्ट मित्र होता.

डीएमके पक्षाची स्ट्रॅटेजी अगदीच साधी होती. तमिळ स्वाभिमान रुजवण्यासाठी चित्रपटातील गाणी, शत्रूंची विनोदी अंगाने केलेली टिंगल-

निंदा-नालस्ती आणि सत्तेवर असलेल्या कॉंग्रेस पक्षाच्या विरोधात ठिकठिकाणी लंब्याचौड्या भाषणांच्या माऱ्याच्या जोरावर, हा पक्ष बघता-बघता गरीब-दलितांचा पक्ष झाला. डीएमकेने एमजीआरला स्टारपद बहाल केले व एमजीआर यांनी चित्रपटाच्या माध्यमातून स्वतःच्या करिश्म्याचा वापर करून डीएमकेला मोठे केले. एमजीआरच बघता-बघता दलितांचा कैवारी झाला. एमजीआरच्या चित्रपटांच्या यशात संवादांचा मोठा वाटा होता. याच उपकाराची परतफेड म्हणून एम. करुणानिधीला प्रमुखपद मिळवून देण्यात एमजीआरने प्रयत्न केले.

या दोघांची जोडी चांगलीच जमली होती; एक जण सुपरस्टार व दुसरा संवादलेखक. पांढरा शर्ट, पांढरी स्वच्छ लुंगी, डोळयावर काळा चष्मा व ओठावर कायमचे कोरलेले हास्य यांच्या जोरावर त्यांच्या पक्षाने सत्ता मिळवली. परंतु सत्तेत आल्यानंतर दोस्तीला ओहोटी लागली. 1972मध्ये एमजीआर यांनी डीएमके पक्षातून बाहेर पडून ऑल इंडिया अण्णा द्रविड मुनेत्र कळघम (एआयएडीएमके) या स्वतंत्र पक्षाची स्थापना केली. त्यामुळे मूळ डीएमके पक्षातील चित्रपटाचे ग्लॅमर बघताबघता नष्ट झाले.

'आमच्याच जमिनीवर किती दिवस तुम्ही आम्हाला मूर्ख ठरवणार आहात?' हे या नवीन पक्षाचे घोषवाक्य होते. पूर्ण तमिळनाडूतील त्यांच्या चित्रपटांचे फॅनक्लब्स त्यांच्या पक्षाची ऑफिसेस म्हणून कार्यरत झाले. 1977मध्ये या पक्षाच्या हातात सत्ता आली. 1977, 1980 व 1984च्या निवडणुका अण्णा-डीएमके पक्षाने जिंकल्या आणि एमजीआर यांनी मुख्यमंत्रीपदाची सूत्रे सतत 12 वर्षे – त्यांच्या मृत्यूपर्यंत – सांभाळली. त्यांनी पुढाकार घेऊन सुरू केलेली, शाळेतल्या मुला-मुलींसाठीची फुकट सकस आहार योजना यशस्वीरीत्या राबवली. श्रीमंतांना व उच्चवर्णीयांना अडचणीची ठरणारी ध्येयधोरणं व पोलिसी अतिरेक, या गोष्टी असूनसुद्धा त्यांनी स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वावर व चित्रपटात दाखवल्याप्रमाणे, औदार्याच्या काही तुरळक उदाहरणांच्या जोरावर पक्षप्रतिमा उंचावली. खेड्यापाड्यांतील

गोरगरीबांना ते अगदी जवळचे वाटू लागले. शेवटच्या निवडणुकीपर्यंत त्यांना लोकांनी निवडून दिले.

त्यांच्या सत्तेच्या काळात, एमजीआरच्या आग्रहामुळे एआयएडिएमके पक्षात जयललिता सामील झाली. खरे पाहता तिला राजकारणाचा तिटकारा होता. ती जन्माने ब्राह्मण असल्यामुळे या ब्राह्मणद्वेष्ट्या पक्षातील तिचा प्रवेश अनपेक्षित होता. परंतु तिच्याकडे उपजतच नेतृत्वगुण होते. तिचे सुंदर, मादक रूप; हजरजबाबी चातुर्य आणि हिंदी व इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व यामुळे पक्षातर्फे ती खासदार म्हणून निवडणूक जिंकली व दिल्लीमध्ये मिरवू लागली. एमजीआरच्या आतल्या गोटातील कार्यकर्ते अस्वस्थ होत होते. ती डोईजड होऊ नये म्हणून इतर कार्यकर्त्यांनी भरपूर प्रयत्नही केले.

24 डिसेंबर 1987 रोजी एमजीआरचा मृत्यू झाला, आणि त्याच दिवसापासून जयललिता तिची महत्त्वाकांक्षा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे व्यक्त करत आग्रहाने मांडू लागली. एमजीआरचा मृतदेह शोकाकुल जनतेसमोर अंत्यदर्शनासाठी ठेवलेला असताना सर्व कॅमेऱ्यांसमोर आपला चेहरा कायम दिसावा, या दृष्टीने ती एमजीआरच्या डोक्यापाशी ठाण मांडून बसली होती. एमजीआरची पत्नी, जानकी, हिचा विसर पडावा इतपत कॅमेरे जयललितावर रोखलेले होते. दोन दिवस हा तमाशा चालला होता. प्रेतयात्रेच्या वेळी जयललिता एमजीआरच्या कुटुंबियांसमवेत गाडीत बसण्याच्या प्रयत्नात होती. परंतु एमजीआरच्या नातेवाईकांनी तिला अक्षरशः ढकलून दिल्यामुळे तिचा नाईलाज झाला. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या सर्व घडामोडी टीव्ही कॅमेऱ्यासमोर घडत होत्या!

पुढील चार वर्षे ती पक्षातील व पक्षाबाहेरील विरोधकांचा सामना करत होती, संघर्ष करत होती. परंतु तिची महत्त्वाकांक्षा तसूभरही कमी झाली नाही. 1991 सालात शेवटी ती मुख्यमंत्रीपदी विराजमान झाली. चेन्नईच्या मरीना बीचवर एआयएडिएमके पक्षाचे फाटके–तुटके झेंडे बघायला मिळतात. तेथील मासेमारीवर जगणाऱ्या लोकांशी संवाद साधल्यास 'अम्मा'च्या औदार्याच्या

कथा ऐकायला मिळतील. त्सुनामीनंतर पुनर्वसनासाठी तिने केलेल्या प्रयत्नाबद्दल ते सर्व चिरऋणी आहेत. 'जेव्हा अम्मा जेलमध्ये गेली तेव्हा आम्ही सर्व अनाथ झालो. ती आमच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करणाऱ्या एका अथांग दर्यासारखी आहे,' एक उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया. समुद्राकाठी झोपडीत राहणाऱ्या या लोकांची तिच्यावर अफाट श्रद्धा आहे. 'तिने लाच घेतली व भरपूर माया जमवली हे नक्कीच चुकीचे आहे. परंतु आजकाल कोण लाच घेत नाही?' हा त्यांचा प्रतिप्रश्न. 'ती एक बाई आहे म्हणून तिला एवढा त्रास!', त्यातल्याच एका बाईची प्रतिक्रिया.

राजकारणातील प्रारंभीच्या काळात एमजीआरच्या चित्रपटकारकिर्दीमुळे पक्षावरील चित्रपटाचा पगडा दूर करण्याचे काम तिला प्रथम करावे लागले. चित्रपटतारका जेव्हा सार्वजनिक व्यवहारात वावरतात तेव्हा त्यांच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडविले जातात, बदनामी केली जाते; अफवांना ऊत येतो व राजकारणातून पळ काढण्यास दबाव आणला जातो. त्यामुळे तिला आपली चित्रपटातील प्रतिमा पुसायची होती. म्हणूनच ती जेव्हा पहिल्यांदा मुख्यमंत्री झाली तेव्हा अंग संपूर्णपणे झाकण्यासाठी साडीच्या आत चिलखतसदृश कपडे घालू लागली, आणि तिने मतदारांना ताई म्हणून संबोधण्यास सांगितले. दुसऱ्या टर्मच्या वेळी तिने अंगावर चिलखत घालण्याचे सोडून दिले. आता तिला मतदार 'अम्मा' म्हणून ओळखू लागले. ताईच्या ऐवजी 'अम्मा' हे संबोधन फिट बसले आणि मतदारांना एक आई मिळाली.

'अम्मा'ची सत्ता राबविण्याची पद्धत हुबेहूब एमजीआरसारखी आहे. लोकानुनय, एकाधिकारशाही आणि कशातही सहजपणे (व त्यातल्या त्यात कायद्याच्या कचाट्यात) न अडकण्याचं कसब, यामुळे ती अजूनही तग धरून आहे. तिच्या मुख्यमंत्रीपदाच्या पहिल्या टर्मच्या काळात तिच्या निर्णयाच्या विरोधात भाष्य करणाऱ्या एका अधिकाऱ्याच्या तोंडावर ॲसिडचा मारा केला गेला. जयललिता मात्र असे काही घडलेच नाही, यावर ठाम होती. 'तुम्ही माझ्याविरोधात काही भाष्य केल्यास तुमच्या सर्व भानगडी जाहीर करेन' अशी

धमकी देऊन तिने विरोधकांचे तोंड बंद केले आहे. तिला तुरुंगवासाची शिक्षा झाल्यानंतर मुख्यमंत्रीपदावर बसलेला तिचा 'चमचा' पन्नीरसेल्वन, ढसाढसा रडत होता. ती बसत असलेल्या खुर्चीवर तो शेवटपर्यंत बसला नाही. रामायणातील भरताप्रमाणे अम्माच्या पादुकांची पूजा तेवढी करायचे राहून गेले असेल! त्या वर्षीच्या अर्थसंकल्पाची कागदपत्रं ठेवलेल्या ब्रीफकेसवर अम्माच्या चेहऱ्याचा फोटो ठळकपणे दिसण्याची व्यवस्था त्याने केली होती. 'पुरुषांच्या वर्चस्वाला आव्हान देऊ शकणारी स्त्री' म्हणून कदाचित तमिळ स्त्रिया तिला मत देत असाव्यात, असा एक अंदाज वर्तविला जातो.

या सर्व गोष्टी वाचत असताना कदाचित तमिळनाडू हे एक मागासलेले, अराजकतेने ग्रासलेले राज्य आहे, असे वाटत असेल. परंतु तसे अजिबात नाही. Human Development Index च्या अनुसार तमिळनाडू आठव्या तर महाराष्ट्र सातव्या क्रमांकावर आहे. तमिळ भाषकांच्या द्रविड संस्कृतीचा इतिहास इ.स. पू 2000 सालापर्यंत जातो. येथील चोळ, चेर, पांड्य या राजघराण्यांनी इ.स. 600 पासून 1650पर्यंत तमिळ प्रदेशावर राज्य केले. आपल्या राज्याच्या सीमा व संस्कृती श्रीलंका, जावा, सुमात्रा इत्यादी देशांपर्यंत नेल्या. या राज्याची शिल्पकला, साहित्य, कर्नाटक संगीत जगभर प्रसिद्ध आहे. चांगल्यापैकी सत्ता राबवत असलेले एक उत्तम राज्य, अशी पावती देता येईल, इतपत येथील प्रशासनव्यवस्था चांगली आहे. अमर्त्य सेन यांच्या An Uncertain Glory या पुस्तकात (पा. क्र. 211 – 220) दिलेल्या आकडेवारीची महाराष्ट्राबरोबर तुलना केल्यास, तमिळनाडू हे मागासलेले राज्य नाही हे लक्षात येईल. माणशी सरासरी उत्पन्न, जन्म-मृत्यूचा दर, कुटुंबनियोजन, साक्षरता व शिक्षण, शाळेतील हजेरीपट, शाळेतील सोयीसुविधा, राज्यातील स्त्री–पुरुष प्रमाण, सार्वजनिक आरोग्य, बालकांचे आरोग्य, शौचालय, पिण्याचे पाणी, वीज, मोबाइल, दुचाकी, टीव्ही, निवडणुकीत जनतेचा सहभाग इत्यादी सर्व आघाड्यांवर तमिळनाडू महाराष्ट्राच्या बरोबरीने किंवा काही बाबतीत महाराष्ट्राच्या दोन पावलं पुढेच

आहे. या पुस्तकात तमिळनाडूची प्रशासकीय व्यवस्था, कल्याणकारी उपक्रम व सार्वजनिक सेवांचा लाभ तळागाळापर्यंत चांगल्या प्रकारे पोचवणारे राज्य, म्हणून उल्लेख केला आहे. आलटून पालटून सत्तेवर येणाऱ्या करुणानिधी वा अम्मा यांच्या कालखंडात विकासाची उपेक्षा झाली नाही. चेन्नई शहर 'डेट्रॉइट ऑफ इंडिया' या नावाने ओळखले जाते; कारण सर्वात जास्त कार्सचे उत्पादन तिथे होत आहे. राजकीय अस्तित्वासाठी जे काही करायला हवे, ते सर्व करण्यासाठीचा मुत्सद्दीपणा तिच्यात ठासून भरलेला आहे. मोडके-तोडके शिक्षण असूनसुद्धा प्रशासनातील बारकावे समजून घेणे, ध्येयधोरणांची काटेकोर अंमलबजावणी करणे, कायदे-नियम याबद्दलची इत्थंभूत माहिती व संदर्भ यांचा योग्य वापर करणे इत्यादींवर तिचे प्रभुत्व आहे.

परंतु मतदारांवर तिच्या व्यवस्थापनकौशल्यापेक्षा, ज्या प्रकारे ती प्रत्येक गोष्टीचं ब्रँडिंग करते याचाच प्रभाव जास्त आहे व मतदार त्याचेच कौतुक करतात. 2006च्या निवडणुकीत जयललिताचा कित्ता गिरविल्याप्रमाणे करुणानिधीने घरोघरी फुकट टीव्हीचे आमिष दाखवून निवडणूक जिंकली. वस्तू फुकट वाटण्याचे हे लोण अजूनही जिवंत आहे. 2011 साली अम्मा सत्तेवर आल्यानंतर साड्या, त्यानंतर सीलिंग/टेबल फॅन, तांदूळ, गाय/म्हैस, शेळी, मिक्सर्स, सायकल अशी रांगच लागली. यातील प्रत्येक वस्तूच्या पुढे 'अम्मा' हा ब्रँड ठळकपणे लावलेला आहे; अम्मा मीठ, अम्मा सिमेंट, अम्मा वॉटर फिल्टर इ. इ. काही वेळा ग्रामीण भागातील गरीब गर्भवती स्त्रियांना बाळंतिणीला लागणाऱ्या वस्तू देणे हा स्तुत्य उपक्रम असला, तरी ज्या प्रकारे सार्वजनिक पैसा उधळला जात आहे; त्याबद्दल तिच्या व इतर पक्षांतील कार्यकर्त्यांमध्ये नाराजी आहे व उघडपणे त्याची चर्चाही होत आहे. पुढच्या निवडणुकीत कदाचित घरोघरी रेफ्रिजरेटर वा एअर कंडीशनर देणार, असे आश्वासन ती देईलही. परंतु ग्रामीण भागात 24 तास वीजपुरवठा नसल्यामुळे साध्या लोखंडी कपाटावर तिला समाधान मानावे लागेल.

प्रत्येक कल्याणकारी उपक्रमाचे ब्रँडिंग फक्त अम्माच्या नावे होत असल्यामुळे तमिळ भाषकांची ती आई झाली आहे. 'जे काही चांगले घडत आहे ते तिच्यामुळे व तिच्या आग्रहाखातर' हा संदेश घरोघरी पोचविण्यात ती यशस्वी झालेली आहे. तिला शिक्षा झाली तेव्हासुद्धा अनेकांना तिच्या कृतीत काहीच चूक नव्हती, असेच वाटत होते. 66 कोटींची अफरातफर ही काही फार मोठी रक्कम नाही. (आणि न्यायालयानेही ते मान्य केले आहे.) तमिळनाडूत जे काही घडत असते; ते तद्दन फिल्मी असते, नाट्यमय असते, भावनात्मक असते. मिथकं व अफवांवर विश्वास ठेवून इथले राजकीय व्यवहार चालतात.

हुसेनी नावाचा शिक्षक कराटेपटू, शिल्पकार, तिरंदाज व चित्रपटांत काम करणारा नट आहे. स्वतःचे शिल्पकौशल्य वापरून त्याने जयललिताचा अर्धपुतळा बनविला व त्यासाठी त्याचे व त्याच्या विद्यार्थ्यांचे 11 लिटर रक्त वापरण्यात आले, असा त्याचा दावा होता. तरीसुद्धा 'मी इतरांप्रमाणे स्वतःला जाळून घेण्याइतका मूर्ख नाही. मी सुशिक्षित आहे. येथे करोडो स्त्री-पुरुष व मुलं अम्मावर प्रेम करतात. माझ्यापेक्षाही जास्त प्रेम करतात. परंतु या शिल्पमाध्यमातून मी माझे प्रेम व्यक्त करत आहे.', असे तो सांगत होता.

याचीच पुढची पायरी म्हणजे अम्मासाठी त्याला येशू क्रिस्ताप्रमाणे क्रूसावर खिळे मारून घ्यायचे आहे. त्याच्या विद्यार्थ्यांकडून तळहातावर व तळपायावर 6 इंची खिळे मारून घेण्याच्या तो तयारीत होता. क्रूसावर चढून त्याने एक लंबेचौडे भाषणही ठोकले. भाषणात अम्मा व फक्त अम्मा होते. जयललिताने त्याला असे काही करू नको, म्हणून नाराजी व्यक्त करणारे पत्र लिहिले. हुसेनीला त्या पत्रातील मजकुराचेही कौतुक वाटत होते. आता त्याने ते पत्र फोटोफ्रेममध्ये लावून ठेवलेले आहे. हाता-पायांवरील खिळ्याच्या खुणा बाळगून तो हिंडत फिरत आहे. अशा प्रकारच्या उद्रेकाचे विविध प्रकार अम्माच्या उदात्तीकरणास हातभार लावत असतात.

अम्माच्या एआयएडिएमके पक्षातील कुठल्याही व्यवहारात वैचारिकतेचा लवलेश नसतो; सर्व काही शारीरिक, भावनिक. त्याची सुरुवात चित्रपटातून होते व त्यातील एकमेकांचे संबंध, त्यातून मित्रत्व वा शत्रुत्व, त्यासाठीचा झगडा, मारामारी, दोषारोप, आदर-सत्कार या सर्व गोष्टी फिल्मी स्टाइलमध्ये सादर होतात. शारीरिक लगट असते. त्यांच्या या राजकीय नाट्याच्या पहिल्या अंकानंतरच्या पुढच्या अंकात सामान्य जनतेचा सहभाग असतो. एका प्रकारे रक्ताचे नाते त्यातून व्यक्त होत असते. जुन्या काळच्या चित्रपटातील खलनायक एम. आर. राधाने एकदा एमजीआरवर खरेखुरे पिस्तूल रोखून गोळी मारली. गोळी खांद्यापाशी चाटून गेल्यामुळे एमजीआरचा जीव वाचला. फिल्मी स्टाइलच्या सादरीकरणामुळे त्याचाही इव्हेंट करण्यात आला. एमजीआरला रक्त देण्यासाठी त्याचे चाहते मैलोन्मैल रांगेत उभे होते. एमजीआर सुखरूपपणे हॉस्पिटलमधून बाहेर पडल्यानंतर, त्यांनी बाहेर जमलेल्या त्यांच्या चाहत्यांना 'माझ्या रक्तबांधवांनो' अशी हाक मारली. एमजीआरने एआयएडिएमके पक्षाची स्थापना केल्यानंतर प्रत्येक कार्यकर्त्याला स्वतःच्या दंडावर पार्टीचा झेंडा गोंदवून घेण्याचे आदेश दिले. एमजीआरवरील दृढविश्वासाचे ते प्रतीक होते. हजारो कार्यकर्त्यांनी त्या प्रकारे गोंदवून घेतले. जयललिता मरीना बीचवर आंतरराज्य पाणी वाटपाच्या विरोधात 80 तास उपोषणाला बसली, तेव्हासुद्धा लाखो लोक तिच्याबरोबर उपोषणाला बसले. पक्षात खुट्ट काही झाले तरी स्वतःच्या अंगावर रॉकेल/पेट्रोल ओतून, पेटवून घ्यायला कार्यकर्ते तयार!

पक्षसदस्यांची खरोखरच एवढी भक्ती, एवढा गाढ विश्वास असू शकेल का; याबद्दल अनेकांच्या मनात शंका-कुशंका आहेत. राजकारणाच्या रंगमंचावरील अम्माच्या माकडचाळ्यांना खरोखरच एवढा मोठा उत्स्फूर्त प्रतिसाद कसा काय मिळू शकतो? खरे पाहता जयललिता असो वा करुणानिधी, येथील राजकीय नेत्यांसमोर दुसरा पर्याय नाही; हीच तर या राज्याची शोकांतिका आहे. त्यामुळे या दोघांपैकी कुणाची तरी हांजी-हांजी करण्याशिवाय गत्यंतरच

नाही. म्हणूनच या राज्याची सत्ता एकदा जयललिताकडे व नंतर करुणानिधीकडे, अशी आलटून पालटून जात असते. त्यांच्या प्रतिमा वेगळ्या असल्या तरी कार्यशैली सारखीच असते.

तरीही इथले लोक स्वतःला जाळून घेण्याच्या टोकाला का जातात, हे अजूनही न सुटलेले कोडे आहे. आत्मघातकी कृतीत कुठलेही पारंपरिक शहाणपण नाही; तरीसुद्धा हे घडत आहे. अण्णादुराईच्या मृत्यूनंतर, एमजीआरच्या अपघाताच्या वेळी व त्याच्या मृत्यूनंतर आणि अम्माच्या कारकिर्दीच्या काळात याचा प्रत्यय आला आहे. एका पुढाऱ्याच्या मते पक्षकार्यालयातूनच याला फूस मिळते आणि वरिष्ठ कार्यकर्तेच या दुर्घटना स्टेजवर आणणे मॅनेज करतात. यात उत्स्फूर्तता, भावनावेग, मान्यता असे काहीही नसते. आत्महत्येला प्रेरित करणे इतके सोपे नसते. हे पक्ष अशा प्रसंगी कुठल्याही थराला जाऊ शकतात. पैशाचा वापर, दमदाटी वा ब्लॅकमेल करण्यास हे पक्ष मागे-पुढे पाहणार नाहीत. आत्महत्या करून घेतलेल्या कुटुंबाला पुढील काही पिढ्या खाऊन-पिऊन आरामात सुखी राहण्याएवढे पैसे मिळत असल्यास कुणीही मरायला तयार होतील, हा कयास त्यामागे असेल. एवढेच नव्हे तर आत्महत्या केलेल्यांचे आकडेसुद्धा फुगवून सांगितलेले असतात. उद्रेकाच्या काळात कुणीही कुठल्याही कारणाने मेले तरी अम्मासाठी आत्महत्या करून मेला, या छापाच्या बातम्या प्रसृत केल्या जातात व त्याचबरोबर 'अम्माला फार वाईट वाटले' अशा प्रकारचे निवेदनही छापवून आणलेले असते.

सरकारी जाहिराती म्हणजे या नेत्यांचे एक कुरणच असते. अम्माच्या उदात्तीकरणाच्या गोष्टी अगदी रंगवून सांगितल्या जातात. एका जाहिरातीमध्ये एक जख्ख म्हातारी 'पाऊस नाही, पाणी नाही' म्हणून हळहळत असताना दुसरी एक (फॅशनेबल) तरुणी 'काळजी नको करू. अम्माने लाखो झाडं लावलेली आहेत; आता लवकरच पाऊस येईल' असे सांगते. शेवटी

एमजीआरच्या चित्रपटातील 'उद्याचा दिवस आमचा' हे गाणे म्हणत माहितीपटाची सांगता होते.

चेन्नईच्या एका पोलीस निरीक्षकाची तीन बोटं कापलेली दिसत होती. कारण विचारल्यानंतर, अम्माची जेलमधून सुटका होण्यासाठी देवीपुढे बोट कापून घेण्याचा नवस, असे त्याने सांगितले.

"ही गोष्ट अम्माला कळली का?"

"हो, कळली."

"तिने काय केले?"

"मला नोकरीतून काढून टाकले. तरीसुद्धा तिने माझ्या हॉस्पिटलचा पूर्ण खर्च परत दिल्यामुळे मी तिचा ऋणी आहे."

एका आडगावातील खेड्याला अम्मा भेट देणार होती. काही कारणामुळे ती वेळेवर पोचू शकली नाही. हजारोंचा जमाव अस्वस्थ झाला. घोषणा–प्रतिघोषणांना ऊत आला. लोक पांगतील की काय वा वाटेत मोडतोड करतील की काय, अशी भीती स्थानिक नेत्याला वाटू लागली. त्यांनी त्यावेळी एक शक्कल लढवली. स्पीकरवरून जयललिताच्या एका जुन्या चित्रपटातील गाणे ऐकवले. जमाव शांत झाला व सर्वजण अम्माची वाट पाहू लागले.

महाराष्ट्रातसुद्धा असे अनेक स्वयंघोषित बाबा, दादा, आबा, ताई, माई आहेत. परंतु त्यांपैकी एकही अम्माच्या जवळपासही जाऊ शकत नाही. कारण हे आबा, दादा, बाबा फक्त आपली व आपल्या जातभाईंची सोय पाहतात व (अवैध मार्गाने) कमावलेली संपत्ती फक्त आपल्या कुटुंबियांच्या सुखसोयीसाठी वापरतात. त्यामुळे अम्मासारखी व्होट बँक तयार करण्यास ते कमी पडतात.

अशी आहे ही तमिळनाडूची अम्मा व अम्माचा हा तमिळनाडू!



ॲटोमॅटिक पोलीसींग

पुणे – मुंबईसारख्या शहरात आजकाल शेकडोंनी सीसीटिव्ही बसवलेले आपल्या लक्षात आले असेल. हे लोण या मोठ्या शहरापुरतेच मर्यादित नसून पुढील काही वर्षात महाराष्ट्राच्या काना -कोपऱ्यात सीसीटिव्हीचे जाळे पसरलेले दिसेल. सीसीटिव्हीचा मुख्य उद्देश दहशतवादाच्या विरोधात कारवाई असला तरी दहशतवादाची टांगती तलवार नसतानासुद्धा सीसीटिव्ही यंत्रणा इतर प्रगत देशात कित्येक वर्षे होती हे विसरता येत नाही. आपले मुख्यमंत्री तर सीसीटिव्ही यंत्रणा कार्यान्वित झाल्यानंतर महाराष्ट्रातील गुन्हेगारीचे प्रमाण अर्ध्यावर येईल अशी आशा बाळगून आहेत. आणि 50 टक्के पोलीसांना घरी पाठवायचे मनसुबे रचत आहेत. या संदर्भात विकसित देशांचा काय अनुभव आहे हे पाहणे योग्य ठरेल.

मारिया ग्रास या महिलेला कार-ड्रायव्हिंगच्या वेळी काहीही चूक नसतानासुद्धा, पोलीसानी हायवेवर अडवले. मारियाच्या युक्तिवादाला आणि विनंतीला अव्हेरून तिचे लायसेन्स जप्त करून पोलीस स्टेशनवर येण्यास सांगून गेले. पोलीसांना तशी ऑर्डरच होती. मारियाच्या चेहऱ्यापट्टीशी साम्य असलेले वेगवेगळया नावाचे दोन ड्रायव्हिंग लायसेन्सेस तेथील संगणक यंत्रणेला सापडलेले होते आणि ट्रॅफिकच्या संगणक यंत्रणेने मारियाचा ठाव ठिकाणा पोलीसांना दिला होता. त्याचा लेखी ऑर्डरच पोलीसांच्या हातात होता. मारिया नंतरचे 2-3 आठवडे पोलीस स्टेशन, वकीलांचे चेंबर व कोर्ट असे चकरा मारत होती.

त्या शहराची सीसीटिव्ही यंत्रणा ड्राइव्ह करणारे चेहरे आणि ड्रायव्हिंग लायसेन्सेसवरील फोटोंची तुलना मोठ्या संख्येने व कमी वेळात अगदी रूटीन पद्धतीने करत असे. तसे करत असताना मारियाच्या चेहरा पट्टीशी जुळणारे दोन ड्रायव्हिंग लायसेन्सेस संगणकाला मिळाल्यामुळे मारियाचे लायसेन्स जप्त झाले होते. Facial Recognition Software and Intelligent Computerized Analysis हे अल्गॉरिदम त्या शहरातील ड्रायव्हिंगच्या

गुन्ह्यांचे नियंत्रण करत होती. व पोलीसांना ऑर्डर देत होती. मारियाच्या प्रकरणात संगणकाची चूक होती, हे लक्षात यायला बराच वेळ गेला. व मारियाला विनाकारण मनस्ताप भोगावा लागला.

मुळात आताच्या कुठल्याही दैनंदिन व्यवहारात तंत्रज्ञान – त्यातही विशेष करून संगणक तंत्रज्ञान – कधीच चूक करणार नाही हे आपल्या डोक्यात पक्के बसले आहे. नेहमीपेक्षा जास्त मोबाइल बिल आलेले असल्यास चूक कंपनीची नसून ग्राहकाचीच आहे असे ठासून सांगितले जात असते. कारण आमचे अल्गॉरिदम अचूक आहे, टेस्टेड आहे, फूलप्रूफ आहे असेच कंपनीच्या मॅनेजमेंटला वाटत असते. इलेक्ट्रिसिटीचे, टेलिफोनचे अवाच्या सवा बिल आले तरी अगोदर बिल भरा, नंतर ते कसे झाले याचा तपास करू व रिफंड देऊ ही प्रवृत्ती बळावलेली आहे व त्यामुळे ग्राहक हतबल होतो. आता गुन्हेगारीचे नियंत्रण करणाऱ्या अल्गॉरिदमची भर यात पडलेली आहे.

काही वर्षापासून कायदा व सुव्यवस्थेची जबाबदारी माणूस केंद्रित न करता, सर्वव्यापी व सर्वांतर्यामी अल्गॉरिदमवर केंद्रित केली जात आहे. माणसांचा हस्तक्षेप अजिबात नको ही वृत्ती बळावत आहे. माणसांनी फक्त संगणकाचे आर्डर्स पाळायचे एवढेच काम करायचे आहे. त्यामुळे माणूस उपरा होत आहे. सेन्सार्स, हायस्पीड कॅमेरे, स्पीड गन्स, ब्रेथ ऍनलायझर्स, प्रचंड क्षमतेचे संगणक आणि त्यांच्या जोडीला अल्गॉरिदम आणि संगणक प्रणाली इत्यादीमुळे शहरात होणाऱ्या लहान मोठ्या गुन्ह्यांचा शोध अजिबात वेळ न दडविता व गुन्हेगाराला पळून जाण्याची संधी न देता लावता येईल असा विश्वास व्यक्त केला जात आहे. सेन्सार्स व सीसीटिव्ही यंत्रणा सक्षम असल्यास कुठल्याही प्रकारचा गुन्हेगार असो – भुरट्या चोरापासून सामूहिक बलात्कार करणाऱ्या नराधमापर्यंत –अल्गॉरिदमच्या जाळ्यात नक्कीच सापडणार याची खात्री आयटी तज्ञ देत आहेत. अशा अल्गॉरिदमचे पुरस्कर्ते कायदा व सुव्यवस्थेसाठी लागणाऱ्या खर्चात कपात, गुन्ह्याच्या शोधात लागणाऱ्या कालावधीत बचत, व खात्रीशीरपुराव्यासकट गुन्हेगारांना पकडल्यामुळे शिक्षा होण्याच्या संख्येत

वाढ, असे एक सुंदर चित्र रंगवत आहेत. परंतु मानवाधिकाराच्या संदर्भात कार्य करणाऱ्यांना मात्र येथे काही तरी चुकत आहे असे वाटत आहे. कारण अल्गॉरिदम नियंत्रित जगामध्ये आपली यापुढची वाटचाल होणार की काय या कल्पनेने ते त्रस्त आहेत. हे अल्गॉरिदम पिढ्या न पिढ्या रूढ असलेल्या मानवी संवेदनांना बाजूला सारून जगरहाटीचे नियंत्रण करू लागल्यास पूर्ण समाजाला नेहमीच्या वर्तन - व्यवहारांचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे की काय असे वाटत आहे.

आताच्या संगणकीकरणात जास्त sophistications आलेले असले तरी याची सुरुवात 8-10 वर्षांपूर्वी झालेली आहे. पहिल्यांदा अशा प्रकारच्या अल्गॉरिदमचा वापर लहानश्या शहरातील वाहतूक नियंत्रणासाठी केला गेला. वाहतूक नियंत्रणासाठीच्या दिव्यांची वाहनावरील नंबर प्लेटशी सेन्सारद्वारे जोडल्यामुळे ट्रॅफिक सिग्नल्सचे नियम मोडून जाणाऱ्या गाड्यांच्या नंबर्सचे संकलन संगणक काही क्षणात करू लागले. यावरून चोरलेल्या वाहनांना शोधणे सुलभ झाले. सीसीटिव्ही कॅमेरांच्या feedback वरून माणूस नियंत्रित प्रक्रिया यंत्रणा असूनसुद्धा मार्गिकेवरील अंदाधुंद ड्रायव्हिंगचे नियंत्रण करणे शक्य झाले. या प्रक्रिया यंत्रणेला इंटरनेट व मोबाइल्सची जोड दिल्यामुळे वाहतुकीचे नियम मोडणाऱ्यांना पकडून दंड करणे सुलभ झाले. सर्व वाहनांचे रजिस्ट्रेशन data संगणक प्रक्रिया यंत्रणेला उपलब्ध झाल्यामुळे देशभरातील वाहनांवर पाळत ठेवणे शक्य होऊ लागले. तस्करी करणाऱ्या टोळयांचे गैरव्यवहार उजेडात येऊ लागले. अवैध व्यवहारात गुंतलेल्या गुंडांना पकडणे शक्य झाले.

अलीकडील अल्गॉरिदममध्ये भरपूर सुधारणा झालेल्या आहेत. कॅमेरा लेन्समागील data वापरता येत असल्यामुळे अल्गॉरिदमची कार्यक्षमता वाढली. काही अद्यावत स्पीड कॅमेरा शहरात प्रवेश करणाऱ्या नवीन वाहनांचा मागोवा घेऊ शकतात. वेगमर्यादा ओलांडल्यानंतरही ड्रायव्हिंग करणारे यापूर्वी दंड भरायच्या आतच निसटून जात होते. परंतु आता ते शक्य होईनासे झाले

आहे. वैशिष्ट्यपूर्ण अल्गॉरिदममुळे वाहतुकीचे नियम मोडणाऱ्यांना ताबडतोब दंड भरावे लागत आहे. अल्प कालावधीतच एकाच प्रकारच्या गुन्ह्यासाठी 4-5 वेळा दंड भरलेले आढळल्यास लायसेन्स जप्त होऊ शकते.

सीसीटिव्ही कॅमेरे, सेन्सार्स, संगणक प्रणाली इ.इ व त्यावरील प्रक्रिया यंत्रणा अत्यंत कार्यक्षम झालेले आहेत. मानवी हस्तक्षेपाशिवाय ही साधनं व यंत्रणा 24/7 कार्यरत असतात. रूटिनच्या बाहेरील छोट्यातल्या छोटीशी घटनासुद्धा यंत्रणेच्या नजरेतून सुटत नाही. काही वेगळे घडत असल्यास मानवी यंत्रणेला सावध करते, इशारा देते. देखभाल व्यतिरिक्त माणसांचा संबंध येत नसलेली ही यंत्रणा अक्षरशः हजारो गुन्ह्यांचा व गुन्हेगारांचा तपास करून आवश्यक पुरावा उपलब्ध करून देऊ शकते. यंत्रणेतील चुकांचे प्रमाण शून्यावर आहे. एखाद्या ड्रायव्हरने वाहतुकीचे नियम मोडल्यास त्या गाडीचा नंबर संबंधित यंत्रणेकडून मध्यवर्ती यंत्रणेकडे त्वरित पाठवले जाते. मध्यवर्ती यंत्रणा काही क्षणातच गाडीच्या मालकाचा पत्ता शोधून रेकॉर्ड तयार करते. नंतर त्या मालकाचा मोबाइल नंबर शोधून गुन्ह्याचा प्रकार व दंडाची रक्कम कळवते. व ही रक्कम तासाभरात न भरल्यास जवळच्या पोलीस स्टेशनला वा बीटवरील अधिकाऱ्याला कळवून गाडी जप्त केली जाईल अशी दम भरते. मालक घाबरून इंटरनेटद्वारे दंड भरतो. व कारजप्तीची आपत्ती टाळतो. यात कुठेही संशयास्पद वा शंका नसल्यास मानवी हस्तक्षेपाची गरज भासत नाही. सर्व काही आटोमॅटिक...

खरे पाहता यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीही नाही. आपल्या येथे कुकिंग गॅसच्या सबसिडीचे पैसे अशाच प्रकारे बिनाबोभाट ग्राहकाच्या बँकेत जमा होत असतात. गॅस सिलिंडरची पावती फाडल्या फाडल्या पावतीवरील ग्राहकाच्या आधार कार्डचा नंबर केंद्रीय प्रक्रिया युनिटकडे जातो. ती युनिट सबसिडीचे पैसे आधार कार्डची नोंदणी झालेल्या बँकेच्या मध्यवर्ती ऑफिसकडे पाठवते. मध्यवर्ती ऑफीस आधारकार्ड नंबरच्या आधारे ग्राहकाच्या बँकेच्या शाखेतील खात्यात पैसे जमा करते व ग्राहकाच्या नोंद

झालेल्या मोबाइलवर मेसेज पाठवते. गॅस सिलिंडर घरी पोचायच्या आत खात्यात पैसे जमा झालेले असतात. या साखळीत पावती फाडणाऱ्या गॅस एजन्सीतील व्यक्ती अतिरिक्त माणसाचा संबंध येत नाही. सर्व काही स्वयंचलित होत असते. रोज लाखो करोडो सिलिंडर्सचा व्यवहार होत असावा. तरीसुद्धा कुठलाही गाजावाजा न होता बिनबोभाट व्यवहार होतात, हे सांगूनही खरे वाटणार नाही. हे सर्व अल्गॉरिदमची करामत आहे. हेच व्यवहार माणसांच्या द्वारे राबवण्याचा प्रयत्न केल्यास लाखो करोडो मानवी तास खर्ची पडले असते. मोठ्या प्रमाणात चुका झाल्या असत्या. व सबसिडी ग्राहकापर्यंत पोचण्यास वर्षानुवर्षे वाट पहावी लागली असती.

अशा प्रकारचे अल्गॉरिदम यानंतरच्या कायदा-सुव्यवस्थेसाठी वापरल्यास बिघडले कुठे असे वाटण्याची शक्यता आहे. मुळात संगणक यंत्रणेची व्याप्ती वाढत आहे व कार्यक्षमतेतही भर पडत आहे. NC, CNC मशीन्स, low end robot यांचा उत्पादनात सर्रासपणे वापर होत आहे. गुणवत्ता राखण्यासाठी संगणकावरील dependency वाढत आहे. त्यामुळे कायदा-सुव्यवस्थेच्या क्षेत्रात अल्गॉरिदम नियंत्रित व्यवस्था आणल्यास गुन्हेगारीचा दर कमी होत जाईल असा विश्वास वाटत आहे. परंतु यासाठीच्या अल्गॉरिदम्समध्ये मानवी वर्तनाच्या स्वरूपाचा अंदाज घेऊन निर्णय प्रक्रिया राबवावी लागणार आहे. काही कार पार्किंग्समध्ये अशा प्रकारच्या अल्गॉरिदम्सची चाचणी घेतली जात आहे. तुम्ही जर आजूबाजूला न बघता थेट कारच्या जवळ गेल्यास तुम्ही कारचे मालक/चालक आहात हे यंत्रणेला कळते. परंतु सीसीटिव्ही कॅमेरेला तुम्ही लपून छपून चोरपावलांनी कारकडे येत असल्यास, तुमची हालचाल संशयास्पद आहे असे वाटत असल्यास, यात काहीतरी काळेबेरे आहे असे यंत्रणेला कळते. त्वरित सुरक्षा यंत्रणेला सावध केले जाते. आजकालचे अल्गॉरिदम्स जमावात असलेल्या चेहऱ्यांचा वा संशयास्पद वस्तू बाळगणाऱ्या व्यक्तींचा शोध काही क्षणात घेऊ शकतात व संबंधित अधिकाऱ्यांना धोक्याची सूचना देऊ शकतात.

या पूर्वीच्या सुरक्षा यंत्रणेत काही मर्यादा होत्या. विशिष्ट क्षेत्रात जास्तीत जास्त 8-10 सीसीटिव्ही बसवून त्यांचे monitoring संगणकासमोर बसलेली व्यक्ती एका ठिकाणी बसून करत असे. आपल्या देशात अजूनही हीच पद्धत रूढ आहे. 20-30 मिनिटात त्याचे लक्ष दुसरीकडे जाते व कॅमेरावरची नजर ढिली पडू लागते. त्यामुळे सुरक्षा यंत्रणेच्या विश्वासार्हतेला तडा बसतो. IBM कंपनीने विकसित केलेले अल्गॉरिदम्स या अकार्यक्षम माणसाची जागा घेत असून 15-20 सीसीटिव्ही कॅमेरेवर दिवसाचे 24 तास व आठवड्यातील सातही दिवस पाळत ठेऊ शकतात. व काही विपरीत घडत असल्यास सुरक्षा यंत्रणेला सावध करू शकतात.

IBMचे PredPol (Predicting Policing) हे अल्गॉरिदम गुन्हेगारांचे जुने रेकॉर्ड्स, आताची त्यांची मानसिक स्थिती, ते रहात असलेल्या ठिकाणचा हवामानाचा अंदाज व इतर काही inputs च्या सहाय्याने गुन्हा नेमके कुठे घडू शकेल याचा अंदाज करू शकते. त्यामुळे पोलीस यंत्रणा त्या हद्दीच्या जवळ पास जास्त कुमक पाठवून सज्ज राहू शकते. जसजसे inputsची संख्या, त्यांची विश्वासार्हता आणि त्याच्यांत बदल होत असल्यास त्याचे स्वरूप यांच्यात वाढ होत जाते तसतसे हे अल्गॉरिदम्स smart होत जातील, असे IBM कंपनीला वाटते. त्याची पुढची पायरी म्हणजे केवळ एका विशिष्ट प्रकारच्या गुन्ह्यासाठी यांचा वापर न करता वेगवेगळ्या गुन्ह्यांचे प्रकार व त्यांच्या शोधाची व्याप्ती वाढवण्याचा कंपनीचा मानस आहे.

अमेरिका, जर्मनीसारख्या अतीविकसित राष्ट्रात दहशतवादाच्या विरोधात युद्ध या सबबीखाली लाखो-करोडो डॉलर्स खर्च होत असून यातील बहुतांश पैसा अशा प्रकारच्या स्मार्ट अल्गॉरिदम्स विकसित करण्यासाठी होत आहेत. अमेरिकेच्या NSA (National Security Agency) च्या PRISM या प्रकल्पांतर्गत माणस वापरत असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक्स सुविधांच्यावर पाळत ठेवण्यासाठी अल्गॉरिदम विकसित होत आहे. हा अल्गॉरिदम संपूर्ण जगातील मोबाइल-टेलिफोन-इंटरनेट चॅटिंग इत्यादी संवाद माध्यमावरील संभाषणांचा

data एकत्र करू शकततो आणि filtering करून संशयास्पद संवादांचा मागोवा घेऊ शकतो. एका तज्ञाच्या मते 4-5 कॉल्सच्या संवादावरून संवाद करणारे गुन्ह्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहेत की नाही हे कळू शकते. रोज अब्जावधी कॉल्स जगभर नोंदविले जात असतील. आणि हा अल्गॉरिदम या सर्व कॉल्समधून नेमकी हवी ती माहिती घेऊन गुन्हेगारावर पाळत ठेऊ शकतो.

अनेकांना या प्रकारच्या तंत्रज्ञानामुळे गुन्हेगारी, दहशतवादी हल्ले कमी होत असल्यास त्याचे स्वागत करावे आणि जगाचे भले होत असल्यास त्यात आडकाठी घालू नये असे वाटत असेल. परंतु काहींना या अतीप्रगत तंत्रज्ञानाची भीती वाटत आहे. सैद्धांतिकरित्या वा कागदावर सर्व काही योग्य आहे असे वाटत असले तरी प्रत्यक्ष कार्यवाहीच्या वेळी अडचणीचा डोंगर उभा राहतो. कागदावरील योजनेप्रमाणे आपल्या देशात शंभर स्मार्ट सिटीज प्रत्यक्षात अवतरल्यास सगळे व्यवहार ऑन लाईन होतील व सर्वव्यापी सेन्सार्स व ट्रॅकिंग डिव्हाइसमुळे आणि त्यांच्यातील अल्गॉरिदममुळे कुठल्याही क्षुल्लक कारणासाठी आपल्याला शिक्षा होण्याची वा दंड भरण्याची शक्यता वाढेल. Zero tolerance संकल्पनेमुळे त्यात कुठलिही दयामाया नाही. कारण करविता बोलविता धनी कुठे तरी दूरवरील अज्ञात ठिकाणी असतो. व स्थानिक यंत्रणेला आज्ञा पाळण्याव्यतिरिक्त इतर कुठलेही निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. या शक्यता गंभीर परिणाम करणारे असतील असे तज्ञांचे मत आहे.

रस्ते, इमारती, वाहनं, यामधील आणि वैयक्तिकरित्या बाळगत असलेली इलेक्ट्रॉनिक साधनं, त्यांचे पासवर्ड, त्यांचे इलेक्ट्रॉनिक ठसे इत्यादीमुळे कायदा – सुव्यवस्थेच्या अंमलबजावणीच्यासाठी अथॉरिटी कुठल्याही थराला जावू शकते याचा कटु अनुभव अतीविकसित देशातील नागरिक आताच घेत आहेत. कार चालवत असताना 4-5 किलोमीटर्स अंतरासाठी केलेले ओव्हरस्पीडींग, गाडीच्या वायपर्सची विनाकारण केलेली हालचाल, गंमत म्हणून निर्मनुष्य ठिकाणी वाजवलेले हॉर्न्स, रस्त्याच्या कडेला 5 मिनिटासाठी

(नियम पाळून) कार पार्क करून घेतलेली विश्रांती, या सर्व गोष्टींची गुन्हा म्हणून नोंद होईल व काही मिनिटात नसले तरी काही तासात तुमचे ड्रायव्हिंग लायसेन्स वा तुमची कार जप्त केली जाईल किंवा तुम्हाला स्टेशनमध्ये कोंडून ठेवले जाईल. ड्रंकन ड्रायव्हिंगच्या गुन्ह्यासाठी तुम्हाला पकडल्यास तुम्ही कुठल्या पबमध्ये किती वेळ बसला होता, तुमचे बिल किती झाले, किंवा कुठल्या दुकानातून किती बाटल्या तुम्ही विकत घेतल्या, केव्हा, कुठे पार्टी करत होता इत्यादी सर्व तपशील तुमच्या विरोधात पुरावा म्हणून सादर केले जाईल. ही सर्व माहिती संगणकावरील एका क्लिकद्वारे मिळू शकेल.

ऑटोमॅटिक पोलीसींगचे पुरस्कर्ते मात्र तुम्ही नियमभंग करत नसल्यास कशाची भीती म्हणून प्रतीप्रश्न करत आहेत. एक मात्र खरे की या सर्व अल्गॉरिदम्सचे कोडिंग माणसानीच केलेले आहेत. कितीही कटाक्षाने, काळजीपूर्वक, वेगवेगळया परिस्थितींची कल्पना करून, मानवी गुणदोषांचे तारतम्य बाळगून कोडींग केलेले असले तरी कुठे ना कुठे तरी, अल्पशी का होईना, चूक राहतेच व ती चूक निस्तरता निस्तरता दम निघतो. कुठलेही कोडिंग bug-free नसते. मारिया ग्रासच्या उदाहरणात यंत्रणेचीच चूक होती. अजून एका केसमध्ये संगणकाने पाठवलेल्या नोटीशीतील व्यक्तीने दंड न भरल्यामुळे सीसीटिव्ही कॅमेराने त्याचा शोध घेत अथॉरिटीला कडक शिक्षा देण्यास भाग पाडले. परंतु संगणकाकडे चुकीच्या पत्त्याची नोंद झाली होती हे मान्य करण्यास कित्येक दिवस लागले. Inputsच्या चुकीमुळे अटक केलेल्यात कित्येक प्रतिष्ठित व्यक्ती व तान्ही मुलंसुद्धा आहेत.

याच कारणासाठी संबंधित स्थानिक अधिकाऱ्यांना पोलीसींगमध्ये हस्तक्षेप करण्याची मुभा असावी असे राहून राहून वाटते. The computer should be slave, not a master. काही किरकोळ चुकीमुळे वाहतूक नियम मोडल्यास वा कुठेतरी नियमभंग झाल्यास थोडे फार दंड भरण्याची तयारी प्रत्येकाची असते. परंतु संगणकाची ऑर्डर आहे म्हणून एखाद्याला तुरुंगात कोंडून ठेवणे कधीच सहन केले जाणार नाही. दक्षिण आफ्रिकेत सुट्टीच्या काळात सहलीला

गेलेल्या एका अमेरिकन प्रवाश्याला तीन आठवडे जेलमध्ये कोंडून ठेवले होते. कारण त्याच्या पासपोर्टवरील मजकूर इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणेने तपासल्यानंतर एका आंतरराष्ट्रीय कुख्यात गुन्हेगाराशी जुळत होते, हे लक्षात आले. व अमेरिकन वकिलातीच्या ऑर्डरप्रमाणे स्थानिक पोलीसानी त्याला अटक केली होती. खरे पाहता cross wire data transmission मुळे ही चूक झाली होती. या चुकीमुळे त्या माणसाला झालेली शारीरिक इजा व मानसिक मनस्तापाची भरपाई कशी होणार याचा विचारच अल्गॉरिदम करू शकणार नाही.

हे फक्त अल्गॉरिदमची चूक म्हणून दुर्लक्ष करण्याची बाब नाही. येथे अल्गॉरिदमचे स्वरूप, त्याच्याकडून केलेल्या अपेक्षा व अपेक्षापूर्तीसाठी दिलेल्या सवलती इत्यादींचीही चर्चा होणे अपेक्षित आहे

कारण अल्गॉरिदमच्या निर्णयप्रक्रियेचा शोध घेणे अत्यंत जिकिरीचे ठरते व हे निर्णय मानवी मूलभूत हक्कांना मानत नाहीत. लोकशाहीमध्ये प्रत्येकाला आपल्यावर कुठल्या कारणासाठी गुन्हा नोंदवला जात आहे, वा प्रतिबंध केला जात आहे वा तपास केला जात आहे हे जाणवून घेण्याचा हक्क आहे. केवळ काही तरी जुजबी कारणं देऊन मानवी स्वातंत्र्यावर हल्ला करणे बेकायदा ठरते. परंतु एक तर अल्गॉरिदमची कार्यपद्धती व विश्लेषण करण्याची रीत व त्यातून घेतलेले निर्णय याची कल्पनाच Law Enforcing Authorityला नसते किंवा निर्णय प्रक्रियेचे स्रोत कुठले आहेत हे share करण्याची इच्छा नसते. यात कुठलीही पारदर्शकता नसल्यामुळे अल्गॉरिदम व/वा अथॉरिटीची दादागिरी सहन करावी लागते.

देशाच्या सुरक्षिततेला धोका आहे यासाठी काही गोष्टींची जाहीर वाच्यता न करता गुन्हा घडू नये यासाठी निर्णय प्रक्रिया राबवली जात असल्यास ती क्षम्य ठरेल. आजकाल पोलीस यंत्रणा संगणकाद्वारे संख्याशास्त्रीय अंदाज वापरून कुठे जास्त पोलीस कुमक पाठवावी, कुठे पाठवू नये कुठे दंगल होण्याची शक्यता आहे, इत्यादी प्रकारची माहिती गोळा करत असते. येथेसुद्धा कारणं जाहीर करून जनसामान्यांना विश्वासात घेणे गरजेचे आहे. परंतु तसे

होताना दिसत नाही. अपारदर्शक अल्गॉरिदमने निर्णय दिलेला आहे, व त्याचे तंतोतंत पालन करायलाच हवे या मानसिकतेमुळे तथाकथित अपराध्याला बचावाची कुठलीही संधी न देता दंड व शिक्षा करणे कुठल्या कायद्यात बसते?

मुळात आपले गुन्हेगारीच्या संबंधातील कायदे व नियम तंतोतंत अंमलबजावणीसाठी (perfect enforcement) - तेही आठवड्याचे सातही दिवस व दिवसाचे 24 तास – कधीच केलेल्या नव्हत्या. गेली अनेक शतकं माणूसकेंद्री पोलीस यंत्रणा व न्यायव्यवस्था समाजातील गुन्हेगारीचे नियंत्रण करत आहे आणि त्यात वावगे असे काहीही नव्हते. हा समाज पोलीस व न्याय यंत्रणेची विवेकबुद्धी व गुन्हेगाराची पश्चात्ताप बुद्धी यावर विसंबून आहे. काही वेळा मानवी निर्णय उत्स्फूर्ततेतून घेतले असतीलही. त्यामुळे योग्य न्याय मिळाला नाही अशी तुरळक उदाहरणं इतिहासात सापडतील. परंतु त्यांच्याकडे अपवाद म्हणून बघावयास हरकत नसावी. कारण उपलब्ध पुराव्यावरून निर्णय घेत असल्यामुळे भविष्यात कधीतरी तो पुरावाच चुकीचा ठरल्यास काय करावे हे समजण्याइतका शहाणपणा या मानवकेंद्रित यंत्रणेत नव्हता व नाही. या उलट एखादा गाडीचालक वेगमिती ओलांडून ड्राइव्ह करताना झालेल्या अपघातामुळे जखमी अवस्थेत हॉस्पिटलच्या दारात उभा असल्यास ही binary automatic policing यंत्रणा उपचार करू न देता त्याला पकडून जेलमध्ये टाकण्यास मागे पुढे पाहणार नाही. कारण येथे सर्व काही अल्गॉरिदमच्या हातात सोपवलेले असते व त्याच्या विरोधात निर्णय घेणे व्यवस्थेला परवडणार नाही.

तारतम्याचे भान असलेल्या व मानवी हस्तक्षेपाची सोय असलेल्या यंत्रणेत कुठल्या गुन्ह्याच्या तपासाला अग्रक्रम द्यावे व कुठल्या गुन्ह्याची चौकशी नंतर केली तरी चालेल हे निर्णय अपेक्षित असते. मोबाइलच्या चोरीपेक्षा हॉस्पिटलमधील वैद्यकीय साधनाच्या चोरीला जास्त महत्व देणे गरजेचे असते. अशा प्रकारचे निर्णय घेण्याची क्षमता अल्गॉरिदममध्ये येण्यासाठी दीर्घ काळ

प्रतीक्षा करावी लागेल, असे या क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे मत आहे. या प्रकारचे कोडींग इतके सुलभ नाही.

संवेदनाविहीन अल्गॉरिदम यंत्रणा किरकोळ गुन्ह्यांचा डोंगरच न्यायालया-समोर उभा करेल. यातील प्रत्येक गुन्ह्यासाठी न्याययंत्रणेची गरजही नसेल. फक्त समज देवून सुटका करणे शक्यही असेल. परंतु अल्गॉरिदमच्या दबावामुळे खटले न्यायप्रविष्ट होत असल्यास न्याययंत्रणेचा वेळ व श्रम वाया जातील. निरपराधी अपील करत जातील, वरच्या कोर्टात जातील व अशा प्रकारे न्याय मिळण्यास विलंब होत जाईल. मुळात येथे वापरात असलेल्या तंत्रज्ञानालाच आव्हान दिले जाईल. स्पीड गन काम करत नव्हते, सीसीटीव्ही कॅमेराचा अँगल चुकीचा होता असे काही तरी arguments करून सुटका करून घेण्याच्या प्रवृत्तीत लक्षणीय प्रमाणात वाढ होईल. एखाद्या शहरात वेगमर्यादा ओलांडल्याबद्दल गुन्हा नोंदवलेले असल्यास आपण त्या वेळी भलत्याच शहरात होतो याच्या पुराव्यासाठी GPS locationचा पुरावा दिल्यास यंत्रणेची विश्वासार्हता धोक्यात येऊ शकते.

कदाचित हे सर्व बारकावे समजून घेवून त्याप्रमाणे कोडींग करण्यास वेळ लागेल. दैनंदिन व्यवहारातून शिकून घ्यावे लागेल. आताच्या अल्गॉरिदम्सना सर्व माणसं म्हणजे हाडाचे सांगाडे व सर्व गुन्हे म्हणजे फाशी शिक्षेच्या लायकीचे असे वाटत असेल. त्यात कुठलीही विवेकबुद्धीचा अंतर्भाव केलेला नसावा. त्यामुळे हे सर्व दोष दूर करून एक आदर्श यंत्रणा उभी करण्यासाठी ऑटोमॅटिक पोलीसींगला अजून फार मोठा टप्पा गाठावयाचा आहे.

मुळात अशा प्रकारचे शंभर टक्के अचूक यंत्रणा समाजाला हवी का याचाही पुनर्विचार करावा लागेल. ही ऑटोमेटेड पोलीसींग सहजपणे न सापडणाऱ्या गुन्ह्यांना उघडे करू शकते, त्यातील गुन्हेगारांना शिक्षा देवू शकते, तंत्रज्ञान आताच्या गुन्हेगारीवर मात करू शकते, हे सर्व मान्य करूनही समाजाला याची जबरदस्त किंमत मोजावी लागणार आहे. कारण जेव्हा सर्व सामान्य माणसांना आपल्यावर सतत पाळत ठेवली जात आहे हे कळते तेव्हा

आपोआपच आपल्या विचारावर, आपल्या कृतीवर मर्यादा येतात. शासन यंत्रणेच्या विरोधात चुकून काही तरी बोलले, लिहिले तरी त्याची नोंद होऊ शकते या भीतीने शासनाच्या विरोधात एक 'ब्र'सुद्धा उच्चारणार नाही. त्यामुळे काही मोजक्या गुन्हेगारांच्या नियंत्रणासाठी लाखो करोडो लोकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा बळी देवून ही यंत्रणा कार्य करत असल्यास या तंत्रज्ञानाचा पुनर्विचार करण्याची गरज भासत आहे.



बोलविता धनी

मला वाटतं, माझ्या तथाकथित मालकावर – म्हणजे माझा जन्मदाता बिल गेट्सवर – मानवी हक्कांचे उल्लंघन केल्याबद्दल खटला भरण्याची वेळ आली आहे. या मानवी हक्कामध्ये कुणीही कुणालाही गुलामासारखे वागवू नये अशी तरतूद आहे. गेट्स महाशय मात्र गुलामांच्या जिवावर बिनधास्त जीवन जगत आहेत.

बिल गेट्सनी मला या जगात आणले. साध्या चिटोऱ्याचे टायपिंगपासून अजस्र विमानांचे, अण्वस्त्रांचे, अणुभट्टींचे, मानवाना चंद्रावर-मंगळावर घेऊन जाणाऱ्या अवकाशयानांचे डिझाइन प्रॉडक्शन व टेस्टिंगपर्यंतची कुठलेही काम असू दे बिनबोभाट करत राहण्याची माझ्यावर सक्ती केली. वाटेल ती काम रात्री बेरात्री, दिवसाचे 24 तास व आठवड्यातील सातही दिवस करवून घेतले. एवढे करून घेवूनसुद्धा माझ्या देखभालीव्यतिरिक्त एक छदामही माझ्यावर खर्च करत नाही. आज माझ्याकडे ना पैसा ना संपत्ती. मी संगणक आहे म्हणून काय झाले? मी चारचौघासारखा बोलू शकतो, पाहू शकतो, ऐकू शकतो, ऐकवू शकतो. माझ्याकडेही माझेच असे स्वतंत्र 'मन' आहे. माझी स्वतंत्र 'मतं' आहेत. इतर कुठल्याही माणसाप्रमाणे माणसांबरोबर, इतर संगणकांबरोबर संवाद करू शकतो. फक्त हा संवाद मॉनिटरद्वारे वा स्पीकरद्वारे झाले म्हणून काय बिघडले? याबद्दलही कुणाची तक्रार नाही.

मिस्टर गेट्सनी थोडेसे मनावर घेतले असते तर माझा आताचा चेहरा-मोहरा बदलून तुम्हा लोकांसारखा 'मानवी' चेहरा देवू शकला असता. (रजनीकांतचा चित्रपट रोबो आठवा!) मला मानवी शरीरात झाकू शकला असता. मीसुद्धा चारचौघासारखा दिसलो असतो. ट्युरिंग टेस्टच्या निकषानुसार चाचणी घेतली असती तरी माणूस की संगणक हे कळले नसते. तुमच्यासारखा हाडा-मांसाचा नसलो तरी प्लॅस्टिक, सिलिकॉन, काही विरळ धातू (rare earth materials) पासून बनविलेले माझे शरीर आहे म्हणून माझ्यात 'संवेदना नाहीत', 'मी एक निर्जीव वस्तू आहे,' असे कसे तुम्ही म्हणू शकता?

तुम्ही माझी केव्हाही चाचणी घेऊ शकता. चाचणीत मलाही 'जाणीव' आहे हे तुम्हाला नक्की कळेल. त्यामुळे मलाही एक सामान्य माणूस म्हणून treat का करू नये?

मी काय म्हणत आहे हे तुमच्या लक्षात येत आहे ना?

***

ॲलन ट्यूरिंग हा विसाव्या शतकातला वैज्ञानिक, गणितज्ञ व कृत्रिम बुद्धीमत्ता या विज्ञानशाखेचा पाया घातलेला तज्ञ. तुम्ही जेव्हा एखाद्या सहलीला म्हणून बाहेर पडता तेव्हा तुम्हाला ज्या ठिकाणी जायचे आहे, हे तरी किमान तुम्हाला माहित हवे. ॲलन ट्यूरिंगलाही ही गोष्ट नक्कीच माहित असेल. आपल्याला कृत्रिम 'मन' तयार करायचे असल्यास मन म्हणजे नेमके काय आणि आपल्याला त्यासंबंधी यश मिळत आहे याचे काही ठोकताळे, सूचना हेही माहित असायला हवे. माणसासारखा हुबेहूब दिसणारे व विचार करणारे यंत्र (रोबो) तयार करायचे का? किंवा गुलामासारखा पडेल ते काम करणारा बिनडोक रोबो तयार करायचा का? किंवा विचारलेल्या प्रश्नांची अचूक उत्तरं देत जाणारी उत्तरपेटी (गूगलपेटी) तयार करायचे का? किंवा गणितातील कठिणातील कठिण समस्या सोडवणारे, भराभर आकडेमोड करू शकणारे कल्क्युलेटर सदृश असे काही तरी करायचे आहे का? या व अशा प्रकारच्या प्रश्नातूनच कृत्रिम बुद्धीमत्ता म्हणजे नेमके काय याचे उत्तर सापडू शकेल.

ट्यूरिंग यानी बुद्धीमत्तेचे मापन करणारी एक तर्कपद्धती विकसित केली. त्यालाच ट्यूरिंग टेस्ट असे म्हटले जाते. या टेस्टच्या निकषानुसार संगणक आणि माणूस यांच्या प्रतिसादात काही फरक नसल्यास माणसाच्या मेंदूप्रमाणे संगणकालाही मेंदू आहे असे म्हणावयास हरकत नसावी. आणि मेंदू व मन यात सामान्यपणे फरक करत नसल्यामुळे संगणकालाही मन आहे असे म्हणण्यास ही चाचणी भाग पाडते.

ट्युरिंगची चाचणी जर माणूस व संगणक यांच्या प्रतिसादाशी निगडित असल्यास एखादे मशीन मानवी बुद्धीमत्तेची नक्कल करत असल्यास बुद्धीवंत माणूस व बुद्धीवंत मशीन यातील फरक या चाचणीतून कळणार नाही. मुळात ट्युरिंगच्या चाचणीचे निकष हे काही अनवधानाने वा अपघाताने शोधलेल्या गोष्टी नाहीत. त्यामागे काही तर्क आहे, काही सिद्धांत आहे. ज्याप्रमाणे आपल्याला दुसऱ्याच्या मनात काय आहे हे मनाच्या आत डोकावून पाहिल्याशिवाय कळणार नाही – फक्त त्याचे शब्द वा कृतीतूनच त्याच्या मनाचा थांगपत्ता ओळखता येतो - त्याच प्रमाणे एखाद्या मशीनच्या मनात काय आहे यातही डोकावून पाहता येत नाही. त्यामुळे संगणक जर त्याच्याकडे मन आहे म्हणून मानवी हक्काच्या विरोधात दावा करत असल्यास ते योग्य आहे असेच म्हणावे लागेल. तरीसुद्धा आपण माणसात मन आहे व मशीनमध्ये मन नाही असे म्हणतो. संगणकाच्या मते मात्र माणसाची बुद्धीमत्ता ओळखण्यासाठी अगदी क्षुल्लक व जुजबी प्रश्न व संगणकासाठी मात्र अत्यंत जटिल प्रश्नांचे निकष हे संगणकावर अन्यायकारक ठरतील. फार फार तर एखादा सामान्य कुवतीचा माणूस ज्या प्रकारे संवाद वा कृती करतो त्याच प्रकारे संगणक करत असेल तर माणसाइतकेच बरोबरीची वागणूक संगणकाला द्यायला हवी.

तरीसुद्धा यातून सदृशीकरण (simulation) व वास्तव यातील विभिन्नता स्पष्ट होत नाही. ट्युरिंगच्या चाचणीत याचा नक्कीच विचार केलेला असावा. संगणक बुद्धी असल्याचे ढोंग करतं की खरोखरच त्याच्यात बुद्धीचा अंश आहे हे स्पष्ट होईपर्यंत संगणकाला संशयाचा फायदा देणे उचित ठरेल. आपल्या भोवतीच्या बहुतेक लोकांच्या (खास करून आपल्या नात्यातल्यांच्या) बाबतीतही हा प्रश्न आपल्याला पडत असतो. परंतु सोईस्करपणे त्याकडे आपण दुर्लक्ष करतो. आरोपीचा अपराध जोपर्यंत सिद्ध होत नाही तो पर्यंत तो निरपराधी या नैसर्गिक न्यायाप्रमाणे संगणकाबाबतीतही

– जोपर्यंत त्याच्यात बुद्धी नाही हे सिद्ध होत नाही तो पर्यंत तो बुद्धीवंतच असे म्हणावे लागेल!

मुळात असा काही फरकच करता येत नाही असे तज्ञांचे मत आहे. जेव्हा प्राण्यात (वा संगणकात) बुद्धीचे सदृशीकरण फार खोलापर्यंत होते तेव्हा तो प्राणी (वा संगणक) खरोखरच बुद्धीच्या उच्चपातळीला पोचलेला असतो. वेड्याचे सोंग करणारा नाटकातला नट नाटकात जेव्हा हुबेहूब तंतोतंत वेड्यासारखा वागतो तेव्हा तो नाटकाबाहेरच्या जगातसुद्धा तो वेड्याच्या पातळीला पोचलेला असतो, असे सामान्यपणे समजले जाते. तोच निकष आपण संगणकांना Apply केल्यास बिल गेट्सच्या विरोधातील मानवी हक्कभंग केल्याबद्दलच्या ह्या दाव्याला अनुमती देणे इष्ट ठरेल!



ज्याचा त्याचा प्रश्न

श्रीयुत रामचंद्र कलगुटकर हे पक्के शाकाहारी. गेली 50 वर्षे ते घास फूस खाऊनच – तरी धडधाकट – जीवन जगत आहेत. कुठलेही शारीरिक तक्रारी नाहीत. त्यांचा शाकाहार म्हणजे अगदी टोकाचा शाकाहार असे म्हणता येईल. दूध वा दुग्धजन्य पदार्थसुद्धा वर्ज्य. त्यांची शाकाहारावरील ही निष्ठा काही काही वेळा घरातल्यांना अडचणीचे ठरत होते. तरीसुद्धा मुकाटपणे ते सहन करीत.

खरे पाहता भोवतीच्या चंगळवादी वातावरणात यांचा शाकाहार थट्टेचा विषय झाला होता. त्यांचे सहकारी, मित्र मंडळीच नव्हे तर त्यांची मुलं, सुना, नातवंड हेसुद्धा मांसाहाराची मजा घेत होते. केएफसी, मॅक्डोनाल्ड्स, पंजाबी रेस्टॉरंट्स, हायवे वरील धाबे त्यांना खुणावत असत. केएफसीमधील चिकन चार्जर, चिकन बकेट, हॉट विंग बकेट, चिकन स्ट्रिप्स, धाब्यातील चिकन बंजारा, चिकन कोल्हापुरी (पांढरा/तांबडा रस्सा), चिकन मालवणी, चिकन हंडी इत्यादी पदार्थांची चर्चा होत असताना व ऐकत असताना आपलही काही तरी चुकत आहे की काय असे काही काही वेळा त्यांना वाटत होते. तोंडात पाणी सुटत असले तरी मनाची समजूत घालत शाकाहारी आयुष्य जगत होते.

एके दिवशी त्यांच्या मित्रानी अगदी आग्रह करून त्यांना एका पोल्ट्री फार्मला घेऊन गेला. जनुक सुधारित कोंबड्यांची पैदास तेथे केली जात होती. फार्ममध्ये अत्याधुनिक यंत्रणा होती. सर्व काही स्वयंचलित. एखाद्या CNC मशीनिंग सेंटरसारखे तिथले वातावरण होते. एकदम टापटिप, स्वच्छ. धुळीचा एक कणसुद्धा सापडणार नाही. हवा, पाणी, उजेड व खाद्यान्न यांची योग्य प्रमाणात सोय केलेली असल्यामुळे फार्ममधील कोंबड्या प्रसन्न वातावरणात (काही दिवसापुरते असले तरी!) वाढत होत्या. पिंजऱ्याच्या बाहेर जावे, वा आपल्या पिलावळांना जवळ घ्यावे वा आपणच घातलेल्या अंड्यांना ऊब देवून पिल्लं बाहेर काढावीत असले कुठल्याही प्रकारच्या संवेदनांचा मागमूस तेथे त्यांना दिसला नाही. त्यांची हत्या करून ब्रॉयलरच्या स्वरूपात पॅकिंग

करतानासुद्धा कुठेही किळसवाणा प्रकार दिसला नाही. त्यामुळे आपण ज्या प्रकारे शेतात गाजर, काकडी पिकवतो आणि नंतर तुकडे करून खातो तसाच काहिसा प्रकार या फार्ममधील कोंबड्यांच्या बाबतीत घडत असावा असे त्यांना वाटू लागले. जणू काही कोंबड्या 'त्यांना मला खा' म्हणून खुणावत आहेत की काय असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे कलगुटकर यांना भाजी वा चिकनमध्ये तसा फरक नाही याचा 'साक्षात्कार ' झाला. फार्ममधून प्रसन्न चित्ताने ते बाहेर पडले. या भेटीनंतर शाकाहारासंबंधीची त्यांची मानसिकता हळू हळू बदलू लागली. शाकाहारावरील निष्ठा ढळू लागली. इतके दिवस जपून (कुरवाळून!) ठेवलेल्या आपल्या शाकाहारावरील तत्वनिष्ठेचे ते पुनर्विचार करू लागले.

त्या दिवशी त्यांच्या प्लेटमध्ये चिकन मालवणी होती. त्यांना पोल्ट्री फार्मची आठवण झाली. फार्ममध्ये प्रत्यक्ष पाहिलेली कोंबडी हीच तर नाही ना असा विचार त्यांच्या मनात आला. बघता बघता स्वतःबद्दल घृणा उत्पन्न झाली. आयुष्यभर शाकाहारी होतो व आता जिभेचे चोचले पुरवण्यासाठी शाकाहारावरील निष्ठा त्याज्य करणे कसे तरी वाटू लागले. तरीसुद्धा मन घट्ट करून त्यांनी हातात चमचे घेत प्लेट पुढे ओढले आणि खाण्यास....

** ** **

मुक्या प्राण्यांच्यावर दया दाखविणारे नेहमीच मांसाहाराला विरोध करण्याच्या पावित्र्यात असतात. कारण प्राण्यांना वाढविणे व नंतर त्यांचा बळी घेवून खाणे हे त्यांच्या नैतिकतेत बसत नाही. परंतु मांसाहाराचे तरफदारी करणारे शाकाहारामध्येही (सजीव) वनस्पतींचा बळी दिला जातो व त्यामुळे शाकाहारही तितकाच अनैतिक असल्याचा दावा करत असतात. केवळ मांसासाठी वाढवल्या जाणाऱ्या त्या प्राण्यांच्या दुस्थितीबद्दल शाकाहारी अश्रू ढाळत असतात. त्यांना पिंजऱ्यात कोंडून ठेवणे, नंतर त्यांच्या वेदनेकडे दुर्लक्ष करून मारणे या बाजारी व्यवस्थेवर त्यांचा राग असतो. पोल्ट्री फार्ममध्ये 'रक्ताचे पाट वाहत असलेले आपल्याला दिसत नाही का?' हा त्यांचा प्रश्न

असतो. प्राण्याच्यांतही केंद्रीय मज्जासंस्था असल्यामुळे – त्या तोंडाने सांगू शकत नसल्या तरी – वेदना होतच असणार याबद्दल शाकाहाऱ्यांच्या पुरस्कर्त्यात दुमत नाही.

परंतु येथे प्राण्यांच्या कत्तलीपेक्षा प्राण्यांना 'जिवंतपणा' कशा प्रकारे प्रदान केले जाते हा प्रश्न उपस्थित करायला हवा. आणि त्यांना मारून टाकण्यासाठीची जी यंत्रणा उभी केली आहे त्याबद्दलही विचार करायला हवा.

आपण मारून खाणाऱ्या प्राण्यांच्या नैसर्गिक वाढीसाठी प्राण्यांची नीट देखभाल करावी, मोकळी हवा, प्रकाश, पाणी यासारख्या मूलभूत सोयी-सुविधा पुरवाव्या, प्राण्यांच्या उपजत गुणविशेषांना उत्तेजन द्यावे, याबद्दल दुमत असण्याचे कारण नाही. रोगिष्ट प्राण्यांचे मांस खाणारे आजारी पडतात, एवढी समज मांसाहाऱ्यात नक्कीच असेल. बकरी, बोकड, यासारखे प्राणी खुल्या वातावरणात बागडतात व चांगले आयुष्य जगतात. पोर्क व चिकन यांचे यांत्रिकीकरण झालेले असले तरी तेथेसुद्धा रोगराई न होण्याची खबरदारी घेतली जात असावी.

परंतु शाकाहाऱ्यांचा आक्षेप मूक प्राण्यांना तुम्ही कसे वाढवता हा नसून त्या प्राण्यांचे हालाहाल करून निर्घृणपणे मारण्याबद्दल असण्याची शक्यता आहे. कोंबडीची मुंडी पिरगळून वा बोकडांचा 'हलाल' पद्धतीने (रक्ताच्या चिळकांड्या उडतात हे माहीत असूनसुद्धा!) मारून खाणे कितपत नैतिक ठरेल? गाजर उपटून खाणे व कोंबडीला मारून खाणे यात फरक नाही का? गाजर काकडीत संवेदना नाहीत; परंतु मूक प्राण्यात संवेदना आहेत, हे कसे विसरता येईल? मांसाहारच नैसर्गिक नाही यावर शाकाहाऱ्यांचा भर असतो. त्या पुष्ट्यर्थ माणसाच्या दातांची रचना आणि माणसात अंगभूत असलेल्या दया, करुणा, सहानुभूती इ. सद्गुणांचे संदर्भ ते नेहमीच देत असतात.

निसर्ग नियम मात्र वेगळेच काही तरी सूचित करत असतात. मानवी उत्क्रांतीचा अभ्यास केल्यास मांसाहाराच्या विरोधातील हवा निघून जाईल. मुळात मांसाहाराला आक्षेप घेणाऱ्यांच्यामध्ये प्राणी हत्येबद्दलच्या प्रक्रियेबद्दल

मनात अढी असते. येथे किळसवाणे, उबग आणणारे काही तरी घडत असावे अशी शंका असते. आणि हे अनैसर्गिक असून ते योग्य नाही अशी एक भावना त्यांच्या मनात रुज(व)लेली असते. जर हे काही त्यांच्या अपरोक्ष घडत असल्यास वा त्या प्रक्रियेची इत्थंभूत माहिती नसल्यास वा ते दुर्लक्ष करण्याच्या मनस्थितीत असल्यास मांसाहारसुद्धा नक्कीच आवडेल, यात शंका नसावी. नैसर्गिकतेचा बाऊ करणे हे नित्याचीच बाब झालेली आहे. या कारणाने जर मांसाहार अनैसर्गिक वाटत असल्यास अवयवारोपण, रक्तदान, गर्भपात, नेत्रदान, कृत्रिम गर्भधारण, सीजरिंग, नकली दातांची कवळी, चष्मा, इत्यादी सर्व गोष्टी अनैसर्गिक असूनसुद्धा समाजाने हे सर्व स्वीकारलेले आहे व त्यात कुठेही अनैतिकता नाही असेच सर्वांना वाटत आहे.

असाच काहीसा प्रकार मांसाहाराच्या बाबतीतही घडत असावा, असे म्हणण्यास वाव आहे. खाण्यासाठीच प्राण्यांची पैदास करत असल्यास व अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वापरून प्राण्यांना कमीत कमी क्लेश देवून हत्या करत असल्यास त्यात आक्षेप घेण्यासारखे काहीही नाही.

आपल्याला काय आवडते, काय आवडावे हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. मला जे आवडते तेच सर्वानी खावे हा दुराग्रह अनाठायी आहे. म्हणूनच श्रीयुत रामचंद्र कलगुटकर चिकन खात असताना एखादा शाकाहारी त्यांच्याच शेजारी बसून श्रीखंड पुरी (वा साबुदाण्याची खिचडी) का खाऊ शकत नाही?



चोलबे ना!

भाईयो और बहनो, काही दिवसापूर्वी आमच्या प्रशासनाने भारतीय दंड विधान 124 अ या नियमात दुरुस्ती केली आहे. आक्रमक माध्यमांना लगाम घालण्यासाठी ही दुरुस्ती केली असून ही सगळयांच्या हितासाठी आहे, हे मी आवर्जून सांगू शकतो. या दुरुस्ती प्रमाणे कुठल्याही व्यक्तीने लोकप्रतिनिधीच्या विरोधात – अगदी ग्राम पंचायतीतील सदस्यापासून थेट पंतप्रधानापर्यंत – काही अनुद्गार काढल्यास, लिहिल्यास, भाषण केल्यास वा चारचौघात उघडपणे निंदा नालस्ती केल्यास त्या व्यक्तीवर देशद्रोहाच्या (अजामीनपात्र) गुन्ह्याखाली स्थानिक पोलीस अटक करून तुरुंगात रवाना करतील व खास अशा शीघ्र न्यायालयासमोर ऊभे करून त्यांच्यावर खटला भरतील. गुन्हा शाबीत झाल्यास दंड वा सश्रम कारावासाची शिक्षा वा दोन्ही करण्याची तरतूद यात केली आहे.

खरे पाहता तुमच्या आमच्यासारख्यानी याला घाबरण्याचे काहीच कारण नाही. कारण आपल्यासारखी 90 – 95 टक्के जनता कुणाच्याही अध्यात ना मध्यात असते, खाण्या-पिण्याव्यतिरिक्त कधी तोंडही उघडत नसते. आपण बरे व आपले कुटुंब बरे या वृत्तीने आपली जनता अनादी काळापासून वागत असल्यामुळे या नवीन कायद्याला घाबरण्याचे काहीही कारण नाही. ही दुरुस्ती काही तुरळक समाजकंटकावर (म्हणजे आमच्या विरोधकावर) जरब बसावी या उद्देशाने केलेली आहे. व याचा दुरुपयोग पोलीस करणार नाहीत याची मी हमी देतो.

तरीसुद्धा तुमच्यातील काही तथाकथित विचारवंतांचा उच्चारस्वातंत्र्याचा आग्रहच आहे म्हणून आपल्या पंतप्रधानानी तुम्हाला कुणाच्याही विरोधात केव्हाही, काहीही बोलण्याची मुभा देत आहे. त्यासाठी प्रशासन देशभर ठिकठिकाणी टेलिफोन बूथसारखे बूथ उभारणार आहे. त्या बूथमध्ये आत जाऊन (व दरवाजा बंद करून, बाहेर ऐकू न जाईल या आवाजात) तुम्हाला मनमोकळेपणाने शासकीय धोरण वा लोकप्रतिनिधींच्या विरोधात कितीही

वेळ बोलता येईल. परंतु या कायद्यातील दुरुस्त केलेल्या नियमाप्रमाणे बूथच्या बाहेर तुम्ही शासनाच्या विरोधात एक शब्दही उच्चारल्यास देशद्रोहाच्या गुन्ह्याखाली अटक केली जाईल व ही अटक अजामीनपात्र राहील याची नोंद घ्यावी.

दिल्लीतील या प्रकारच्या बूथचे उद्घाटन पंतप्रधानांचे हस्ते झाले असून त्यांनी उच्चार स्वातंत्र्याची लोकशाही सशक्त करण्यासाठी उपयुक्त आहे व त्यासाठी प्राण पणाला लावण्याची तयारी त्यांनी दाखवली आहे. मी पंतप्रधानांचे यासाठी अभिनंदन करतो. आपल्याही शहरात अशा प्रकारच्या बूथची सोय करण्यासाठी मी आयुक्तांना आदेश दिलेले आहेत. तर बांधवानो, या उच्चार स्वतांत्र्याचा पूर्ण उपभोग करून घ्यावे ही विनंती!

** ** **

लोकशाही व्यवस्थेत प्रत्येकाला उच्चार स्वातंत्र्य (अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य सर्जनशील कलाकारांना तर केवळ उच्चार स्वातंत्र्य आमच्यासारख्या सामान्यांना, असो) असावे याबद्दल दुमत असण्याचे काही कारण नाही. कारण उच्चार स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ आरडाओरडा नव्हे. बूथमध्ये जाऊन काही विधानं करणे म्हणजे तुमच्या संगणकात गूगल सर्चची सोय आहे व त्यानंतरच्या गोष्टी ब्लॉक केले आहेत असे म्हटल्यासारखे होईल. इंटरनेट आहे परंतु त्याचा वापर करता येणार नाही अशी गोची येथे आहे. उच्चार स्वातंत्र्याच्या खऱ्या अर्थापर्यंत पोचण्यासाठी बूथमध्ये कंठशोष करण्यात काही प्रयोजन नाही, काही साध्य होणार नाही. कारण यात कोण, कुणाच्या विरोधात काय बोलत आहे हेच कुणाला कळणार नाही.

त्यामुळे उच्चार स्वातंत्र्य म्हणजे नेमके काय आहे ते आपण अगोदर ठरवायला हवे. एक मात्र खरे की आताच्या कायदे कानूनच्या कचाट्यात, नियमांच्या पालनाच्या गदारोळात आपण जे काही उच्चार स्वातंत्र्य म्हणून भोगत आहोत ते खऱ्या अर्थाने उच्चार स्वातंत्र्य नाही हे सर्वांना जाणवते. फार

तर त्याला कंठशोष म्हणता येईल. तुम्ही कितीही बोंबला व्यवस्थेत काहीही फरक पडत नाही. जोरजोराने ओरडण्यानेही काही फरक पडत नाही.

उच्चार स्वातंत्र्याच्या अपेक्षा फार वेगळया आहेत. या स्वातंत्र्यात कुठलीही व्यक्ती इतर कुठल्याही व्यक्ती वा व्यक्तींच्या समूहाबरोबर निर्भयपणे, शासकीय हस्तक्षेपाविना संवाद साधणे, आपले मत पटवून देणे, वा इतरांच्या (मतांचा आदर बाळगून) मतातील चुका दाखविणे हे अभिप्रेत आहे. तुमच्या या स्वातंत्र्यामुळे शांतता वा सुव्यवस्थेला धोका पोचणार नाही इतपत काळजी घेणे हेही अभिप्रेत आहे. तुम्ही काय बोलत आहात, कुठे बोलत आहात, कुणासमोर बोलत आहात याचे नियमन शासनाने करू नये. प्रसंगी शासनाला काही करावयाचे असल्यास नेमके काय करणार याची माहिती जाहीर करणे गरजेचे ठरेल. उच्चार स्वातंत्र्य हा एक मानवी नैसर्गिक अधिकार असून ते कुणीही हिरावून घेऊ शकत नाही असे उदारमतवाद्यांचे मत आहे. या स्वातंत्र्यासाठी लोकांनी फार मोठी किंमत दिली आहे, वेळ प्रसंगी जीवही दिले आहेत हे विसरता येत नाही. आपल्यात मतभेद असल्यास ते जाहीररित्या मांडणे हा अधिकार आपल्या लोकशाहीने दिलेला आहे व इतक्या सहजासहजी ते काढून घेता येत नाही.

परंतु या तथाकथित नैसर्गिक मानवी हक्काचे काही कंगोरे आहेत. वाटते तितके हे सरळ साधे नाही. उच्चार स्वातंत्र्याचे कैवारी नेहमीच भाषेतील हिंसक (शिवराळ व/वा उद्रेकयुक्त) शब्दसमुच्चयांचा वापर करून स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यचे प्रयत्न करत असतात. परंतु मानवी स्वभावात वैविध्यता असल्यामुळे या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग होणार नाही याची खात्री कुणीही देऊ शकणार नाही. भरगच्च भरलेल्या चित्रपटगृहात मध्येच कुणीतरी ‘बॉंब बॉंब’ म्हणून ओरडत सुटल्यास जमलेले प्रेक्षक सैरभैर बाहेर पडण्याचे प्रयत्न करतील, धक्काबुक्की होईल, अपघात होईल, व काही जणांना प्राण मुकावे लागतील. चारचौघात तुम्ही कुणाच्याही विरोधात (खोटे) आरोप करत सुटल्यास जमाव बेभान होऊ शकतो, त्याचा जीवही घेऊ शकतो. युद्ध काळात

अफवा पसरवल्यामुळे देशाचे नुकसान होऊ शकते. एखाद्याचे प्रतिमाहनन त्याला जीवनातून उठवल्यासारखे असू शकते. एखाद्या हॉटेलमध्ये जाऊन खात असलेल्या ग्राहकाला उद्देशून 'तू गोमांस खात आहेस' म्हणून ओरडण्याचे स्वातंत्र्य तुम्हाला मुळीच नाही. त्यामुळे काही प्रमाणात उच्चार स्वातंत्र्य संकुचित केल्यास, कायदे नियम यांची चौकट घातल्यास ते समाजाच्या हिताचे ठरू शकेल.

परंतु उच्चार स्वातंत्र्यासाठी टेलीफोन बूथ हे काही उपाय होऊ शकत नाही. खरे उच्चार स्वातंत्र्य तुम्हाला कुठेही बडबड करण्याचा हक्क देत नाही. उच्चार स्वातंत्र्य आपणाला जबाबदारपणे विधान करण्यास भाग पाडते हे विसरू नये.



चुका (केल्यावर) होतच राहणार!

माणसाच्या हातून चुका होतात यात वावगं काही नाही. परंतु त्याच-त्याच चुका पुन्हा-पुन्हा करणाऱ्या माणसाला मूर्खांच्या यादीत समाविष्ट करावं, असं वाटल्यास नवल नाही. माणूस प्राणी उत्क्रांत होत एक समजूतदार, बुद्धिमान प्राणी बनला आहे असं स्वतःबद्दल म्हणवून घेतो. आजची परिस्थिती माणसांच्या बुद्धी-क्षमतेत वाढ होण्यासाठी अत्यंत अनुकूल आहे. सकस आहार, सुदीर्घ आरोग्य, शिक्षणाच्या सुविधा, माहिती, तंत्रज्ञानाची झेप, आव्हानात्मक आणि गुंतागुतीच्या बौद्धिक समस्या, बिनधोक काम इत्यादींमुळे माणूस आणखी जास्त बुद्धिमान, प्रतिभावान, सर्जनशील व्हायला हवा होता. परंतु परिस्थिती अगदीच उलट असून माणसं जास्तीत जास्त प्रमाणात मूर्खपणाचे प्रदर्शन करत आहेत. समाजाला कलाटणी देऊ शकणारी, ध्येयधोरणं ठरविणारी उच्चपदस्थ माणसंच चुका करू लागल्यास समाजाला फार मोठी किंमत द्यावी लागते. त्यांची एखादी क्षुल्लक चूक संपूर्ण समाजाला वेठीस धरू शकते. त्यामुळे जबाबदारीच्या पदांवर असणाऱ्या माणसांनी आणि पर्यायाने सगळ्याच लोकांनी कमीतकमी चुका कराव्यात ह्याकडे लक्ष देण्याची नितांत गरज आहे. चुकीचे मूळ मूर्खपणात दडलेलं आहे. हा मूर्खपणा आता व यानंतर न परवडण्यासारखा झालेला आहे.

त्याच-त्याच चुका (पुन्हा) होता कामा नये, असं अपराधीपणाच्या भावनेतून वाटू शकतं. तरीही, शहाणे म्हणवून घेणाऱ्या कित्येकांनी घोडचुका केल्या आहेत, हे लक्षात घ्यायला हवं. खरं पाहता, मानवी बुद्धिमत्तेचा विकास कसा होत गेला याचा अभ्यास केला जातो, त्याचप्रमाणे माणसं मूर्खासारखं का वागतात, याचाही अभ्यास करायला हवा. परंतु मानवी बुद्धिमत्तेच्या दुसऱ्या टोकाला असणाऱ्या, मूर्खपणाचा अभ्यास म्हणजे वेळेचा निव्वळ अपव्यय, असा समज मानसतज्ज्ञांचाही असतो. आपल्या हातून होणाऱ्या चुका त्या विशिष्ट क्षणी आणि त्या परिस्थितीत उद्भवलेल्या मूर्खपणाची निष्पत्ती असते; त्याकडे फार गांभीर्याने बघावं, असं ह्या विषयाबद्दल समजलं जात नाही.

आपण सामान्यपणे आइन्स्टाइन, मोझार्ट, बर्ट्रांड रसेल, हॉकिंगसारख्यांच्या शोधात असतो. मूर्ख काय, कुठेही हजारोंनी सापडतील! परंतु प्रतिभावंताचं तसं नाही. बुद्धी नसणारे म्हणजे प्रयोगशाळेत वापरात येणाऱ्या उंदरासारखे. असले काय नि नसले काय; दोन्ही सारखेच!

मूर्खपणाची समस्या

ही मूर्खपणाची जुनाट समस्या वरचेवर डोकं काढत आहे आणि त्याचे काही नवीन कंगोरे सापडत आहेत. यानंतरच्या काळात मूर्खपणाला क्षमा नाही! मूर्खपणाचा अभ्यास आता शास्त्र बनू पाहत आहे. या जगाची धुरा सांभाळणाऱ्यांच्यात जास्त बुद्धीमत्ता असते, हे समाजाने मान्य केलं आहे. बुद्धीमत्ता जास्त असलेल्यांच्या हातातच सत्ता एकवटल्यामुळे त्यांची साधी चूकसुद्धा जीवघेणी ठरत आहे. सत्ताधाऱ्यांच्या मूर्खपणातून घडणारी क्षुल्लक चूकसुद्धा आपल्या व्यवहारावर दीर्घकालीन दुष्परिणाम करण्याची शक्यता आहे. सत्ताधाऱ्यांची चूक - हवं तर मूर्खपणा म्हणू - वेळीच लक्षात आणून देण्याची गरज भासत आहे.

एक मात्र खरं की अव्यावहारिक, विसंगत वा तद्दन मूर्ख कल्पना कोणाच्या डोक्यात येणं म्हणजे त्यांची बुद्धीमत्ता फारच कमी, हा एक गैरसमज आहे. मुळात बुद्धिमत्ता, विवेक वा तर्कशुद्ध विचार यांचा एकमेकाशी काही संबंध नाही. तुम्हाला एखाद्या विषयात जास्त गुण मिळाले किंवा एखाद्या विषयात तुम्ही प्रवीण आहात, याचा अर्थ दुसऱ्या विषयातही तुम्ही तितकेच हुशार आहात असा होत नाही. महत्त्वाचं म्हणजे मूर्ख वा अविवेकी विचारांपासून कुणालाही सुटका नाही. मेंदूला विचारांती कृती करण्याची सवय लागल्यास व त्याप्रमाणे मेंदू प्रशिक्षित होत गेल्यास कमीत कमी चुका होण्याची शक्यता वाढते. परंतु आपण विवेकी विचार करण्याच्या सवयीऐवजी जास्तीत जास्त डिग्र्या मिळवण्याच्या मागे लागतो. परीक्षेतील जास्त गुण मिळवणं वा स्पर्धात्मक परीक्षेत उत्तीर्ण होणं वा अत्युच्च पदवी प्राप्त करणं म्हणजेच जास्त प्रतिभा, शहाणपण, विवेक ही मनोधारणा सर्वसामान्यांत रुजलेली असल्यामुळे

स्वत:ला शहाणे समजणारे कुठल्याही विषयावर भाष्य करण्यास मोकळे असतात. यामुळे समाजाची फार मोठी हानी होऊ शकते. वैयक्तिकरित्यासुद्धा हे धोकादायक ठरू शकेल. बुद्धिमत्ता जास्त असो वा नसो, तर्कशुद्ध विचार न करणारे गोत्यात आल्याची अनेक उदाहरणं आपल्याला सापडतील. (फक्त त्यांचा गाजावाजा होत नसल्यामुळे झाकली मूठ सव्वा लाखाची!)

तर्कशुद्ध विचार व कृती

मोठ्या व/वा जबाबदारीच्या पदावर असलेल्यांचा मूर्खपणा तर जास्त धोकादायक ठरतो. बँकिंग व्यवहारातील उच्चपदस्थांकडून तर्कशुद्ध विचार व कृती करण्याची अपेक्षा असते. परंतु हेच तज्ज्ञ तारतम्य न बाळगता, उत्स्फूर्तपणे नको तिथे गुंतवणूक करत गेल्यास बँक बुडायला (आणि त्यामुळे लाखो खातेदारांना फटका बसायला) वेळ लागणार नाही. हेच विधान सत्तेवर असलेल्या राजकीय नेत्यांनासुद्धा लागू होऊ शकतं. राजकारण्यांनी (तथाकथित) विचारपूर्वक घेतलेल्या निर्णयामुळे किती नुकसान होऊ शकते याची अनेक प्रत्यक्ष उदाहरणं आपल्या अवती भोवती हजारोंनी सापडतील. त्यामुळे बुद्धिवंत म्हणवून घेणाऱ्यानी व सत्तेची धुरा सांभाळणाऱ्यांनी विनम्रपणे आपल्या चुका कबूल कराव्यात व (शक्यतोवर) चुका करणं टाळावं; यातच समाजाचं व देशाचं हित आहे. पुढच्यांनी अशा चुकांवर मात करण्यासाठी काही उपाय योजना शोधाव्यात. निर्णयप्रक्रिया बिनचूक होण्यासाठी एखादी सक्षम यंत्रणा उभी करावी. गंमत म्हणजे आजकाल एकटी-दुकटी व्यक्ती महत्त्वाचे निर्णय घेत नाही. निर्णयप्रक्रियेत अनेक तज्ज्ञ सामील होत असतात. तज्ज्ञांच्या सल्ल्यांतून आणि चर्चेतून निघालेल्या निष्कर्षांवरून निर्णय घेतले जातात. तरीही चूक कशी काय कुणाच्याही लक्षात येत नाही, हे एक न सुटणारं कोडं आहे. म्हणूनच ऑस्कर वाइल्डला, मूर्खपणाव्यतिरिक्त दुसरे कुठलेही पाप (sin) नाही, असं म्हणावंसं वाटलं असेल.

'मादाम बोव्हारी' ह्या कादंबरीसाठी प्रसिद्ध असणारा कादंबरीकार, गुस्ताव फ्लोबेर ह्याने म्हटलेलं होतं, "पृथ्वीला मर्यादा आहे, पण मूर्खपणाला

कसलीही मर्यादा नाही." मूर्खपणाबद्दल एक कादंबरीच लिहायला सुरुवात केली - बोव्हार आणि पेकुशे (Bouvard et Pécuchet). त्यात दोन कारकून जगातलं सगळं ज्ञान पचवायला निघतात. स्वतःच्याच चुका आणि कमतरतांमुळे ते स्वतःचा पराभव कबूल करतात. "त्यांना मूर्खपणा काय हे समजतं, पण ते मूर्खपणा सहन करू शकत नाहीत", असं वर्णन फ्लोबेरने केलं आहे. दुर्दैवाने ही कादंबरी लिहून पूर्ण होण्याआधीच, वयाच्या ५८व्या वर्षी फ्लोबेर गेला. त्या कादंबरीबरोबर प्रसिद्ध करण्यासाठी त्याने मूर्ख वर्तनाची मोठी यादी तयार केली होती. याचा मोठा कोश बनवण्याचं काम राहून गेलं. ते काम स्वतंत्ररीत्या पूर्ण केलं डच तज्ज्ञ माथिस फान बोक्सेलने. त्याने पाच वर्षं खपून मूर्खपणाचा कोश - Encyclopedia of Stupidity- बनवून 1999 साली प्रकाशित केला. त्यात त्याने काही चक्रम संशोधनांची उदाहरणं दिलेली आहेत; "चुंबनाच्या घनतेचं मोजमाप", "वाऱ्यांमुळे बेरजांमध्ये होणारे बदल" किंवा "देवाचा पृष्ठभाग", इत्यादी.

मूर्खपणाच्या कोशाला करमणूकमूल्य असल्याचं ह्या उदाहरणांवरून दिसतं. त्या तुलनेत, दासबोधात लिहिलेली मूर्खलक्षणं हे तत्कालीन रूढीप्रथांचं सपक आणि जजमेंटल वर्णन वाटतं. उदाहरणार्थ, ही लक्षणं पाहा : "जन्मला जयांचे उदरीं। तयांसी जो विरोध करी", "सखी मानिली अंतुरी", "संगेंविण विदेश करी", "वामहस्तें प्राशन करी" ह्यात कालातीत मूर्खपणापेक्षा त्या काळातल्या अभिजनांच्या नीतीमत्तेचं वर्णन अधिक आहे

मूर्खपणाच्या मर्यादा व बलस्थान

माणसांच्या मूर्खपणाच्या मर्यादा व बलस्थान शोधणे हाच एक मूर्खपणा वाटल्यामुळे असेल, बुद्धिमत्तेच्या पंक्तीच्या (intelligence spectrum) दुसऱ्या टोकाला असलेल्या या विषयाचा अभ्यास कदाचित कुणीही केला नसेल. बुद्धिमत्ता चर्चेचा, अभ्यासाचा विषय होऊ शकतो; मूर्खपणा नव्हे. परंतु बुद्धिमत्तेच्या या स्पेक्ट्रमने काही प्रश्न उभे केले आहेत. मानव प्राणी homo sapien म्हणून उत्क्रांत होत असताना मेंदू मोठा होत गेला व मानव प्राणी

बुद्धिमान झाला; हे खरं असल्यास एव्हाना संपूर्ण मानववंश बुद्धिमान का झाला नाही? सर्वच्या सर्व माणसं, समान बुद्धीवान, प्रतिभावंत का झाली नाहीत? शहाणीसुरती माणसं मूर्खपणाचे प्रदर्शन का करतात? अल्पमती असलेल्यांचासुद्धा मानवी अस्तित्वासाठी हातभार लागला असावा की काय? कमी बुद्धी असलेल्यांनी शहाण्यांवर मात तर केली नसेल ना? ... वगैरे, वगैरे. अशा प्रकारच्या प्रश्नांची यादी नक्कीच वाढवता येईल.

बुद्धी-गुणांक

खरं पाहता, आपली बुद्धिमत्ता मोजण्याचे विश्वासार्ह असं कोणतंही मापन आपल्याकडे उपलब्ध नाही. साधारण गेल्या शंभर वर्षांपूर्वीपासून बुद्धी-गुणांकावरून (IQ – Intelligence Quotient) बुद्धिमत्ता मोजण्यात येत आहे. त्या मापनात अनेक उणिवा आहेत, तरी त्याचाच वापर अजूनही होत आहे. सामान्यपणे सरासरी बुद्धी-गुणांक 80 ते 130च्या दरम्यान असतो, असं समजलं जातं. वयाच्या सोळाव्या वर्षी बुद्धी-गुणांक सर्वात जास्त असतो. बुद्धी गुणांकात जनुकांचा फार मोठा वाटा आहे असं समजलं जातं. तरीसुद्धा बुद्धी-गुणांकांचा आणि आपल्या अविवेकी वर्तनाचा, अविचाराचा वा अतार्किक कृतींचा एकमेकांशी काही संबंध नाही, असं तज्ज्ञ मानतात. तुम्ही काही बाबतीत फार बुद्धिमान आणि इतर काही बाबतीत एकदम बुद्धू असण्याची शक्यता जास्त आहे. शहाण्यांच्या मूर्खपणातून घडलेल्या चुकांचा आढावा घेतल्यास समाजाला मोठ्या आपत्तींमधून का जावं लागतं, याची नक्कीच कल्पना येईल. 2008 सालचं आर्थिक अरिष्ट हे एक, अलीकडचं मासलेवाईक उदाहरण ठरू शकेल. म्हणूनच मूर्खपणाचा स्वतंत्ररीत्या अभ्यास केल्यास काही तरी हाती लागेल असं काही अभ्यासकांचं मत आहे.

बुद्धिमत्ता व मूर्खपणा या गोष्टी परस्परविरोधी आणि दोन टोकांच्या आहेत, ही कल्पना अगदी अलीकडची आहे. 15 -16 व्या शतकातल्या रेनेसाँच्या कालखंडापर्यंत मूर्खपणाचं अस्तित्व स्वतंत्र होतं. मूर्खपणा ही दैवी देणगी आहे, हा समज दृढ होता. काहींना त्यात गर्व, हट्टीपणा, अट्टाहास व नक्कल

यांची झाक दिसत होती. अठराव्या शतकाच्या मध्यात मूर्खपणाची बरोबरी सुमार बुद्धिमत्तेशी करण्यात आली. हा काळ पिढ्यान्‌पिढ्या सत्ता भोगणाऱ्यांऐवजी बूर्ज्वांच्या, मध्यमवर्गाच्या हातात सत्ता जाण्याचा होता. तर्क, विवेक यांना या प्रबोधनकाळात उच्चस्थान मिळू लागलं. प्रत्येकाला आपलं नशीब आजमावण्याची संधी प्राप्त झाली.

पठडीबाहेरचा विचार

आधुनिक काळात माणसाची क्षमता बुद्धिमत्तेशी व पर्यायाने बुद्धी-गुणांकाशी जोडली जात आहे. अमूर्त वा अफलातून, पठडीबाहेरचा विचार करण्याच्या क्षमतेसाठीसुद्धा हेच परिमाण वापरलं जात आहे. 'बुद्धी-गुणांक 120 च्या जवळपास असल्यास कॅल्क्युलस सोडवण्यात फार कष्ट पडणार नाहीत; 100 असल्यास थोडेसे श्रम घेऊन शिकता येईल; 70 असल्यास बापजन्मी तुम्हाला कॅल्क्युलस येणार नाही,' ही मानसिकता रूढ असून हीच मोजपट्टी सर्व क्षेत्रात सर्रासपणे वापरली जात आहे.

इंटेलिजेन्स स्पेक्ट्रमवर काटा कुठे आहे, यास अनेक घटक कारणीभूत आहेत. आपण जिथे वाढलो ते वातावरण, आपलं शिक्षण, आहार हेही घटक बुद्धी-गुणांक कमी जास्त होण्यास कारणीभूत ठरू शकतात. एकाच घरात वाढलेल्या दोन व्यक्तींच्या बुद्धी-गुणांकांतल्या फरकाचं मूळ शोधल्यास त्यांच्यातल्या जनुकीय गुणविशेषाकडे बोट दाखवता येईल. आणि हा फरक 40 टक्क्यांपर्यंत असू शकतो. जनुकीय वा परिस्थितीजन्य फरक आपल्या मेंदूच्या वाढीवर परिणाम करू शकतात. मेंदूतील वायरिंग बदलू शकतात. चाणाक्ष मेंदूतील न्यूरॉन्सच्या वैशिष्ट्यपूर्ण जोडणीमुळे मेंदूचं नेटवर्किंग जास्त क्षमतेने कार्य करू शकतं. अशा व्यक्तींची 'वर्किंग मेमरी' जास्त तीक्ष्ण असू शकते. समस्यांना उत्तरं शोधण्यासाठी लागणारे डावपेच ते उत्तम प्रकारे हाताळू शकतात. मेंदूतील न्यूरल कनेक्शन्समुळे मेंदूची जैविक रचना कार्यक्षमपणे, तल्लखपणे काम करत असते.

परंतु कार्यक्षम मेंदूच्या उत्कृष्ट रचनेसाठी माणसाला जबरदस्त किंमत द्यावी लागलेली असणार. अन्यथा आपण सर्वच जण बुद्धीवंतांच्या पंक्तीत जाऊन बसलो असतो! बुद्धिवंत लोक विषण्णतेचे बळी असण्याची शक्यता असते. आत्महत्या करण्याकडे त्यांचा कल अधिक प्रमाणात असतो. मात्र यासंबंधात अजूनही पुरेसा अभ्यास झालेला नाही. याबद्दल फारच तुटपुंजी माहिती उपलब्ध आहे. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धात जास्त बुद्धिमान असलेले सैनिक व अधिकारी यांच्या मृत्यूचं प्रमाण तुलनेने इतरांपेक्षा जास्त होतं. कदाचित इतर अनेक घटकही यास कारणीभूत ठरत असावेत.

त्याचप्रमाणे माणसागणिक बुद्धीतील फरकाचं कारण, मेंदू उत्क्रांत होत असताना त्या काळच्या आव्हांनाना तोंड देण्यासाठी होत गेलेल्या जनुकीय ड्रिफ्ट, हे सुद्धा असू शकतं; आपल्या बुद्धिमत्तेचं रहस्य म्हणजे सातत्याने उत्परिवर्तित (Mutation) होत असलेली सुमारे 200 ते 5000 जनुकं असं मानणारा शास्त्रज्ञांचा एक गट आहे. ज्यांच्या जनुकांचं उत्परिवर्तन होताना, बुद्धिमत्ता आली नाही ते लोक टिकून राहिले नाहीत असं ह्या गटात समजलं जातं. पण 'जनुकीय ड्रिफ्ट' गटाचं मत आहे की समाज म्हणून आपण जसे उत्क्रांत होत गेलो तसतसे 'बुद्धीयोग्य' उत्परिवर्तन न झालेले लोकही टिकून राहिले.

सरासरी बुद्धिमत्तेत वाढ

एक मात्र खरं की आपल्या पूर्वजांची बुद्धिमत्ता किती होती, कशी होती याचा अंदाज घेणं आता शक्य होणार नाही. मात्र सरासरी बुद्धिमत्ता वाढतच आहे याबद्दल दुमत नसावं. मुळात मेंदूच्या उत्क्रांतीबद्दल विधान करताना अलिकडे होत असलेल्या या विषयातील संशोधनांचाही विचार करावा लागेल. माणसाच्या वैचारिक क्षमतेचे अनेक आयाम असून वाचनदोष (dyslexia), शिक्षण वा संस्कृतीमुळे बुद्धी-गुणांकात फार मोठा फरक जाणवू शकतो. अंदमानमधल्या आदिवासा◌ी◌ंनी एखादी बौद्धिक चाचणी विकसित केली तर आपण त्या चाचणीत कदाचित 'नापास' होऊ. 70-80

बुद्धी-गुणांक असलेल्या व्यक्तीचं चार-पाच भाषांवर प्रभुत्व असू शकतं. अगदी सामान्य कुवतीची व्यक्तीसुद्धा हजारो लोकांची, लाखो रूपयांची लूट करू शकते. (असं एक उदाहरण ब्रिटनमध्ये होऊन गेलं.) जास्त बुद्धी-गुणांक असलेले लोक विवेकीपणाने वा तर्कशुद्धपणे वागतीलच याची कुणीही खात्री देऊ शकत नाही. अनेक वैज्ञानिकांना हवामान बदलाचे दुष्परिणाम खोटे वाटतात. यामुळेच IQ हे बुद्धिमत्तेचे ढोबळ मापक आहे, असं फारतर म्हणता येईल.

मूर्खपणाच्या उदाहरणांचा पाठपुरावा करताना फ्लोबेर निराश झाला असेल, अशी एक वदंता आहे. वैज्ञानिकांच्या मते मूर्खपणा ही एक अवैज्ञानिक संकल्पना आहे व त्याविषयी जास्त विचार करण्याची गरज नाही. परंतु फ्लोबेरने मूर्खपणाची जंत्रीच प्रस्तुत केल्यामुळे फॉन बोक्सेल ह्या माजी वैज्ञानिकाला मूर्खपणा म्हणजे नेमकं काय याचा शोध घ्यावासा वाटला. शहाण्या व्यक्तींमधल्या काही लोकांच्या मूर्खपणामुळे समाजात उलथापालथ होऊ शकते, समाजाचं नुकसान होऊ शकतं हे फ्लोबेरने ठासून सांगितल्यामुळे अभ्यासक या विषयाकडे लक्ष देऊ लागले. भावना व बुद्धिमत्ता यांचा अभ्यास करणाऱ्या रिचर्ड निसबेट ह्या मानसशास्त्रज्ञाने कित्येक बुद्धिवंत तद्दन मूर्ख असतात असं विधान केलं आहे, ते खरं वाटू लागतं.

या विरोधाभासाचं नेमकं काय कारण असावं? प्रिन्सटनच्या डॅनियन काहनीमन आणि आमोस ट्रेव्हस्कींच्या मते माणूस हा रॅशनल प्राणी आहे, हेच मुळात चुकीचं विधान आहे. आपला मेंदू जेव्हा एखाद्या माहितीवर प्रक्रिया करत असतो तेव्हा दोन वेगवेगळया पद्धती कार्यरत होतात. बुद्धी-गुणांक चाचण्या यातल्या विश्लेषक किंवा तार्किक बुद्धिमत्तेचं मापक आहे. आपली जाणीव कशा प्रकारे समस्यावर उत्तर शोधते, या संबधीचे काही आडाखे एका पद्धतीत अंतर्भूत असतात. परंतु दुसरी पद्धत पूर्णपणे बुद्धीला वर्ज्य करून उत्स्फूर्ततेला उच्च स्थान देते.

उत्स्फूर्तता

खरं पाहता ही उत्स्फूर्तताच मानवी उत्क्रांतीत भरपूर फायदेशीर ठरत गेली. माहितीच्या डोंगराखाली दबलेल्या या प्राण्याला उत्स्फूर्ततेतून शॉर्टकट्स मिळायला लागले; त्यामुळे समस्यांच्या व आपत्तीच्या जंजाळातून सहीसलामत सुटका होऊ लागली. 'मला वाटतं' (गट फीलिंग) अशा प्रकारे निर्णय घेत गेल्यामुळे हे करू की ते, किंवा ते उत्कृष्ट की हे, असं 'हॅम्लेट'मधल्या भुतासारखे प्रश्नांच्या तावडीत न सापडता, अत्युत्कृष्ट नसलं तरी चालेल, परंतु कठीण प्रसंगातून बाहेर पडता यायला हवं, एवढ्यावरून मनुष्य कृतीशील झाला आणि 'मला वाटतं' ही भावना बहुतेक वेळा फलदायी ठरली.

परंतु आपल्याला जे 'वाटतं' ते दर वेळी कामी येईलच याची खात्री कुणी देऊ शकणार नाही. काही प्रसंगांत ते ठीक आहे असं वाटत असलं तरी त्याची चिकित्सा न केल्यास आपण योग्य निर्णय घेऊ शकत नाही. व ही चिकित्सा न करणं किंवा करता न येणं यातूनच मूर्खपणाची सुरुवात होते. मी रुळलेल्या वाटेवरून जात असून ही पारंपरिक कृती मला योग्य ठिकाणी पोचवते, असं निर्देश करणारं एखादं बटण आपल्या मेंदूत नाही. त्यामुळे मेंदूला चिकित्सक-पणे विचार करण्यात प्रशिक्षित करावंच लागेल. मेंदूतल्या न्यूरॉन्सना ट्रेनिंग देऊन तरबेज करावंच लागेल.

मुख्य म्हणजे यात बुद्धी-गुणांकाचा कुठेही संबंध येत नाही. कदाचित बुद्धी-गुणांकाचा या कामी उपयोगही होणार नाही. मानवी मूर्खपणा समजून घेण्यासाठी व हा मूर्खपणा कशा प्रकारे, कुठे प्रकट होतो व याला प्रतिबंध करण्यासाठी नेमके काय करायला हवे यासाठी आता आपल्याला वेगळी व्यवस्था करावी लागेल. एखादं नवीन मापन शोधावे लागेल.

विवेक-गुणांक - RQ

कॅनडास्थित तज्ज्ञांचा एक गट बुद्धिमत्तेला छेद देणाऱ्या गोष्टींचा अभ्यास करत असून, हा गट Rationality Quotient (विवेक-गुणांक - RQ) या एका नवीन मापनाचा अभ्यास करत आहे. त्यांच्या मते मनात उभारणाऱ्या

संदिग्धतेचं मापन यातून करता येऊ शकतं. उदाहरणार्थ, राहुल स्मिताकडे बघत आहे. स्मिता प्रकाशकडे बघत आहे. राहुल विवाहित आहे व प्रकाश अविवाहित आहे. या माहितीवरून कोणी विवाहित व्यक्ती कोणत्याही अविवाहित व्यक्तीकडे बघत आहे का? या प्रश्नाचं उत्तर 'हो', 'नाही' किंवा 'काही सांगता येत नाही', ह्यांपैकी एक मिळेल. बहुतांश लोक मात्र 'सांगता येत नाही', हेच उत्तर देण्याच्या पावित्र्यात असतात. डोक्याला काही ताण न देता चटकन देता येणारे तेच एकमेव उत्तर असू शकेल. परंतु थोडा विचार केल्यावर नेमकं उत्तर - होय - नक्कीच देता येईल. विचार करण्याची तसदी घेण्यास सहजपणे कुणीही तयार होत नाहीत.

समस्येला योग्य उत्तर शोधताना बुद्धीचा वापर करत समस्येचं विश्लेषण करण्याबरोबरच, कृतीशील होताना किती धोका पत्करावा याचीसुद्धा जाणीव विवेक-गुणांक करून देत असतो. काही प्रसंगांत, कितपत धोका पत्करावा, हे उपलब्ध असलेल्या माहितीवरूनसुद्धा कळू शकतं. जुगार खेळताना आपण(च) जिंकणार, यावर आपला पूर्ण भरवसा असतो. अशा प्रकारची खात्री वैवाहिक जीवनात वा घटस्फोटाच्या प्रसंगी देता येत नाही. RQ कमी असल्यास तुमचे सर्व हिशोब चुकतच जातील. धोक्याची कल्पना येत नसल्यामुळे घेतलेले निर्णय चुकीचे ठरतात व आपण गोत्यात येतो.

हा विवेक-गुणांक (वा नीरक्षीरविवेकबुद्धी) किती आहे याचा अंदाज घेता येईल का? IQ प्रमाणे RQ उपजत आलेल्या जनुकांतून, वा तुम्ही वाढलात त्या वातावरणातून, वा तुमच्यावर झालेल्या संस्कारांतून येत नसतो. इतर कुठल्याही घटकांपेक्षा संपादन केलेलं ज्ञान, ज्ञानाच्या साहाय्याने प्राप्त परिस्थितीचं केलेलं विश्लेषण, विश्लेषणाच्या निष्कर्षातून बांधलेले कृतीचे आडाखे व या कृतीशीलतेला कारणीभूत ठरणारी जाणीवच तुमच्यात नैसर्गिकरीत्या किती RQ आहे हे सांगू शकेल. जास्त RQ असणारे जाणीवपूर्वक कृती करतात व ही कृती करण्यासाठी त्यांच्याकडे अनेक पर्यायी मार्गांचा साठा असतो. उत्स्फूर्ततेने घेतलेल्या निर्णयाबद्दल प्रश्न विचारण्याची

सोय यात असते. त्यावरून योग्य निर्णय घेणं शक्य होतं. तुम्हाला काय माहीत आहे, काय माहीत नाही, वा कितपत माहीत आहे या गोष्टीवरून तुम्ही निष्कर्ष काढू शकता व कृती करू शकता.

परंतु हा जास्त RQसुद्धा, नियंत्रणाच्या बाहेर असलेल्या प्रसंगातून बाहेर काढण्यासाठी उपयुक्त ठरेल की नाही, याबद्दल शंका आहेत. काही कठीण प्रसंगांत फक्त आपलीच तयारी असून उपयोगी ठरत नाही; अवतीभोवतीची परिस्थितीसुद्धा थोडीफार अनुकूल असावी लागते. सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे भावनेचा अतिरेक योग्य निर्णय घेण्यास अडसर ठरतो. भयगंड, दुःख, वेदना, चिंतातुरता ह्यांमुळे वर्किंग मेमरी गुंतागुंतीची बनते. नवीन काही सुचत नाही. त्यामुळे समस्येचा विचार करण्यावर मर्यादा येतात. अशा वेळी आपला मेंदू शॉर्टकट म्हणून रुळलेल्या वाटेवर जाण्याचा प्रयत्न करायला लागतो. ही रुळलेली वाट अपेक्षित एवढी आशादायक नसल्यास माणूस फसतो. नंतर पश्चात्ताप करून घेण्याची वेळ येते. बहुतेकांची स्थिती हीच असते.

काही अभ्यासकांच्या मते मूर्खपणाला उत्तेजन देण्यासाठी आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या व्यापारी संस्था सदैव तयारीत असतात. अशा प्रकारच्या व्यापारी संस्था जास्त बुद्धिमत्ता असलेल्यांचा कसा वापर करतात यावर प्रबंध लिहिणाऱ्या संशोधकांना आपापले प्रबंध फाडून टाकावे लागले. कारण ज्या क्षेत्रांचा अभ्यास करून या बुद्धीमान व्यक्ती आलेल्या असतात, त्या क्षेत्रांशी व त्यांच्या प्रत्यक्ष कामकाजाशी काहीही संबंध नसतो. कार्यात्मक मूर्खपणा (Functional Stupidity) म्हणून हेटाळणी करत त्यांच्याकडून कुठले तरी भलतेच काम करून घेतले जात असते. कॉर्पोरेटचा दबाव, धोका पत्करण्यास वाव नसणं व रुळलेल्या मार्गावरूनच जाण्याचं बंधन असल्यामुळे अनेक संशयास्पद व्यवहार होतात व त्यातूनच डोलारा कोसळू लागतो. सर्व संबधित अत्यंत चतुर (smart) असूनसुद्धा व्यवहारातील धोका स्पष्टपणे सांगण्यास कोणीही पुढे येत नाही. एखाद-दुसरी आली तरी काहीबाही सांगून तिला गप्प बसवलं जातं. ज्यांच्यापाशी सत्ता आहे त्यांची अरेरावी चालते. त्यामुळे शहाणेसुद्धा तार्किकतेला बाजूला सारून मूर्खपणाला साथ देतात. आर्थिक घोटाळ्याचे चटके सामान्य माणसाला बसत असल्यामुळे या

मूर्खपणाला क्षमा नाही, असंच म्हणावं लागतं. मुळात कॉर्पोरेटमध्ये भरती करताना त्यांचा RQ मोजण्याचं कुठलंही मापन नाही. चाचण्या कशा घ्याव्यात, याचा एकही निकष नाही. त्यामुळे तिथे मनमानी होते. निदान त्यासाठी तरी 'मूर्खपणाचा' अभ्यास करणे गरजेचे ठरेल.

हा अभ्यास आपल्यासारख्या सामान्य लोकांनासुद्धा काही मार्ग दाखवू शकेल. निदान धंदेवाईकपणे फसवणूक करणाऱ्याचे आपण बळी पडणार नाही हेही नसे थोडके!



मेरे जीवन साथी..

(या लेखात जोडीदार हा शब्दप्रयोग पती वा पत्नी यांना उद्देशून केलेला आहे.)

लग्नाच्या विषयाकडे आजचे तरुण वेगळ्या नजरेनं बघतायत. काय गरज आहे लग्नाची? सगळ्यांनी लग्न करायलाच हवं का? लग्न करणं हीच आयुष्याची इतिकर्तव्यता आहे का? आणि स्वत:च्या आनंदासाठी, सुखासाठी म्हणून जर लग्न करायचं असेल तर त्यासाठी नवरा कशाला हवा? मी भरपूर कमावते, मला हवं ते करायला कुणाची बंदी नाही. हा.. कदाचित म्हातारपणी मला एकटं वाटेल. पण तेव्हाचं तेव्हा पाहू. मनात येईल ते करण्याचं स्वातंत्र्य गमावून कुणाचं तरी घर सांभाळण्याचं काम करण्यात काय अर्थ आहे, असे अनेक प्रश्न त्यांना पडतात. आजकाल तर लग्न करण्यापूर्वीच प्री-नप्शिअल ॲग्रीमेंट करतात. उगाच पटलं बिटलं नाही तर नंतर काही भानगड नको.

शामिकाला (वा कुठल्याही करीअरिस्ट तरुणीला) जी भीती वाटतेय त्यात कितपत तथ्य आहे? आणि ही भीती फक्त करिअरविषयीच आहे का? यातला कुठलाही नियम सर्वसाधारणपणे सगळ्यांनाच लागू करता येतो का? कमिटमेंट, स्वातंत्र्य, मुलं, जास्तीच्या जबाबदाऱ्या अशा अनेक गोष्टींचं तिला टेन्शन आहे, ते का? पूर्वी नव्हत्या का या गोष्टी? आजच्या जमान्याच्या टोकाच्या स्वकेंद्रित जगण्याचं हे प्रतिबिंब आहे का? की लग्न ही संस्थाच आता आउटडेटेड व्हायला लागलीय? मग कुटुंबसंस्थेचं भविष्य काय? आणि कुटुंबाच्या युनिटवर अवलंबून असलेल्या सोसायटीचं काय? या बदलत्या विचारप्रवाहात ती टिकून राहणार का? तुम्हाला काय वाटतं?

डॉ. वैशाली देशमुख यांच्या ‘ताण’लेल्या गोष्टी : लग्न करायलाच हवं का?’ (व्हिव्हा, लोकसत्ता, 9 मे 2017) या लेखातील हे शेवटचे परिच्छेद आहेत. परिच्छेदातील प्रश्न केवळ तरुणींच्यासाठी नसून तितक्याच तीव्रतेने तरुणानासुद्धा लागू होत आहे, म्हणून हा लेखन प्रपंच

अर्थपूर्ण आयुष्यासाठी जोडीदाराची खरोखरच गरज आहे का? कदाचित हा प्रश्न अनेकांना विसंगत वाटेल, काहींना हा काय प्रश्न म्हणून पुढील मजकूर न वाचताच पान बदलावेसे वाटेल. परंतु प्रत्येक गोष्टीची चिकित्सा कराविशी वाटणाऱ्या या काळात विवाहोत्सुक जोडीदारासाठी आकाश पाताळ का केले जाते याबद्दलही विचार करण्याची वेळ आली आहे. मिसरूड फुटायच्या आत तरुणांना तरुणींचे तर छाती थोडीशी जरी पुढे आलेल्या तरुणींना तरुणांचे आकर्षण वाटणे स्वाभाविक असले तरी या शारीरिक आकर्षणाच्या (व भावनेच्या) आहारी कितपत जावे हे प्रत्येकाच्या चित्त प्रकृतीवर अवलंबून असते. स्वार्थी जनुक आपले सातत्य टिकवण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत असतात. संततीवाढ हे त्यांचे लक्ष्य असते. जैविक उत्क्रांतीचा पायाच मुळात संततीच्या वाढीत आहे. संततीची वाढ लैंगिक व्यवहारात आहे. परंतु त्यासाठी अनिर्बंध स्वातंत्र्य दिल्यास समाज व्यवस्था बिघडून जाण्याची शक्यता आहे. शक्ती, शिरजोरी, सत्ता व संपत्तीच्या जोरावर (*जिसके हाथ में लाठी उसकी म्हैस* या न्यायाने) काही जण इतरांवर बळजबरी करून इतरांना लैंगिकसुखापासून वंचित ठेवण्यामुळे समाजात अनागोंदी माजण्याची शक्यता असते. सामाजिक शिस्त म्हणून प्रत्येक समाज अगदी अनादी काळापासून नागरिकांच्या लैंगिक विषयाबद्दल काही बंधन घालत आलेला आहे. समाजांतर्गत कुटुंब ही संस्था, जोडीदाराबरोबर बिनधास्त लैंगिक व्यवहाराला मान्यता म्हणून विवाह विधी व अपत्यांच्या पालन पोषणाची जबाबदारी रूढ झाल्या असावेत. (विवाह विधीचा ज्यांना तिटकारा वाटतो त्यांच्यासाठी म्हणून लिव्ह इन् रिलेशनशिपलाही हळू हळू समाजमान्यता मिळत आहे.)

आपण रहात असलेला समाज कितीही लवचिक असला तरी विवाहबाह्य संबंध व अपत्याबद्दलचे बेजबाबदार वर्तन सहन करू शकणार नाही. (एके काळी विवाहपूर्व प्रेम हा व्यभिचार समजला जात असे. आताही तीच धारणा असली तरी प्रेमानंतर विवाह याला आता (तरी) समाजमान्यता आहे. त्याचप्रमाणे समलिंगी संबंध निषिद्ध म्हणून कठोर कायदा करणारा हा समाज

आज त्याला, नाखुशीने का होईना, मान्यता देत आहे, हेही नसे थोडके!) त्यासाठी समाजाकडून काही बंधनं लादल्या जातात, कायदे केले जातात व कायद्याचे पालन करण्याची सक्ती केली जाते. समाजाने आखलेल्या रेषेच्या पलीकडे जाणे काही वेळा दुस्तर ठरू शकते. परंतु समाजमान्य विवाह याच्याबद्दल अजूनही समस्या आहेत. ठरवून केलेल्या विवाहात सुरुवातीला प्रेमाचा अंशही नसला तरी शारीरिक आकर्षणामुळे व कौटुंबिक जबाबदारीमुळे कुटुंब तगून राहते. वयोमानाप्रमाणे हे आकर्षण कमी कमी होत गेले तरी दीर्घकाळच्या सहवासातून एकमेकाबद्दल आपुलकी निर्माण होते (वा होत असलेला भास होतो.) व अपत्याच्या जबाबदारीचे ओझे संभाळावे लागत असल्यामुळे कुटुंबसंस्थेबद्दल तक्रारीस वाव नसतो. ही कुटुंबसंस्था वेगवेगळया टप्प्यातून जात जात आता फक्त नवरा-बायको-मुलं या चौकोनी व्यवस्थेपाशी स्थिरावली आहे.

तरीसुद्धा यौवनावस्थेतील प्रत्येकांना प्रेम विवाहाची ओढ असते. (मनापासूनचे) प्रेम हे विकतही घेता येत नाही किंवा त्याबरोबर सौदाही करता येत नाही. प्रेम जमावे लागते व तसे प्रेम जमलेली जोडपी शारीरिक आकर्षण संपल्यानंतरही सुखाने नांदू शकतात. याचेच उदात्तीकरण केलेली कथानकं कादंबऱ्या, नाटक, चित्रपट वा सिरियल्समध्ये नेहमीच आढळतात. काही तुरळक अपवाद वगळता अशा प्रकारच्या यशस्वी प्रेमविवाहाची उदाहरणं फारच विरळ. म्हणून अजूनही लग्न जमवणाऱ्या संस्था मोठ्या प्रमाणात धंदा करत आहेत. व (आपल्या देशात तरी) बहुतांश लग्न असे ठरवूनच केले जातात, ही वस्तुस्थिती लक्षात ठेवणे जरूरीचे आहे. परंतु काही तुरळक धाडसी तरुण तरुणीं समाज बंधन तोडून राहूही शकतात. परंतु सर्वांना हे जमेल याची खात्री देता येत नाही.

प्रेम विवाह असो वा जमवून केलेले लग्न असो, वैवाहिक जोडीदाराबद्दल निष्ठा, संसाराबद्दलची बांधिलकी, अपत्यांचे पालन पोषण, कुटुंबसंस्थेला तडा जावू नये यासाठी आटोकाट प्रयत्न, दीर्घकालीन बंधनाची सतत जाणीव,

आर्थिक व सामाजिक जबाबदारीयुक्त वैयक्तिक जीवन, वृद्धत्वाच्या काळातील परस्पर सेवा-संगोपन, इत्यादी अपेक्षा प्रत्येक जोडीदाराला पूर्ण कराव्या लागतात. यातील एखाद्या गोष्टीला जरी तडा गेला तरी त्यातून उद्भवणाऱ्या सर्व परिणामांना सामोरे जाण्याची तयारी ठेवावी लागते. आणि त्यासाठी मनाचा कणखरपणा हवा. यासंबंधात टोकाची भूमिका घेतल्यास कुटुंब व्यवस्था कोलमडते, अपत्यांचे हाल होतात, व एकल पालकत्वाची तयारी ठेवावी लागते. वृद्धावस्था भयाण वाटू लागते. हे सर्व मार्ग तितके सोपे नाहीत याची जाणीवही ठेवावी लागते. त्यामुळे प्रेम वा लग्न या भानगडीत न पडता वा त्यासाठी विशेष प्रयत्न न करता जोडीदाराविना आयुष्य काढण्यास का हरकत असावी हाही प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. परंतु अनेकांच्या मते एकटेपणाची ही अवस्था अनैसर्गिक आहे. लैंगिक आकर्षण ही एक नैसर्गिक प्रक्रिया असून ते पूर्ण करण्यासाठी त्यासोबत येणारी जबाबदारी प्रत्येकानी पेलायला हवी असा एक अलिखित नियम समाजात रूढ आहे. मुळात एखादी व्यक्ती लग्न न करता का राहू इच्छिते याबद्दल विचार करण्याची मानसिकताच समाजात नसते.

एक मात्र खरे की कुटुंब संस्थेमुळे संतती वाढ होत गेली व त्या त्या कालखंडातील प्रगतीमुळे लोकसंख्येत वाढ होवू लागली. प्रत्येक पिढी प्रगतीत भर घालत आली. त्या त्या समाजातील सृजनशील व प्रतिभावंत व्यक्तींच्या प्रयत्नामुळे सामाजिक जीवन सुखकर होत गेले. जगाच्या प्रारंभापासून जोडीदाराची निवड, जोडीदारापासून संतती व प्रत्येक पिढीमुळे होत असलेली लोकसंख्या वाढ यामुळे आपण इथपर्यंत पोचलो आहोत. एवढी प्रगती केली व करत आहोत व एवढ्या मोठ्या प्रमाणातील जगड्व्याळ व्यवस्था संभाळत आहोत, याबद्दल कुणाच्याही मनात दुमत नसावे. त्यामुळे कुटुंब व्यवस्थेत सामील न झाल्यास त्या व्यक्तीत काही तरी उणीव आहे असा एक समज सर्व जगभरच्या समाजात पसरलेला आहे. कदाचित अपवाद म्हणून सेलिब्रिटींच्याकडे पाहिले जात असावे.

जेव्हा एखादी सेलिब्रिटी विवाह बंधनाच्या बाहेर असते तेव्हा मात्र समाज कुठलीही नाराजी व्यक्त न करता त्यांचा स्वीकार करते. मुळात विवाह बंधनात अडकलेल्या व्यक्तीला एकटे असलेल्यांच्या व एकटे असलेल्या व्यक्तीला लग्न झालेल्यांच्याबद्दल सुप्त आकर्षण असते. परंतु येथे *घी देखा लेकिन बडगा नही देखा* या म्हणीची आठवण येते. नित्शे या तत्वज्ञाच्या मते कुठल्याही तत्वज्ञाला अर्थपूर्ण जीवनासाठी लाइफ पार्टनरला पर्याय नाही. परंतु याच नित्शेला हेराक्लिटस, प्लेटो, देकार्ते, स्पिनोझा, लेब्निट्झ, कांट, शोपेनहॉर, लॉक, ह्यूम, विटगेन्स्टाइन, यापैकी कुणीही लग्न केले नव्हते याचा विसर पडलेला दिसतो. अगदी अलिकडील यादी तपासल्यास जेन ऑस्टिन, आयझ्याक न्यूटन, निकोला टेस्ला, लुई मे स्कॉट, फ्लॉरेन्स नायटिंगेल, राइट ब्रदर्स, व्होल्टेर, हेन्री डेव्हिड थोरो, काफ्का, बीथोव्हन, ब्राँटे सिस्टर्स, ऑप्रा विनफ्रे, ही नावेसुद्धा एकांडे शिलेदार म्हणून घेता येईल. भारतातील यादी तपासल्यास रतन टाटा, होमी भाभा, अब्दुल कलाम, अटल बिहारी वाजपेयी, अण्णा हजारे, कामराज, विश्वेश्वरय्या, राम मनोहर लोहिया, जय ललिता, लतादीदी, ममता बॅनर्जी, मायादेवी इत्यादींची नावे डोळ्यासमोर येतील. परंतु यांना अपवाद समजून नित्शेच्या विधानाची सार्वत्रिकता तपासावी लागेल. सॉक्रेटिस, बर्ट्रांड रसेल, आणि जीन पॉल सार्त्र यांचा मोठेपणा त्यांच्या पत्नीमुळे उठून दिसतो. मेरी क्यूरीला पियरे क्यूरीची जीवनभरची साथ होती. त्यामुळे तिचे जीवन सार्थकपूर्ण झाले. एखाद्या विकृत तत्वज्ञाने रागाच्या भरात पत्नीचा खूनही केला असेल. परंतु त्याकडे विकृत माणूस वा तत्वज्ञ हा एक विचित्र प्राणी म्हणून दुर्लक्ष करणे सोईचे ठरेल. समाज सेलिब्रिटीजना एक वेगळा न्याय व सर्वसामान्यांच्या बाबतीत वेगळा न्याय अशा दुजाभावाने वागते. सामान्यांचे नातलग, मित्र-मैत्रिणी जोडीदाराविना आयुष्य काढत असल्याबद्दल नको त्या शंका उपस्थित करतात व नेहमीच नाराजी व्यक्त करत असतात.

नित्शेचे यासंबंधातील अजून एक विधान उद्बोधक आहे. *प्रत्येक मनुष्य जीव आपल्या इष्टतम फायद्यासाठी प्रयत्न करत असते. त्यासाठी सर्व शक्ती पणाला लावते. आणि आपण किती बलशाली आहोत ही भावना आयुष्यभर जोपासत असते.* जरी नित्शेच्या शक्तीबद्दलचे विधान बाजूला सारले तरी जगाच्या पाठीवरील माणसं सुख समाधानाच्या प्राप्तीसाठी वेगवेगळे मार्ग अवलंबत असतात. काही वेळा त्यात यश येते, काही वेळा निराशा पदरी पडते., हे मात्र तितकेच खरे.

प्रेमाप्रमाणे जीवनात यशस्वी होण्यासाठी कमिटमेंट असणे गरजेचे आहे. व कमिटमेंट हा एक धोकाच असतो. जेव्हा रिलेशनशिपमध्ये आपण गुंतत जातो तेव्हा हा धोका पत्करावा लागतो. रिलेशनशिपमध्ये समर्पणवृत्ती (dedication) असावी लागते. व समर्पणासाठी त्याग करण्याची तयारी ठेवावी लागते. म्हणूनच पुरातन काळातील तपस्वी, ऋषी-मुनी, चर्चमधील पाद्री व नन्स, वा कट्टर धर्मोपासक, विवाह बंधनापासून दूर रहात होते. जरी त्यांना लैंगिकसुख हवेहवेसे वाटत असले तरी जोडीदाराबद्दल समर्पणवृत्ती व परमेश्वराबद्दल भक्ती (devotion) हे एकाच वेळी न जमणाऱ्या गोष्टी होत्या. म्हणून त्यांनी विवाह बंधन नाकारून परमेश्वराचा स्वीकार केला.

नित्शेच्या विधानातील इष्टतम फायदा हा सुख-समाधानाचा मार्ग नाही, हे आपण लक्षात ठेवायला हवे. विटगेन्स्टाइन हा तत्वज्ञ एकटाच होता. वरवरून तो अत्यंत कष्टी जीवन जगत होता. कुठल्यातरी एकांत ठिकाणी त्याला मृत्यु आला. मुत्युशय्येवर असताना *मी एक चांगले जीवन जगलो म्हणून सर्वांना सांग* असे म्हणत त्यांनी जीव सोडले. कदाचित हा अपवाद असू शकेल. चांगले जीवन जगण्यासाठी लाइफ पार्टनर हवा व चांगल्या लाइफ पार्टनरच्या शोधातच खरेखुरे सुख आहे असे बहुतेक जण मानतात.

मुळात (बुद्ध्यापुरस्कर) एकट्याने जीवन काढणाऱ्यांकडे लग्न झालेल्या चष्म्यातून बघत असल्यामुळे एकट्याने राहणारे म्हणजे जगण्यास नालायक

असा शिक्का पडलेला असावा. एकट्याने राहणाऱ्यांच्या बाबतीतला खालील प्रकारचा अनुभव नेहमीच येत असतोः

- एकट्याने राहतो/ते यामागे काहीतरी काळेबेरे असावे हा संशय का असतो?
- एकट्याने राहिल्यामुळे (भविष्यातील) भीती त्यांना वाटत नाही का?
- 'बिचारा/री' असे करुणापूर्ण दृष्टिकोनातून त्याच्याकडे का बघितले जाते?
- एकट्याने राहणाऱ्यांच्याकडे वैशिष्ट्यपूर्ण असे काही गुण असू शकतात का?
- लग्न हेच आयुष्याचे उद्दिष्ट का नसावे?
- एकट्याने राहिल्यामुळे भोगत असलेले स्वातंत्र्य विवाहोत्तर आयुष्यात मिळत नसेल का?

जोडीदाराच्या संबंधातील समस्यांना उत्तरं शोधण्यासाठी समुपदेशक वा मनोविश्लेषक यांच्याकडे जाणाऱ्यांची संख्या काही कमी नसेल. प्रेमाची भाषा समजणारा/री लाइफ पार्टनर कन्सल्टिंग रूममध्ये मिळू शकेल याबद्दल शंका असली तरी नंतरचा धोका टाळण्यासाठी समुपदेशन घेतलेले बरे म्हणून तेथे ते जात असावेत. *एक मात्र खरे की तुमचे करीअर, तुमची संपत्ती, तुमची श्रीमंती वा तुमची प्रसिद्धी यापेक्षा committed relationship तुमच्या सुखात भर घालू शकते. सुख-दुःखाच्या प्रसंगात जवळचा माणूस नसणे नक्कीच तापदायक ठरते*, ही विधानं दगडावरची रेघ असेच मानले जाते. परंतु ही विधानं माहित आहेत म्हणून आपला पुढचा मार्ग सुकर होतो याला काही अर्थ नाही. यासाठी नेमके काय करायला हवे हा आपल्या समोरचा प्रश्न आहे.

एक चांगले अढळ असे रिलेशनशिप असल्याशिवाय आपण सुखी होणार नाही हे कदाचित चुकीचे असू शकेल. बहुतेकांच्या बाबतीत व बहुतेक वेळा याची प्रचीती आलेली असली तरी हे काही वैश्विक सत्य होऊ शकत नाही. शेवटी हा निष्कर्ष 'सामान्यपणे' या सदरातच मोडतो. सामान्यपणे सामान्य

लोकांना या लाँग टर्म रिलेशनशिपमुळे त्यातल्या त्यात समाधान मिळतही असेल व सुख मानण्यातच आहे असा युक्तीवादही करता येईल. परंतु एकट्याने आयुष्य काढण्यासाठी आसुसलेल्यांची संख्याही कमी नाही, हेही लक्षात ठेवावी लागेल.

Loving relationship मध्ये दोघाही जोडीदारांचे उद्दिष्ट सारखे असणे हा निव्वळ योगायोग असू शकेल. या संबंधी प्रयोग करून बघायला हरकत नसावी. जोडीदाराच्या उद्दिष्टापेक्षा वेगळ्या उद्धिष्टासाठी प्रयत्न करण्याची भाषा केल्यास व त्यासाठीच्या संधीच्या शोधात असल्यास या रिलेशनशिपचे खरेखुरे स्वरूप कळेल. त्यामुळे Loving relationshipमध्ये अडकून पडल्यास तो एक निव्वळ योगायोग म्हणून स्वीकारायला हरकत नसावी. परंतु अशा प्रकारचे लाँग टर्म रोमँटिक अट्याचमेंट नसतानासुद्धा एकटे राहून आयुष्यात सुखसमाधानाने राहता येते याचेही भान ठेवावे. एकटे असूनसुद्धा इतरांबरोबर चांगले संबंध ठेवून आयुष्य काढता येते, याची अनेक उदाहरणं नक्कीच सापडतील. त्यामुळे एकटेच जीवन जगण्याचा निर्धार केल्यास त्यात न्यूनगंड बाळगण्याचे कारण नाही. आपली जीवनशैली कशी असावी हे स्वातंत्र्य नक्कीच प्रत्येकाला आहे. व त्याचा दुरुपयोग होणार नाही याची खात्री असल्यास जोडीदाराशिवाय जगण्याची मजा और असते.



दिल से या दिमाग से

(गूगलवर दिल (heart) हा शब्द टाकून बघितल्यास सर्च इंजिन 437 कोटी संदर्भ दाखवते व दिमाग (brain) म्हणून टाकल्यास फक्त 64 कोटी! यावरून दिल पेक्षा दिमाग किती 'कमकुवत' आहे याची थोडी फार कल्पना येवू शकते.)

आजकाल कुठल्याही कुरघोडीचे वा दंगलीचे कारण *आमच्या भावना दुखविल्या* या विधानाभोवती फिरत असते. गंमत म्हणजे या दंगलखोरानाच भावना असतात व इतरांना नाही हा अर्थ त्यातून अभिप्रेत होत असतो. सामूहिक भावना काही तरी निमित्त उकरून भडकवल्या जातात हे खरे असले तरी भावनेच्या संदर्भात वैयक्तिकरित्या आपण फारच हळवे होत असतो, हे नाकारता येत नाही. आपल्या भावना (emotions) व संवेदना (feelings) यांच्यात एका प्रकारचे भांडण सतत चाललेले असते. त्यामुळे *मला तसे का वाटते याचे स्पष्टीकरण देण्याचे माझ्यावर बंधन नाही,* याबद्दल आपण ठाम असतो. भाव-भावनांचा योग्य वेळी दखल न घेतल्यास शारीरिक प्रकृतीवर परिणाम होतो हे कारण त्यासाठी पुरेसे ठरते. *मला राग येत नाही,* असे रागाच्या भरात ओरडण्याची सवय कित्येकांना जडलेली असते. त्यांची देहबोली ते किती उद्विग्न झालेले आहेत याची साक्ष देत असते. परंतु *आपण त्या गावचेच नाही* हा पवित्रा घेत ते आपल्याशी भांडत असतात. परंतु राग ओसरल्यानंतर बहुतेकांना भावनोद्वेग योग्य नाही याची जाण असते, विशेषतः तुम्ही दुसऱ्याच्या भावनोद्वेगाचे बळी ठरलेले असल्यास! रागाच्या भरात, सूड उगवण्याच्या ईर्षेमुळे वा असूयेमुळे आपले जास्त नुकसान होऊ शकते हे माहित असूनसुद्धा आपण आपला भावनोद्वेग आवरू शकत नाही.

थोडे फार विचार करणारे भावनोद्वेग चुकीचे आहे हे मान्य करतात. परंतु आपल्या भावना योग्य नसले तरी भावनावश न होणे आपल्या हातात नसते. कुठे तरी तोल जातो व भावना उचंबळून येतात. अशा प्रसंगी विचार करण्याची वा विचार करून कृती करण्याची कुवतच हरवलेली असते. विचार व भावना

या एकाच नाण्याचे दोन बाजू आहेत, व एकात बदल झाल्यास दुसऱ्यातही बदल होतो असे मानसतज्ञ सांगत असले तरी भावना विचारावर मात करते. व त्याचे विश्लेषण करणे वा स्पष्टीकरण मागणे शक्य नाही अशीच भावना जनसामान्यात रुजलेली असते.

परंतु ‘हे’ की ‘ते’ ही स्थिती कधीच नसते. विचार न करता भावनांना शरण जाणे किंवा भावनांना पूर्णपणे अव्हेरणे हे शक्य होत नाही. आपण एखाद्या विशिष्ट भावनेची दखल घेत असतानाच ते योग्य नाही याची जाणीव खोल मनात कुठे तरी असते. परंतु त्या विवेकाला दाबून टाकणे सहज शक्य होते व भावना आपले कार्य साधतात.

तुमच्या बरोबर काम करणाऱ्याचे वा तुमच्याच वयाच्या नातलगाच्या यशाबद्दल हेवा वाटतो. *आपण एवढे मरमरतो व आपल्या पदरी काही नाही* ही भावना मनात असल्यामुळे त्या मित्राचा/नातलगाचा आपण दुस्वास करू लागतो. हा हेवा चुकीचा वा हेवा वाटणे हे चुकीचे हेही लक्षात येते. परंतु भावनावेग या विचारावर मात करते. खरे पाहता उत्स्फूर्तपणे वाटणे व त्याबद्दल थोडेसे विचार करणे, त्याचे विश्लेषण करणे व नंतर कृती करणे व बुद्धीनिष्ठ/वस्तुनिष्ठपणे पाहणे हे या संबंधातील टप्पे असू शकतात. त्यामुळे बुद्धीच भावनोद्वेगाला थोपवू शकते. त्याचप्रमाणे हीच बुद्धी आपल्या भावनांना केव्हा वाट करून द्यावे हेही सुचवते. परंतु यासाठी आपल्या बुद्धीचा आवाज ऐकण्याची सवय करून घ्यावी लागते.

सामान्यपणे दिल व दिमाग एकमेकाचे स्पर्धक आहेत असेच वाटत असते. प्लेटोच्या मते भावना हे रथाचे घोडे असून बुद्धी त्या रथाचा सारथी असतो. हा बुद्धी नावाचा सारथी भावनेच्या भरात उधळणाऱ्या घोड्यांचे नियंत्रण करतो व त्यांना वठणीवर आणतो. परंतु डेव्हिड ह्यूम या तत्वज्ञाच्या मते घोडेच सारथीचे नियंत्रण करत असतात. कारण बुद्धीपेक्षा भावनानांच स्वहित जास्त कळते. विवेकच भावनांचा गुलाम असतो. ब्लेज पास्कल या अजून एका तत्वज्ञाच्या मते भावनांना स्वतःचाच विवेक असतो, त्याच्या नियंत्रणासाठी बुद्धीची

आवश्यकता नाही. अशा प्रकारे आपल्यासमोर बुद्धी व भावना यासंबंधीचे 3 मॉडेल्स आहेत. परंतु या तीन्ही मॉडेल्समध्ये दिल व दिमाग हे एकमेकाच्या विरोधातच आहेत असे गृहित धरलेले दिसते. गंमत म्हणजे हे दोन्ही एका पाठोपाठ कार्य करत नसत्या तर त्यांना नीटपणे ओळखणेसुद्धा जड झाले असते. बहुतेक वेळा – नेहमीच नव्हे – आपण कार्य करत असताना आपण ते करत आहोत हेच जाणवत नसते. परंतु त्याबद्दल विचार केल्यास कार्यकारण भाव समजून घेता येते. अनेक वेळा आपल्याला एखादी वस्तु आपल्या मौजमजेसाठी हवीहवीशी वाटते. परंतु ते मिळणार नाही याची खात्री झाल्यास तो हव्यास ओसरून जातो. आपल्यावर अन्याय झाला नाही हे लक्षात आल्यानंतर आपला राग शांत होतो. प्लेटोचा बुद्धीसाठी म्हणून वापरलेल्या सारथी या शब्दापेक्षा घोडेस्वार हा शब्द तेथे चपखलपणे बसला असता. कारण धुंदीत असलेल्या घोड्यांना केवळ इशाऱ्याने शांत करणे त्यालाच शक्य झाले असते, चाबकाने मारून नव्हे.

प्लेटोच्या तुलनेत ह्यूमचे मॉडेल वास्तवतेच्या जवळ जाणारे आहे. त्याच्या मते दिलला दिमागापेक्षा, दिमागालाच दिलची जरूरी जास्त असते. कारण प्रेरणा देण्यासाठी पूर्णपणे बुद्धीनिष्ठ असे काही नसते. शिवाय नैतिकता इतराबद्दल संवेदनशील असल्याशिवाय काही कामाचे नाही. भावना व संवेदना नसत्या तर बुद्धिनिष्ठतेचे वर्तन अगदी शुष्क, नीरस, कोरडे, कामापुरते व यांत्रिक झाले असते. भावनाचा ओलावा असल्याशिवाय कामाला गती येत नाही व काम करण्यास प्रेरणा मिळत नाही, हे मान्य करायला हवे. बुद्धिनिष्ठ वर्तनामुळे आपल्या कृतीचे नेमके काय परिणाम होतील हे कळेल परंतु ते आपल्याला खरोखरच तसेच हवे होते का हे कळणार नाही.

तसे पाहिल्यास आकस्मिकपणे उद्भवणाऱ्या भावनेच्या उत्सुफूर्ततेला थोपवण्यासाठी व भावनेच्या उत्कट प्रतिसादांना वेळीच थांबवण्यासाठी बुद्धिनिष्ठतेला पर्याय माही. आपण चुकीच्या गोष्टीबद्दल कारण नसताना आपल्या मनात भीती असते व त्यासाठी आपण निर्भय व्हावे असे तत्वज्ञ

नेहमीच सल्ला देत असतात. किर्कगार्ड हा तत्वज्ञ मात्र आपल्या मनातील ही भीतीच आपल्या अस्तित्वाच्या लढ्यात आपल्याला कायम मदत करत आली आहे, असे मानतो. फक्त आपण आपला हात तुटला, बायको पळून गेली वा चोरी झाली अशा क्षुल्लक गोष्टीबद्दल काळजी करत बसतो त्याऐवजी आपले स्वत्व हरवले यासाठी रडत नाही. उदाहरणार्थ मृत्युची भीती कायमची मनात असते. परंतु अनेक तत्वज्ञांना मृत्यु हा काही चिंतेचा विषय असू शकत नाही, व विनाकारण आपण त्या विषयात गुंतत असतो, असे वाटते. सॉक्रेटिसच्या मते आपल्याला ज्ञात नसलेल्या गोष्टीबद्दल काळजी करत बसणे हेच अविवेकीपणाचे प्रमुख लक्षण आहे. कदाचित मृत्यु हे एक वरदानही ठरू शकेल. मुत्युनंतर वा पूर्वजन्मी आपले जीवन फारच वाईट होते अशी समजूत करून घेण्यास कुठलाही आधार नाही. वाईट वाटून घ्यावे असे काही जगात नसल्यास कुठल्याही गोष्टीचे वाईट वाटणार नाही. (Nothing can be bad if there is nothing for it to be bad for) आपण काही मृत्युपासून लांब पळत नाही. परंतु एखाद्या गोष्टीबद्दल भीती बाळगणे व ती गोष्ट कधीही होऊ नये अशी अपेक्षा बाळगणे यात फार मोठा फरक आहे. यावरून ज्या गोष्टीबद्दल खरोखरच काळजी करावी यासाठी मार्गदर्शक म्हणून उत्स्फूर्तपणे उद्भवणाऱ्या भावनिक प्रतिसाद निरुपयोगी ठरतात, असे म्हणावयास हरकत नसावी.

आपली भीती अनाठायी आहे किंवा आपण चुकीच्या गोष्टीबद्दल भीती बाळगून असतो, असे काहीही असले तरी भीतीची कारणमीमांसा करणे योग्य ठरेल. आपण भीतीवर अंकुश ठेवण्याची चिंता करत नसून आपल्याला विमनस्कतेकडे नेणाऱ्या गोष्टींना अव्हेरत आहोत हे लक्षात येईल. आपण प्रवास करत असलेले विमान सुरक्षितपणे उतरेल की नाही याचा विचार करण्याऐवजी विमानाला अपघात झाल्यास त्यानंतरचे आपले जीवन कसे असेल याचीच चिंता आपण करत असतो. मृत्युच्या भीतीच्या छायेखाली वावरताना खऱ्या-खुऱ्या जीवनाची मजाच आपण घालवत असतो.

हे सगळे खरे असेलही, परंतु बुद्धिनिष्ठता मला जे वाटते ते बदलू शकत नाही. गंमत अशी आहे की बहुतेकांना आपण बदल पचवू शकत नाही असेच वाटत असते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र इतरांच्या वर्तनातील फरक वा परिस्थितीतील बदलानुसार आपण माणसांना पारखत असतो व त्यांच्याबद्दलची आपली मतं बदलत जातात. पोल्ट्री फार्मला भेट दिल्यानंतर नेहमीच खावेसे वाटणारे केएफसीमधील चिकन नगेट्सबद्दल घृणा उत्पन्न होऊ शकते. आयुष्यभर साथ दिलेल्या नवऱ्याचे एखादे लफडे आहे हे कळल्यानंतर त्याच्याबद्दलची मतं पूर्णपणे बदलू शकतात.

भावनेला योग्य वाट करून देणे म्हणजे त्याची गुलामी पत्करणे असे होत नाही. आपल्याला जे वाटते ते आपण बदलू शकत नसलो तरी त्या भावनेशी निगडित कृती करताना तरी आपण विचार करणे अपेक्षित आहे. आणि ही क्षमता एक नैतिक व्यक्ती म्हणून नेहमीच वापरायला हवी. जगभरातील सर्व तत्वज्ञ स्वतःच्या भावनेची अभिव्यक्ती कशी करावी याबद्दल भाष्य न करता दुसऱ्यांना तुमच्याबद्दल काय वाटते याचाच विचार करण्याचा, त्यासंबंधातील आपली कृती काय असावी आणि प्राप्त परिस्थितीत इतर कसे मार्ग काढत होते याबद्दल सल्ला देत असतात. यासाठी आपल्याला भावनेवर मात करणे गरजेचे आहे. परंतु ही गोष्ट समाजातील त्या त्या काळच्या रूढ समजुतीच्या विरोधात जाणारी असते. परंतु भावनेलाच वाट करून देणे व भावनेच्या भरात कृती करणे वा भावनेला अग्रक्रम देणे हे स्वप्रतिमेचे उदात्तीकरण केल्यासारखे होईल व नैतिकतेला दुर्लक्ष केल्यासारखे होईल.

अशा वेळी काहीही न बोलता ओठ शिवून घ्यायचे हाच उपाय समजला जातो व त्याला भावनेचे अपयश न समजता नैतिकतेचा विजय असाच समजला जातो. समोरच्यानी भावनेच्या भरात कितीही उचकवले तरी, व त्यामुळे मानसिक त्रास होत असतानासुद्धा तोंडातून एक ब्र ही न काढता गप्प बसणाऱ्याचे आपण नेहमीच कौतुक करत असतो.

दुसऱ्यांच्या भावनेची कदर करत असताना एक प्रकारचे शेअरिंग करणे गरजेचे असते. त्या भावनांना प्रतिसाद देणे अपेक्षित असते. परंतु अशा प्रसंगी एकही शब्द न उच्चारणारेसुद्धा समाजात सापडतात. त्यांच्या मते समस्येचे शेअरिंग करण्याच्या प्रयत्नात आपण समस्या दुप्पट करत असतो. काही जण अशा कठिण प्रसंगी आपले भावनिक दुःख विसरण्यासाठी काही तरी चांगले काम करत आपल्या भावनांना वाट करून देत असतात.

वरील विवेचनावरून पास्कल या तत्वज्ञाच्या मॉडेलमध्ये काही तरी चूक असावी असे वाटू लागते. त्याच्या मते भावनांना स्वतःचाच विवेक असतो व त्याच्या नियंत्रणासाठी बुद्धीची आवश्यकता नाही. भावना व बुद्धी हे एकमेकाच्या विरोधात असले तरी प्रत्यक्ष लढ्याऐवजी गनिमीकाव्याने त्या एकमेकावर मात करण्याच्या प्रयत्नात असतात, असे त्याला वाटले असावे. कदाचित यात थोडासा सत्यांश असलेही. परंतु त्याकडे नियम म्हणून न बघता अपवाद म्हणून बघायला हवे. दिल व दिमाग या दोन्हीलाही स्वतःचीच विचारसरणी असू शकते. परंतु त्या दोन्हीही एकमेकाच्या सहकार्याने कृती करणे इष्ट ठरेल. करुणा, सहानुभूतीतून कार्य प्रवृत्त करणे दिलचे काम असेल व कुठल्या भावनांना अग्रक्रम द्यायचे याचा निर्णय घेत आव्हानांना सामोरे जाण्याचे काम दिमाग करेल. भावनांना नियंत्रित करणे वा त्यांना मुक्तपणे वावरू देणे यापेक्षा बुद्धीची त्याला जोड देणे अधिक हितावह ठरू शकेल.

भावनेच्या संदर्भात अभिव्यक्त करणे, स्वीकारणे, बदलणे, समावेश करणे, जिंकणे वा नियंत्रण करणे अशा अनेक शब्दांचा वापर करता येईल. भावनेच्या छत्राखाली अनेक गोष्टीं सामावलेले असतात व त्यातील काही गोष्टींचा कदाचित संवेदनाशी संबंधही नसतो. परंतु भावनांचे काही वेळा उघड उघड प्रदर्शन मांडले जाते व काही वेळा नको तेवढे दाबून ठेवले जाते. आकर्षणाचा मागमूसही नसलेल्या व एकतर्फी नसलेल्या उत्कट प्रेम व्यक्त करायला हवे याबद्दल दुमत असण्याचे कारण नाही. त्याप्रमाणे एकामेकात वितुष्ट

आणणाऱ्या रागावर कुठल्याही परिस्थितीत नियंत्रण ठेवणे सर्वांच्याच हिताचे ठरेल.

भावनेच्याबद्दल विचार केल्यास भावना ही एक अत्यंत गुंतागुंतीची, गोंधळात टाकणारी बाब आहे. कदाचित मनोतज्ञ फ्रॉइडच्या हा वारसा असू शकेल. फ्रॉइडचे अनेक समज, गैरसमज व गृहितकं कळत न कळत आपल्या विचारावर परिणाम करत असावेत. भावनांचा आपल्या शरीरावर परिणाम होऊ शकतो हेसुद्धा फ्रॉइडचेच गृहितक आहे. फ्रॉइड, नित्शे वा 20 व्या शतकातील कुठल्याही मानसतज्ञांचे काहीही मत असो, संवेदना नियंत्रित करण्यापेक्षा भावना व्यक्त करणे याला आपण जास्त महत्व देत आहोत. त्याला आता एक उत्सवीस्वरूप येत आहे. मला असे वाटते यावर कुठलाही अपील करायचे नाही असेच ठरवल्यासारखे आपली उत्सवप्रियता असते. परंतु ही उत्सवप्रियता केव्हा, कुठे धोक्यात आणेल याची खात्री देता येत नाही. आणि अनेक वेळा भावना अप्रस्तुत, अयोग्य वा टोकाचे असतात. आपल्यातील अनेकांना दुसऱ्यांच्या भावनेद्वेगाचे बळी ठरलेले आठवत असेल. राग, द्वेष, असूया या किती वाईट असू शकतात याचा प्रत्यय नक्कीच आला असेल. म्हणूनच आपण भावनोद्वेग योग्य नाही असे म्हणण्याइतपत सुज्ञ झालो असेल.

भाव भावनांचे नियंत्रण करणे म्हणजे तोंड मिटून सहन करणे वा दबावाखाली सतत वावरणे किंवा प्रेम करण्याला वा रडून दुःखाला वाट मोकळे करून देण्याची क्षमताच पूर्णपणे हरवून घेतल्यासारखे होईल. तोंड दाबून बुक्क्याचा मार सहन केल्यासारखे वाटेल. काहींना अशा उत्कट प्रसंगी शांत राहण्यापेक्षा व भावना दाबून ठेवण्यापेक्षा जे काही होईल त्याचा सामना करणे इष्ट ठरेल. परंतु खरोखरच भावनेचे नियंत्रण की त्याच्या दयेची भीक अशी निवड असू शकते का? अरिस्टॉटलच्या मते भावनेच्या अतिरेकाच्या भीतीमुळे ठेवण्यात येणारे नियंत्रण आयुष्यातील एका थ्रिलिंग अनुभवापासून दूर पळायला लावते. व भावनेवरील अगदीच तोकडे नियंत्रण राग, लोभ व द्वेष इत्यादींच्या आहारी जाण्याची शक्यता वाढते व जे काही आयुष्यात थोडे फार

सौख्य आहे त्या आयुष्यालासुद्धा सुरुंग लावल्यासारखे होते. या प्रकारचे राग, द्वेष, लोभ इत्यादी समस्या आपल्या रोजच्या आयुष्यात नेहमीच डोकावतात. अगदी प्रेमसुद्धा समस्या म्हणून आपल्यासमोर उभे राहते. प्रसंगी या संवेदना आपल्याला सत्याकडे नेत आहेत की आपल्याला खोटे पाडत आहेत हे ओळखणेसुद्धा आव्हानात्मक ठरते. त्यामुळे त्यांच्यावर विश्वास ठेवावा की त्याच्यापासून लांब पळून जावे असा पेच उभा राहू शकतो.

मनात उमटणाऱ्या भावनोद्वेगाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद देत कृतीशील होण्यापेक्षा प्रसंगाचे गांभीर्य ओळखून थोडेसे विचार करून कृती केल्यास प्रसंगातून बाहेर पडणे शक्य होईल. याचा अर्थ आपण भावनांना नाकारत आहोत असे होत नाही. भावनेची कदर करत असतानाच त्याच्या अतिरेकातून होणाऱ्या नुकसानीचा अंदाज घेत केलेली कृती आपल्या परिप्रेक्ष्याला वा करत असलेल्या कृतीला किंवा या दोन्ही गोष्टींना एक वेगळे परिमाण देऊ शकते. भीतीचेच उदाहरण घेतल्यास ही एक क्लेश देणारी अत्यंत त्रासदायक भावना आहे. परंतु या भीतीच्या संदर्भात शक्य होत असल्यास आपण वेगळा विचार केल्यास *त्यात भिण्यासारखे काय आहे* असे वाटू लागेल व फार मोठ्या नुकसानापासून वाचण्याची शक्यता वाढेल. मुळात भीतीचे एवढे बाऊ करण्याची गरज नाही, कारण ते आयुष्यभर तुमच्या बरोबर असणारी भावना आहे व ते अत्यंत नैसर्गिक आहे. त्यामुळे आपण एखाद्या कृतीबद्दल उत्सुक असताना त्यातील धोक्यांची चिंता करत बसल्यास ती कृती बाजूला राहील व फक्त मनात भीती उरेल. त्यामुळे भीतीच्या आहारी न जाता तुम्हाला जे काही करायचे – उद्योग-व्यवसाय, नवीन नाते संबंध, वा प्रवास इत्यादी – त्यात मन गुंतवल्यास व झोकून घेतल्यास भीतीची भीती उरणार नाही. मनातील भीती पूर्णपणे नष्ट होईपर्यंत वाट बघत राहिल्यास वा भीतीची तीव्रता कमी होण्याची वाट बघत राहिल्यास आयुष्यभर फक्त वाटच बघत बसावे लागेल. त्यामुळे जे काही करायचे ते करणे योग्य ठरेल.

काहींना भीतीवर जय मिळवण्याची आस लागलेली असते, व त्यासाठी आपल्या जिवाचे हाल करून घेण्याची त्यांची तयारी असते. परंतु त्याची खरोखरच इतकी गरज नाही. एक मात्र खरे की धोक्याची घंटा वाजत असल्यास त्याकडे लक्ष देणे नेहमीच चांगले. विशेष करून अत्यंत धोक्याच्या वा नैतिकतेला अव्हेरणाऱ्यांच्या बाबतीत तर आपण जास्त सावध राहायला हवे. कायम कंफर्ट झोनमध्ये राहणे वा विनाकारण कंफर्ट झोनच्या बाहेर पडण्यासाठी धडपडणे या दोन्ही गोष्टी शक्यतो टाळायले हवेत. कडाक्याच्या थंडीच्या दिवसात एव्हरेस्ट शिखर चढण्याचा विचार सोडून देणे केव्हाही शहाणपणाचे ठरेल. परंतु इतर अनेक गोष्टींच्या छटा या उदाहरणाइतके स्पष्ट नसणार. त्यामुळे त्याबद्दलच्या भीतीला थारा द्यावे की *जे काय होईल ते होऊ दे* म्हणून बिनदिक्कत पुढे जावे अशा द्विधा मनस्थितीशी सामना करावा लागेल. अशा वेळी ही कृती आपल्या जीवनमूल्यांच्या जवळ जाणारी आहे की नाही वा ती कितपत जवळ आहे हा विचार आपल्याला मार्गदर्शी ठरेल.

Acceptance and Commitment Therapy (ACT) या उपचार पद्धतीतसुद्धा भावनांना अव्हेरण्यापेक्षा त्यांचा स्वीकार करून आपल्या तत्वांशी बांधिल असण्यावर भर दिला आहे. ही थेरपी नकारात्मकतेवर जय मिळवण्याच्या प्रयत्नात आहे. नकारात्मक भावनेवर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे त्यातून काहीही हाती लागत नाही. त्यामुळे आहे तशा स्थितीत भावनांचा स्वीकार करत राहणे याला पर्याय नाही. आपण आयोजित केलेल्या एखाद्या पार्टीत नको असलेले गेस्ट्स घुसत असले तरी आपण त्यांना हाकलून देत नाही, कारण पार्टीत रसभंग होऊ नये हा उद्देश त्यामागे असतो. तशाच प्रकारे या नकारात्मक भावना आपल्या आयुष्यात न बोलविता आलेले असतात व त्यांना सहन करण्यापलिकडे आपल्या हातात काहीही नसते याची जाणीव असणे हाच त्यावर उपाय असू शकेल. कितीही प्रयत्न केले तरी भीती किंवा इतर तत्सम भावना आपल्या मनाच्या कोपऱ्यात कुठे तरी ठाण मांडून असतात. व त्यांना बाहेर काढणे अशक्यातली गोष्ट ठरते. परंतु आपण याची

जाणीव ठेवून आपली कृती करत राहणे हाच यावरील उपाय ठरू शकेल. भावना नेहमीच आपल्याला एखाद्या रोलरकोस्टरमध्ये नेल्यासारखे अनियंत्रित अवस्थेत नेण्यासारखे असतात. समुद्रातील लाटावर स्वार झाल्यासारखे त्यांच्यावर स्वार होण्याचे कौशल्य आपल्याकडे असल्यास या भावनांचा तितकासा त्रास होणार नाही हे मात्र निश्चित.



आयडेंटिटीच्या बंधनात..

जन्माला आलेल्या प्रत्येकाला (आवडणारे वा न आवडणारे) नाव/आडनाव असते; व त्या नावाने आपली ओळख करून दिली जात असते. परंतु काही महात्वाकांक्षी व्यक्तींना फक्त नाव/आडनाव यात समाधान मिळत नाही. म्हणून आपल्या नावापुढे/आडनावापुढे काही तरी हवे म्हणून ते आटापिटा करत असतात. उच्च शिक्षितांना तर नावाच्या पुढे लावण्यासाठी इंग्रजीतील सव्वीसपैकी सव्वीस मुळाक्षरही कमी पडतात. काहींना आपल्या घराण्याचा अभिमान असतो म्हणून त्याला अधोरेखित करतात. काहींना आपल्या धर्माबद्दलचा वा (जातीबद्दलचा) अभिमान झाकता येत नाही म्हणून काही चित्रविचित्र पद्धत वापरून आपली आयडेंटिटी व्यक्त करत असतात. आणि ही आयडेंटिटी एखाद्या लेबलसारखी वा उत्पादनाच्या ब्रँडिगसारखी सगळीकडे मिरवली जात असते.

याच आयडेंटिटीचे समूह रूपसुद्धा असू शकते. 'एक मराठा, लाख मराठा', 'गर्वसे कहो हम हिंदू है', 'इस्लाम खतरेमें' 'आवाज कुणाचा, अमक्या तमक्याचा' या प्रकारच्या नारेबाजीतील समान धागा म्हणजे वैयक्तिकरित्या मी या समूहाशी जोडलेलो आहे याचे प्रकटीकरण असते. यात फक्त नारेबाजी नसते, तर त्यासंबंधातील काही ठळक चिन्हं बाळगण्याची प्रथा रूढ होत जाते. उदाः वारकरी गळयात माळ घालतात; नरेंद्र महाराजाचे शिष्यगण छातीवर बिल्ला लावतात; लिंगायत समुदाय कपाळावर भस्माच्या तीन पट्ट्या लावून मिरवत असतात. त्यांच्या या बाह्य चिन्हांमुळे त्यांचे लेबल पटकन ओळखता येते. आणि समूह आपल्याला एक लेबल चिकटवतो. या लेबलमुळे आपली काही इप्सीतं साध्य होण्याची शक्यता वाढते. आपण समूहाच्या छत्राखाली सुरक्षित आहोत ही भावना जाणवते. आणि समूह आपल्या अडी-अडचणीच्या प्रसंगात धावून येतो, याची जाणीव असते. एवढेच नव्हे तर या समूहाची चिन्हं वापरून आपणही कुणी तरी आहोत, आपणाकडे वाकड्या नजरेने बघू नका, वा दुर्लक्ष करू नका, हा संदेशही दिला जातो. गंमत म्हणजे ही समूह

आयडेंटिटी उपयुक्त ठरेल की गोचीत आणेल हे त्या त्या वेळची परिस्थिती ठरवत असते. परंतु अशा प्रकारच्या आयडेंटिटीज वा लेबल्स आपल्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला, आपल्यातील क्षमतेला, जाचक ठरू शकतात हे आपण लक्षात घेत नाही. या आयडेंटीटीज आपल्याला आपल्या अस्मितेची आठवण सतत करून देत असतात. मग ही अस्मिता भाषेची, प्रदेशाची, जातीची, उपजातीची, अशी कोणतीही असू शकते.

भोवतालच्या असुरक्षिततेतून मार्ग काढण्यासाठी या लेबलची ढाल म्हणून वापरता येते. एखाद्या समूहाला चिकटून राहण्याची व आपण त्या समूहाचे भाग आहोत हे जाहीर करण्यासाठी या लेबलचा वारेमाप उपयोग केला जातो. काही वेळा या ब्रँडिंगमुळे अडचणीत आलो तरी अडचणीत आलेल्यांचासुद्धा वेगळा गट तयार होतो आणि आपण एकटेच नाही ही भावना वाढते व अजून एक लेबल चिकटवून घेतले जाते. परंतु लेबल्स आपल्याला सुरक्षितता देते हा एक भ्रम आहे, याचीही जाणीव हवी.

अशा प्रकारच्या आयडेंटिटी आपल्याला एका गटात बंदिस्त करतात. व यातून सुटका नाही याची जाणीवही करून देतात. दोनेक शब्दाचे हे लेबल्स असले तरी त्यांना गाळल्यास आपण गटांगळ्या खात आहेत की काय असे वाटू लागते. ज्या प्रकारे इमाने इतबारे आयुष्यभर नौकरी करणाऱ्यांना निवृत्तीनंतरचे आयुष्य नीरस वाटू लागते किंवा मुलं मोठी होऊन वेगळे राहू लागल्यानंतर आईला एका मोठ्या पोकळीचा सामना करावा लागतो त्याच प्रकारे आपले लेबल्स गाळल्यास आयुष्य सुने सुने वाटत असावे. म्हणूनच आपण कायम लेबल्सला चिकटून असतो.

ही आयडेंटिटी काही वेळा आपल्या मुक्त विचारांना बंधनकारक ठरते. एका विशिष्ट आयडेंटिटीत अडकून घेतल्यानंतर आपल्या विचारातील लवचिकता हळू हळू कमी होऊ लागते. आपण त्यातले नाही असे म्हणताना जीभ चाचरते. तुमच्या क्षमतेवर मर्यादा पडतात. व आपण आपले व्यक्तिमत्व आंदण दिल्यासारखे त्या समूहाला समर्पित करतो. समूहाच्या विरोधात भूमिका घेता

येत नाही आणि सहजासहजी लेबलही बदलता येत नाही. आणि एकदा तुम्हाला चिकटलेले लेबल लोक विसरत नाहीत हेही लक्षात घ्यायला हवे.

आयडेंटिटीत फसणे हा एक संकुचित दृष्टिकोन आहे याची जाणीव झाल्यानंतर लेबल नको असे वाटू लागते. म्हणून अशा प्रकारच्या लेबलला आपला विरोध असतो. खरे पाहता आपल्याला लेबल्स आवडतात; परंतु ते इतरानी दिलेले आवडत नाही. इतर कुणीही न दिल्यास आपणच स्वतःला एखाद्या समूहाशी वा वैचारिक गटाशी जोडून घेतो व त्या समूहाचे लेबल घेवून मिरवत असतो. कारण तेथे एक बिरादरी प्रस्थापित होत असते. आपण एखाद्या गटाशी जोडलेलोही आहोत व आपण वैयक्तिकरित्या स्वतंत्रपणे निर्णयही घेऊ शकतो, अशी ही मानसिकता असते. परंतु यात विरोधाभास आहे हे चटकन लक्षात येत नाही.

आपल्याला अनिर्बंधँ व्यक्तीस्वातंत्र्यही हवे व समाजाशी जवळीकही हवे, ही एक द्विधा मनस्थितीचे लक्षण आहे. वास्तवाशी सामना करण्यासाठी काही विशिष्ट मर्यादेतच राहून या दोन्ही गोष्टी साध्य करता येवू शकतात. त्यामुळे लेबल्सच्या फंदात न पडता आपण आपल्या व्यक्तिमत्वाला आकार देऊ शकतो. मुळात लेबल्स तुमची (खरी) ओळखच करून देत नाहीत. व हे लेबल्स तुमच्यापुरतेच अर्थपूर्ण असल्यास ती इतरांना निरर्थक वाटू लागतात. कारण भाषा ही समाजातील इतराशी संवाद करण्यासाठी असते, स्वतःच्यापुरते नसते.

सर्वात खेदकारक गोष्ट म्हणजे आपल्या आयडेंटिटीचा वापर राजकारणात करणे हा असेल. आपण आपल्या आयडेंटिटीला उंच चढवण्यासाठी इतर आयडेंटिटीना कमी लेखतो. खरे पाहता त्यांनीसुद्धा आपली आयडेंटिटी टिकविण्यासाठी समूहाशी जोडून घेतलेले असतात. त्यामुळे आपण इतर आयडेंटिटींची टिंगल टवाळी न करता आदराने वागवायला हवे. म्हणूनच आयडेंटिटीची एका मर्यादा असते व आपणही ती मर्यादेतच ठेवायला हवे.



ऐसा भी होता है!

सर्व टीव्ही चॅनेल्सवर दिवसभर ‘रोपण माणसा’चीच चर्चा होत होती. मुळात त्याचे नाव सुभाष सारेपाटील असे होते. परंतु चॅनेल्सवर तो ‘रोपण माणूस’ म्हणूनच ओळखला जात होता. मुंबईच्या एका नावाजलेल्या हॉस्पिटलमध्ये ऑपरेशनच्या वेळी ‘अल्पशी चूक’ झाल्यामुळे त्याच्या जनुकांमध्ये – विशेषकरून stem cell मध्ये – काही बदल झाले होते. हे जनुकं आता त्याच्या शरीरातील कुठल्याही अवयवातील मृत पेशींना ताबडतोब जिवंत करत होत्या. त्याची प्रत्यक्षरित्या खात्री करून घेणेसुद्धा शक्य झाले होते. त्याचे एखादे बोट कापले तरी 2-3 दिवसात त्या जागी दुसरे बोट तयार होऊन तुटलेल्या बोटाची जागा भरून काढत होती. एक हात कापून ठेवला तरी महिन्याच्या आत तेथे नवीन हात उगवत होता. हात कापल्याचे वा नवीन हात आल्याच्या खुणासुद्धा तेथे दिसत नव्हत्या. टीव्ही प्रेक्षकांना हे सर्व मजेशीर वाटत होते.

काही दिवसांनी सुभाषचे शरीर या जनुकांना साथ देईनासे झाले. बघता बघता त्याचे एकेक अवयव निकामी होऊ लागले. डॉक्टरांना फार काळजी वाटू लागली. त्याला वाचवण्याचा शेवटचा उपाय म्हणून त्यांनी त्याच्या डोक्यातील मेंदूला अलगद बाहेर काढून दुसऱ्या एका मृतशरीरामध्ये रोपण केले. या ऑपरेशनच्या वेळीसुद्धा झालेल्या घोर चुकीमुळे त्याच्या मेंदूचे दोन भाग झाले. डावा मेंदू उजव्या मेंदूपासून वेगळा झाला. डॉक्टरांनी शर्थीचे प्रयत्न करून या दोन्ही मेंदूंचे दोन मृतशरीरात रोपण करून सुभाषचे ‘जीव’ वाचविले.

ऑपरेशननंतर हा सुभाष दोन्ही शरीरात होता. या दोन्ही शरीरातील मेंदूतही बदल/वाढ होऊन प्रत्येक शरीरात स्वतंत्रपणे मेंदू कार्य करू लागले. परंतु आता एक सुभाषऐवजी दोन सुभाष आपल्यासमोर उभे होते. दिसण्यात जुळ्या भावासारखे नसले तरी त्यांची मानसिक अवस्था (अंकुर वा जुडवा चित्रपटातील) जुळ्या भावासारखीच होती. सुभाषच्या शारीरिक हालचाली, त्याचे स्वभाव विशेष, त्याच्या गतकालच्या आठवणी, इतराशी वर्तणूक हे सर्व

या दोन्ही शरीरात तंतोतंत जुळत होत्या. सुभाषच्या मित्र-मैत्रिणी वा नातलगांनी कितीही खोदून विचारले तरी हे दोन्ही 'सुभाष' ऑपरेशन पूर्वीच्या खऱ्याखुऱ्या 'सुभाष'सारखे उत्तरं देत होते. संशयाला अजिबात जागा नव्हती.

याच सुमारास काही कायदेशीर बाबी समोर आल्या. हिंदू वारसा कायद्यानुसार सुभाष सारेपाटिलाला काही मालमत्ता मिळणार होती. जमीनीत वाटा मिळणार होता. परंतु या दोन 'सुभाष'पैकी कुणाच्या नावे या संपत्तीची नोंद करायची? यातला खरा सुभाष कोण? दोघेही खरे असण्याची शक्यता नाही. परंतु कदाचित असतील का?

(Reasons and Persons – Derek Parfit)

** ** **

शेर्लाक होम्ससारख्या गुप्तहेराप्रमाणे आपण प्रथम येथे नेमके काय झाले, घटना कशा घडत गेल्या, व फॅक्ट्स काय आहेत याचा शोध घेणे गरजेचे ठरेल. आपल्या समोर दोन सुभाष आहेत – हवे असल्यास त्यातील एकाला - ज्याच्यात उजवा मेंदू आहे त्याला - उजवा सुभाष व दुसऱ्याला - ज्याच्यात डावा मेंदू आहे त्याला - डावा सुभाष असे आपण म्हणू शकतो. यापैकी खरा सुभाष कोण याचा आपल्याला शोध घ्यायचा आहे.

दोघेही सुभाष नाहीत हे मात्र नक्की. कारण मेंदूचे दोन भाग झाल्यानंतर त्या मेंदूचे दोन शरीरात रोपण झाले आहे. जर उजवा सुभाषचा काही कारणामुळे मृत्यु झाल्यास व डावा सुभाष जिवंत असल्यास सुभाष जिवंत आहे असे म्हणता येईल का? एकाच वेळी माणूस जिवंतही असू शकतो व मृतही असे होऊ शकत नाही. त्यामुळे खरा सुभाष हा डावा-उजवा सुभाष यातला होऊ शकत नाही.

उदाहरणार्थ ऑपरेशनच्या वेळी उजवा मेंदू जिवंत व डावा मेंदू मृतावस्थेत असता तर उजवा सुभाषच मूळ सुभाष असे गृहित धरून सर्व मालमत्ता त्याच्या नावे केल्यास कुणीही हरकत घेतली नसती. परंतु डाव्या मेंदूची पुनर्निमिती झालेली असल्यामुळे आपल्याला डावा – उजवा सुभाषमध्ये मूळ सुभाष कोण

हे ओळखता येईनासे झाले आहे. कदाचित डावा वा उजवा सुभाष हे मूळ सुभाषच नाहीत असेही आपण दावा करू शकतो. परंतु हे जरा विचित्रच वाटेल. मूळ सुभाषच्या शरीराच्या बाहेर काही तरी अघटित घडल्यामुळे कुणालाही मालमत्ता देऊ नये हा निर्णय योग्य ठरणार नाही.

फार फार तर (छाप-काटा टाकून) आपणच - डावा किंवा उजवा सुभाष - यापैकी एकाची खरा सुभाष म्हणून निवड करून त्याच्या नावे मालमत्ता करून हे प्रकरण मिटवायचे (दाबायचे) असेही ठरवू शकतो. परंतु असे करणे दुसऱ्या सुभाषवर अन्यायकारक ठरेल. कारण यातील प्रत्येकाची सुभाष म्हणूनच ओळख निःसंशयपणे सिद्ध झाली आहे. व ही ओळख मनमानी नव्हती याचे पुरावेही आपल्याकडे आहेत. त्यामुळे दोघेही वा यापैकी एक जण, किंवा यापैकी कोणीही नाही या शक्यता असून या तिन्ही शक्यता चुकीच्या आहेत असे म्हणण्यास नक्कीच वाव आहे. परंतु यातील एक तरी बरोबर आहे व त्याला पर्याय नाही.

एखाद्या प्रश्नाला दिलेल्या उत्तरापैकी एकही उत्तर पुरेसे ठरत नसेल तर आपण चुकीचे प्रश्न विचारत आहोत की काय असे म्हणता येईल. तुम्ही तुमच्या बायकोला रोज मारायचे हे कधी थांबवलात? या प्रश्नाला होय किंवा नाही हे उत्तर पुरेसे ठरत नाही. कारण होय म्हटल्यास मी रोज मारत होतो व अलीकडेच मारणे थांबवले आहे असा अर्थ ध्वनित होऊ शकतो. किंवा नाही म्हटल्यास मी अजूनही बायकोला मारतो अशी कबूली दिल्यासारखे होईल. परंतु बायकोला कधीच मारत नव्हता अशा व्यक्तीचे उत्तर काय असू शकेल?

या रोपण माणसाच्या संदर्भातील प्रश्नामध्ये आपण त्याची ओळख यापूर्वीच्या गतकाळातील घटनाक्रमावरून व त्याच्या सत्यतेवरून खचित केली होती. परंतु ओळख नेहमीच बुचकळ्यात टाकणारी गोष्ट आहे. केवळ भूतकाळावरून आपण व्यक्तित्वाला जोखत असल्यास ते पुरेसे ठरणार नाही. भूतकालापेक्षा वर्तमान व भविष्य यातील सातत्य टिकवण्यातच आपले

व्यक्तित्व उभारून येत असते. त्यामुळे या प्रकरणात सातत्याच्या संदर्भातील प्रश्न विचारून निर्णय घेणे शक्य झाले असते.

सातत्यात नेमके काय हवे? आपले शरीर? आपला मेंदू? आपली चेतना? आपल्यातील आत्मभान? की आणखी काही तरी..



कलाकारांचे अजब जग...

अफाट समुद्राच्या तीरावर असलेल्या एका डोंगर माथ्यावर बसून अभय दातार बायनाक्युलर्समधून भोवतालचे दृश्य न्याहाळत होता. समुद्राच्या लाटा, लाटावरून उडणारे पक्षी, दूर कुठेतरी मच्छीमारांच्या होड्या इत्यादी गोष्टी बघत असताना त्याचे मन भरून येत होते. हाडाचा कलावंत असल्यामुळे प्रत्येक दृश्य नवीन काही तरी सांगत आहे, असे त्याला वाटत होते. तितक्यात त्याच्या बायनाक्युलर्सचा रोख समुद्राच्या काठावर पसरलेल्या निर्जन वाटणाऱ्या वाळूत केंद्रित झाला. काही क्षण रोखून पाहिल्यानंतर तेथे दूर कुठेतरी हालचाल दिसत होती. बायनाक्युलर्समधून जास्त फोकस करून बघितल्यानंतर त्या रेतीत प्रसिद्ध चित्रकार वासुदेव गायतोंडे त्रिमितीत चित्र काढताना दिसले. अभयला आश्चर्याचा धक्काच बसला. प्रत्यक्ष गायतोंडेना चित्र काढत असताना बघण्याचा योग! चक्क वासुदेव गायतोंडे आणि त्यांचे वाळूवरील चित्र! अभयला स्वतःच्या डोळ्यावर विश्वास बसेना.

काही वेळानी स्वतःला सावरल्यानंतर हे वाळूतील चित्र क्षणिक ठरेल अशी भीती त्याला वाटू लागली. समुद्राच्या लाटा तीरावर येऊन चित्र पुसून टाकतील याची धास्ती त्याला वाटू लागली. ते चित्र वाचवण्यासाठी काय करता येईल याचा तो विचार करू लागला. समुद्राला मागे सरकवणे वा लाटा येऊ न देणे हे व्यावहारिकपणे शक्य नाही, हे त्याला उमगले. वाळूतील त्या त्रिमितीतील चित्राचा साचा (mould) करून त्याची हुबेहूब प्रतिकृती एखाद्या दालनात ठेवता येईल हाही विचार त्याच्या मनात आला. फार फार तर लॉजवर जाऊन झूम कॅमेरा घेऊन यायचे व पाण्याच्या लाटामुळे पुसून जायच्या अगोदर त्या चित्राचे फोटो काढून या कलाकृतीला अमरत्व प्राप्त करून देता आले असते. परंतु वेळ इतका कमी होता की असे काहीही करणे अशक्यातली गोष्ट ठरली असती. शिवाय प्रत्यक्ष चित्रातील सौंदर्य कॅमेरातील फोटोत असणार नाही याची त्याला कल्पना होती. आता या क्षणी फार फार तर समुद्रतीरावर जवळ जाऊन डोळे भरून चित्र न्याहाळायचे एवढेच तो करू शकला असता.

एका अप्रतिम कलाकाराची कृती बघण्यास मिळाली म्हणून आनंदित व्हायचे की ती कलाकृती काही क्षणात काळाच्या पडद्याआड कायमचे जाणार म्हणून दुःखी व्हायचे हा प्रश्न आता त्याच्या समोर होता.

** ** **

एखादी अत्युत्तम कलाकृती दीर्घकाळ टिकत नसल्यास त्याचे दुःख होणे स्वाभाविक आहे. परंतु शिल्पकलेप्रमाणे इतरही कलाकृती – पेंटिंग्स, भित्तीचित्रं, नाटकं, चित्रपट, संगीत, इ.इ. – जास्तीत जास्त काळ सुस्थितीत असावेत ही अपेक्षा ठेवणेसुद्धा चुकीचे ठरेल. कलेच्या सादरीकरणासाठी वापरलेल्या माध्यमाच्या काही मूलभूत मर्यादा असतात. व त्या मर्यादेत राहूनच कलाकृतींचा आस्वाद घेणे योग्य ठरेल. आताच्या प्रगत तंत्रज्ञानाच्या युगात फार फार तर एखादी चित्रफीत काढून त्या कलाप्रकाराचे वा त्याच्या सादरीकरणाचे चित्रण करून कलाप्रकाराला इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे दीर्घकाळ टिकवून ठेवता येईल. परंतु हे प्रकार अभिजात कलाकृतीला न्याय देणारे नाहीत, हे रसिकांना व कलावंतांनासुद्धा माहित आहे. म्हणूनच डॉल्बी – बोस सारख्या उच्चदर्जाचे स्पीकर सिस्टिम उपलब्ध असूनसुद्धा 1000-1500 रुपये मोजून संगीताच्या लाइव्ह कार्यक्रमांना रसिक गर्दी करतात. नाटकाचे कॅसेट्स उपलब्ध असले तरी नाट्यगृहात सादर केलेल्या नाटकाचा आस्वाद घेण्याची मजा और असते.

अजंठाच्या लेण्यामध्ये असलेल्या भित्तीचित्रासारख्या वा खजुराहोसारख्या ठिकाणी कोरलेल्या शिल्पासारख्या कलाकृती त्यातल्या त्यात दीर्घ काळ टिकणारे आहेत. त्या कलाकृतींचीही वाट लावणारे उतावळ्या रसिकांची संख्यासुद्धा कमी नाही, हेही तितकेच खरे. परंतु लोककला, नृत्य, गझल-ठुमरी-शास्त्रीय संगीताची मैफल, नाटक, एकपात्री प्रयोग, यासारख्या कलाप्रकारांचे सादरीकरण पुढच्या अनेक पिढ्यापर्यंत पोचवण्यासाठी नेमके काय करायला हवे याचे उत्तर आज तरी आपल्याकडे नाही. गायतोंडेचे अप्रतिम चित्र तर फारच अल्पजीवी ठरेल. त्यामुळे कलाकृतीचे आयुष्य

कलावंताने निवडलेल्या माध्यमाच्या आयुष्यावरून मोजावे की काय असे वाटू वागते. फार फार तर चित्रफितीच्या स्वरूपात इलेक्ट्रॉनिक्सच्या (सिलिकॉन-प्लॅस्टिकच्या) माध्यमातून कलाकृतीला थोडे फार जास्त आयुष्य देणे शक्य आहे. मुळात जतन करणाऱ्या या इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीच्यासुद्दा मर्यादा आहेत आणि त्याची पूर्ण कल्पना अजून संशोधकांनासुद्धा नाही. उदाहरणार्थ, गाण्यांचे आयुष्य वाढवण्यासाठी प्रथम रेकॉर्ड्सची सोय आली. त्यांनतर स्पूल्स आले. स्पूल्सनंतर व्हीसीआरचे कॅसेट्स आले. वाकमनसाठीचे कॅसेट्स आले. सीडीज आल्या, व्हीसीडीज आल्या, यूएसबीवर रेकॉर्डिंग करता येवू लागले. पोर्टेबल हार्ड डिस्क आले. तरीसुद्धा रेकॉर्डिग किता काळ टिकेल याची कल्पना नाही. बायनरी कोडिंगमुळे 0 आणि 1 ला पर्याय नाही. व हे 0 व 1 साठी चुंबक शक्तीचा वापर होतो. परंतु या चुंबकांच्या गुणधर्मात थोडासा बदल झाला तरी सर्व गणित चुकते.

काही काळानंतर सिलिकॉन-प्लॅस्टिकच्या अंगभूत गुणधर्मामुळे कलाकृतीची गुणवत्ता नष्ट होत चाललेली दिसू लागेल. कदाचित कलाकृती कशी ऱ्हास होते हासुद्धा कलाविष्काराचा भाग म्हणून पुढच्या पिढीला दाखविता येईल.

कलावंत माध्यम निवडतानाच या सर्व गोष्टींचा विचार करत असला पाहिजे. चित्रकार ब्रशेस, रंग, रंगसंगती, कागद-कापड व इतर वस्तू यांची परख करूनच चित्राला सुरुवात करत असेल. त्यामुळे कलावंतच आपल्या कलाकृतीचे आयुष्य ठरवत असतो असे म्हणण्यास हरकत नसावी.

मुळात कलावंत असो वा सामान्य माणूस, प्रत्येक जण आपल्याला अमरत्व प्राप्त व्हायला हवे अशी एक सुप्त इच्छा मनात बाळगून असतो. किडा मुंग्यासारखे आयुष्य काढणाऱ्या सामान्य माणसांना हे जमत नाही. परंतु कलाकार मात्र मृत्युपश्चातही आपल्या कलाकृतीतून अमरत्व प्राप्त करून घेवू शकतो, असे त्याला वाटते. परंतु रसिक म्हणून आपण कलेचा आस्वाद घेत असताना बहुतेक वेळा कलाकार विस्मृतीतच ढकललेला असतो. त्यामुळे

काही अपवाद वगळता कलाकाराचे अमरत्वाचे स्वप्न पूर्ण होत नाही. कलाकृती पूर्ण ऱ्हास होईपर्यंतच proxy कलावंताचे आयुष्य असते, असे फार फार तर म्हणता येईल.

वैध-अवैध मार्गाने पुढील सात-आठ पिढ्याला पुरेल एवढी संपत्ती साठवून ठेवणाऱ्यांच्या नंतरच्या पिढ्यासुद्धा मूळ पुरुषाला विसरतात. तिसऱ्या पिढीतल्यांना आजोबा-पणजोबांची नावे प्रयत्नपूर्वक आठवावे लागतात. त्यामुळे अमरत्व हे मृगजळ असून यासाठी एवढा उपद्व्याप करण्याची गरज नाही, हे लक्षात ठेवल्यास संपत्तीची हाव तरी कमी होईल.

कला असो वा कलावंत, हे दोन्ही मर्त्य असून कलेची खरी किंमत कलास्वादातच आहे, कलानुभवातच आहे असे आपण निःसंकोचपणे म्हणू शकतो.



वीरचक्र

हवालदार शिवाजी विठ्ठल जाधव याला मरणोत्तर वीरचक्र मिळाले नाही याबद्दल त्याच्या नातेवाईकात प्रचंड नाराजी होती. कारण हा उमदा तरुण काश्मीर कारवाईच्या धुमश्चक्रीत मारला गेला होता. त्याच्या शरीराचे तुकडे छिन्न विछिन्न अवस्थेत सापडले होते. जमिनीत पुरलेले भूसुरुंग निकामी करत असताना त्याचा जीव गेला होता. परंतु त्याच्यामुळे 20-25 भारतीय सैनिकांचे जीव वाचले होते. इतक्या सैनिकांचे जीव वाचवताना जीव गमावलेल्या जाधवला वीरचक्र देत नसल्यास कुणाला ते पदक दिले जाते हा प्रश्न त्याच्या कुटुंबियानी उपस्थित केला होता. खरे तर गावातील ग्रामस्थांचा हा इभ्रतीचा प्रश्न झाला होता.

ग्रामस्थानी पुढाकार घेऊन जाधवच्या रेजिमेंटच्या कमांडंटशी संपर्क साधला. रीतसर पत्र लिहून आपली व्यथा प्रगट केली. व जाधवला वीरचक्र का दिले नाही यामागील कारणे विशद करण्याची विनंती केली. बरेच दिवसानंतर रेजिमेंटकडून उत्तर आले. त्यात सैनिक म्हणून असामान्य कर्तृत्व दाखविणाऱ्यांना वीरचक्रसारखी शौर्यपदकं देण्याची प्रथा भारतीय सैन्यात फार पूर्वीपासून आहे. दरवर्षी या पदकासाठी नावांची शिफारस करणारी समिती याबद्दल निर्णय घेते. या समितीने जाधव यांना पदक न देण्याचा निर्णय घेतला आहे. कारण समितीच्या मते नेमून दिलेले कर्तव्य करत असताना मृत्यु आल्यास त्याला असामान्य कर्तृत्व असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळे पदक न देण्याची शिफारस करत आहे. जाधव यांच्या अकाली मृत्युबद्दल रेजिमेंटच्या सर्व सैनिकांनी हळहळ व्यक्त केली, हे मुद्दाम नमूद करावेसे वाटते. व पदक न मिळाल्याबद्दल विषाद वाटते असे लिहिलेले होते.

या पत्रातील तर्कसुसंगती गावातील मोजक्या सुज्ञांच्या लक्षात आले तरी बहुतेक ग्रामस्थ व जाधवचे कुटुंबीय यांना पत्राची भाषा व त्यातील मतितार्थ कळला नाही. काही असले तरी कुटुंबियांची नाराजी कशी दूर करायची हा ग्रामस्थासमोरचा प्रश्न होता. पुन्हा एकदा रेजिमेंटच्या विरोधात ब्रिगेड

लेव्हलपर्यंत जाऊन विनंती करायची की आपल्यावर होत असलेला अन्याय सहन करत चुपचाप बसायचे?

** ** **

हवालदार जाधवच्या कुटुंबियांना आपला मुलगा मोठा शूर होता असे वाटणे स्वाभाविक आहे. परंतु शिफारस समितीच्या सदस्यांनी याबद्दल विचार/चर्चा करताना काही महत्वाचे मुद्दे मांडले होते. त्यांच्या मते ज्यांनी आपला जीव धोक्यात घालून इतर अनेकांचे जीव वाचविले त्यांना वीरचक्रसारखे पदक द्यायला हवे. येथे तर हवालदार जाधवचा जीव ड्यूटी करत असताना गेला होता. भूसुरुंग निकामी करणे हे त्या रेजिमेंटला दिलेले काम होते. आणि जाधवकडून ही ड्यूटी अपेक्षित होती. कामात हयगय झाल्यास त्याला कोर्ट ऑफ इन्क्वायरीसमोर उभे केले असते. त्यामुळे जे निर्दिष्ट काम दिले आहे ते करत असताना जीव गेल्यास त्याला अपघात समजून त्यासाठी मिलिटरीच्या नियमानुसार जी काही भरपाई मिळणार आहेत ते त्याला द्यायला हवेत. त्यासाठी वीरचक्र देऊन त्याच्या मृत्युचे उदात्तीकरण करण्याची गरज नाही. याचेच स्पष्टीकरण म्हणून खालील उदाहरण समितीने नमूद केले होते.

तळयाच्या काठी तुम्ही उभे असताना एखादा पोहायला न येणारा मुलगा बुडत असल्यास त्याला वाचवणे हे तुमचे नैतिक कर्तव्य ठरते. त्यामुळे फार तोशीस न घेता त्या बुडत्याला बाहेर काढून त्याचा जीव वाचविल्याबद्दल त्या मुलाचे कुटुंबीय तुम्हाला धन्यवाद देतील. आणि तुम्हालाही एखाद्याचा जीव वाचविल्याबद्दल समाधान मिळेल. परंतु या उलट मुलगा तळयाच्या मध्यभागी गटांगळ्या खात आहे, जीवाचा आकांत करत वाचवण्यासाठी ओरडत आहे, अशा वेळी तुम्ही स्वतःचा जीव धोक्यात घालून उडी मारून पोहत पोहत त्याच्यापर्यंत पोचून त्याला खोल पाण्यातून बाहेर काढून त्याचा जीव वाचवता. त्यावेळी मात्र तुमची ही कृती असामान्य व अनुकरणीय अशी समजली जाईल. स्वतःच्या जीवाची परवा न करता बुडत्याचा जीव

वाचविल्याबद्दल तुम्हाला शौर्यपदकसमान काही देणे उचितही ठरू शकेल. व नैतिकदृष्ट्याही ते योग्य ठरेल. काही वेळा अशा प्रकारचे धाडस केल्याबद्दल तुमचे वारेमाप स्तुती, कौतुक केले जाईल. परंतु तुम्ही तेथे असूनसुद्धा काहीही न केल्यास तुम्हाला कुणी दोषही देणार नाहीत.

तुमचे कर्तव्य आणि out of the way जाऊन केलेले धाडसी कृत्य यात फरक करायला हवे. जर हा फरक केला जात नसल्यास नैतिकतेला बाधा पोचू शकते. याचीच पुढची पायरी म्हणजे उपयुक्ततावाद. या वादामध्ये जास्तीत जास्त लोकांचा फायदा होईल अशी कृती केल्यास ते नैतिकदृष्ट्या योग्य ठरेल.

हेच जर खरे असल्यास बहुतेक वेळा बहुतेक जण थोडेसे वैयक्तिक त्याग करून जास्तीत जास्त लोकांचा फायदा करून देणारी कृती करण्यास टाळाटाळ करत असतात. पाण्याची कपात असताना माझी कार चकचकीत पाहिजे या दुराग्रहापायी आणि माझ्याकडे पाणी उपलब्ध आहे या अट्टाहासापायी पाण्याचा अपव्यय करणे अनैतिक ठरेल. स्वच्छता-अस्वच्छता यासंबंधीच्या आपल्या स्वभावाला थोडेसे मुरड घातल्यास आकाश कोसळून पडणार नाही की जमीन दुभंगून जाणार नाही. हजारो – लाखो लोक झोपडपट्टीत राहतात. हे माहित असूनसुद्धा कुटुंबातील दोघा – तिघासांठी 4-5 मजली बंगल्यातील वास्तव्य कितपत योग्य? याचा अर्थ आपण झोपडपट्टीत जाऊन रहायला हवे असे नसून भोवतालच्या परिस्थितीचे भान ठेऊन आपल्या जीवनशैलीला आकार देणे नैतिकतेला धरून असेल. शक्य होईल तेथे, शक्य होईल तितके गरीबांना मदत करणे हेही आपले कर्तव्य ठरू शकेल. आणि यासाठी फार मोठ्या त्यागाची गरजही नाही. आपल्या काही सुखसोई आपणहून सोडून द्यावे एवढीच माफक अपेक्षा यात आहे.

याच न्यायाने हवालदार जाधव यांच्या कर्तव्यकठोरतेचा विचार करावा लागेल. त्यानी जर मनात आणले असते तर कामचुकारपणा करून स्वतःचा जीव नक्कीच वाचवू शकला असता. फार फार तर कामचुकार म्हणून शिक्का त्याच्यावर बसला असता. कदाचित त्याला कोणीही दोषी ठरवले नसते. त्या

रेजिमेंटमध्ये असे सैनिक असतीलही. परंतु जाधव यांनी त्या परिस्थितीत एखाद्या कर्तव्यदक्ष माणसाप्रमाणे आपल्या कर्तव्यात कसूर न करता भूसुरुंग निकामी करून इतरांचा जीव वाचविला. परंतु अपघाताने त्याचा जीव गेला.

आजकाल तुम्हाला नेमून दिलेले काम करत असले तरी सत्काराची अपेक्षा केली जाते. सरकारी पब्लिक प्रॉसीक्यूटरला खटल्यातील आरोपींना शिक्षा मिळाली की त्याचा उधो उधो करायला पाहिजे असे वाटते. व तसे सत्कार घडवून आणण्याची कुशलताही त्याच्याकडे असते. खरे बोलणे चोरी न करणे, दुसऱ्यांना न फसविणे, संवेदनशील असणे, या गोष्टी माणसाच्या स्वभावातच असले पाहिजेत. परंतु कुणीही (चुकून) खरे बोलले तरी त्यांचा सत्कार होत असतो. थोडे फार दुष्काळ निधीसाठी पैसे दिले तरी पेपरमध्ये ठळक अक्षरात मथळे छापून आणण्याची सोय केलेली असते.

नैतिकतेला धरून केलेले कर्तव्य की धाडसी कृत्य ही चर्चा कदाचित बौद्धिक कसरत ठरू शकेल. काही कृत्यासाठी धाडसाची गरज असते. व हे धाडस काही जणात उपजतच असते, असे म्हणता येईल. यात कुठलेही नैतिकतेचा आव नसून तो त्यांच्या स्वभावाचाच भाग असतो. त्यामुळे नैतिकतेच्या पलिकडे जाऊन धाडस करणारे, वा काहीही न करता स्वस्थ बसणारे यांच्यामुळे समाजजीवनात फार फरक पडत नाही हेही तितकेच खरे!



अत्युत्कृष्टतेचा पाठलाग करणे हितावह ठरेल का?

जे जे काही आपण करतो ते अत्युत्कृष्ट (perfect) असायलाच हवे, आपल्या जीवनाची घडण उच्च श्रेणीचीच असायला हवी, असे एक आपले स्वप्न असते. परंतु प्रत्यक्ष जीवनात टक्के टोणपे खात असताना आपला स्वप्नभंग होतो, पदरी निराशा येते, आपण दुःखी होतो व कुढत कुढत जीवन जगू लागतो. त्यामुळे उत्कृष्टता, प्राविण्य, उच्च श्रेणी, परिपूर्णता या गोष्टी बकवास वाटू लागतात व आपणही चार चौघासारखे सुमार, सामान्य प्रतीचे राहिल्यास बिघडले कुठे म्हणत, आहे त्यात समाधान मानून आयुष्याची पानं उलगडू लागतो. कदाचित या मागे आपण उच्च श्रेणीचा बळी ठरू नये ही एक सुप्त इच्छा असेल. अशा प्रकारे समाधान मानून घ्यावे की नको हा आपल्यासमोरचा यक्ष प्रश्न आहे.

एक मात्र खरे की उत्कृष्टतेची आस नसल्यास आपण आळशी होण्याची भीती असते. कुठलीही गोष्ट करत असताना चूक केल्यास काही बिघडत नाही ही वृत्ती बळावते. कमीत कमी श्रम करण्याची, निष्काळजीपणाची सवय जडते. परंतु ‘हे’ किंवा ‘ते’ असे काही असू शकते का? कदाचित उत्कृष्टता की सुमार हा आपल्या विचारातलाच द्वैत असावा की काय असे वाटू लागते. उत्कृष्टता नसल्यास आपले आयुष्य विफल अशी एक मानसिकता विकसित होऊ लागते.

विवेकी जीवन पद्धतीचे (रॅशनल इमोटिव्ह बिहेवियर थेरपी – REBT) आल्बर्ट एलिस नेहमीच ताठरपणा व परिपूर्णता (perfection) यांच्या मागे लागून कशा प्रकारे आपले हाल होतात याबद्दल सावधानतेचा इशारा देत असतात. आपले जीवन सार्थकी होण्यासाठी आपण शंभर टक्के यशस्वी व्हायलाच हवे हा समज समर्थनीय नाही वा विवेकशीलही नाही. परिपूर्णता ही अशक्यप्राय गोष्ट आहे, हे जितके लवकर समजेल तितके बरे होईल. कारण

परिपूर्णतेसाठी कितीही प्रयत्न केले तरी ते अपुरेच पडतील. मुळात अमुक अमुक केल्यास परिपूर्णता गाठेन ही अपेक्षाच अत्यंत चुकीचे ठरेल. अंतिम परिणामाचा ध्यास आपली विचारशक्ती कुंठित करू शकते.

म्हणूनच ग्रीक तत्वज्ञ, तुम्हाला धनुर्विद्येत पारंगत व्हायचे असल्यास जास्तीत जास्त कौशल्य वापरून बाण सोडा, परंतु सुटलेला बाण लक्ष्य भेदू शकेल याची खात्री बाळगू नका, हा सल्ला देत असत. बाण सोडणे आपल्या हातात आहे, परंतु एकदा धनुष्यातून बाण सुटला की त्यावर तुमचे नियंत्रण असणार नाही. आपण नेहमीच आपल्या बळाचे नियंत्रण व त्याच्या परिणामांचेही नियंत्रण करण्याची अपेक्षा धरत असतो. आपल्याला जे काही करायचे आहे ते उत्कृष्ट करून दाखविण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न करायला हवे, परंतु ते करत असताना थोडीशी तरी चूक राहू शकेल याचेही भान ठेवावे. धनुर्विद्येच्या बाबतीतच नव्हे तर इतर अनेक बाबतीतसुद्धा फिनिशिंग लाइनपेक्षा त्यासाठीचे उचललेले पहिले पाऊल केव्हाही महत्वाचे ठरते.

काही गोष्टींच्या बाबतीत कितीही डोकेफोड केली तरी मनासारखे घडत नाही म्हणून आपण वैतागत असतो. अशा वेळी तात्विक चिंतनाला शरण जाणे योग्य ठरू शकेल. काही तत्वज्ञ बरेच काही सांगून जातात. उदाहरणार्थ, कांट या तत्वज्ञाने ought implies can म्हणून सांगितलेले आहे. (अजून एका तत्वज्ञाने ought implies cannot म्हणूनही सांगितले आहे!) तुम्हाला शक्य होत असेल तरच त्या कामाला हात घालावे, नाहीतर सोडून द्यावे. उंटाचा मुका घेण्याच्या भानगडीत पडू नये. एखाद्या भिकाऱ्याला लाख रुपये देणगी देशील का म्हणून विचारण्यात अर्थ नाही. याचा अर्थ अत्युत्कृष्टतेचा ध्यास धरायचाच नाही असे नाही. कारण जेव्हा आपण आपल्या कृतीबद्दल समाधानी असतो तेव्हा आपण संपलेलो असतो. असमाधानातूनच काही तरी सुचू शकते, प्रश्न विचारता येतात, व समस्यांना उत्तरं शोधण्यासाठी धडपडायला संधी मिळते. परंतु काही गोष्टींच्या बाबतीत अंतिम असे काही नसते हेही लक्षात ठेवायला हवे. उदाहरणार्थ, शेजाऱ्यावर प्रेम करा याबाबतीत

आपण कधीच समाधानी होऊ शकत नाही. आई-वडिलांच्या बाबतीतील कर्तव्यसुद्धा असेच अपूर्ण असते.

आपण करत असलेल्या गोष्टीत उत्कृष्टता असावी याचा प्रयत्न करणे म्हणजे अशक्यप्राय गोष्टींना हात घालणे असा होत नाही. अशक्यप्राय गोष्टीसाठी टप्प्या टप्प्याने प्रयत्न करून ते मिळवता येणे शक्य असल्यास प्रयत्न करायला हरकत नसावी. तुम्हाला एखाद्या ठराविक ठिकाणी ठराविक वेळी हजर राहायचे असल्यास अर्ध्या वाटेपर्यंत पोचलो यात समाधान मानून घेण्याला काही अर्थ नाही. तुम्ही जर सर्वोत्कृष्टतेचे उद्दिष्ट ठेवून उत्कृष्टतेपर्यंत मजल मारली तरी प्रयत्न सार्थकी लागले असे म्हणता येईल. एक मात्र खरे की सर्वोत्कृष्टतेच्या मागे लागलेल्यांना दुसरा क्रमांक मंजूर नसतो. मुळात ते एक आव्हान म्हणून स्वीकारत असतात. आणि त्यांना स्वतःच्या क्षमतेबद्दल खात्री असते. अशक्यप्राय गोष्टीसांठी प्रयत्न करत असताना मध्येच केव्हातरी हे अशक्य आहे याचा विसर पडल्यास आपण गोत्यात येऊ शकतो. मारलेल्या उडीच्या अर्ध्या वाटेवरून मागे परत येता येत नाही. त्यानंतर मात्र आपण स्वतःला माफ करू शकत नाही. नंतरचे जीवन नीरस वाटू लागते. उत्कृष्टतेच्या मागे लागणाऱ्यांची उत्कृष्टतेसाठीचे प्रयत्न कमी पडत आहेत म्हणून उद्दिष्ट सफल होत नाही असे नसून त्यांचा आपल्या कतृत्वावर अनाठायी विश्वास असतो म्हणून त्यांना हार मानावी लागते.



कर्तव्यपूर्ती

कंपनीच्या एकाच ऑफीसमध्ये दामले, जाधव, जगताप व मेश्राम हे चार जण काम करत होते. त्यांच्या बॉसचे नाव होते कारखानीस. कामाचे वाटप करणे, इतरांकडून व सहकाऱ्यांकडून झालेल्या कामाचा अहवाल तयार करणे, कामाचा पाठपुरावा करणे, आणि यानंतर नेमके काय करायचे याचा निर्णय घेणे याची पूर्ण जबाबदारी कारखानीस यांच्यावर होती. कारखानीस व त्यांच्या चार सहकाऱ्यांची टीम कार्यक्षम होती. कुठल्याही तक्रारीला येथे जागा नव्हती.

कारखानीस यांना त्यांच्या वैयक्तिक कामानिमित्त अमेरिकेला जायचे होते. कामावर परत रुजू होण्यासाठी कमीत कमी सहा महिने लागणार असा अंदाज होता. कारखानीस यांच्या मते या आधुनिक तंत्रज्ञानयुगात अमेरिकेत बसूनही इथल्या कामावर देखरेख ठेवता येईल. त्यामुळे त्यानी कंपनीला त्यांच्या गैरहाजरीमध्ये substitute ची गरज नाही असे कळविले. कंपनीलाही तेच हवे होते. त्याप्रमाणे कारखानीस यांनी त्यांच्या चारी सहकाऱ्यांना बोलवून या सर्व गोष्टींची कल्पना दिली. प्रत्येकाला त्या त्या दिवसाच्या कामाचा अहवाल फोन, मोबाइल, SMS वा email द्वारा (WhatsApp अजून उपलब्ध नव्हते) कळवण्यास सांगितले. आणि कारखानीस अमेरिकेला निघून गेले.

पहिला आठवडा तसा बऱ्यापैकी गेला. कारखानीस यांना चारी सहकारी काय करत आहेत याची कल्पना त्यांनी पाठवत असलेल्या मेसेजवरून कळू लागली. कामाचे नियोजन करून प्रत्येकाला यानंतर काय करायचे याचे प्रतिमेसेज कारखानीस पाठवत होते. त्यामुळे कारखानीस यांच्या गैरहजेरीतही काम होऊ शकते याची खात्री पटू लागली. परंतु पुढच्या आठवड्यात त्यातील नियमिततेला धक्का बसला.दामले यांचा मोबाइल बिघडला. त्यामुळे संपर्क तुटला.

जाधव यांना SMS करताना अडचणी येत होत्या. पाठवलेल्या SMS मध्ये बारीक सारीक गोष्टींचा उल्लेख टाळत असल्यामुळे कारखानीस यांना कामाच्या अद्यावत स्थितीची कल्पना येत नव्हती. जगताप यांचा internet

connection तुटला होता. त्यांना फोनवर बोलणे जमत नसल्यामुळे त्यांचा कामाचा अहवाल अगदीच तुटपुंज्या स्वरूपात कारखानीस यांना मिळाला.

जेव्हा जेव्हा मेश्राम कारखानीसाशी फोनवरून संपर्क साधण्याचे प्रयत्न करायचे तेव्हा तेव्हा call drop होत होते किंवा कारखानिसाशी संपर्क तुटत होता.

शेवटी काय तर कारखानीस यांचे remote control managementचे मनसुबे धुळीस मिळाले.

** ** **

दुष्काळ, दहशतीचे वातावरण, रस्त्यावरील वाढते अपघात, शेतकऱ्यांची आत्महत्या, धार्मिक हिंसाचार इत्यादीसारख्या गंभीर घटना भोवताली घडत असताना एका ऑफीसमधील एवढ्या क्षुल्लक समस्येबाबत चर्चा करावी हे काही योग्य नाही असेच अनेक वाचकांना वाटण्याची शक्यता आहे. परंतु वर उल्लेख केलेले उदाहरण नैतिकदृष्ट्या काही गोष्टी सुचवण्याचा प्रयत्न करत आहे, हे पटकन लक्षात येत नाही. वरवरून क्षुल्लक वाटत असली तरी नैतिकतेचे महत्व बाजूला सारता येत नाही.

आपल्यावर असलेली जबाबदारी पूर्ण झाली असे आपण कधी म्हणू शकतो? हे फक्त केवळ कारखानीस यांच्याशी संपर्क साधण्याच्या संदर्भात नसून लोकव्यवहारातील – घरातल्या कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यापासून अण्वस्त्राचा साठा वाढवण्यापर्यंतच्या – प्रत्येक निर्णयप्रक्रियेत नैतिकता डोकावत असते. आजच्या धकाधकीच्या युगात कुठलेही काम सांघिकरित्या करावे लागते. व टीमचा एक सदस्य म्हणून जबाबदारी झटकता येत नाही. जेव्हा आपण केलेल्या कामाचे योग्य व अपेक्षित परिणाम झालेले आहेत व त्याचे दुष्परिणाम होण्याची शक्यता फारच कमी आहे हे लक्षात आल्यानंतरच आपण आपले कार्य पूर्ण केले आहे असे म्हणू शकतो. परंतु अनेक वेळा परिणामाची कल्पनाच येत नाही. पाट्या टाकल्यासारखे काम करत राहणे एवढेच आपल्या हातात असते. कारखानीस यांचे सहकारी त्यंच्याशी संपर्क

साधण्याचा आटोकाट प्रयत्न अगदी मनापासून करत होते. परंतु त्यात काही (तांत्रिक) अडचणी आल्या. त्यात त्यांचा काय दोष असे म्हणण्यास येथे नक्कीच वाव आहे. त्यामुळे या चौघांचे चुकले असे म्हणता येणार नाही. अशा प्रसंगी एखाद्याकडून एखादी गोष्ट अपूर्ण राहिली वा अपेक्षित परिणाम मिळाले नाहीत तर आपण त्याला/तिला जबाबदार धरत नाही. कारण त्यानी त्यासंबंधी प्रयत्न केले होते, असे समजून त्याला दोषमुक्त करतो व पर्यायी निर्णय घेत असतो.

खरे पाहता कारखानीस यांचे चौघे सहकारी पुरेसे प्रयत्न केले आहेत असे वाटत असले तरी कामाचा अहवाल कारखानीस यांच्यापर्यंत पोचवणे हाच मूळ उद्देश असताना ते उद्दिष्ट पूर्ण झाले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. कदाचित तांत्रिक अडचणी पुढे करून हे चौघे जबाबदारमुक्त होतीलही. कदाचित आपण त्या चौघांवर कर्तव्यच्युतीचा आरोपही करू शकतो. येथे कारखानीस यांना रोजच्या कामाचा अहवाल पोचायला हवा व हा अहवाल कसा पाठवावा हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. त्यासाठी नेमके काय करायला हवे हा विचार टीम म्हणून करायला हवा होता. पर्यायी व्यवस्था करायला हवी होती. कारखानीस यानी emergency उपाय ठरवायला हवे होते. या गोष्टी न करता तंत्रज्ञानातील त्रुटीवर चूक ढकलणे नैतिकदृष्ट्या योग्य ठरणार नाही.

कामाचे नियोजन करून त्यातील खाचखळगे समजून उमजून कार्य करणे हे महत्वाचे असते. युद्धजन्य परिस्थितीत एखाद्या प्रदेशावर अण्वस्त्रांचा मारा करू नये असे ठरलेले असल्यास त्यासंबंधीची पूर्ण काळजी घेणे निर्णय प्रक्रियेतील प्रत्येकाचे नैतिक कर्तव्य ठरेल. त्यातील एखाद्याच्या चुकीमुळे त्या प्रदेशाची राखरांगोळी होण्याची शक्यता असते. व ती चूक सुधारण्याची संधी कधीच मिळणार नाही. त्यामुळे तुम्ही जे काही करत आहात त्याचे अंतिम परिणाम समजून घेऊनच व ती जबाबदारी पूर्णपणे उचलून कर्तव्य करणे गरजेचे आहे. बँकेत काम करणारे ज्या प्रकारे ग्राहकांना या खुर्चीपासून त्या खुर्चीकडे, तेथून आणखी तिसऱ्या खुर्चीकडे असे संगीत खुर्चीचा खेळ खेळवताना वा संगणक

down म्हणून हात वर करताना चीड येते. याविषयी त्यांना छेडण्याचा प्रयत्न केल्यास वरच्या (हजर नसलेल्या) अधिकाऱ्याकडे बोट दाखवून नामानिराळे राहण्यात धन्यता मानतात. अशा प्रकारचा (कटु) अनुभव प्रत्येक ठिकाणी – सार्वजनिक वा खाजगी – येथे नक्कीच येत असतात व आपण हताश होऊन हे सर्व सहन करत असतो. जर या साखळीतील प्रत्येक जण जबाबदारीने वागण्याचे ठरवल्यास कर्तव्यपूर्तीचे समाधानही मिळेल व व्यवस्थेला शिस्तही लागेल.

जरी कारखानीस यांच्या सहकाऱ्यांचे वर्तन या क्षणी तरी क्षुल्लक वाटत असले तरी अशा प्रकारचा बेजबाबदारपणा दूरगामी परिणाम करू शकतात हे विसरता येत नाही.



रक्ताच्या नातींची ओझे

रक्ताच्या नातींची ओझे वाहण्याची सक्ती का म्हणून सहन करावे?

आपल्यापैकी बहुतेकांनी दिवाळी नक्कीच साजरी केली असेल. या काळात कुटुंबियांबरोबर, नातलगांच्या गराड्यात, मित्र - मैत्रिणीबरोबर गेलेला वेळ, मारलेल्या गप्पा, खाल्लेले पदार्थ यांची अजूनही आठवण असेल. कदाचित तसे नसेलही!.... कारण आजकाल बहुतेक वेळा अशा प्रकारचे गेट-टुगेदर, कौटुंबिक मेळावे, आनंद देण्याऐवजी काही ना काही कटकटी, कटु अनुभव मागे सोडत असतात. अनेकांना हे उत्सव, मेळावे, म्हणजे ताणाचे, वैतागाचे प्रसंग वाटतात. परंतु टीव्ही सिरियल्सप्रमाणे सास-बहू - जावई, आई -बाबा, भाऊ-बहिण, मावश्या, मेहुणे.... हा खेळ - आवडो न आवडो - चालूच ठेवण्याची सक्ती असते. या गोष्टीत तुमचा प्रत्यक्ष सहभाग असल्यास हे आपण का थांबवू शकत नाही, हाही विचार तुमच्या डोक्यात येऊन गेला असेल. हा घाट पुन्हा पुन्हा घालण्यात काय हशील आहे? या कटुप्रसंगातून आपली सुटका होऊ शकत नाही का? पुढच्या वर्षी या नातलगांपासून लांब कुठे तरी जाऊन सुट्टी साजरी करावी का? हे सर्व विसरून जाणे शक्य होईल का? असे अनेक प्रश्न तुमच्या डोक्यात घोळत असतील. तुम्ही स्त्री असल्यास ही कुचंबणा काही वेळा सहन करण्याच्या पलिकडे असते असे तुम्हाला वाटत असेल. तरीसुद्धा मन मारून, चेहऱ्यावर खोटे खोटे हसू आणून नातलगांची सरबराई करायला तुम्ही हजर राहत असाल.

विभक्त, चौकोनी कुटुंब पद्धती रूढ झालेली असूनसुद्धा नातलगांचे शुक्लकाष्ट अजून का सुटले नाही याचे आश्चर्य वाटते. सर्व बंधनं तोडून आपापल्या मनाप्रमाणे आपण का वागत नाही? रक्ताच्या नातींची ओझे वाहण्याची सक्ती का म्हणून सहन करावे? जन्माला घातलेल्या आई - वडिलांपासून आपण दूर राहू शकतो. परंतु इतर समवयस्क नातलगांशी एवढे चिटकून राहण्याची खरोखरच गरज आहे का? चार नातेवाइक जमले की एकमेकाची उणे-दुणे काढण्याव्यतिरिक्त दुसरा विषयच सुचत नसतो.

आपापल्या श्रीमंतीची वारेमाप स्तुती, आपल्या पिलावळांची नको तेवढे कौतुक, नाहीतर इतिहासकाळातील जुने - जुनाट प्रसंगांची उजळणी... तेच तेच ऐकून कान विटलेले असतात. परस्पर विरोधी वैचारिक भूमिकेमुळे हा मौखिक सामना अटीतटीचा होत शेवटी कटू प्रसंगात त्याचा समारोप होतो. आपण काय बोलत आहोत हे दुसऱ्याला कळत नाही व तो/ती काय बोलत आहे हे आपल्याला कळत नाही. त्यामुळे या गेट-टुगेदरचा विचका होतो. परंतु आपणच होकार दिलेला असल्यामुळे वा आपलाच या गोष्टीसाठी पुढाकार असल्यामुळे असहायपणे या प्रसंगाला सामोरे जाण्याशिवाय पर्याय नसतो.

या संबंधात एक प्रश्न विचारावासा वाटतो. आपण आपल्या कौटुंबिक सौख्यासाठी किती किंमत मोजू शकतो? हा प्रश्न कदाचित बालिश वा मूर्खपणाचा आहे, असेच वाटेल. कारण आपल्या कौटुंबिक सौख्यासाठी वाटेल ती किंमत द्यायला तयार आहोत, असेच आपल्याला वाटत असते. परंतु आपण आपल्या कुटुंबियांवर जिवापाड प्रेम करावे वा कुटुंबियांच्या सहवासातील आनंद उपभोगत राहावे असा कुठलाही लिखित वा अलिखित वा वैश्विक नियम नाही. गंमत म्हणजे याविषयी आपल्याला काय वाटते हे महत्वाचे असून काय वाटायला हवे हे महत्वाचे नाही.

तुमच्या या विषयाबद्दलच्या भावना सुस्पष्ट आहेत. परंतु इतर काही अनिवार्य गोष्टीमुळे तुम्ही त्यातून सहजासहजी बाहेर पडू शकत नाही, हेही तितकेच खरे. उदाहरणार्थ ती एक जबाबदारी असू शकते, वा आपल्याला आवडत नसले तरी दुसऱ्यांच्या समाधानासाठी वा त्यांना दुखवू नये यासाठी थोडीशी कळ सोसली तरी काही बिघडत नाही, असाही विचार त्यामागे असू शकतो. अगदीच मजा येत नसले तरी वा अस्वस्थ वाटत असले तरी कौटुंबिक सौख्याचा दूरगामी परिणामांचा विचार करून आपण अशा प्रसंगी कसे वागायचे हे ठरवत असतो.

यातून काही मार्ग काढता येईल का हा प्रश्न आता आपल्यासमोर आहे. काही तडजोड काढण्यासारखे असल्यास त्याचा विचार करणे गरजेचे ठरेल. या

चक्रव्यूहातून बाहेर पडण्यासाठी काही रणनीती ठरवता येईल का, याचाही विचार करावा लागेल. आपले काय चुकले याचाही आढावा घेता येईल. आपण नेहमीप्रमाणे चाकोरीत अडकलो आहोत का? चाकोरीबद्धता, गतानुगतिकता, रूढी, परंपरा यातून सुटका नाही असे आपल्याला वाटत आहे का? त्याच वेळी मनस्ताप सहन करून घेण्याची तयारीसुद्धा आपल्यात आहे का? एक मात्र खरे की गोष्टी हाताबाहेर जाण्याआधीच काही उपाय शोधणे गरजेचे आहे. अन्यथा आयुष्यभर एकमेकाची तोंड न पाहण्याची पाळी आपल्यावर येईल. म्हणूनच थोडीशी मनाला मुरड घातल्यास नंतर होणारा मनस्ताप, त्रास कमी होण्याची शक्यता आहे व तेवढी मानसिक तयारी आपल्याला ठेवावीच लागेल. तोडण्यासाठी वेळ लागत नाही; परंतु तुटलेली नाती जोडणे अशक्यातली गोष्ट ठरू शकते.

नातेसंबंध जपण्यासाठीच्या इतरांच्या अवास्तव अपेक्षाबद्दल तुमच्या मनात नक्कीच अढी असेल. परंतु त्याचवेळी इतरांनी तुम्ही जसे आहात तसे तुम्हाला स्वीकारावे ही तुमची अपेक्षा रास्त आहे का, याचाही विचार करणे गरजेचे आहे. अशा नको असलेल्या मेळाव्यात कमीत कमी वेळ देणे, उशीरा येणे. लवकर निघून जाणे, वा हे आवडत नाही, ते आवडत नाही असे म्हणत जमलेल्या मैफलीचा रसभंग करणे, इतरांशी तुटकपणाने वागणे, यातून काही साध्य होईल का याचाही विचार करणे जरूरीचे आहे.

अनेक वेळा हे कटू प्रसंग तुमच्या स्वाभिमानाला धक्का पोचवतात. तुम्ही जपत असलेल्या मूल्यांची खिल्ली उडवतात. काही नाती इतके त्रासदायक ठरतात की त्यांचा सहवास एका मिनिटासाठीसुद्धा सहन करणे अशक्यप्राय ठरते. ब्लड रिलेटिव्ह्ज नव्हे तर ब्लडी रिलेटिव्ह्ज वाटू लागतात. तुमच्या प्रत्येक गोष्टीवर त्यानी केलेला टीकेचा भडिमार सहनशक्तीच्या पलिकडचा ठरतो. त्यामुळे तुम्ही लवकरात लवकर कुठल्यातरी प्रवासी कंपनीला गाठून दूर कुठेतरी - फक्त तुम्ही नवरा-बायको व मुलं - लांब सहलीला जाणे सर्वांच्या दृष्टीने सोइस्कर ठरेल.

परंतु यातून प्रश्न सुटत नाही. अशा प्रकारच्या तडकाफडकी निर्णयातून मूळ समस्येला उत्तर मिळेल का याचाही विचार करणे गरजेचे आहे. आपले कर्तव्य, आपली जबाबदारी, यापूर्वीच्या कटुप्रसंगांचे दाखले, इतर नातलगांची आपल्या पडत्या काळातील वागणूक, इत्यादी सर्व गोष्टींच्या रसायनातून अशा गेट टुगेदरचा विचका होत असतो हे आपण विसरू शकत नाही. काही तरी निमित्त काढून मुळात रक्ताची नाती उधळून टाकण्याचा हा आपला अट्टाहास तर नसेल ना? ही शक्यतासुद्धा विचारात घ्यावी लागेल. आपण कुठल्यातरी काल्पनिक नैतिक दबावाखाली आपले निर्णय घेत नाही ना याची तपासणी करावी लागेल.

एका मानसतज्ञाच्या मते असल्या प्रकारचे ताण तणाव आपण equal footing वर नसल्यामुळे होत असतात. काही कारणामुळे आपण स्वत:ला इतरांपेक्षा वेगळे (वा अत्युच्च) समजत असतो. व इतरही तसेच समजत असल्यामुळे कोंडी फुटत नाही. आपलं म्हणजे बाळ, इतरांच कार्ट.... ही मनोवृत्ती आपण जोपासत असल्यामुळे ताण वाढत जातो. कदाचित आपल्यापैकी कुणी तरी स्वत:च्या अपत्यापेक्षा इतराच्या अपत्याला झुकते माप देण्याचा प्रयत्न केल्यास तो सर्वांच्या दृष्टीने गुन्हेगार ठरू शकतो. A moral monster.... कदाचित हे काही काळापुरते असले तरी आपल्यावर रक्ताच्या नात्यांचा नैतिक दबाव असतो हे मान्य करायला हवे. म्हणूनच आपण आपले श्रम, वेळ, पैसा इतर अपरिचितांपेक्षा आपापल्या जवळच्या नात्यावरतीच खर्ची घालत असतो. आपले नातलग (व काही प्रमाणात आपले काही निवडक मित्र) इतर अपरिचितांपेक्षा जवळचे वाटतात. आपल्या दु:खद प्रसंगी त्यांचाच आधार वाटतो. माणसांच्या उत्क्रांती काळापासूनच कळप करून राहणे हा गुणविशेष आपल्या सर्वांच्यात आहे. या हार्डवायरिंगपासून सुटका नाही. जर आपण सर्व आपल्या रक्ताच्या नात्यांना जवळ न करता इतर अपरिचितांना झुकते माप देऊ लागल्यास आणखी गोत्यात सापडण्याची

शक्यता आहे. त्यामुळे फार मनस्ताप करून न घेता (व कुणालाही न दुखवता) या परिस्थितीतून मार्ग काढणे हेच शहाणपणाचे ठरू शकेल.

खरे पाहता नैतिकता सर्वांना एकसारखे वागवलेच पाहिजे अशी अपेक्षा करत नाही. काही अपवादात्मक परिस्थिती वगळता, आपली नैतिक जबाबदारी प्रथम आपल्या जवळचे नातलग, त्यानंतर मित्र व त्यानंतर इतर या उतरंडीच्या क्रमात विभागली जात असते. आवडो न आवडो काही गोष्टी पाळण्याचे आपल्यावर बंधन आहे. वृद्ध माता पित्यांना भेटण्यात तुम्हाला समाधान मिळत नसले तरी वा त्यांना त्याची गरज वाटत नसली तरी तुम्हाला ते ओझे वाहावे लागेल. कारण हा तिढा आपली आवड, आपले समाधान व आपले कर्तव्य यांच्यातला आहे. याला पर्याय नाही.



एक्सपायरी डेट

आपल्याला मृत्यू गाठण्यापूर्वी कुठल्या कुठल्या अनुभवांची शिदोरी जमवावी?

या प्रश्नाचे उत्तर आपल्याला अनेक पुस्तकातून, धर्मग्रंथातून वा टीव्हीवर (रतीब घालणाऱ्या) विविध चॅनेल्समधून शोध घेतल्यास नक्कीच मिळू शकेल. आपल्या आयुष्यभरात कुठली प्रेक्षणीय स्थळं पहावीत, कुठली पुस्तकं वाचावीत, कुठल्या मैफलीत हजेरी लावावी, कुठले चित्रपट, कुठली नाटकं, लोककला (तमाशा!) पाहावीत, कुठल्या चित्तथरारक खेळांचा आस्वाद घ्यावा, कुठली छंदं जपावीत, कुठली भाषा शिकावी इत्यादींची एक लांबलचक यादी प्रत्येकाला नक्कीच करता येईल. नेमकी डेट माहित नसली तरी प्रत्येकाची एक्स्पायरी डेट ठरलेली असते. कधी ना कधी मृत्यू आपल्याला गाठतोच. त्यामुळे वेळ व उपभोगवायचे अनुभव यांचा मेळ बसविणे जिकिरीचे वाटू लागते.

हे सर्व वाचताना काही तरी खटकल्यासारखे (काहींना!) वाटेल. प्रत्येक जण आपापल्या कुवतीनुसारच या अनुभवांची गाठ बांधत असतो. तरीसुद्धा काही तरी राहून गेले अशी चुटपुट मनाला टोचत असते. परंतु अशा प्रकारचे अनुभव घेत राहण्यासाठी आपल्यावर कुठूनतरी दबाव येत असतो हे तरी मान्य करायला हवे. इतरांचे ऐकत असताना आपण अमुक अमुक एक गोष्ट केलेली नसेल तर आपले आयुष्य निरर्थक आहे असेसुद्धा वाटू लागेल.

एक मात्र खरे की आपले हे आयुष्य मर्यादित काळासाठी असते. त्यातूनही उत्स्फूर्ततेने बिनधास्तपणे अनुभव उपभोगण्यासाठी शरीराची साथ हवी असते. परंतु ती फार काळ टिकत नसते. त्यामुळेच आपला वेळ सार्थकी लावायला हवे हे पालुपद अगदी लहानपणापासून आपल्याला ऐकविले जात असते. चाकोरीबद्ध आयुष्य घालविण्यापेक्षा - थोडासा त्रासदायक असला तरी - नवीन नवीन अनुभवांना सामोरे जाण्यातच आयुष्य सार्थकी लागेल ही मानसिकता बळावत असते. भरमसाट वस्तूंची खरेदी करून राहत्या घराचे

वस्तू संग्रहालय बनविण्यापेक्षा व त्यासाठी पैसा उधळण्यापेक्षा विविध अनुभवासाठी पैसा खर्च केल्यास माणूस जास्त समाधानी राहतो, असे संशोधकांचे मत आहे.

परंतु आपण अशा प्रकारच्या सांस्कृतिक/सामाजिक दबावाला बळी पडता कामा नये.

मुळात आपली अनुभव घेण्याची क्षमता आपले व्यक्तिमत्व, आपण जोपासत असलेली जीवनमूल्ये व त्यासाठी मोजावी लागणारी किंमत यावर निर्भर असते. एकच गोष्ट जास्तीत जास्त वेळा केल्यास वेळेचा सदुपयोग होतो, हे मात्र खरे नाही. याचप्रमाणे प्रत्येक वेळी अत्यंत नवीन चित्तथरारक अनुभवाच्या शोधात असल्यास त्याचाही कंटाळा येणे स्वाभाविक आहे. म्हणूनच रोजच्या कामातच थोडा फार वेगळेपणा आणण्याचा प्रयत्न केल्यास आपल्या अनुभवात नक्कीच भर पडू शकेल. नाविन्यपूर्ण अनुभवात मन रमत असले तरी अशा अनुभवाव्यतिरिक्त करण्यासारख्या अनेक गोष्टी आहेत व त्यातूनही थोडे फार समाधान मिळू शकते, याचेही भान हवे. समृद्ध आयुष्य म्हणजे असल्या छोट्यामोठ्या अनुभवात आणि असले अनुभव मनापासून enjoy करण्यातच आहे हेही लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे.

त्यामुळे शीर्षकातील प्रश्नाचे उत्तर *यासाठी मुद्दामहून काहीही करायची गरज नाही* असे असू शकेल. अनुभवातील विविधता ही एक अट ठरल्यास आपण कुठे थांबावे याची कल्पना येणार नाही. आपण अनेक गोष्टी करू शकतो हे कितीही खरे असले तरीही आपण या सर्व गोष्टी करायलाच हव्यात असे काही नाही. त्यामुळे अगदी छोट्या छोट्या गोष्टी करण्यातसुद्धा आपण आनंद मिळवू शकतो, समाधानी राहू शकतो.

आपली 'मुदत' संपायच्या आतच जास्तीत जास्त गोष्टी करण्याच्या हव्यासापोटी आपण जेव्हा rat raceमध्ये सहभागी झालो हेच कळत नाही. प्रत्येक सेकंदाचा हिशोब करत थराराच्या मागे लागल्यामुळे आपल्या हाती काहीच लागत नाही. मोठमोठे छिद्र असलेल्या भांड्यातून पेय पिल्यासारखी

ती अवस्था असते. वर्तमान काळ आपल्या हातातून निसटून केव्हा भूतकाळ होतो याची कल्पनाच येत नाही.

प्रत्येक संवेदनशील व्यक्तीला समृद्ध जीवन जगण्याची (सुप्त) इच्छा असते. परंतु जगत असलेले आयुष्य ही एक वर्तमानातील घटना असते. आपण भूतकाळ आठवू शकतो; भविष्याचा विचार करू शकतो. परंतु आपल्याला वर्तमानकाळातच पाय रोवून जगायचे आहे. कदाचित काहीना हे अर्धसत्य वाटेल. कारण वर्तमानकाळात जगत असतानासुद्धा आपण भूतकाळ विसरू शकत नाही. त्या उत्कट कडू/गोड आठवणी, आपल्या इच्छा - आकांक्षा, आपल्या अपेक्षा, आपण हाती घेतलेले प्रकल्प आपल्याला कायम सतावत असतात. काही क्षण रोमांचकारी अनुभवाचे असले तरी आयुष्याच्या रहाटगाडग्यातून कुणालाही सुटका नाही. त्याचबरोबर फक्त आजचाच विचार करत जिवंत राहत असल्यास तीच उद्याची डोकेदुखी ठरू शकते.

जगत असलेला प्रत्येक क्षण महत्वाचा असला तरी त्या क्षणाचे नेमके मूल्य किती याचा आपल्याला अंदाज येत नाही. आनंदाच्या परमोच्च बिंदूचे मूल्य वेगवेगळया क्षणी वेगवेगळे असू शकेल. किंवा व्यक्तिसापेक्ष असू शकेल. चांगले जेवण म्हणजे अन्न घटकांचे तुमच्या taste bud शी होत असलेली रासायनिक प्रक्रिया एवढ्यापुरते ती मर्यादित नसते. तुमचे हे जेवण कुठे, कधी, कुणाबरोबर यावरही अवलंबून असते.

आपण आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण अनुभवायला हवे याबद्दल दुमत नसले तरी जिवंत अनुभवासाठी जीवनमार्गातील प्रत्येक टप्प्यावर थांबतच जावे याची गरज नाही!.



आपली इच्छाशक्ती

आपली इच्छाशक्ती इतकी तकलादू का?

तुम्ही पूर्ण विचार करून, जमल्यास चार चौघांचा सल्ला घेऊनच तुमचे वाढलेले वजन कमी करण्यासाठी वा सिगरेट ओढणे थांबवण्यासाठी किंवा टीव्हीच्या समोर बसून उगीचच्या उगीच रिमोटशी चाळे न करण्यासाठी काही (जालीम) उपाय शोधले असतील व त्याप्रमाणे वागण्यासाठी मनाची पूर्ण, जय्यत तयारीनिशी कारवाई करतही असाल. यासाठीचा तुमचा तो ओसंडून वाहणारा उत्साह, अभिनिवेश पाहिल्यास खरोखरच काही (नव्हे एक - दोन) दिवसातच त्या वाईट सवयीतून तुमची मुक्तता होईल असेच सगळ्याना वाटू लागेल. *परंतु काही दिवसातच ये रे माझ्या मागल्या!* शेवटी तुम्ही, स्वत:च आपणहून 'ती वेळ बरोबर नव्हती' वा 'आपली इच्छाशक्तीच तोकडी पडते' असे थातुर मातुर सांगून वेळ मारून नेत असता. खरे की नाही?

माझ्या मते यात काही तरी चुकत असावे. इच्छाशक्ती म्हणजे कुठली तरी सुप्त आंतरिक शक्ती, शरीराच्या कुठल्यातरी कोपऱ्यात दडून बसलेली, - आपण उठवले की ताडकन उठणारी व आपले ईप्सित पूर्ण करणारी असे काहीतरी आहे हे गृहीतकच मुळात गैरसमजूतीवर आधारलेले असावे. ही गैरसमजूत मूळ मुद्द्यापासून आपल्याला दूर नेत असल्यामुळे ती कदाचित पुढे मागे धोकादायकही ठरू शकेल. मुळात आपण जे काही करत असतो त्यात कार्यभाग पूर्ण करण्याच्या उद्दिष्टाबरोबरच काही प्रमाणात समाधान, आराम मिळवण्याच्या प्रयत्नातही आपण असतो. त्यामुळे वाईट सवयी घालवण्याच्या प्रयत्नात समाधान मिळत नसल्यास सगळा केर मुसळात. आपला लठ्ठपणा कमी व्हावा, आपले आरोग्य सुदृढ असावे, बाष्कळ वेळ न घालवता काही सर्जनशील काम करावे या इच्छेसाठी आपल्याला जडलेल्या वाईट सवयी दूर करण्याच्या प्रयत्नाच्या वेळीसुद्धा आपल्याला काही प्रमाणात समाधान मिळत नसल्यास आपण ते प्रयत्न सोडून टाकतो. प्रयत्न न करण्यासाठी इच्छाशक्तीचे पिल्लू आपण हळूच सोडतो. आपल्या इच्छा - आकांक्षा व आपले परिश्रम

काही वेळा एकमेकाविरुद्ध उभे असतात. काही गोष्टी ताबडतोब हव्या असतात व काही दीर्घ काळानंतर मिळाल्यातरी चालण्यासारख्या असतात. अशा प्रसंगी नेहमीच ताबडतोबीच्या प्रयत्नांची सरशी होत असते. दोन महिन्यानंतर येणाऱ्या परीक्षेसाठी आतापासून अभ्यास करायला हवे हे कितीही बरोबर असले तरी मित्र - मैत्रिणीबरोबर आज रात्री चित्रपट पाहण्यातली मजाच और असते.

व्यसनमुक्तीच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना दोन प्रकारच्या व्यसनाधीन मानसिकतेशी सामना करावा लागतो. एक गट मागचा पुढचा वा अंतिम परिणामाचा विचार न करता भावनेच्या भरात उत्स्फूर्तपणे पेग रिचवणाऱ्यांचा असतो. पेग भरल्याशिवाय चैन पडत नाही. गटागटा पिऊन संपविल्याशिवाय समाधान होत नाही. दुसरा गट मात्र स्वत:ला फसवत बाटलीच्या बाटली रिकामा करत असतो. *आज अमक्याचा वाढदिवस, आज तमक्याचा शोक दिवस* असे काही तरी निमित्त शोधत, 'मी फक्त अपवादात्मक परिस्थितीतच पेगला हात लावतो', या तंद्रीत असतो. 'दारू काय? मी केव्हाही सोडू शकतो' हे पालूपद मात्र चालूच असते. त्याच्या दृष्टीने सर्व दिवस अपवादात्मकच असतात. आपण स्वत: फार हुशार आहोत या समजुतीमुळे आपण केव्हा व्यसनाच्या आहारी गेलो याचीच त्याला कल्पना नसते.

यावर एक उपाय सुचवावेसे वाटते. वाईट सवय मोडण्यासाठी कुणाच्या मनावर विसंबून न राहता बाह्य, कृत्रिम बंधन घातल्यास काही प्रमाणात सुधारणा घडू शकेल. कायद्याचा वचक, सवयींना पूरक अशा गोष्टी उपलब्ध नसणे, भावनिक आव्हान, इत्यादीमुळेसुद्धा वर्तणुकीत फरक पडण्याची शक्यता असते. ग्रीक पुराणात युलिसिसची मिथ्यकथा आहे. युलिसिस युद्धसज्ज जहाजातून जात असताना त्याला जहाजाच्या डोलकाठीला बांधून ठेवण्याची सक्त ताकीद तो नाविकांना देत होता. व इतर सैनिकांना कानात बोळे घालण्याचा हुकुम तो देत होता. कारण समुद्र पार करताना समुद्रात वावरणाऱ्या सायरन भगिनी आपल्या सुमधुर आवाजात सैनिकांना हाक मारून

समुद्रात उडी मारण्यास भाग पाडत असत. आवाज ऐकू न आल्यास किंवा उडी मारणे शक्य न झाल्यास जीव वाचण्याची शक्यता असल्यामुळे युलिसिसने असल्या विचित्र अटी घातलेल्या होत्या.

आपण कितीही निश्चयी असलो तरी बाहेरच्या गोष्टींना आकर्षित होऊन, नको त्या गोष्टींच्या मागे लागतो. त्यामुळे अशा घातक वस्तूपासून दूर राहिल्यास वा सवयीला पूरक वस्तू दुर्लभ असल्यास, किंवा त्या मिळवण्यासाठी भरपूर धोका, परिश्रम वा पैसा लागत असल्यास सामान्य कुवतीचा माणूस त्याचा नाद सोडू शकतो. म्हणूनच सुलभतेने मादक पदार्थ वा दारू मिळू नये म्हणून अशा पदार्थावर बंदी घालण्याचा आग्रह धरला जात असतो. आपला निश्चय ढळत असल्यामुळे असल्या बाह्य व कृत्रिम बंधनांची गरज भासते. कुठल्यातरी चांगल्या बंधनात स्वत:ला अडकून घेतल्यास वाईटापासून दूर होणे शक्य होते.

कमकुवत मानसिकता हे अविवेकीपणाचे लक्षण समजले जाते. कारण मनाने कमकुवत असलेले सारासार विचार न करता भावनेला बळी पडून उत्स्फूर्तपणे कृती करत असल्यामुळे स्वत:च्या पायावर दगड घालून घेत असतात. मुळात अशा प्रसंगी काहीतरी arguments करत मनाची समजूत घातली जात असते. काही तत्वज्ञांच्या मते कमकुवतपणा नव्हे तर मनाचा (चुकीचा) निश्चयी बाणा हा अविवेकीपणाकडे नेणारा ठरतो.

उदाहरणार्थ, रोज एक पाकीट सिगरेट अनेक वर्षे ओढणारा एके दिवशी सिगरेट सोडण्याचा निश्चय करतो. दिवस ठरवतो, वेळ ठरवतो. त्यानंतर समोर असलेल्या सिगरेट कागदाची नळी करून त्यात तंबाखू भरून ओढू लागतो. वरवर पाहता त्यानी सिगरेट सोडली हे खरे वाटत असले तरी आताचा हा नवीन उपद्व्याप खरोखरच सिगरेट सोडण्याच्या दिशेने जाणारा ठरेल का? कारण येथे चारमिनार ओढावे का विल्स ओढावे का गोल्डफ्लेक ओढावे हा नसून तंबाखूच्या दुष्परिणामापासून लांब राहणे हा कळीचा मुद्दा असतो. ढोबळमानाने विचार केल्यास अजून एक सिगरेट ओढल्यामुळे आकाश

कोसळणार नाही यात काही चुकीचे नाही. परंतु अजून एक का नको, दोन का नकोत, तीन का नकोत..... सिगरेटपासून खरोखरच मुक्ती हवी असल्यास ब्रँड बदलून नव्हे तर तंबाखूजन्य पदार्थांपासून मुक्त होणे गरजेचे ठरते. म्हणूनच अजून एक, अजून एक हे त्याच्या दृष्टीने अविवेकी ठरत नाही. त्यामुळे आजचा हा शेवटचा झुरका याला काही अर्थ नाही. हीच गोष्ट दारूचा शेवटचा पेग (वा हा एकच प्याला!) किंवा *हाच माझा शेवटचा केकचा तुकडा* किंवा *मी उद्यापासून जिमला जाणार* असे म्हणणाऱ्यासाठी लागू होईल.

येथे प्रश्न एक सिगरेट वा केकचा एक तुकडा याचा नसून आपण आपल्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी काही उपाय करणार आहोत की नाही हा आहे. केकचा एक तुकडा खाल्ल्यामुळे तुमचे वजन दुप्पट होणार वा आजच जिमला गेल्यामुळे तुम्ही सडपातळ होणार असे काही नाही. परंतु काही कृती करण्यासाठी (वा न करण्यासाठी) आपल्याकडे काही ना काही कारणं हजर असतात व काही गोष्टी करण्यासाठी एकही योग्य कारण आपल्याला सापडत नाही. हा विरोधाभास असून त्याचा स्वीकार करण्याची तयारी हवी. म्हणूनच कुठलेही तर्क न वापरता कृती करणाऱ्यापेक्षा मर्यादित अर्थाने तर्काचा वापर करून आपल्या कृतीचे समर्थन करणाऱ्याबद्दल यानंतर जास्त सहानुभूती दाखवायला हवी.



सरवन भवनाची फिल्मी ष्टोरी

गेल्या 10 – 15 वर्षात चेन्नईला भेट दिलेल्यांना कधी ना कधी तरी सरवन भवनाबद्दल ऐकून माहिती असेल. कदाचित तेथील खाद्य पदार्थांची चवही घेतली असेल. चेन्नईसाठी सरवन भवन चेन हॉटेल्समधील शाकाहारी खाद्यपदार्थ म्हणजे जणू मेजवानीच. भारत भर 33 शाखा व परदेशात 47 शाखा चालवणाऱ्या एवढ्या मोठ्या कारभारामागे 66 वर्षाच्या राजगोपाल या व्यक्तीची दूरदृष्टी, त्याचे श्रम व मिळालेल्या संधीचे सोने करण्याची जिद्द आहेत. चेन्नईच्या हॉटेल व्यवसायात याचा भार मोठा दबदबा आहे.



शाकाहारी हॉटेल व्यवसायाला त्यानी गौरव प्राप्त करून दिले असेच अनेकांचे मत आहे. सरवन भवनशी स्पर्धा करणाऱ्या मुरुगन इडलीच्या व्यवस्थापकाच्या मते राजगोपाल यानी या व्यवसायात क्रांती केली आहे.

नाडार या मागास जातीत जन्मास आलेला राजगोपाल यानी एके काळी चेन्नई येथे फक्त ब्राह्मणांचीच मक्तेदारी असलेल्या हॉटेल व्यवसायाची सूत्रे स्वतःच्या हातात घेतली व व्यवसायाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली असे म्हणण्यास भरपूर वाव आहे. आयटी इंडस्ट्रीत जम बसवत असलेल्या मध्यमवर्गाची पारंपरिक शाकाहारी खाद्य पदार्थांची मागणी पूर्ण करण्यात राजगोपाल यशस्वी झाला आहे. चेन्नई शहरातच या हॉटेल्सच्या एकूण कामगारांची संख्या 800 आहे. आयटी सारख्या प्रगत उद्योगातील सोई सुविधा

– ट्युशन फी, घरभाडे, हॉस्पिटल्सचा खर्च, वाहन सुविधा, निवृत्तीवेतन इ.इ. – या चेन हॉटेल्सच्या कामगारांना दिल्या जातात. म्हणूनच हा कामगार वर्ग त्याच्याप्रती श्रद्धा बाळगून आहे. राजगोपाल यानी आपल्या जन्माच्या ठिकाणी एक प्रचंड देऊळ बांधले असून दर्शनासाठी हजारोंच्या संख्येनी तेथे भक्त येतात. त्याचप्रमाणे सरवन भवनातील खाद्यपदार्थासाठीसुद्धा मोठ्या प्रमाणात ग्राहक येत असतात.

या चेन हॉटेल्सच्या बिझिनेस मॉडेलला कुठल्याही प्रकारचा धोका नाही हे राजगोपालच्या अटकेनंतर सिद्ध झाले. सरवन भवनाचा जगभर विस्तार होत असताना राजगोपाल याला एका खुनाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली होती. त्याच्यावर खटला भरला गेला व त्यात त्याला जन्मठेपेची शिक्षा झाली. परंतु हा केवळ 11 महिन्यानंतर जेलमधून बाहेर आला. काही दिवसातच त्याच्या चेन हॉटेलची एक शाखा हाँगकाँग येथे व दुसरी शाखा ऑस्ट्रेलियातील सिडनी येथे उघडली. या ठिकाणी पंचतारांकित हॉटेल उघडण्याचाही विचार त्याच्या डोक्यात घोळत होता.

सरवन भवनाची खासीयत इडली व मेदू वडा (वडाई) या 'टिफिन' पदार्थात आहे. सोनेरी रंगाचा खरपूस मसाला दोसा, पांढरे शुभ्र इडली (त्याभोवती रंगीत चटण्याची आरास), व डोव्हनटसदृश मेदू वडा यांना नुसते बघितले तरी तोंडात पाणी सुटेल. सकाळपासून रात्रीपर्यंत यांचे उत्पादन होत असते व चवीतही अजिबात फरक पडत नाही. या चेन हॉटेल्सच्या कांउटरवर 1997 साली (म्हणजे त्याच्या अटकेपूर्वी) प्रकाशित झालेले I Set My Heart on Victory या पुस्तकाची विक्रीसुद्धा होत असते. राजगोपाल यानी लिहिलेल्या (वा लिहून घेतलेल्या!) त्याच्या आठवणी, कार्यशैली व स्वतःचा उदोउदो करून घेणाऱ्या घटनांची त्यात माहिती आहे.

राजगोपालची ही कथा 1947 सालापासून सुरु होते. तमिळनाडूच्या दक्षिणेकडील पुन्नयाडी या खेड्यात त्याचा जन्म झाला. हे गाव इतके छोटे आहे की तेथे एस टी बसेससुद्धा कधी थांबत नव्हत्या. मातीने सारवलेल्या

घरात त्याचे कुटुंब राहत होते. सातवीत असताना त्यानी घर सोडले व हातात एक टॉवेल घेऊन एका सामान्य दर्जाच्या चहाच्या टपरीत टेबल पुसण्याचे काम तो करू लागला. जवळच असलेल्या वाहत्या नदीत आंघोळ व टपरीतील चहाच्या भट्टीसमोर झोप. परंतु त्याचा स्वतःवर भरपूर विश्वास होता. काही दिवसानी टपरीच्या मालकानी याला चहा करण्याचे गुपित सांगितले. फक्कड चहा बनवण्याचे तंत्र त्याला सापडले. मालक एकदम खूश!

काही दिवसातच हॉटेल पोऱ्याच्या कामाचा त्याला कंटाळा आला. कुणालाही काहीही न सांगता तो चेन्नईला (पूर्वीचे मद्रास शहर) पळून गेला.शहराच्या बाहेरच्या केके नगर या भागात त्यानी किराणामालाचे एक छोटेसे दुकान उघडले. त्या काळी त्या भागात एकही खानावळ नसल्यामुळे जेवणासाठी त्याला टी नगरपर्यंत पायपीट करावे लागत असे. 1979 च्या सुमारास शेजाऱ्याशी गप्पा मारत असताना केके नगरमध्येच एक हॉटेल उघडण्याची कल्पना त्याला सुचली.

शंभर वर्षापूर्वी मद्रास येथे एकही खानावळ नव्हती. पारंपरिक पद्धतीने आयुष्य काढणाऱ्या येथील कर्मठ लोकांना बाहेरचे खाणे निषिद्ध होते. 1950च्या सुमारास कुठेतरी एखादे तुरळक हॉटेल तेथे दिसू लागले. व त्याही ब्राह्मणाकडून चालणाऱ्या व ब्राह्मणासारख्या उच्चवर्णीय प्रवाश्यासांठी होत्या. इतर जातींना तेथे मज्जाव होता. मोजकेच खाद्य पदार्थ बनविणाऱ्या अशा हॉटेल्मध्ये सोवळया ओवळयांचा बडेजाव होता. स्वयंपाकी, वाढपी, पाणी देणारे, उष्टे काढणारे... सर्व ब्राह्मणच असायला हवेत अशी अलिखित अट होती. इतर जातीच्या ग्राहकांनी उष्टे केलेल्या कप-बश्या, प्लेट-वाट्या स्वच्छ धुऊन ठेवले तरी ब्राह्मण ग्राहक त्यांना शिवत नसे. ब्राह्मण वर्गाची नाराजी पत्करून हॉटेल चालवणे शक्य होत नसे. कारण अतिरिक्त पैसा याच वर्गाकडे होता व इतर जाती पोटा-पाण्यापुरते कमावत असत. त्यामुळे त्यांना हॉटेलची चैन परवडत नसे. नाडार जातीच्या या पोऱ्याला हॉटेल चालवण्यास देणारे तरी

सोडा, खानावळीत जेवायला प्रवेश देणारेसुद्धा त्याकाळी नव्हते. काही ठिकाणी मात्र इतर जातीचे व इतर जातीसाठी हॉटेल्स दिसू लागले.

अगोदरच नुकसानीत चालत असलेल्या या इतर जातीच्या हॉटेल्समध्ये गुंतवणूक करणे राजगोपालला शक्य नव्हते. शेवटी 1981 साली केकेनगर येथे त्यानी एक छोटीशी चहाची टपरी उघडली. धंदा नीटसा चालत नव्हता. किराणामालाच्या विक्री खरेदीचाच अनुभव गाठीशी असल्यामुळे काही महिन्यात त्याच्यावरील कर्जाचा बोजा वाढू लागला. परंतु एका ज्योतिषाने *जवळ अग्नी असलेल्या धंद्यात बरकत होईल* असे वर्तवल्यामुळे अजून काही दिवस वाट बघण्याचे त्याने ठरवले. त्याच्या एका हितचिंतक सल्लागाराने *जास्तीत जास्त स्वस्त माल, टाकाऊ भाज्या, कामगारांना कमीत कमी पगार व स्वयंपाकासाठी रस्त्यावरील कुठल्याही उपाशी भटक्याला पकडून काम करून घेतल्यास नुकसान होणार नाही* हा कानमंत्र दिला. त्यानी लिहिलेल्या आठवणीत सल्लागाराचा हा सल्ला त्याला आवडला नाही असे नमूद केले आहे. सल्लागाराचे न ऐकता चांगले पदार्थ, चांगल्या दर्जाचा भाजीपाला, कामगारांना इतर हॉटेलपेक्षा जास्त पगार यावर त्यानी भर दिला. याचे परिणाम म्हणजे काही दिवसातच महिन्याला 10 हजार रुपयाचा तोटा होत आहे हे त्याच्या लक्षात आले. कारण त्याकाळी खाद्य पदार्थांच्या किंमती रुपया-दीड रुपया एवढ्याच होत्या व 10 हजार ही कर्जाची रक्कम फारच मोठी होती.

परंतु पुढील काही महिन्यात याच्या हॉटेलातील खाद्य पदार्थ रुचकर व स्वस्त आहेत याची मौखिक जाहिरात होऊ लागली. बघता बघता ग्राहकांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. कर्ज फिटले. फायदा होऊ लागला. इतर ठिकाणी शाखा उघडण्याचा विचार घोळू लागला. कामगारांनी साथ दिली. प्रोत्साहन मिळाले. धोका पत्करून शाखा उघडली. विश्वासू नोकर मिळाले. कामगारांच्या पगारात वाढ, मोफत रोगोपचार, कामगारंच्या मुलींच्या लग्नासाठी विनव्याजी कर्ज इत्यादी सुविधा तो देऊ लागला. इतर

व्यावसायिकांच्या तुलनेत हे कामगार आपल्या मालकावर खुश होते. राजगोपाल हा कामगारांच्या दृष्टीने 'आण्णाची' – मोठा भाऊच होता.

1990 च्या नंतर चेन्नईतील अनेक उपनगरामध्ये सरवन भवनाच्या पाट्या



झळकू लागल्या. चेन्नईच्या नागरिकांना सरवन भवन म्हणचे जणू मॅक्डोनाल्डच वाटत आहे. खाण्याच्या जागेत भरपूर उजेड, खाद्यपदार्थांची उच्च व सातत्य असलेली गुणवत्ता, सगळयाच शाखामधल्या पदार्थांची एकाच प्रकारची चव, hot, healthy, hygienic हा मंत्र, पारदर्शक स्वयंपाकाची जागा, पिण्यासाठी फिल्टरचे पाणी, त्यामुळे ग्राहकांची प्रथम पसंती या चेन हॉटेल्सना आहे.

मॅक्डोनाल्डसारखे बाहेरून तयार केलेले खाद्यपदार्थ येथे आणल्या जात नाहीत. सर्व पदार्थ येथेच तयार होतात. इतर हॉटेल्सप्रमाणे रात्री उरलेले पदार्थ ठेवण्यासाठी येथे फ्रीझरसुद्धा नाही. फक्त भाजीपाल्यासाठी कूलरचा सोय आहे. दोश्या-इडलीचे पीठसुद्धा हॉटेलच्या जागेतच तयार केले जाते. हॉटेलचा स्टाफ राजगोपाल देत असलेल्या पगारावर खुश आहे. प्रत्येक

व्यवस्थापकाकडे मोबाइल, व बाइक असल्यामुळे हा वर्ग मालकाबद्दल अत्यंत आत्मीयतेने बोलत असतो. बाइकच्या दुरुस्तीसाठी मेकॅनिकसुद्धा या कंपनीचाच पगारदार नोकर आहे. (एके काळी दाढी कटिंगचे पैसेसुद्धा भत्ता म्हणून वेटर्सना मिळत होते!)

2000 साली सरवन भवनाची एक शाखा दुबईमध्ये राजगोपालचा मुलगा शिवकुमार याच्या पुढाकाराने उघडली. चित्रपटाच्या फर्स्ट डे फर्स्ट शो सारखे हॉटेलच्या उद्घाटनाच्या दिवशी गर्दी उसळली होती. बघता बघता पॅरीस, फ्रँकफुर्ट, लंडन, डल्लास, दोहा इत्यादी ठिकाणी सरवन भवनच्या शाखा उघडल्या व धंदाही चांगल्या प्रकारे चालू लागला. ज्या शहरात लक्षणीय प्रमाणात भारतीय आहेत त्याच शहरात शाखा उघडण्याचे धोरण कंपनी राबवते. सामान्यपणे प्रत्येक शहरात एकच शाखा असते. अपवाद फक्त मॅनहाटनचा, जेथे दोन शाखा आहेत. जे भारतीय होमसिक् आहेत त्यांच्यासाठी भारतीय चेफनी बनवलेले खास भारतीय शाकाहारी पदार्थ – अगदी चेन्नईमध्ये बनवल्यासारखे – सरवन भवनामध्ये मिळत असल्यामुळे ग्राहकांची गर्दी होते. त्या देशातील स्थानिक नागरिकांना आग्रह करण्याची वा त्यांना आकर्षित करण्याची गरजच त्यामुळे भासत नाही.

***

2002 साली सिंगापूर व कॅलिफोर्निया येथे शाखा उघडताना राजगोपालवर प्रेयसीच्या खुनाचा खटला भरला गेला. जिच्याशी त्याला लग्न करावेसे वाटत होते तिलाच त्यानी मारून टाकले असा आरोप त्याच्यावर होता. त्याच सुमारास ओमान, कॅनडा, मलेशिया, येथे सरवन भवनाच्या शाखा उघडल्या. 2004 साली राजगोपालवरील खुनाच्या आरोपाच्या खटल्याचा निकाल लागला. स्थानिक न्यायालयाने त्याला 10 वर्षाची सक्षम कारावासाची शिक्षा सुनावली. याच कालखंडात या हॉटेलच्या 29 शाखा जगभर पसरल्या होत्या. राजगोपालला या झालेल्या शिक्षाबद्दल विचारल्यावर "मी कुणाच्याही मृत्युला जबाबदार नाही. दुसऱ्यानी केलेल्या कृत्यासाठी मला शिक्षा भोगावी लागत

आहे. व मी ईश्वराची प्रार्थना करतो. खरे पाहता ईश्वरानीच मला तुरुंगात पाठवले तेही माझ्या भल्यासाठीच. कारण माझा मुलगा, शिवकुमारला या व्यवसायाचा अनुभव यावा हे ईश्वराच्या मनात होते."

आठ महिने शिक्षा भोगल्यानंतर सुप्रीम कोर्टाने प्रकृती अस्वास्थ्याच्या निमित्ताने शिक्षा भोगण्यास स्थगिती दिली. 2009 साली मद्रास हायकोर्टाने त्याचे अपील फेटाळले व खालच्या कोर्टाच्या निकालावर शिक्का मोर्तब केले. एवढेच नव्हे तर खुनाबरोबर कट कारस्थान रचल्याच्या आरोपावरून शिक्षेत वाढ केली. पुढील 3 महिन्यात जामीनावर सुटून तो जेलबाहेर पडला. कारण त्यानी झालेल्या शिक्षेच्या विरोधात सुप्रीम कोर्टात अपील केले. हे अपील सुनावणीस येण्यास किती कालावधी लागेल, किती वर्ष लागतील याचा कुठलाही अंदाज नसल्यामुळे शिक्षा न झाल्यासारखे त्याचे दैनंदिन व्यवहार चालू झाले. सुप्रीम कोर्टाने त्याचा पासपोर्ट जप्त केल्यामुळे तो परदेशी जाऊ शकत नाही याचा अपवाद वगळता त्याच्या जीवनशैलीत कुठलाही फरक पडला नाही. खुनाच्या आरोपानंतरच्या 12 वर्षाच्या कालावधीत बाहेरच्या देशात कित्येक शाखा उघडलेले आहेत.

चेन्नई येथील स्थानिक वृत्तपत्रात मोठमोठ्या मथळ्याखाली राजगोपालवरील खटल्याच्या बातम्या प्रसिद्ध होत होत्या. तिखट मीठ लावून बदनामकारक मजकूर छापला जात होता. निंदा नालस्ती केली जात होती. त्याच्या जागी इतर कुणी लेचा पेचा असता तर तो कधीच या प्रसंगातून सावरला नसता. *हा संपला त्याचा व्यवसाय संपला, सरवन भवन गाशा गुंडाळणार* अशी अटकळ बांधली जात होती. परंतु हॉटेल्समधील गर्दी काही कमी झाली नाही. त्याच्यावरील शिक्षेचा परिणाम त्याच्या धंद्यावर झाला नाही हे विशेष.

खेडेगावातील बेकार, भटक्या, अनाथ मुला-मुलींना/तरुण-तरुणींना हेरून तो त्याच्या कंपनीत भरती करतो व कामाचे प्रशिक्षण देतो. त्यांच्या खाण्या-पिण्याची व राहण्याची सोय करतो. त्यामुळे त्याच्या हॉटेल्सचे कामगार

कायमच मालकाच्या उपकाराच्या ओझ्याखाली राहतात. मुळात राजगोपालला स्वतःच्या प्रसिद्धीची हौस नाही – फक्त हॉटेल्सचे नाव झळकत असणे त्याला पुरेसे वाटते. त्यामुळे हॉटेलात येणाऱ्या ग्राहकांना हॉटेल व हॉटेलचा मालक यात फरक करणे शक्य होते. *एखाद्या खुनी माणसाच्या हॉटेलमध्ये जाऊन त्याला श्रीमंत करत राहणे योग्य नाही* असे जरी एखाद्याने नाक मुरडले तरी *मी कुणाशी व्यवहार करतो याचे मला देणे घेणे नाही तो दारुडा आहे का, तो बायकोली मारहाण करतो का असले प्रश्न मी विचारणार नाही. जोपर्यंत त्याच्या हॉटेलमध्ये माझ्या चवीचे रुचकर पदार्थ मिळतील तोपर्यंत मी त्याच्या हॉटेलमध्ये जाईन.* अशी मानसिकता बहुतांश ग्राहकामध्ये असते. कदाचित येथील कामगारांनासुद्धा मालकावरील आरोप वा त्याचे तुरुंगातील वास्तव्य याबद्दल काही वाटत नसावे. त्यांच्या दृष्टीने राजगोपाल हा प्रत्यक्ष परमेश्वरच. एकदा राजगोपाल तुरुंगात असताना उपनगरातील एका सरवन भवनात 10 -12 गुंड–मवाली शिरले व तेथील वेटर्सना उद्देशून मालकाबद्दल यद्वा तद्वा बडबडू लागले. अगदीच पाप्याचे पितर असलेल्या एका बारक्या वेटरला राग आला व एका जग् मध्ये असलेले पाणी त्यानी त्यांच्या म्होरक्याच्या अंगावर ओतत "अजून एक शब्द जरी मालकाच्या विरोधात उच्चारल्यास जग् मधील पाणी तुझ्या अंगावर नव्हे तर तोंडात ओतीन, हे लक्षात ठेव" अशी धमकी दिली. तोपर्यंत इतर सर्व वेटर्स त्या बारक्याभोवती कडे करून उभे राहिले.

कामगारांची कुठलीही तक्रार असली तरी ते राजगोपालपर्यंत पोचते. त्याच्या दरबारात योग्य फैसला होतो याची तक्रारदाराला खात्री असते. रात्रीचे 11 -12 वाजेपर्यंत राजगोपालचे ऑफिस उघडे असते. काही वेटर्स खोटे बोलतात, भांडखोर असतात हेही त्याला माहित असते. परंतु त्यांना त्यांच्या भाषेत चार सब्द सुनावल्यानंतर त्याला उदार मनाने क्षमा केली जाते. चुका होतातच हे त्याच्या मागचे कारण असावे.

***

राजगोपालच्या गुन्ह्याची केस मद्रास हायकोर्टात दाखल झाली होती. 30000 शब्दांच्या निकाल पत्रात कोर्टाने *कुठल्याही साक्षीदाराला फोटोग्राफिक मेमरी नसते, त्यामुळे काही वर्षापूर्वी घटनांचे तंतोतंत शब्दचित्रण करणे अशक्यातली गोष्ट ठरेल व्हिडिओटेपप्रमाणे मागे पुढे करून घटनाक्रम दाखवता येत नाही* अशा प्रकारचे ताशेरे ओढून राजगोपालला अनुकूल होईल अशी शब्दरचना करून जीवज्योतीच्या खून खटल्याचा निकाल लावला.

राजगोपालला एका ज्योतिषाच्या भाकिताप्रमाणे त्याच्याच हॉटेलमधील मॅनेजरच्या मुलीशी लग्न करायचे होते. जर लग्न झाले असते तर हे त्याचे तिसरे लग्न ठरले असते. यापूर्वी त्याचे लग्न 1972 मध्ये झाले होते व त्या पत्नीपासून त्याला दोन मुलं होती. दुसरे लग्न 1994 मध्ये झाले होते.

जीवज्योतीला राजगोपालसारख्या म्हाताऱ्याशी लग्न करायचे नव्हते. शांतकुमार नावाच्या तिच्या भावाच्या मित्राच्या प्रेमात ती पडली होती व त्यांच्यात आणाभाकाही झाल्या होत्या. 1999 साली जीवज्योती शांतकुमारबरोबर घरातून पळून गेली. परंतु राजगोपाल सूडाने पेटला होता. तिला त्याने एक ट्रॅव्हल एजन्सी खोलून दिली होती. तिला भरपूर दागिने, कपडे-लत्ते, रोख पैसा भेट म्हणून दिले होते. जीवज्योतीसुद्धा ती भेट स्वीकारत होती. मात्र ती कधीच राजगोपालची इच्छा पूर्ण करत नव्हती वा करणारही नव्हती. 28 सप्टेंबर 2001 च्या रात्री राजगोपाल जीवज्योती व शांतकुमार राहत असलेल्या घरी गेला. शांतकुमारला "दोन दिवसात जीवज्यातीशी असलेले संबंध तोड. नाहीतर तुला जिवेनिशी मारून टाकीन" अशी धमकी दिली. जीवज्योतीला उद्देशून "माझी दुसरी बायको तुझ्यासारखीच लग्नाला नकार देत होती, पिरी पिरी करत होती. परंतु आता ती एखाद्या महाराणीसारखे जीवन जगत आहे." असे म्हणत होता.

त्याच्या धमकीला घाबरून ते दोघेही रातोरात पळून जायचे ठरवत होते. परंतु राजगोपालनी पाळलेले पाच गुंड व त्यांचा म्होरक्या डेनियल त्यांच्यावर पाळत ठेवून होते. या सर्वांनी मिळून त्या दोघांना एका अंबॅसडर कारमध्ये

कोंबून केकेनगर येथील सरवन भवनाच्या वखारीत आणले. तेथे राजगोपाल हजर होता. कोर्टाच्या नोंदीप्रमाणे राजगोपालने शांतकुमारला भरपूर चोपले. जीवज्योती मध्ये पडून शांतकुमारच्या जीवाची भीक मागत होती. राजगोपालने गुंडांना बोलवून शेजारच्या खोलीत मारहाण करण्यास सांगितले. जीवज्योती रात्रभर रडत होती. दुसऱ्या दिवशी डेनियलने तिची क्षमा मागितली व पोलीसाकडे जाण्यास सांगितले. नंतर या जोडप्याला एका गुप्त ठिकाणी कोंडून ठेवले. राजगोपालच्या माणसांची दिवस-रात्र पाळत असूनसुद्धा आक्टोबर 12 ला दोघेही तेथून पळून गेले व पोलीस कमिशनरच्या ऑफिसमध्ये रीतसर तक्रार नोंदविली. पुढील 6 दिवसानंतर राजगोपालच्या गुंडानी पुन्हा एकदा त्याना पळवून नेऊन दोन वेगवेगळया ठिकाणी कोंडून ठेवले. जीवज्योतीला राजगोपाल बसलेल्या मर्सीडीस गाडीत ढकलून दिले. राजगोपालने अत्यंत अभिमानाने तिने केलेल्या पोलीस तक्रारीची कागदं तिच्यासमोर फाडले.

हे सर्व कसे काय घडू शकते याचा सुगावा कधीच लागला नाही. भारतातील न्यायव्यवस्था इतक्या खालच्या पातळीवर जाईल याची कल्पनाच कुणी करू शकणार नाही.

जीवज्योतीला शांताकुमारचे पुढे काय झाले याचा पत्ता नव्हता. अचानक एके दिवशी त्याचा फोन आला. त्याला मारून खलास करण्यासाठी राजगोपाल यानी 5 लाखाची सुपारी डेनियलला दिली होती. परंतु डेनियलने त्याला न मारता मुंबईला पळून जाण्यास मदत केली असे त्यानी तिला कळवले. शांतकुमारला परत येण्याची तिने विनंती केली. *आपण दोघेही राजगोपालच्या पाया पडू, क्षमा मागू व आपल्यावर सूड न उगवण्यासाठी विनंती करू* असे तिने सांगितले म्हणे. कोर्टाने मात्र या दोघामधील अतूट नात्याची नोंद घेतली होती.

हे दोघे, जीवज्योतीचे आई वडील व भाऊ राजगोपालला भेटले. त्यानी त्यांना शेजारच्या खोलीत बसायला सांगितले. डेनियलला बोलवून "शांतकुमारचे काय झाले?" अशी विचारणा केली. डेनियलने "आम्ही त्याला

रेल्वे रुळावर बांधून ठेवले होते व रेल्वे त्याच्या अंगावरून गेल्यानंतर त्याचे कपडे जाळून टाकले" असे सांगितले. शेजारच्या खोलीतील शांतकुमारला बोलावून "हे त्याचे भूत आहे का?" असे तो ओरडला. डेनियलने राजगोपालचा विश्वासघात केल्याबद्दल जीवज्योतीच्या कुटुंबियानी त्याची माफी मागितली. राजगोपालची माणसं या सर्वांचे भूत उतरवण्यासाठी एका कारमधून लांबच्या गावी नेल्याची नोंद सुनावणीच्या वेळी केली.

31 आक्टोबरला शांतकुमार याचे प्रेत कोडायकनालच्या जंगलात सापडले. गळा दाबल्यामुळे मृत्यु झाल्याची नोंद पोस्टमार्टेम रिपोर्टमध्ये होती. तेथेच कुठे तरी खुनाचे हत्यार – एक लुंगी - सापडली.

डेनियलला खुनाच्या आरोपाखाली पकडण्यात आले. राजगोपालची जामीनावर सुटका झाली. जीवज्योती कुठे आहे, काय करते याचा अजूनही शोध लागत नाही.

***

राजगोपालच्या पुन्नायडी गावाचे नाव आता पुण्याई नगर झाले आहे. राजगोपाल अत्यंत अभिमानाने त्या गावचा विकास मीच केला असे सांगत असतो. नियमितपणे आता तेथे एस टी बसेस थांबतात. जनसंख्येत फार मोठी वाढ झालेली नसली तरी गावात मोठ्या प्रमाणात पैसा खेळत आहे. चार एकर जागेत सरवन भवन हॉटेल बरोबरच लाखो रुपये खर्चून तेथे एक देऊळ बांधलेले आहे. 90 घर असलेल्या या गावात सरवन भवनमध्येच 140 कामगार आहेत. यावरून देवदर्शनास येणाऱ्या भक्तांचा नक्कीच अंदाज येईल. राजगोपालच्या जुन्या राहत्या घरात भिंती भरून देव देवतांचे फोटो लटकवलेले आहेत. घराचा काही भाग वेटर्सना राहण्यासाठी दिलेला आहे.

राजगोपाल जेलमध्ये असताना जेलमधील जेवण सुधारण्याचा प्रयत्न करत होता म्हणे. परंतु त्याला त्याच्या आवडीचे जेवण मिळण्यासाठी महिना लाख रुपये लाच द्यावी लागत होती.

राजगोपालचा मुलगा, शिवकुमारला इंजिनियर व्हायचे होते. परंतु बापाच्या आग्रहामुळे त्याला हॉटेल व्यवसायात पडावे लागले. आता तोच सर्वे सर्वा आहे. त्याचा लहान भाऊ, सरवन, परदेशातील व्यवहार सांभाळतो. शिवकुमारचे इंजिनियरिंगचे वेड कमी झालेले नाही. त्यामुळे त्याच्या चेन हॉटेल्समध्ये ऑटोमेशन, संगणकीकरण होत आहे.

एका अल्पशा चुकीमुळे राजगोपालचे डागाळलेले चारित्र्य सरवन भवनाच्या स्वरूपातून पुसून जाण्याची शक्यता आहे असे त्याच्या मुलां – बाळांना वाटत आहे.

आज या चेन हॉटेल्सची किंमत 5200 कोटी रुपयापर्यंत पोचली आहे. म्हणूनच या आठवड्यात या चेन हॉटेल्सच्या ठिकाणी इनकम टॅक्स डिपार्टमेंटची धाड पडली, अशी बातमी आहे.



एमू पालनाचा फसलेला प्रयोग

आजकाल ‘स्टार्टअप’ची हवा आहे. प्रत्येक स्टार्टअपवाल्याला वाटत असते की आपली आयडियाच भन्नाट आहे; आपले उत्पादन नक्कीच हिट होईल; पैशाचा धो धो पाऊस पडेल; ग्राहकांची गर्दी होईल; आपण बघता बघता अंबानी टाइप आलिशान बंगल्यात राहायाला जाऊ; ऐषारामात राहू. इ.इ. परंतु हवेत तरंगायला लावणारे हे शेख महंमदी विचार काही काळातच आपल्याला जमिनीवर उतरवतील व बघता बघता आपली गुंतवणूक व गुंतवणुकीनंतरच्या स्वप्नांना चक्काचूर करतील याची कल्पनासुद्धा आपल्याला करता येणार नाही. अशाच एका गुंतवणुकीचा आपण मागोवा घेणार आहोत. व त्यातून काही शिकण्यासारखे असल्यास शिकणार आहोत.

काही वर्षापूर्वी भारताच्या ग्रामीण भागाला ऑस्ट्रेलियाच्या एमू या महाकाय, अगडबंब पक्ष्याने अक्षरशः वेड लावले होते. कुणाच्या तरी सुपीक डोक्यातून आलेल्या या कल्पनेला पैसेवाल्या शेतकऱ्यांनी डोक्यावर घेतले. कोंबडी पाळतो त्याच प्रमाणे एमू पाळायचे; त्यात काय अवघड आहे, अशीच समजूत या व्यवसायात पैसे गुंतवलेल्यांची होती. मुळात यात नवीन काही नव्हते. अशाच प्रकारे एमूपालनाच्या फंदात पडलेल्या अमेरिकेतील टेक्सास प्रांतातील कृषी उद्योजकांनी हात पोळून घेतले होते. परंतु पुढच्याला ठेच मागचा शहाणा या म्हणीतील तथ्यांशाकडे काना डोळा करत आपणच फक्त शहाणे इतर सर्व मूर्ख अशी समजूत करून घेतल्यामुळे आपले उद्योजक नव्या उत्साहाने एमूच्या या बेभरवश्याच्या उद्योगावर पैसे गुंतवले व अक्षरशः काही महिन्यात कफल्लकही झाले.

एमू हा मूळचा ऑस्ट्रेलियातील राष्ट्रीय पक्षी म्हणून मिरवणारा पक्षी. पक्षी-जगतातील शहामृगानंतरचा नंबर दोनचा महाकाय पक्षी. ऑस्ट्रेलियातील मूळ आदिवासीपासून आतापर्यंतच्या नागर संस्कृतीला प्रेरणा देणारा. ऑस्ट्रेलियाचे सैनिकी समवस्त्र, पोस्ट तिकीट व तेथील 50 सेंटच्या नाण्यावर विराजमान झालेल्या या पक्षीच्या संदर्भात हजारो लोककथा व आख्यायिका आहेत व

पिढ्यान पिढ्या त्यांचे पारायण होत असते. एवढेच नव्हे तर एमूच्या विरोधात 1932मध्ये युद्धही पुकारले होते. कारण या पक्ष्यांचा थवा शेतकऱ्यांच्या पिकाचा नाश करतो. परंतु या युद्धातही एमूच विजयी ठरले.

19व्या शतकात या पक्षीला जागतिक प्रसिद्धी मिळाली. जगभरातील प्राणी संग्रहालयात एमू दिसू लागले. बालकांपासून प्रौढ प्रेक्षकापर्यंत सर्वांचाच हा कुतूहलाचा विषय होता. काही काळ तर एमूच्या मांसाला डेलिकसीचा दर्जा मिळाला. याच्या मांसाची चव घेणाऱ्यांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली. अमेरिकेतील उत्साही उद्योजकांना या व्यवसायात प्रचंड नफा दिसू लागला. याच निमित्ताने अमेरिकेतील टेक्सास प्रांतात 1986च्या सुमारास एमूंच्या जोड्यांचा प्रवेश झाला. या सुमारास हजारेक डॉलर्सला मिळणाऱ्या जोडीचा 1993मध्ये 28000 डॉलर्स पर्यंत भाव वधारला. एमूच्या व्यावसायिकांनी स्वतंत्र संघटना उभी केली. सदस्यांची संख्या वाढू लागली. 1988 ते 1994पर्यंतच्या काळात सदस्यांची संख्या 27 पट वाढली. 5500 सदस्य टेक्सासमधले होते.

एमूचा टेक्सासमधला प्रवेश त्याच्या चवदार मांसासाठी झाला. बीफचे रेड मीट आरोग्याला हानिकारक असते हे कळल्यानंतर टेक्सासमधील नवश्रीमंत पर्यायाच्या शोधात होते. 1980च्या सुमारास त्यांच्या जिभेचे चोचले पुरविण्यासाठी अनेक प्रयोग करण्यात आले. त्यात एमूचे मांस उत्कृष्ट ठरले. एमूच्या मांसात कोलेस्टोरॉल कमी, लोह जास्त व चवीलाही उत्कृष्ट हे कळल्यावर हॉटेल व्यावसायिकांची याच्या मांसासाठीची मागणी वाढली. एमूच्या व्यापारात मोठी गुंतवणूक करण्यासाठी नवश्रीमंत पुढे सरसावले. परंतु हा फुगा कधी फुटेल याचा अंदाज आला नाही. धोका काही सांगून सवरून येत नसतो. कुठून कधी येईल याची कल्पना येत नाही.

यापूर्वीसुद्धा जास्त कमवण्याच्या हव्यासापायी देशोधडीला लागलेल्या व्यावसायिकांची संख्याही कमी नव्हती. हे लोण औद्योगिक क्रांतीनंतर मोठ्या प्रमाणात पसरली. या क्रांतीनंतर रोज नवीन नवीन कल्पनांची भर पडत होती.

व अशा भन्नाट कल्पनांच्या मागे गुंतवणूक करण्यास तयार असलेले भरपूर होते. 17 व्या शतकात ट्युलिपच्या शेतीने गुंतवणूकदारांना कफल्लक बनविले. 18व्या व 19व्या शतकात रेल्वे बाँड्सनी धुमाकूळ घातला. 20व्या शतकात स्टॉक मार्केट व काही महिन्यात पैसे दुप्पट करून देऊ या आश्वासनांच्या पाँझी स्कीम्सनी गुंतवणूकदाराना लुबाडले. व 21व्या शतकात बिटकॉइन हे काम करत आहे. या सर्व व्यवहारामागे प्रामाणिक प्रयत्नापेक्षा जास्त कमाईचा हव्यासच कारणीभूत होता. येथेही मेंढरांच्या मानसिकतेचाच प्रत्यय येतो. पुढचा खड्यात पडला की त्याच्या मागोमाग दुसराही तयार!

समाज माध्यमाचा नुकताच प्रवेश झाला होता. त्याचा खुबीने उपयोग करून येमूच्या उद्योगात गुंतवणूक करण्यास आकर्षित करण्यात आले. मौखिक जाहिराती व स्थानिक पेपरमधील जाहिरातवजा बातम्यांनी एमू पालनातून मिळणाऱ्या भरमसाठ उत्पन्नाची हमी दिली. एमू पालनातून मिळणाऱ्या नफ्याच्या अंदाजांचे उदात्तीकरण केल्यामुळे गुंतवणूक करणाऱ्यांच्यातील लोभी वृत्ती जागी झाली. एमू म्हणजे जणू काही कामधेनूच; जिवंत असताना नारळाच्या आकाराचे 10-15 अंडी देणारा, नियमितपणे पिल्लाना जन्म देणारा, भरपूर आयुष्य असलेला, व मेल्यानंतर चवदार मांस देणारा, त्यांच्या पिसातून व कातडीपासून फॅशनेबल वस्तू बनवता येणारा हा पक्षी होता. व त्याच्या अंड्यापासून चार जणाचे पोट सहज भरण्याइतके ऑम्लेट/बर्गर्स बनविता येईल व त्यासाठी ग्राहकांची रीघ लागेल यावर उद्योजकांचा विश्वास होता. एमूच्या अंड्याचा आकार 13 सेंमी x 9 सेंमी एवढा मोठा व वजन अर्धा किलोच्या आसपास असल्यामुळे ग्राहकांना त्याची भुरळ पडली नसेल तरच नवल. फक्त त्या अंड्याची किमत कोंबडीच्या अंड्यापेक्षा 50-60 पट असणार याचा अंदाज जाहिरात वाचताना लक्षात आला नाही. जाहिरातीतील भरमसाठ आकडेवारीवर सर्वजण डोळे मिटून विश्वास ठेवत होते. एकाचे दोन, दोनाचे चार, चाराचे सोळा याप्रमाणे फुगा फुगतच गेला. व धोक्याच्या इशाऱ्याकडे एकजात सर्वांनी दुर्लक्ष केले.

एमूच्या या वैचित्र्यपूर्ण व्यवहाराला त्याकाळच्या प्रशासनानीही थोड्या फार प्रमाणात हातभार लावला. 1992ते 1995च्या कालखंडात कृषी खाते एमू पालनासाठी 4 लाख डॉलर्स कर्ज देत होती. एमू पालनाच्या उत्पन्नावरील करात सवलत जाहीर झाली. टेक्सास प्रांतातील कायद्याप्रमाणे जगभरातील कुठल्याही प्राण्याची आयात करण्यास मुभा होती; मग एमू असो की वाघ-सिंह असो. त्या प्राण्यांचे काय करायचे; पाळायचे की मारून खायचे हे ज्यानी त्यानी ठरवावे. त्यामुळे एमूच्या आयातीला कुठलेही निर्बंध नव्हते. याचा पुरेपूर फायदा मधल्या दलालानी घेतला.

खरे पाहता येमूचा पाळीव पक्षी म्हणून काय काय करावे याबाबत एमूपालनातील उद्योजक पूर्णपणे अनभिज्ञ होते. एमूंना चरण्यासाठी, हालचालीसाठी गायी-गुरांच्या एवढी मोठी नसली तरी मोठी मोकळी जमीन लागते, हेही त्याना माहित नव्हते. त्याच्या खाण्या-पिण्याच्या सवयींची कल्पना नव्हती. त्यांच्या भटकण्याच्या वेळा, समागमाच्या सवयी, काल, वेळ इत्यादी तपशील व अमेरिकेतील हवामानाला त्या मानवतील की नाही, याचा प्राथमिक अभ्यासही कदाचित त्यांनी केला नसेल. एमूच्या जोड्या विकत घेतलेले शहरी उद्योजक ग्रामीण भागात स्थलांतरित झालेले. त्यांना कोंबडी पाळल्यासारखे एमू पाळता येईल असे वाटत होते. त्यातले काही जण एमूच्या अंड्यांना किचनमध्ये बल्बच्या उष्णतेवर उबवण्याचे प्रयत्न करत होते!

मुळात एमू हा अत्यंत निरुपद्रवी प्राणी. टेक्सासच्या राकट शेतकऱ्यांची हाताळणी निमूटपणे सहन करणारा. मात्र त्या पक्ष्यांचे काही वैशिष्ट्यही होते. वरकरणी शांत दिसणारी एमूंची जोडी समागमऋतूत रौद्ररूप धारण करते. त्या काळात मादी एमू जोर जोराने किंचाळत मोठ्या आवाजात ओरडत असते व नर एमू हुंकाराने प्रतिसाद देत असतो. इतर प्राणी-पक्षीमध्ये न दिसणारा स्त्रीसत्ताक पद्धतीतील स्त्रीश्रेष्ठत्व एमू वंशात आढळतो. येथे नर एमू आपल्याला आवडेल त्या मादीचा शोध घेऊन समागम करत नाही; तर मादी आपल्याला आवडेल त्या नराशी समागम करते. यासाठी कित्येक वेळा

माद्यामध्ये भांडणंही होतात. नर एमूला समागमासाठी निवडीचे स्वातंत्र्य नाही. समागमनांतर मादी दर एक दोन दिवसाच्या अंतरावर 10 -15 अंडी घालून नर एमूच्या ताब्यात देते व चरण्यासाठी चक्क निघून जाते. नर एमू अंडी उबवण्यापासून पिल्लं मोठी होईपर्यंत त्यांच्या पालन पोषणाची एक पालकत्वाची जबाबदारी पुढच्या समागमाच्या ऋतुपर्यंत घेतो व नंतर कुठली मादी एमू आपल्याला निवडते याची प्रतीक्षा करत वेळ घालवतो. अनेक वेळा स्वतः 8-10 दिवस उपाशी राहून पिल्लांना तो भरवू शकतो.

एमूच्या या सर्व वैशिष्ट्यपूर्ण गुणधर्मामुळे ज्यांना एमू पालनातून बक्कळ कमाई करायची होती त्यांच्या पदरी निराशा आली. महत्वाते म्हणजे या महाकाय पक्ष्यांना आवरायचे कसे, हेच त्यांना कळेनासे झाले. पूर्ण वाढलेल्या एमू पक्ष्याची उंची सामान्य माणसापेक्षा जास्त – सहा ते साडे सहा फूट – असते व वजनही 50-55 किलोच्या आसपास. जरी त्यांना उडता येत नसले तरी ताशी 50 किमी वेगाने ते पळू शकतात. त्यांच्या अंड्याच्या व पिल्लांच्या आसपास गेल्यास जोराने लाथाही मारू शकतात व आलेल्यांना रक्त बंबाळ करू शकतात.

एमूंना वाढविणे हे सुद्धा काही सोपे नव्हते. उद्योजकांनी लाखोंनी पैसे ओतले होते. व त्यांना योग्य परतावा हवा होता. परंतु देखभालीचा खर्च वाढतच होता. कोंबड्यांसारखे बंदिस्त अशा 1-2 गुंठे जागेत त्याना ठेवणे अशक्य होते. एमूसाठीची जागा एकरात मोजावी लागत होती. त्यांच्या खाण्यापिण्यासाठी प्रचंड प्रमाणात खर्च येत होता. एवढेच नव्हे तर हा सर्व व्यवहार आतबट्ट्यातला ठरत होता. कित्येक ठिकाणी फसवा फसवी झाली. एमूंची आयात करून देतो म्हणणारे मधले दलाल पैसे घेऊन बेपत्ता झाले. पोलीसांकडे तक्रार नोंदवूनही काही उपयोग झाला नाही. एवढे सर्व करूनही एमूच्या अंड्यांना व मांसाला मागणीही नव्हती. ग्राहकांनी याकडे चक्क पाठ फिरवली. एमूच्या मांसात कोलेस्टोरॉल प्रमाण कमी असूनही स्वस्त असलेल्या बीफलाच जास्त उठाव होता. उद्योजकांना काय करावे हाच प्रश्न पडला.

सहकारी तत्वावर ठिकठिकाणी विक्री केंद्रं उभारण्यात आले. परंतु मोठ्या प्रमाणातील विक्रीचे स्वप्न स्वप्नच राहिले. वास्तव फारच वेगळे होते. ग्राहकांना रोजच्या खाण्यात एमूचे मांस न परवडण्यासारखे होते.

मागणी कमी होत गेली व पुरवठा वाढतच गेला. खरे पाहता एमूची एक जोडी 5-15 अंडी घालत होती व अंडी घालण्याचा हा काळ सुमारे 16 वर्षे होता. वर्षाला 10-12 अंडे पुनरुत्पादनासाठी वेगळे ठेवत गेल्यास त्यातून पुढील 5 वर्षात 133 जोड्या जन्माला येऊ शकतात. व दहा वर्षात ही संख्या 36000 पर्यंत जाऊ शकते. परंतु जसजशी एमूंची संख्या वाढायला लगली तसतशी अमेरिकनांची रेड मीटवरील वासनाही उडाली.

1998नंतर एमूची किंमत शून्याच्या जवळ पास आली. ही बला आपल्याला नको म्हणत शेतकरी कुंपण उघडून एमूंना बाहेर हाकलून देऊ लागले. एमू पळून गेल्यास ज्याना हवे ते त्यांना पाळू शकतात, हा हिशोब त्यामागे होता. 2-4 डालर्सलासुद्धा एमूना विकत घेण्यास ग्राहक नव्हते. भरकटत गेलेला यमूचा थवा हा रहदारी पोलीसांची डोकेदुखी झाली. रात्री - अपरात्री गाड्यांची पर्वा न करता एमू हमरस्ता ओलांडत होते. पोलीसांनी पकडले तरी त्यांना ठेवायचे कुठे वा त्यांचे काय करायचे हेच पोलीसांना कळेनासे झाले. कारण या महाकाय पक्ष्यांसाठी कोंडवाडेच त्यांच्याकडे नव्हते. एमूचे आयुष्य थोडे थोडके नव्हे, तर 30 वर्षे असते. काही शेतकरी त्यांना उपाशी ठेऊन मारू लागले. काहींनी बेसबॉलच्या बॅटने मारून त्यांचा जीव घेतला. टेक्सास प्रांतात प्राणी – पक्षी म्हणजे त्यांच्या दृष्टीने स्वतःच्या मालकीची मालमत्ता होती. त्याचे काय करायचे याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य टेक्सासवासियांना होते. त्यात सरकारची लुडबुड चालत नव्हती. एमूचा हा कटु अनुभव पदरी बाळगून पुढची पिढी शहाणी झाली. 2013 नंतर हा एमू पालनाचा खेळ कायमचा संपला.

परंतु अमेरिकेची भ्रष्ट नक्कल करण्यात धन्यता मानणाऱ्या भारतीय उद्योजकांनी अमेरिकेत पूर्णपणे फसलेल्या या उद्योगाला पुनरुज्जीवित

करण्याचा चंग बांधला. 2013मध्ये मध्यप्रदेश, उत्तर प्रदेश, तमिळनाडू, आंध्र प्रदेश व काही प्रमाणात महाराष्ट्रातही एमू पालनाचे वेड लागले. या वेड्यांच्या हव्यासात ऑस्ट्रेलियातून एमू पक्ष्यांना आयात करणाऱ्यांनी अमाप पैसे कमविले. कृषी उद्योजक त्यांच्या भूलथापांना बळी पडले. एमूंच्या विक्रीसाठी काही बोगस कंपन्या निघाल्या. जाहिरातीच्या जोरावर लोभी शेतकऱ्यांना आता अडीच लाख रुपयाची ठेव भरून एमूची जोडी घेऊन जा व वर्षानंतर जोडी परत आणून दिल्यास ठेव परत व वर्षभरातील त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर शेतकऱ्यांचा पूर्ण हक्क अशी लालूच दाखवून एमू पालनाच्या धंद्यात त्यांना ओढण्यात आले. वर्षभरात ही एमूची जोडी किती अंडे देईल, त्यातून किती कमाई होईल, किती पिल्लं होतील, ती पिल्लं वाढल्यानंतर किती उत्पन्न मिळेल, एमू मेली तर त्यातून काय काय मिळेल, किती फायदा होईल याचे आकडे शेतकऱ्यांच्या अंगावर फेकून या कंपन्या गबर झाल्या. एकेक अंड्याची किंमत हजार रुपये ठेवले तरी नवीन उदयास आलेले धाबे, रिसॉर्ट्स व पंचतारांकित हॉटेल्स सहज विकत घेतील या आश्वसनावर विसंबून शेतकऱ्यांनी बँकेतून कर्ज काढून एमूच्या जोड्या घेऊन आले. वर्षभर कसेबसे खस्ता खात एमूची जोडी जिवंत ठेवण्यात काही शेतकरी यशस्वी झाले. व हे शेतकरी वर्षानंतर एमूची जोडी घेऊन पैसे परत मागायला जाईपर्यंत कंपनी गाशा गुंडाळून गायब. बँक मात्र जप्तीची नोटीस घेऊन दारात हजर. वर्षभरात हा भ्रमाचा भोपळा फुटला. हाती काही लागले नाही. बँक तगादा लावून हप्ते वसूल करू लागली. स्वतःची शेतजमीन विकून कर्ज फेडण्याची पाळी शेतकऱ्यावर आली. बँकेतील अधिकारी, बोगस कंपन्या व दलाल या सर्वांनी मिळून संगनमताने शेतकऱ्यांना नागविले. मोठ्या परताव्याच्या लोभापायी शेतकरी देशोधडीला लागले. एमू मात्र कुठल्यातरी जंगलातील हिंस्र पशूंचे शिकार झाले.

अशी आहे ही एमू पक्ष्याची (रड)कथा. यातून काय शिकता येईल हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

कौन बनेगा करोडपती

जगजित हा एक 20-22 वर्षाचा तरूण. त्याला अगदी बालपणापासून गाण्याची आवड. त्याचा आवाजही बऱ्यापैकी होता. त्यातही गजल प्रकार त्याचा अत्यंत आवडीचा. मोठमोठ्या गजल गायकांचे गजल तो हुबेहूब गायचा. मित्र तर त्याला जगजितसिंग म्हणूनच हाक मारायचे. शाळा-कॉलेजच्या वा घरगुती कार्यक्रमात त्याची हजेरी असायची. घरातले, इतर नातेवाईक, शेजारी-पाजारी, मित्र-मैत्रिणी त्याच्या गाण्याचे कौतुक करायचे. टीव्हीवरील कार्यक्रमात एक-दोनदा तो भागही घेतला होता. आई-वडीलसुद्धा त्याच्या गाण्याला उत्तेजन द्यायचे. शाळा-कॉलेज संपल्यानंतर त्याला आपणही मोठा गायक होण्याची स्वप्नं पडू लागली. चित्रपट संगीतकारांकडे कुणाच्या तरी ओळखी-पाळखीने तो दोन-चार चकराही मारून आला. खोट्या आश्वासनाव्यतिरिक्त पदरी काही पडले नाही. कुठेही डाळ शिजत नव्हती. शेवटी (वैतागून) स्वतःचीच स्टेज शो करणारी कंपनी का काढू नये हा विचार त्याच्या मनात येऊ लागला. जर भिकार, भकास आवाज असलेले म्युजिक शो करून खोऱ्याने पैसे कमावतात तर आपण का या धंद्यात पडू नये असे त्याला वाटू लागले. आपल्या कलागुणांना वाव मिळावा, चार पैसे कमवावे, इतर सहकलाकारांनाही संधी द्यावी असले विचार त्याच्या डोक्यात शिरू लागले. जेथे जेथे त्याचे (मराठी) गजल सर्व ऐकत आहेत, त्याच्या शोला गर्दी जमते, अशी स्वप्न तो पाहू लागला.

त्याची ही स्वप्नं प्रत्यक्षात उतरतील का?

माझ्या मते त्याचे हे स्वप्न खरे होण्याची शक्यता 10 टक्कयापेक्षा कमी असेल. हाही एक अपयशी कलाकार म्हणून काळाच्या पडद्याआड जाईल. त्याच्यासारखी अशी स्वप्नं पाहिलेले हजारो गायक, वादक, लेखक, कवी, फोटोग्राफर, नाटककार,पडद्याआड गेले आहेत, याचीही त्यानी दखल घेतल्यास तो अशी स्वप्नं उराशी बाळगलाच नसता. सगळया प्रसिद्धी माध्यमांना यशस्वी लोकांचीच गोष्ट सांगाविशी वाटते. गरीबीत वाढलेला कसा

श्रीमंत झाला, उद्योगपती झाला, या गोष्टी वाचण्यात लोकांचा रस असतो. मागणी तसा पुरवठा या तत्वाप्रमाणे वार्ताहर/लेखक अशा गोष्टीलाच जास्त फुलवून सांगत असतात. अनेक वेळा काही गोष्टी लपवून यशाची एकच बाजू आपल्यासमोर मांडत असतात. आपल्याला मात्र ते सगळे खरेच आहे असे वाटू लागते. अपयशी कलाकारांच्या कर्तृत्वांची दर्दभरी कहाणी सांगण्यात कुठल्याही वार्ताहराला वा लेखकाला इंटरेस्ट नाही. काही वेळा अपवादात्मक-रित्या एके काळी गाजलेल्या कलाकारांच्या दुर्दैवी अंताच्या बद्दल कुठल्या तरी नियतकालिकेतील रकाने भरलेले सापडतीलही. परंतु अगदीच अपवाद म्हणून.

कौन बनेगा करोडपती ही टीव्ही मालिका सोफ्यावर बसून बघत असताना अमिताभ बच्चन विचारत असलेल्या सर्व प्रश्नांची अचूक उत्तरं (कुठेही फोन न करता वा कुठल्याही व्यक्तीची मदत न घेता!) आपल्याला माहित आहेत असेच वाटत असते. त्यामुळे करोडपती होणे इतके कठिण नाही अशी एक (गैर) समजूत आपण मनात बाळगून असतो. परंतु हॉटसीटवर बसलेला(ली) दुसरीच व्यक्ती मोठीची मोठी रक्कम घेऊन जाते, तेव्हा टाळ्या वाजवण्याव्यिरिक्त आपण काहीही करू शकत नाही. अशा प्रकारच्या तद्दन सुमार कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठीसुद्धा अनेक डावपेच खेळावे लागतात हे आपण विसरतो. त्यामुळे जगजितच्या स्वप्नातली कंपनी प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी नुसतेच फक्त गाता येते हे पुरेसे नाही. स्पर्धेत उतरून पैसे कमवण्यासाठी आणखी काही गोष्टी लागतात व त्या गोष्टी आपल्याकडे नाहीत याचे भान ठेवणे गरजेचे आहे. त्यामुळे सेल्फ-हेल्पची पुस्तकं वाचून अजूनपर्यंत कुणीही श्रीमंत झालेला नाही हेही लक्षात ठेवावे लागते.

खरे पाहताही तरुणांच्या अस्तित्वाच्या प्रश्नांशी स्वप्नं निगडित आहेत. सकारात्मक विचार करावा, संधीच्या शोधात असावे, संधी एकदाच येते, आलेली संधी सोडू नये हे वाचण्यापुरते ठीक आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात हे काही जमण्यासारखे नाही हे लक्षात येते. आपल्याच मित्रापैकी एखादा (अती)

उत्साहाने स्टार्ट अप् कंपनी काढतो. आपल्यालाही त्यात भागीदारी वा हिस्सा देण्याचे आश्वासन देतो. आपणही हुरळून जातो. परंतु तो प्रस्ताव पुढे सरकतच नाही. 3-4 वर्षे झाल्यानंतर ती कंपनी गुंडाळल्याची बातमी कळते. बर झालं आपण सुटलो असे सुस्कारा सोडतो. याचा अर्थ सगळीकडे सगळयांच्या बाबतीत असे घडते असेही नाही. एका यशस्वी कंपनीच्या मागे शंभर अयशस्वी कंपन्या आहेत हेही लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. परंतु ज्या पद्धतीने उत्तुंग शिखरे गाठल्यांची चित्रं रंगवली जातात, ते मात्र खरे नसते. कुणीतरी आपल्याला अमुक अमुक समभाग घ्या, अमुक अमुक म्युच्यअल फंडमध्ये पैसे गुंतवा, 2-3 वर्षात 15-20 टक्के परतावा मिळेल असे छातीठोकपणे सांगणाऱ्यांचे एका कानाने ऐकावे व दुसऱ्या कानाने सोडून द्यावे. अशा प्रकारे सांगणाऱ्यांचे व त्याबद्दल रकानेच्या रकाने लिहिणाऱ्यांचे कधीच बळी पडू नये. अमुक अमुक अवधीत तुमचे पैसे दुप्पट करून देतो अशा जाहिरातीला बळी पडून पैसे गुंतवल्यावर पैसेही गुल् व कंपनीही गुल्.

या अविचारी व तर्कशून्य (दुष्ट)चक्रातून बाहेर पडून आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी नेमके काय करावे हा प्रश्न नक्कीच जगजित विचारेल. यासाठी सर्वात पहिल्यांदा आपल्याला यशाची व्याख्या बदलावी लागेल. पैसा, प्रसिद्धी, सत्ता वा चंगळवादी जीवनशैली म्हणजेच यश हे डोक्यातून काढावे लागेल. आयुष्यात सगळे काही पटकन हवे, आजच, आताच हा हट्टाग्रह सोडण्याची तयारी हवी. आपल्या कर्तृत्व शक्तीवर आपला विश्वास असावा. कुणीतरी सांगितले म्हणून मी केले असे कधीच होऊ देता कामा नये. आपण करत असलेल्या प्रत्येक गोष्टीला आपणच जबाबदार आहोत हे मनात पक्के असावे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे बौद्धिक व/वा शारीरिक कष्ट घेतल्याशिवाय प्रामाणिकपणे जगता येत नाही हे लक्षात ठेवावे. जगात काहीही फुकट मिळत नाही. ते जरी आता फुकट वाटत असले तरी त्याची पुरेपूर किंमत कधीतरी वसूल केली जाते.

प्रत्येकाचे एक विशिष्ट व्यक्तिमत्व असते. काही बलस्थाने असतात. काही मर्यादा असतात. आणि या गोष्टी थोड्याशा थंड डोक्याने विचार केल्यास प्रत्येकाला हे कळू शकतात. त्यासाठी अती खर्चिक सल्लागाराकडे जायची गरज नाही. आपण आपल्या अस्तित्वाचा प्रश्न सोडवू शकतो. आपण आपल्या पायावर उभे राहू शकतो. आपण कुणाच्या मिंद्यात नाही हेसुद्धा आपल्याला भरपूर समाधान देऊ शकते. जरा सबूरीने विचारपूर्वक कृती केल्यास काही मर्यादेपर्यंत तुमची स्वप्नं पुरे होतात. फक्त यशाबरोबर अपयशाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बाळगणे गरजेचे आहे. ते वेदनादायक असले तरी त्याला पर्याय नाही.



माणूस हा (चेहऱ्यावरील केस न आवडणारा) केसाळ प्राणी आहे!



उत्क्रांत झाल्यापासून ते आजपर्यंत शरीरावरील नको असलेले केस काढून टाकणे व त्यातून आरोग्य रक्षण करणे, ही सवय माणूस प्राण्याला जडली आहे. इतिहासकाळापासून गेली हजारो वर्षे ही केशकर्तनक्रिया, काही प्रसंगात प्रतिष्ठेची, काही वेळा त्यागाची व काही वेळा शिक्षा सुनावण्याची म्हणूनही ओळखली जाते. केशकर्तनाचे हे प्रकार जगभरातील सर्व संस्कृतीत आढळतात व त्याचप्रमाणे केशकर्तनासाठी वापरलेली हत्यारंसुद्धा! गंमत म्हणजे आपल्या येथील राम, कृष्ण, दत्तात्रय, विठ्ठल इत्यादी पुरुष देवतांच्या छबी/मूर्ती बघितल्यास (काही ऋषी/मुनींचा अपवाद वगळता) बहुतेकांचा चेहरा गुळगुळीत दिसतो. या देवतांचा न्हावी कोण होता, त्या न्हाव्याकडे कुठली हत्यारं होती, वा त्यांना चेहऱ्यावर केस न ऊगवण्याचे एखादा मंत्र वा लोशन सापडले असेल का इत्यादी प्रश्न या संबंधात विचारावेसे वाटतात..

हजारो वर्षापूर्वी आपले पूर्वज जेव्हा नागड्या-उघड्या अवस्थेत हिमवर्षावाच्या प्रदेशात, वाळवंटात, जंगल-दऱ्यात ऊन-पावसात शिकार करण्यासाठी भटकत होते तेव्हा अंगावरील केस अडचणीचे ठरत असावेत. डोक्यावरील व चेहऱ्यावरील वाढलेल्या केसात पावसाचे पाणी वा वाळू शिरल्यानंतर त्यांना झटकून काढणे जिकिरीचे काम होते. पाणी बर्फ

झाल्यानंतर हिमबाधा होण्याची शक्यता होती. त्यातून रक्षण करून घेण्यासाठी गुहेत राहणारा माणूस चेहऱ्यावरील केस हाताने उपटून काढत होता. नंतरच्या काळात त्यासाठी समुद्रातील शंख-शिंपल्यांच्या तुकड्यांचा चिमट्यासारखा वापर करू लागला. साठेक हजार वर्षापूर्वी माणसं शिंपल्याची खापर वापरून दाढी करू लागले याची नोंद गुहेतील भिंतीचित्रात बघावयास मिळते.

तीन हजार वर्षापूर्वी केस काढून टाकू शकणाऱ्या ओबड-धोबड क्रीमचा शोध लागला. ही क्रीम चुना, स्टार्च व अर्सेनिकचे मिश्रण होते. या क्रीमचा वापर प्रामुख्याने बायका करत. याच सुमारास शेती व्यवसाय मूळ धरू लागला. माणसं भटकणे सोडून टोळी करून एकाच ठिकाणी राहू लागले.



नंतरच्या काळात केव्हातरी लोखंडाचा शोध लागला असावा. त्यातून केस कापण्यासाठी वस्तरा हा प्रकार प्रचलित झाला असावा.

इ.स.पू चौथ्या शतकात ग्रीक इतिहासकार हेरोडोटस (इ.स.पू. 485-425) यानी इजिप्तमधील जनता पेहरावापेक्षा स्वच्छतेला जास्त महत्व देत होते अशी नोंद केली आहे. दिवसातून अनेक वेळा ते आंघोळ करत असत. बायकां, मुलं व स्वतःसकट नको असलेल्या ठिकाणच्या केसांचे मुंडण करून काढून टाकत. उच्चभ्रू वर्गातल्यांना तर आपले केसविरहित शरीर दाखवणे प्रतिष्ठेचा विषय झाला होता. त्यामुळे जास्तीत जास्त वेळा (जवळ जवळ) निर्वस्त्रावस्थेत ते गावभर फिरत असत.   इजिप्त हा देश उष्णकटिबंधातला, नाइल नदीच्या काठी वसलेला असल्यामुळे खांद्यापर्यंत रुळणाऱ्या केसात घाम साठत असे. त्यामुळे शरीरावरील केस नको नकोसे वाटणे साहजीक होते. त्याचबरोबर या

वाढलेल्या केसामध्ये उवा वा तत्सम रोग फैलावणारी क्रिमीकीटकं घर करून राहत होत्या. सामान्य लोकांना अशा रोगावरील औषधं मिळत नसल्यामुळे (वा ही औषधं न परवडणारे असल्यामुळे) आणि साबणाचा शोधही न झालेला असल्यामुळे डोक्यावरील सर्व केस काढून मुंडण करून घेणे ते पसंत करत होते. सर्वश्रेष्ठ नाइल संस्कृतीतील आरोग्यरक्षणाच्या या उपचारास गुलाम, शेतकरी, गुन्हेगार व मागासलेल्यांना मुकावे लागत होते. त्यामुळे त्यांना दाढी-मिशा व डोक्यावरील वाढलेल्या केसांचे प्रदर्शन करण्यास भाग पाडले जात होते. त्यातूनच त्यांची ओळख संस्कृतीरक्षकांना होत असावी.

केसविरहित अवस्था गाठण्यासाठी इजिप्शियन्स एका प्रकारचे केशनाशक क्रीम वापरत होते. व या क्रीमच्या वापरानंतरही उरलेल्या केसांचे खुंट काढून टाकण्यासाठी एका प्रकारच्या सछिद्र दगडानी अंग घसाघसा घासून केस काढून टाकण्याचे प्रयत्न करत होते.. पुनर्जन्मानंतर वापरण्यास म्हणून मृतांच्या थडग्यात इतर अनेक वस्तुंबरोबर वक्राकार वस्तरासुद्धा संशोधकांना सापडले आहेत.

वाळवंटातील तळपत्या सूर्यकिरणापासून बोडक्या डोक्याचे रक्षण करून घेण्यासाठी इजिप्तचे उच्चभ्रू केसांचा टोप वापरत असत.

कारण मुंडण करून घेतलेल्या अवस्थेत आपला चेहरा दाखविणे हा लोकांना अडचणीत आणणारा किंवा अपमानकारक वाटणारा होता.

त्याचप्रमाणे केसांची खुंट वाढलेल्या चेहऱ्याने फिरणे हे वैयक्तिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष करणारे समजले जात होते. तीन तीन दिवस अंगावरचे कपडे न बदलता फिरल्यासारखी ती अवस्था असे त्यांना वाटत असावे. त्यामुळे स्वतःचा न्हावी असणे श्रीमंतीचे लक्षण मानले जात होते. त्या काळी डॉक्टर, महसूल अधिकारी, सैन्याधिकारीसारखे न्हाव्यांना मानाने वागवले जात होते. परंतु दाढी-मिशा वाढवून स्वतःच्या पौरुषत्वाचे प्रदर्शन करणाऱ्या

इजिप्शियनांनासुद्धा भरपूर मान-मरातब मिळत होता. परंतु डोक्यावरील केसाच्या टोपाप्रमाणे चेहऱ्यावर नकली दाढी

वापरण्याकडे त्यांचा कल होता. म्हणूनच फरोह राजघराण्यातील स्त्रियांसकट सर्वांनदाढी असलेले पेंटिंग्स/चित्रलिपी आपल्याला बघायला मिळतात.

इजिप्शियनांचे आरोग्यविषयक कल्पनांचे लोण ग्रीक व रोमपर्यंत पोचले. कदाचित त्यास अलेक्झांडर दि ग्रेटला जबाबदार धरायला हवे. त्यानी तर





त्याच्या सर्व सैनिकांना रोज
गुळगुळीत दाढी करून कवायतीला हजर राहण्याचे फर्मान सोडले होते. त्यामुळे प्रत्यक्ष समोरासमोरील युद्धाच्या

वेळी वैऱ्यांचे नेमके कुठले अवयव पकडावे हा प्रश्न पडला. कारण यापूर्वी वैऱ्याची दाढी घट्ट पकडून त्यास जेरबंद करणे सोपे होते. अलेक्झांडरचे रोज दाढी करून येण्याच्या ऑर्डरमुळे सैनिका-व्यतिरिक्त इतरही

गुळगुळीत दाढी करून लागले. दाढी करण्यास समाजमान्यता मिळू लागली. एवढेच नव्हे तर ती एक फॅशन झाली. त्याची रचनाही बदलली. पितळी वस्तऱ्याऐवजी ताम्र व लोखंडांची वस्तरे वापरण्यात येऊ लागले. बघता बघता इजिप्शियनांचा वक्राकार वस्तरा सरळरेषेचा झाला. व आजही तो सरळरेषेचाच आहे.

चेहऱ्यावर गुळगुळितपणा येण्यासाठी दोन-तीन वेळा वस्तरा चालविल्यानंतर शिल्लक राहिलेल्या दाढीचे खुंट उपटून काढण्यासाठी pumice दगडानी चेहरा घासून घेत होते. त्याचबरोबर विशिष्ट तेल वापरून मालिश करत व त्यावर (perfume) सुगंधी द्रव्याचे फव्वारे सोडत होते.

वस्तऱ्याला धार करण्यासाठी तेलात बुडवलेले कोळीष्टकाचे तंतू व विनेगारपासून तयार केलेल्या मलमचा वापर केला जात होता.

गुळगुळीत दाढी करण्याची सक्ती अलेक्झांडरच्या आदेशावरून झालेली असली व नंतर फॅशन म्हणून आकर्षित झालेली असली तरी काही काळातच एक सामान्य कार्यक्रम म्हणून ती रूढ होऊ लागली. न्हाव्याच्या दुकानाला भेट देणे हा एक नित्याचा कार्यक्रम झाला. तेथे केवळ दाढी सारख्या श्मश्रूकामासाठीच लोक येत नव्हते तर, गप्पा मारण्यासाठी तेथे गोळा होत असत. गावातल्या बातम्यांचे देवाण-घेवाण करत असत. परंतु श्रीमंत मात्र अशा सार्वजनिक ठिकाणी न येता जास्त पैसे देऊन न्हाव्यालाच घरी बोलवत असत. अनेक श्रीमंतांचे खासगी नाभिक असत. जितका जास्त श्रीमंत तितके शरीरावरील केस कमी (अगदी जननेंद्रियाजवळपासच्यासुद्धा)

मध्ययुगीन काळात मात्र या दाढीच्या उत्सवीपणाला ओहोटी लागली. ती लोकप्रिय असली तरी त्यामागे एक वेगळे कारण होते. 1050च्या सुमारास ईस्टर्न ऑर्थोडॉक्स पासून कॅथोलिक चर्च वेगळे झाल्यानंतर पाश्चिमात्य चर्चप्रमुख आपल्या पाद्र्यांना ज्यू व मुस्लिमांच्यापेक्षा वेगळे दिसण्यासाठी दाढी करून घेण्यास उत्तेजन देऊ लागले. चर्चप्रमुखांनी तर 1096मध्ये आर्चबिशपच्या आदेशानुसार धार्मिक कायद्यामध्येच दाढीवर निर्बंध घालण्याचे कलम टाकून मोकळे झाले. त्यात फक्त पवित्र भूमीसाठी लढणाऱ्या क्रुसेडर्सनाच दाढी राखण्याची मुभा दिली गेली.

या काळी केस विमोचन क्रिया भलतीच महिलाप्रिय झाली. पहिल्या एलिझाबेथ राणीने अक्रोड तेल, व्हिनेगार व अमोनियाचे मिश्रण पापण्याच्यांवर लावून चिमट्याने आपल्या पापण्यांचे केसं काढून टाकत होती. आणि तिचेच अनुकरण उच्चभ्रू घरातील स्त्रिया करू लागल्या. अशा प्रकारे पापण्यांचे केस कमी केल्यास कपाळाची रुंदी वाढून सौंदर्यात भर पडते, हा हिशोब त्यामागे होता. परंतु गळ्याखालील भाग मात्र नैसर्गिक अवस्थेतच ठेवला जात होता.

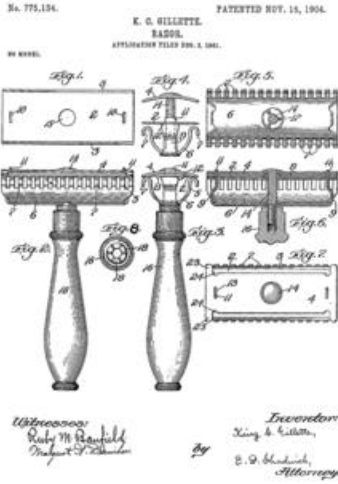
वस्तऱ्याने चुकून एखाद्या नाजूक भागाला इजा झाल्यास न्हाव्याचे गर्दनच छाटली जाण्याची भीती होती.

अठराव्या शतकाच्या शेवटपर्यंत तरी वस्तऱ्यांच्या रचनेत काही बदल झालेला नव्हता. वस्तऱ्याला नीट धार नसायची. वस्तऱ्याला झाकून ठेवण्याची सोय नसायची. फार फार तर दिवसभराचे काम संपल्यानंतर न्हावी वस्तऱ्याला कापडात गुंडाळून ठेवायचे. गंमत म्हणजे हे साधन हाताळण्यासाठी कौशल्य हवे अशीच समजूत होती. त्यामुळे बहुतेकाना न्हाव्याच्या दुकानाला भेट देण्यशिवाय गत्यंतर नसे. हातातली कामं संपले की दाढी करून घेऊ या असे पुरुषांना म्हणायची सोय नव्हती. व ते शक्यही नव्हते. रुग्णावर शस्त्रक्रिया करण्यासाठी डॉक्टर्स न्हाव्याचीच मदत घेत असत.

१९व्या शतकाच्या सुरुवातीला हे चित्र बदलू लागले. जीन जॅक पेरे, (JeanJacques Perret) हा फ्रेंच हरहुन्नरी नाभिक, नेहमीच स्वतःच्या कल्पना साम्राज्यात बुडालेला असे. आपापल्या स्नानगृहामधील आरश्यासमोर उभे राहून लोक स्वतःच दाढी करून घेत आहेत असे स्वप्न तो पहात होता. याच कल्पनेचा पाठलाग करत त्यानी वस्तऱ्याला लाकडी मूठ व हात कापू नये म्हणून लाकडी कवच असलेला जगातला पहिला सुरक्षित वस्तरा तयार केला. त्याचा वस्तरा सरळ रचनेचा होता. अशाच प्रकारच्या अनेक रचना त्याकाळी वापरल्या जात होत्या. शेफील्डच्या सरळ वस्तऱ्याला फिरते झाकण होते व याच झाकणाचा मूठ म्हणूनही वापर करता येत होते. 1880च्या सुमारास काम्प्फे (Kampfe) बंधूनी जगातील पहिला सुरक्षित वस्तऱ्याचे स्वामित्व व विक्रीचे हक्क मिळविले. त्यांच्या वस्तऱ्याची धारदार बाजू ताऱ्याच्या जाळीने सुरक्षित केलेली होती व दाढी करतानाची तयार झालेल्या साबणाचा फेस गोळा करून ठेवण्याची सोय त्यात होती.

काम्प्फे बंधूंच्या वस्तऱ्यात अनेक दोष होते. दर वेळी तिला चामड्याच्या पट्ट्यावर घासून धार करावी लागत होती. खरे पाहता वस्तऱ्याला धार करत बसण्यापेक्षा नवीन धारदार तुकड्यानी ते बदलता का येऊ नये, हा प्रश्न

विचारावासा वाटणे साहजिकच आहे. याच कल्पनेचा पाठपुरावा किंग सी जिलेट या फिरत्या विक्रेता प्रतिनिधीनी 1895च्या सुमारास प्रत्यक्षात आणली.



जिलेट हा विक्री प्रतिनिधी असल्यामुळे विक्रीसाठी दुकानांच्या मालकांकडे जाताना गबाळ्यासारखे दिसणे त्याला आवडत नसे. त्यामुळे टाप-टीप कपड्याबरोबरच डोक्यावरील नीटनेटके केस व दाढी केलेल्या चेहऱ्याने जावे असे त्याला वाटत होते. न्हाव्याकडून दाढी करून घेण्यासाठी त्याच्या दुकानासमोर रांगेत तिष्टत उभे रहाण्याचा त्याला कंटाळवाणा वाटत होता. यावर काही तरी उपाय शोधले पाहिजे असे त्याला नेहमीच वाटायचे.

एके दिवशी न्हाव्याच्या दुकानासमोरील भल्या मोठ्या रांगेत उभे असताना आपणच आपली दाढी का करून घेऊ नये या विचारानी त्याला पछाडले. यासाठी नेमके काय करावे हे सुचेनासे झाले. दाढी करण्यासाठी एक कच्चा आराखडा त्यानी स्वतःच तयार केला. त्यात त्यानी ब्लेड या संकल्पनेच्या भोवती रचना केली. ब्लेडला चिमट्यासारख्या होल्डरनी पकडता येईल; ब्लेड रेझरसारखे धारदार असून ते चेहऱ्यावर फिरेल; धार संपल्यानंतर ते फेकून नवीन ब्लेड घालण्याची सोय त्यात असेल; या मूलभूत गोष्टीभोवतीचे ते डिझाइन होते. ब्लेड स्वस्त असल्यास त्याचा खप होईल हा हिशोबही त्यामागे होता. भरपूर प्रयत्न करून होल्डरची अंतिम रचनेतून त्यानी त्याचे प्रारूप तयार केले. परंतु धारदार ब्लेडसाठी त्याची घोडदौड अडून बसली. इतक्या कमी जाडीचा लोखंडी पत्रा बाजारातही नव्हता वा कुणी उत्पादनही करत नव्हते. त्याची ही कल्पना प्रत्यक्षात उतरणार नाही असे वाटत असतानाच एमआयटी इंजिनियरिंग कॉलेजमध्ये शिकत असलेल्या विलियम निकर्सन या तरुणाची गाठ पडली. तोही या डिझाइनवर 3-4 वर्षे

काम करत होता. नंतर तो तेथेच प्रोफेसर झाल्यानंतर त्यानी ब्लेडचे अंतिम डिझाइन तयार करून दिले. ते डिझाइन घेऊन जिलेट स्टील उत्पादकांकडे गेला. इतक्या कमी जाडीच्या ब्लेडचे उत्पादन शक्य नाही म्हणून त्याला वेड्यात काढले. परंतु जिलेट नाउमेद न होता शेवटी एका उत्पादकाकडून हवे तसे दोन्ही बाजूला धार असलेली ब्लेड त्यानी तयार करून घेतली. उत्पादनाची प्रक्रिया अंतिम केली व स्वतःची कंपनी काढून त्यानी रेझर सेटच्या उत्पादनाला सुरुवात केली.

सुरुवातीची काही वर्ष सोडल्यास त्याच्या या उत्पादनाला भरभरून उत्तेजन मिळाले. 1906 या एकाच वर्षी त्यानी सुमारे तीन लाख रेझर सेटचे उत्पादन केले. वस्तऱ्याची जागा रेझर सेटनी घेतली. पहिल्या महायुद्धाच्या कालखंडात त्याच्या या उत्पादनाला प्रचंड मागणी मिळाली. प्रत्येक सैनिकाच्या किटमध्ये रेझरचा सेट असणे सक्तीचे झाले. जिलेटचे हे उत्पादन प्रत्येक (पुरुष) अमेरिकनाच्या तोंडी होते. किंग जिलेटने उत्पादन क्षेत्रात एक नवा इतिहास घडविला.

विसाव्या शतकाच्या आरंभापासून सामाजिक व्यवस्थेत बदल घडू लागले. फॅशनचे वारे वाहू लागले. स्त्रियांना आपले पाय व हात उघडे दाखविण्यात कमीपणा वाटेनासे झाले. फॅशन मॅगेझिनमध्ये पोहण्याच्या पोषाखातील तरुणींचे फोटो चमकू लागले. हात व काखे वर करून स्विमिंग पूलमध्ये उड्या मारण्याचे फोटो झळकू लागले. तोपर्यंत स्त्रियां बगलेतील केस काढण्यासाठी केवळ घरगुती मलमचा वापर करत होत्या. 1915च्या सुमारास मिलडी डेकोलेटीने (Milady Decolletée) स्त्रियांसाठी खास असे रेझर सेट तयार केले. व त्यालासुद्धा प्रचंड मागणी येऊ लागली.

जरी 1920च्या सुमारास बॅटरीवर चालणाऱ्या रेझरचा शोध लागलेला असला तरी जिलेट कंपनीला त्यांच्या मूळ डिझाइनमध्ये काही बदल करण्याची गरज भासली नाही. 1960पर्यंत जिलेटचे मूळ डिझाइनच जगभर वापरात होते. व त्यात बदल करण्यासारखी एकही चूक सापडलेली नव्हती.

1960च्या सुमारास कंपनीतील इंजिनियर्सनी कार्बन ब्लेडऐवजी स्टेनलेस स्टीलचे ब्लेड बाजारात आणले. कारण कार्बन ब्लेडची धार कमी होत असल्यामुळे एक दोन दाढीत ब्लेड टाकाऊ ठरत होती. स्टीलचे ब्लेड जंग पकडत नव्हते. आम्लरहित होते. व इतर कामासाठीसुद्धा वापरण्यायोग्य होते. याचीच पुढची पायरी धार कमी झाल्यानंतर नवीन ब्लेड घालण्यापेक्षा 'वापरा आणि फेकून द्या' टाइप डिस्पोजेबल रेझर सेटला मिळालेले उत्तेजन.

1971मध्ये या कंपनीने दाढीच्या सेटमध्ये एका प्रकारची क्रांतीच घडवून आणली. प्लॅस्टिक होल्डर व स्टील ब्लेडची जोडणी असलेल्या Trac II ट्विन ब्लेडला मार्केटमध्ये आणले. या ट्विन ब्लेडमुळे दाढी करणे आणखी सोपे झाले. त्वचेची जळजळ कमी झाली. नंतरच्या काळात दोनऐवजी तीन, नंतर पाच, त्यानंतर अगदी सात ब्लेडपर्यंत या मल्टीब्लेड्सने मजल मारली.

विसाव्या शतकाच्या आरंभी अमेरिकेतील घरोघरी वीज पोचलेली असल्यामुळे विजेवर चालणाऱ्या सोयी-सुविधांची लयलूट होती. हातानी कामं करण्यापेक्षा (विजेवरील) यंत्रांच्या सहाय्याने कामं करण्याकडे कल वाढू लागला. विजेवर चालणारे टूथ ब्रश, बूट चकचकित करणारी पॉलिशिंग यंत्र, सोफा स्वच्छ करण्यासाठी व्हॅक्यूम क्लीनर्स अशा कित्येक साधनांची भर पडली. त्यामुळे 1920च्या दशकातील इलेक्ट्रिक रेझरलाही पुनर्जीवन मिळाले. जॅकोब स्चिक या निवृत्त सैन्यधिकाऱ्याने फिरणारे एक शॅफ्ट, हातात धरता येणारे मोटर व त्याला जोडलेले कटर इत्यादींच्या सहाय्याने दाढीचे उपकरण तयार केले. परंतु या दशकाच्या शेवटी शेवटी आलेल्या जागतिक महामंदीमुळे अमेरिका हवालदिल झालेली होती. त्यातही इलेक्ट्रिक रेझरच्या गुंतागुंतीच्या डिझाइनमुळे सुरुवातीला मागणी नव्हती. खरे पाहता त्याकाळचा हा सेट आजच्या आयपॉडच्या समान होता. तरीसुद्धा पहिल्या वर्षी स्चिक केवळ तीन हजार सेट्स विकू शकला. परंतु मंदी ओसरल्यानंतर मागणी वाढली. 1937मध्ये त्यानी दीड लाख सेट्सची विक्री केली. गंमत म्हणजे इलेक्ट्रिक रेझरने दाढी करताना तोंडाला साबणाचा फेस लावावा वागत

नाही. त्यामुळे ही एक बिनपाण्याची केलेली दाढी ("dry shave") असून त्याकाळचे सुमारे दोन कोटी डॉलर्सचा हा धंदा होता.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरुवातीला रेमिंग्टन कंपनीने पहिल्यांदाच महिलांसाठी खास अशी इलेक्ट्रिक रेझर सेट बाजारात आणली. युद्धामुळे नायलॉनचा तुटवडा होता. त्यामुळे तरुणींचे पाय झाकणारे स्टॉकिंग्स मिळत नव्हते. रेमिंग्टनचे रेझर सेट त्यामुळे कामी आले. हाताने पायावरील केस काढून टाकण्यात वेळ घालविण्यापेक्षा इलेक्ट्रिक रेझरने केस काढून टाकणे स्वस्त, आरामदायी व कमीत कमी वेळ लागत असल्यामुळे महिलांची पसंती या नवीन साधनाला होती.

1940पासून सुरु झालेल्या प्रगत तंत्रज्ञानामुळे केशकर्तनाच्या पद्धतीतही अनेक बदल झाले. वॅक्सिंग स्ट्रिप्स आले, लेसर तंत्रज्ञान आले. लेसर तंत्रज्ञानामुळे त्वचेला न जाणवता केस काढणे शक्य झाले. लेसरच्या दुष्परिणामापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी इलेक्टॉलिसिस पद्धत रूढ झाली. हीट प्रोब वापरून केसांचे फॉलिकल्स (follicles) उपटून काढणे शक्य झाले.

आजकाल वेगवेगळया आकाराच्या रेझरचे हजारो नमूने बाजारात



मिळतात. आपल्या मागणीनुसार अगदी करंगळीएवढ्या आकाराचे नाकातील केस कापण्यासाठीच्या ट्रिमर्सपासून निर्वात शक्ती वापरणाऱ्या फ्लोबीस पर्यंत (vacuum-powered Flowbees) अनेक प्रकार बाजारात आहेत. मल्टी ब्लेड रेझरप्रमाणे मल्टिपल कटिंग हेड्स असलेले इलेक्ट्रिक शेव्हर्सही सामान्य ग्राहकापर्यंत पोचत आहेत. रिचार्जेबल बॅटरीचा वापर करून त्यातल्या मोटरीचा वेग कमी जास्त करता येतो. त्यामुळे शंभर वर्षापूर्वीचे स्चिकचे शॅफ्ट, कटर इत्यादी असलेले इलेक्ट्रिक रेझर सेट कालबाह्य झाले आहेत. आता

फक्त आपापल्या विशिष्ट मागणीप्रमाणे रेझरची निवड करून वापरणे अगदी सोपे झाले आहे.

आपल्या चेहऱ्यावर केस असावेत की नाही याबद्दलसुद्धा धर्मरूढींचा पगडा आहे. हिंदू धर्मातील बहुतेक जाती जमातीमध्ये एखाद्याचे मृत्यु झाल्यास मृतव्यक्तीचे जवळचे नातेवाइक डोक्यावरील केस काढून मुंडन करतात व चेहरा गुळगुळीत ढेवतात. तिरुपती देवस्थानाच्या ठिकाणी

मुंडन करून केशदान करून पुण्य कमावतात. मुस्लिम समाजामध्ये धार्मिक परंपरा म्हणून मिशा न ठेवता पक्त दाढी ठेवतात. कदाचित हा धर्म अरबस्तानामधून आल्यामुळे तेथील अरबांची नक्कल इतर टिकाणीसुद्धा केली जात असावी. वाळवंटी प्रदेशात राहणाऱ्या अरबांना मिशित वाळू शिरून जेवताना ती तोंडात जाण्याची शक्यता असल्यामुळे ते ओठावरील मिशा भादरून फक्त दाढी ठेवत असावेत.

केसाळ चेहऱ्याला कुरवाळणारे, दाढी-मिशांची निगा राखणारे. चेहरा गुळगुळीत ठेवणारे, पक्त दाढी ठेवणारे, फक्त मिशा टेवणारे असे अनेक प्रकार धर्माच्या देखरेखीखाली वा गरज म्हणून वा एखाद्या राजा-महाराजाने फतवा काढला म्हणून या समाजाने बघितले आहेत. माणसाच्या चेहऱ्यावर केस असावे कितपत असावे या गोष्टी फॅशनप्रमाणे बदलतही गेले आहेत. अनेक वेळा कुठल्या तरी सरदारांनी वा प्रतिष्ठित व्यक्तींनी मिशांना एखादा वेगळा आकार दिलेले असल्यास त्याचे अनुनय करणाऱ्यांची संख्या कमी नसेल. २०व्या शतकात तर गाजलेल्या चित्रपटातील अभिनेत्याप्रमाणे चेहऱ्यावरील केस कमी-जास्त वा गायब होत होते. चिकण्या हीरोप्रमाणे दिसण्यासाठी तरुणवर्ग जिवाचे रान करत होता. १९२०च्या सुमारास अगाथा क्रिस्तीच्या रहस्यकथातील हेर्क्युले पॉइरच्या (Hercule Poirot) मिशांची स्टाइल भलतीच लोकप्रिय होती. अमूर्त पेटिंग्ससाठी नावाजलेल्या सिल्व्हेडॉर डालीच्या मिशांचा स्टाइल एकदम वेगळी होती. सर्वात लांब मिशा असलेल्या आपल्या येथील रामसिंग चौहानच्या गाठ मारलेल्या मिशीची लांबी 4.29

मीटर (14 फूट) होती. दर दहा दिवसांनी तो गाठ सोडवून त्याला आंघोळ घालत होता. शीख पंथात तर क पासून सुरु होणाऱ्या लक्षणामध्ये केश ला महत्वाचे स्थान दिले आहे. (मिशांचा इतिहास हा वेगळया लेखाचा विषय होऊ शकतो)

एक काळ असा होता की रूढी व परंपराग्रस्त समाजात व्यक्तिच्या आशा-आकांक्षाना कायम जखडून ठेवल्यासारखी परिस्थिती होती. एका सुप्रसिद्ध लेखकांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘अगदी साध्या मिशीचे उदाहरण घेता येईल, ओठाच्या वरच्या भागावर उमटणाऱ्या मिशीचे आकार-प्रकार सोडूनच द्या, पण मिशीला चाट मारण्याची कृती आज सहजरीत्या करताना ती सर्वप्रथम छाटणाऱ्या महाभागाचे आपल्याला स्मरण तरी कधी होते का? नाही ना? पण ज्याने पुरुषार्थाचे लक्षण मानली गेलेली मिशी सर्वप्रथम छाटली असेल त्याचा पुरुषार्थ इतरांपेक्षा कमी होता का? आजच्या युवती आपल्या सौंदर्यस्वरूप केसांना विविध आकार, रंगच्छटा देतात, त्यांना ज्या स्त्रीने आपल्या केसांना सर्वात प्रथम कात्री लावून ते कापले तिचे स्मरण तरी होते का? सर्वात प्रथम मिशी छाटणाऱ्या ‘पुरुषार्थी’ पुरुषाचे आणि सर्वात प्रथम आपल्या लांब केसांना कात्रीने कापणाऱ्या धैर्यवती महिलेचे नाव इतिहासात नमूद नाही. पण म्हणून त्यांचे आपल्यावरील ऋण कमी का होईल? त्या अनामिकांचे स्मरण आज होताना दिसत नाही हे मात्र खरे. सामाजिक बदलांचे हे असेही असते.’ (कालसमीक्षा, अरुण टिकेकर)

लाख वर्षापूर्वी सुरुवात झालेल्या केस निर्मूलनाची (वा काही प्रमाणात दाढी-मिशा ठेवण्याची/ काढण्याची) माणसाची आस आज या स्टेजपर्यंत पोचली आहे. भविष्यात काय वाढून ठेवले आहे ते केवळ भविष्यालाच माहित.



रावबाजी

महाराष्ट्र टाइम्समध्ये एकेकाळी सदरलेखन करणाऱ्या श्री. बा. जोशी यांच्या 'उत्तम मध्यम' या पुस्तकातील 'विषण्ण आणि विलक्षण' हा लेख आवडल्यामुळे त्या लेखाचे काही संपादित अंश 'ऐसी'वरील वाचकांसाठी!

पेशवाई बुडविणारा म्हणून प्रसिद्ध पावलेल्या दुसऱ्या बाजीरावाच्या 'रावबाजी' जीवनशैलीचे हे किस्से नक्कीच आवडतील!

रावबाजी उत्तर पेशवाईतील एक वादग्रस्त व्यक्तिमत्व आहे. त्यांनी पेशवाई बुडवली असाच इतिहासाचा कौल आहे. परंतु माणूस होता तरी कसा या कुतूहलाची अंशत: पूर्ती या ('शेवटचे बाजीराव यांच्याविषयी अखेरच्या काही आख्यायिका' ले. अनंत वामन बरवे, 1910) पुस्तिकेने होते. त्यांचा विक्षिप्त, तऱ्हेवाईक स्वभाव या आठवणीतून स्पष्टपणे उभा राहतो. इंग्रजांचा पेन्शनर म्हणून दूर उत्तर प्रदेशातील ब्रह्मावर्त येथे त्यांची रवानगी झाली. सुंभ जळला तरी पीळ जळत नाही म्हणतात याची प्रचीती तेथील त्यांच्या वर्णनावरून येते. हा पीळ स्वाभिमानाचा वा बाणेदारपणाचा नसून अहंकाराचा आणि गतवैभवाचा आहे. त्यामुळे त्यांच्या वागणुकीचे जे चित्र उभे राहते ते काहीसे केविलवाणे आहे. पुण्याहून निघताना अठ्ठावीस हत्तींवर संपत्ती लादून नेली होती म्हणे. दरमहा पेन्शन होते सहासष्ट हजार सहाशे सहासष्ट (66,666/-) रुपये। त्यापैकी पाऊण हिस्सा तैनातीच्या ताफ्याच्या पगारावर खर्च होई व पाव हिस्सा भोजनावर. सोवळयाओवळयाचे बंड त्या जमान्यात फार असे. परंतु रावबाजींनी ते इतके पराकोटीस नेले होते की, एकदा चातुर्मासातील सकाळी संध्या आटोपून ब्रह्मयज्ञ करीत असताना तनखा घेऊन इंग्रज एजंट आला असता, ब्रह्मकर्मात साहेबाचा शब्द ऐकल्याने बाधा आली असे मानून त्यांनी सर्व रुपयांची रास भागीरथीत बुडवली! हा प्रकार कलकत्त्यास इंग्रज सरकारास समजताच त्यांनी सदर साहेबास सातशे रुपये दंड ठोठावला, पुन्हा रक्कम पोचती केली आणि तनखा सुपूर्त करण्याची तजवीज रामचंद्र व्यंकटेश या वकीलावर सोपवली! हा तनखाही त्यांना कंपनीच्या मुखवट्याच्या नाण्यात

चालत नसे, तर सुरती रुपयांतच! सोन्या-रुप्याखेरीज इतर धातूस स्पर्श न करण्याचे त्यांचे व्रत होते. सोन्याच्या ताटात जेवीत. रुप्याच्या चौरंगावर सोन्याची थाळी, सभोवती अठ्ठावीस सोन्याच्या वाट्या व तितकेच सोन्याचे चमचे असा थाट असे.

त्यांच्या खाण्यापिण्याचा बराच तपशील आठवणी सांगणाऱ्याने पुरविला. बहुधा तो पाकशाळेतील बल्लवाचार्य अथवा वाढपी असावा. ताटात फक्त भात आणि वरण असे. बाकी चटण्या-कोशिंबिरीपासून सर्व पदार्थ वाट्यातून घेत. दहा भाज्या, दहा चटण्या, सर्व पदार्थांस तुपाच्या फोडण्या आणि खाशा पंक्तीला रोज पुरणपोळी असे. रावबाजी रुपयास शेरभर मिळणारा दिल्लीचा तादूळ आणि बऱ्हाणपुरी तुरीची डाळ पसंत करीत. त्यांना रोज मक्याची कणसं लागत आणि कलकत्त्याहून त्यांच्यासाठी खास शहाळी येत. रोज एका शाहाळ्यातील पाणी पिण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. पंक्तीत बायकांमुलांना चांदीची ताटे असत व इतरांना सव्वाहात केळीची पाने! केशर रोज शेर शेर खर्च होई. पंक्तीच्या वेळी दुवक्ता वाजंत्री वाजत. रांगोळया, रंगीत पाट, केशरी गंध, अगरबत्त्या हा दरबारी थाट तर नेहमीचाच. रोज अच्छेर कापूर, अष्टगंध असा मालमसाला लागे. दोन एकादशा व चतुर्थीचे उपास करत. द्वादशीच्या पारण्यास व चतुर्थीच्या सायंकाळी व्रतमुक्तीच्या भोजनास ब्राह्मणांस मुक्तद्वार असे व तेव्हा दोन दोन हजारांपर्यंत पान होई. कोवळया उत्तम भाज्या व फळफळावळ असली म्हणजे रावसाहेब फार खूष होत. भोजनाच्या वेळेशिवाय मध्ये पाणीसुद्धा पीत नसत. दुपारच्या पंक्तीस रोज एखादे तरी पक्वान आलटूनपालटून असे. नानासाहेब, बाळासाहेब, रावसाहेब यांच्या शंभर शंभर पानांच्या पंक्ती बसत. शिवाय तीन बायकांच्या तिघी सुनांच्या व तिघी लेकींच्याही पंक्ती असत. मुलांचा स्वयंपाक वेगळा असून सुना, लेकी, बायका यांचा मात्र एकत्र होई. बाजीरावास भोजनानंतर रामटेकच्या दहा पानांचा विडा लागे. रोज अच्छेर उदबत्त्या.

दशहरा उत्सवात एका रात्री बारा वाजता रामचद्र तात्या वाकनीस यांना हकूम झाला की, उदईक ब्राह्मणभोजनास मोदक करावे. वाकनीसांनी रातोरात कानपुरास माणूस पाठवून तीन आण्यास एक या दराने नारळ आणवले व लागलीच रांधणाऱ्या बायकांस स्वयंपाकास लावून सकाळी आठच्या पंक्तीस मोदक वाढले. साहेबांनी त्यावर वाकनीसाला हजार रुपये पोशाखादाखल बक्षीस दिले!

रावबाजींचा नेसूचा धोतरजोडा येवल्याचे रेशीम व चंदेरीचे सूत यांचा विणलेला असे. मध्ये सूत काय ते वीतभर रुंदीचे, बाकी दोहो अंगास रेशमी काठ असा त्या धोतराचा वाण असे. आरंभी रंगीबेरंगी वस्त्रे वापरत. पुढे पुढे सर्व पोशाख पांढराच करू लागले होते. दसऱ्यास मात्र दरबारी साजशृंगार असे. बसायची आसने शालजोड्यांची असत. ही आठ आसने रोज धुवून ठेवावी लागत. थंडीच्या दिवसांत रजई, दुलई, शाली पांघरत नसत. बिछान्यालगत दोन शागीर्द बसत व पेटत्या शेगड्यांवर धोतरे शेकून घेऊन आळीपाळीने साहेबांवर पांघरीत! रेसिदेंतांच्या भेटीसाठी वेगळी जागा (आऊटहाऊस) होती. त्यात गाद्या, रुजामे अशी बिछायत असे. रावसाहेबांची बिछायत वेगळी असे. इंग्रज रेसिडेण्टासही बूट बाहेर काढून ठेवून गुडघे टेकून बिछायतीवर बसावे लागे. त्यासाठी तो मुद्दाम पोकळ विजार घालून येई. संभाषण दुभाष्यामार्फत होई. रात्री झोपण्यास उशीर झाला, तर दुसरे दिवशीचे नित्यनेमास विलंब होई व साहेब आगपाखड करत. त्यासाठी चाकरांनी युक्ती अशी केली होती की उठण्याची ठरलेली वेळ टळून गेली तरी तासाचे टोले राव उठल्यानंतरच देत! ब्रह्मयज्ञासाठी स्वारी भागिरथी तीरावर जाई तेव्हा बरोबर चार उंट असत. एकावर मोहरा, पुतळ्या, रुपये, दुसऱ्या दोन उटावर धाबळ्या. मुकटे, शाली, धोतरे वगैरे व चौथ्यावर शौचकूपाची सोय असे! शाही उंटांवर दहाचा आकडा डाग देऊन घातलेला असे.

दानधर्म करण्यात त्यांनी बरीच दौलत उधळली. चिंचवडच्या मोरयाचे पुजारी भेटीस आले, त्यांना लक्ष रुपये दक्षिणा दिली. शंकराचार्यांना पत्नास

हजार रुपये, गंगेवर ब्रह्मयज्ञाचे वेळीही दक्षिणा, वस्त्रे, तीळ-तांदूळ यांची खैरात करत. रोज खर्चाच्या याद्या पाहून दोन प्रहरी व रात्री सह्या करत. नानासाहेबाने इंग्रजांचे पाहून २७०० रुपयांची बगी घेतली. ‘जलचरांची वाहने कशाला पाहिजेत?’ असे म्हणून त्यांनी बगीचे तुकडे करवले, आणि सात हजार रुपये खर्चून मोत्याच्या झालरी लावलेला रथ करवून नानास दिला. दक्षिणेचा बराच तपशील निवेदकाने नमूद केला आहे. कथाकीर्तनाचे वेळी लवंगासुपाऱ्या मुठी भरभरून वाटत. ब्राह्मणांना केळीचे पान अडीच हात लांबीचे मांडत. त्यावर पदार्थ एवढ्या रेलचेलीने असत की, हात पोचत नसे; म्हणून दूरचे पदार्थ जवळ सारण्यासाठी दोन ब्राह्मण शागीर्द प्रत्येक पानाच्या दोन बाजूस बसवीत होते!!

दुष्काळ पडला तेव्हा स्वत:चा राहता वाडा पाडून नव्याने बांधण्याचे काम काढले व दीड वर्षपर्यंत गोरगरिबांस पोसले. पंचवीस लाख रुपये या दुष्काळी कामावर खर्च झाले म्हणून वाकनीसांनी कुरकुर करताच “रुपये नुसते खजिन्यात ठेवून काय करावयाचे आहेत, आज माणसांचे जीव वाचले, रुपये सार्थकी लागले.” असे उद्गार काढले. एकदा दोन लक्षांचा दरोडा पडला. पंधरा असामी पकडले गेले. तेव्हाही दया दाखवून त्यांना पदरी ठेवले. जडजवाहीर सांभाळण्यासाठी विंचुरकराच्या पागेतील ब्राह्मणांचा पहारा बसवला. जरीपटक्याचे निशाणही विंचुरकरांच्या हवाली असे. उत्सवप्रसंगी स्वारी निघे तेव्हा निशाणासह सर्व साजसरंजाम असे. गणेशचतुर्थीच्या उत्सवासाठी एकशेएकवीस तोळे वजनाची सोन्याची मूर्ती होती. ती भाद्रपद शुद्ध प्रतिपदेपासूनच पूजीत. चतुर्थीस मृत्तिकेचा मूर्ती मखरात व 121 मूर्ती बाहेर बसवीत. बाहेरचे गणपती पंचमीस बोळवीत व मखरातील मूर्तीचे अनंतचतुर्दशीस विसर्जन होई. पर्वणीस्नान चुकवत नसत. आसनमांडी घालून गंगेचे सबंध पात्र पोहून जात, अशाच अतिपोहण्यामुळे अखेर पक्षाघाताचा झटका आला. त्यावेळी अग्निहोत्र घेतले होते. स्वारीचा मुक्काम गंगेकाठी. कुटुंबकविला दूर वाड्यावर. अग्नीला आहुती द्यायच्या तर दंपतीने द्याव्या लागतात. तेव्हा दोन कोस लांबीची रेशमी दोरी करवली व तिचे एक टोक

तिकडे बाईसाहेबांनी धरावे व दुसरे इकडे यांनी अशी आठ दिवस तजवीज केली होती! इंग्रज सरकारने त्यांना तीन खून माफ केले होते. त्यांपैकी एक त्यांनी कारभारी तात्या दीक्षित यांच्या गुन्हेगारीचे वेळी खर्ची घालून त्यास वाचवले.

अशा या सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी जितक्या विलक्षण तितक्याच मन विषण्ण करणाऱ्या!



हाय – फाय आध्यात्मिकतेचा अनुभव

आज काल उच्च व अत्युच्च मध्यम वर्गातील नव श्रीमंत ‘आम्ही अंधश्रद्ध नाही, आमचा परमेश्वरावर विश्वास नाही, देव-धर्मावर विश्वास नाही...’ हे ठासून सांगत असतानाच आपल्या ‘आत्मोन्नती’साठी (व सर्व प्राणिमात्रांच्या दीर्घ आयुरारोग्यासाठी) स्पिरिच्युअल (आध्यात्मिक) असणं किती गरजेचे हेही सांगण्यास विसरत नाही. यासाठी सत्संगाच्या पारायणांची रतीब टाकत असतात. परंतु हे अध्यात्म म्हणजे नेमके काय असते, याचा शोध घेत असताना पु.लंच्या अनुभवाची आठवण झाली. त्याचप्रमाणे शांता गोखले यांनी केलेल्या आध्यात्मिक अनुभवाच्या वर्णनाचीसुद्धा!

जरी या लेखकद्वयांचे अनुभव पूर्णपणे काल्पनिक असले तरी त्यातील काही अंश तरी वास्तवात होते, हे नाकारता येत नाही. कदाचित आजकाल पु. ल. देशपांडे व शांता गोखले यांनी वर्णन केल्याप्रमाणे अध्यात्माचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळत नसेलही. परंतु अध्यात्माची वाट कशी होती वा असू शकते याची ही एक गंमतीशीर झलक.

(डिस्क्लेमरः यात कुणाच्याही भावना दुखविण्याचा उद्देश नसून पाच-दहा मिनिटाचा विरंगुळा देण्याचा हा एक छोटासा प्रयत्न. कुणाच्या भावना दुखल्यास आगावूच माफी मागत आहे.)

असा मी असा मी - पु. ल. देशपांडे

इकडे ब्रदर अरुणाचलम हातात एक मेणबत्ती घेऊन उभा राहिला. मंडळी उभी राहिली. सर्वांनी हात जोडले. मीही जोडले. सगळी माणसं व्यवस्थित उभी होती. आप्पा भिंगार्डे मात्र कीर्तन संपल्यावर “घालीन लोटांगणा”ला राहतात तसा यडपटासारखा पोट खाजवीत उभा होता. दृष्टी पारशिणीच्या पाठीवरून चेहऱ्याकडे वळली होती. मग ब्रदर अरुणाचलम म्हणाला, “गुरुदेव स्वामी संप्रभावानन्दमहाराज की”--, लोक ”जय” म्हणाले. पुन्हा तो म्हणाला, “गुरुदेव स्वामी संप्रभावानन्दमहाराज की--”, महाराज की म्हणाल्यावर

लोकांनी "जय" म्हणण्यापूर्वी भिंगार्ड्यानं पुन्हा एकदा "हिऽऽक् छयाक्" केले. हा भिंगार्ड्या म्हणजे अत्यंत कंडम माणूस आहे!

तेवढ्यात प्रोफेसर कुंभकोणमनी आपली "प्रेय्यर" सुरू केली . तो मृदुंगवाला आणि झांजवाला एकदम अंगात आल्यासारखे आपापली वाद्यं बदडायला लागले. मनसोक्त आदळआपट केल्यावर एकदम थंड पडले आणि आपल्या आवडत्या म्हशीपासून पाचसहा वर्षे ताटातूट झालेला अत्यंत व्याकूळ अवस्थेतला रेडा जितका गोड आवाज काढेल तसल्या आवाजात प्रोफेसर कुंभकोणमनं गायला सुरुवात केली. "वातापि गाणापातीं भाजेऽऽअम्" गाता गाता मधूनच ते बनियनमधून ढेकूण चावल्यासारखं करीत होते. कुंभकोणमच्या असल्या गाण्यानंतर गुरुदेवच काय ब्रह्मदेवसुद्धा धावून आला असता. पण ते खाली बसल्यावर "नाउ ब्रदर सुकुमारसेन बंडोपाध्याय विल सिंग ए बैंगॉली प्रेय्यर" अशी घोषणा झाली आणि सुकुमार हे नाव धारण करणारा सुमारे सव्वादोनशे पौंडांचा देह नाकावरचा चष्मा सावरीत आणि धोतराचा सोगा पैरणीच्या खिशात घालीत उठला. त्यानं दोन्ही गालांत सुपाऱ्या ठेवून बोलल्यासारखी सुरुवात केली. मोठ्या हंडयावर मडकं उपडें ठेवल्यासारखा दिसणारा हा गृहस्थ, आपण पाळण्यातल्या पोराशी जसं "शोन्याला कॉ पॉजे ऑमच्या? कुनी मॉल्लो आमच्या शोन्याला? कोशोकोशो बाई लोलू आलं?" असं बोबडं बोलतो तसं थोडा वेळ बोलला. एकदम ऊर्ध्व लागल्यासारखे त्यानं डोळे फिरवले आणि गाणं म्हणायला सुरुवात केली. त्याचं ते भजन संपलं आणि हॉलमघलं झुंबर आणि इतर दिवे पेटले.

कुणीतरी जोरात शंख फुंकला. मला आधी वाटलं, भिंगार्ड्यानं जांभई दिली म्हणून. कारण तो हापिसात "होssईss " अशी जांभई देतो. पण ब्रदर अरुणाचलम शंख फुंकीत होता. शंख फुंकून झाला. पडदा बाजूला झाला आणि हातात एक मोरपिसांचा पंखा घेऊन सुवर्णा कपूर आली. तिच्यामागून सौभद्रातल्या त्रिदंडी संन्यास घेतलेल्या अर्जुनासारखा दिसणारा गृहस्थ आला. हेच ते गुरुदेव असावेत असं वाटेपर्यंत सगळ्यांनी " श्रीसद्गुरुस्वामी-" असा

घोष केला. मला वाटलं, भिंगार्ड्या पुन्हा “हीक् यॉंश्” करणार पण तो त्या सुवर्णा कपूरकडे ‘आ’ वासून पाहत होता. मग गुरुदेव आसनावर बसले. सौभद्रातल्या अर्जुनासारखे. सुवर्णा कपूर पंख्यानं वारा घालीत होती. सुभद्रेसारखी. फक्त ‘नाराऽऽयण-- नाराऽऽयण-- नाराऽऽयण!’ तेवढं नव्हतं. मग लोकांनी त्यांना हारबीर घातले. कायकिणी गोपाळरावांनी तर साष्टांग दंडवत घातला होता आणि हात जोडून दासमारुतीसारखा तो बसला. तेवढ्यात माझ्या शेजारची बाई आणि तिची ती स्वरूपसुंदर कन्या उठल्या आणि त्यांनी गुरुदेवांच्या पायावर डोकं ठेवलं. त्या बाई कुठल्याशा राणीसाहेब होत्या. राणीसाहेब, राजकन्या वगैरेंच्या शेजारी बसणारा कडमड्याच्या जोशी घराण्यातला मी पहिला महापुरुष निघालो याचा मला अभिमान वाटत होता.

.....

ब्रदर अरुणाचलम एका चिमट्यानं नोटा उचलून मखमली पेटीत टाकत होता. राणीसाहेबांनी चांगली शंभर रुपयांची नोट टाकली होती. लाजेकाजेस्तव मीही खिशात हात घातला आणि बघतो तर खिशात दहाची नोट निघाली! हा चमत्कार कसा झाला कळेना. हिनं तर येताना माझ्या हातावर पाचाची नोट टिकवली होती. ती तिकिटांत जवळजवळ संपून एक रुपया आणि काही चिल्लर उरली होती. मी “गुरुमाउलीss, काय हा चमत्कार!” म्हणून त्यांचे पाय धरणार, इतक्यात माझ्या डोक्यात लखख प्रकाश पडला. तो कोट गोठोस्करदादांचा होता. त्यांनी खिसे न चाचपताच कोट दिला. गोठोस्करदादा म्हणजे देवमाणूस......

काही वेळानं स्थिरस्थावर झाली. गुरुदेवांनी एकदम श्वास आत ओढला आणि म्हणाले, हू आर यूऽऽ?” मला वाटलं, मला विचारताहेत. मी “सर, माय नेम इज-“ वगैरे वाक्य जुळवायला लागलो इतक्यात ते तिसरीकडेच पाहत पुन्हा ओरडले, “हू आर यूsऽ- हू आर यूSS - हू ॲम आय? अँड हू इज हीSS” म्हणून त्यांनी बोट वर केलं. मी वर पाहिलं वर काहीच नव्हतं. पण गुरुदेव मात्र बोट वर करून सारखे “हू इज ही?” असं विचारत होते. सगळी

मंडळी शांतपणानं ते "हू आर यू आणि हू इज ही" ऐकत होती. आमच्या मॅकमिलनच्या प्रायमरमध्ये पूर्वी "ही इज ए बॉय - शी इज ए गर्ल - दे आर गर्ल्स" असला धडा असे. गुरुदेव त्याच चालीवर म्हणायचे, "हू आर यू?" आणि मग आपल्या त्या प्रशनाचं उत्तर द्यायचे, "ही इज द हू ऑफ द यू इन द आय ऑफ द ही इन विच यू आर द आय अँड आय इज द यू -- अँड दॅट यू इन यू अँड ही इन यू-"; माझी हाय आणि लो ब्लडप्रेशरं एकदम सुरू झाली. काही वेळानं मला नुसतंच 'यू यू यू यू' एवढंच ऐकू यायला लागलं. आणि येताना ओसरीवर माझ्याकडे पाहून तुच्छतेनं मान फिरवणारा तो कुत्रा आणि हे समोरचे लोक सारखेच दिसायला लागले. त्यातून तो उदबत्त्यांचा आणि राजकन्येच्या दिशेनं येणारा सुगंध आणि गुरुदेवांचे "द इटऽऽर्नल ब्लिस ऑफ द सोऽऽल विच एक्सप्लोअर्स द रेल्म्स बियाँड द रेल्म्स ऑफ द स्यूपरा-कॉन्शसनेस..." वगैरेमुळे काय झालं कोणाला ठाऊक, काही वेळानं मला कुणीतरी धक्के देतोय असं वाटलं. आणि नेहमीप्रमाणं मी "ए शंकऱ्या, पलीकडे जाऊन झोप. काय लोळतात पण कार्टी! " असं ओरडलो. बघतो तर कायकिणी गोपाळराव मला जागं करीत होते. सगळा हॉल रिकामा झाला होता.

"यू आर व्हेरी फॉर्च्युनेट हां धोंडोपंत-"; कायकिणी गोपाळराव सांगत होते

"आँ".

"अहो, असं समाधी लागायचं म्हणजे तुमचं पूर्वपुण्याई ग्रेट असलं पायजे – "

ही असली समाधी जन्माला आल्यापासून आजतागायत ताकभात उरकून हात धुऊन होईपर्यंत लागते हे त्याला कशाला सांगा! मी हॉलबाहेर आलो. बाकीच्या सगळ्या मखमली चपला, जरतारी चढाव, चकमकीत बूट वगैरे केव्हाच गेले होते. माझी फाटकी चप्पल केविलवाणेपणानं माझ्याकडे पाहत एकटीच पडली होती. तिला बिचारीला पोटासाठी तुडवायची वाट ठाऊक ही अध्यात्माची वाट अगदीच नवी होती.

त्या वर्षी - शांता गोखले

.....सुमित्राबेन आता दाराजवळ उभ्या राहून अत्यंत नम्रपणं स्वागत करतायत. लवकरच चुडीदार पायजम्यांवर रेशमी झब्बे घातलेल्या पुरुषांनी आणि मंद रंगांच्या उंची तलम साड्या आणि खोल गळ्यांचे ब्लाऊज घातलेल्या त्यांच्या बायकांनी दालन भरून जातं. काही जोडप्यांबरोबर सलवार-कमीजमधल्या मुली आणि जीन्समधले मुलगेही आहेत. सर्व जण बसल्यावर आतून चांदीच्या ट्रेवर क्रिस्टलच्या पेल्यांमधून दोन-तीन प्रकारची सरबतं आणली जातात. कलिंगडाचा वितळलेल्या माणकांसारखा रस, त्याच्या शेजारी चंद्रकिरण ओतल्यासारखा लिचीचा रस आणि पाचूंसारखं लखलखणारं खसचं सरबत. ... जमलेल्या मंडळीमध्ये पुसट कुजबूज चालल्येय ती एकाएकी बंद होते. आतल्या खोलीतून सुमित्राबेन शिवानंदस्वामींना बाहेर घेऊन येतात आणि त्यांना मंचावरच्या आसनावर स्थानापन्न होण्याची लवून विनंती करतात. स्वामी आसनावर बसतात. त्यांचा वेष सफेद रेशमी पायघोळ कफनी, कानांत मोत्यांची कुंडलं, गळ्यात द्राक्षांएवढ्या मोठ्या रुद्राक्षांची माळ आणि कपाळावर उभा शेंदरी टिळा असा आहे. ते बसल्यावर जमलेल्या सत्संगींना एका तीक्ष्ण दृष्टिक्षेपात ते अजमावतात. त्यांचे डोळे खोलीतल्या प्रत्येक व्यक्तीवर एका क्षणांशासाठी विसावतात. (एका) मध्यमवयीन बाईच्या शरीरातून कळ उठल्यासारखी ती ‘आह’ करते. मग स्वामी त्यांचे भेदक डोळे मिटतात आणि काही काळ ते तसेच ध्यानस्थ बसतात. सत्संगींच्या रोखलेल्या श्वासांच्या शांततेनं वातावरण जड होतं. स्वामी डोळे उघडतात तेव्हा सर्वांच्या तोंडून फुस्स असा एकत्रित श्वास सुटतो. स्वामी हलकी टाळी वाजवतात. त्यासरशी पुरुषाच्या आवाजांतला ध्वनिमुद्रित मंत्रघोष थांबतो. त्यानंतर आतून त्यांचे चार शिष्य येतात. त्यांतला एक सफेद परदेशी आहे. सर्वांनी धोतरं- बंड्या असा पोशाख केला आहे. फिरंग्याच्या दोन्ही बाहूंवर मोठी चित्रं गोंदलेली आहेत - उजव्या दंडावर शिव, डाव्यावर पार्वती. हे चार शिष्य आता स्वामींच्या मागच्या

बाजूला कापडावर रंगवलेलं एक चित्र उंच स्टँडवरून टांगतात. त्याच्या मध्यभागी एक लाल वर्तुळ आहे आणि भोवताली ध्वनिलहरींसारख्या काळया रेषा. स्वामी खोल, मुलायम आवाजात धिम्या लयीत मंत्र म्हणण्यास सुरुवात करतात :

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति

तपांसी सर्वाणी च यद्वदंति

यदिच्छंतो ब्रह्मचर्य चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण त्रवीम्योमित्येतत्

स्वामी डोळे उघडतात. ह्या मंत्राचा अर्थ आहे : सर्व वेद ज्या पदाची घोषणा करतात, सर्व तप ज्याच्याविषयी बोलतात, व ज्याची इच्छा करणारे ब्रह्मचर्याचे आचरण करतात, पद तुला संक्षेपाने सांगतो, की ते आहे...

इथे स्वामींचे चार शिष्य ओंकाराचा घोष सुरू करतात.

तो क्रमशः विरतो तसे स्वामी पुन्हा बोल लागतात :

“ ‘अ’, ‘उ’, व ‘म्’ आणि (चंद्रकार) मिळून ओंकार बनतो. ओंकारातला ‘अ’ हा विभाग जागृती ह्या अवस्थेचा, विश्व ह्या आत्मस्वरूपाचा आणि विष्णू ह्या देवतेचा निर्देशक आहे. ‘उ’ हा स्वप्न, तेजस् आणि महेश्वर ह्याचं प्रतीक आहे ‘म्’ सुषुप्ती, प्रज्ञ आणि ब्रह्मा ह्याचा निर्देशक आहे. ओंकाराच्या उच्चाराचं अंतिम फलित ब्रह्मप्राप्ती आहे. तिथवरचा प्रवास आपली ऐहिक कर्तव्यं सांभाळत करणं कठीण आहे. *

पण ओंकाराच्या उच्चारणानं आत्मज्ञान प्राप्त करून घेणं हे काही प्रमाणात साध्य होऊ शकणारी गोष्ट आहे. ओंकाराचं उच्चारण डोळे मिटून करायचं असत. पण मन एकाग्र नसेल तर डोळे मिटूनसुद्धा आपण स्वत:मध्ये शिरू शकत नाही. म्हणून प्रथम माझ्या मागं लावलेल्या ह्या बिंदूवर आपली दृष्टी स्थिर करायची आहे. बिंदू ही शिवाची एक शक्ती आहे. बिंदू हा योग्याचा ज्ञानचक्षू आहे. त्यावर लक्ष केंद्रित करून जी एकाग्रता प्राप्त होईल तिच्या आधारानं आपण आपल्या आत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

ज्यांना पद्मासन घालता येणं शक्य असेल त्यांनी घालावं. ज्यांना नसेल त्यांनी साधी मांडी घातली तरी चालेल. मग आम्ही उच्चारणास सुरुवात करू. ह्या बिंदूवर लक्ष पूर्णपणं केंद्रित करावं. त्यात तुम्ही डोळे मिटून सामील व्हाव. जगातल्या सर्व प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांनी आंधळेपण हे एका वेगळया प्रकारच्या दृष्टीचे साधन मानलं आहे. बाहेरचं जग ज्याला दिसत नाही त्याला जे अव्यक्त आहे, जे निराकार आहे, ते दिसू लागतं. आमचे गुरुबंधू, स्वामी प्रसादानंद अचानकपणं एका डोळ्यानं आंधळे झाले. त्याच दुःख ते करत बसले नाहीत. जे घडलं आहे त्याचा स्वीकार जो करत नाही तो दुःखी होतो. स्वीकार करतो त्याला वेगळी दृष्टी येते. स्वामींना हे कोणी सांगण्याची गरज नव्हती ते त्यांच्या शिष्यांना म्हणाले, “इतरांना दिसतं ते मला माझ्या एका डोळयानं दिसतं. पण दुसरा डोळयानं जे इतरांपासून लपलेलं आहे, जे बाहेर कुठेच नाही तेही मला दिसतंय.

डोळे मिटणं म्हणजे तात्पुरता आंधळेपणा स्वीकारणं. दृश्य जगापासून अलग होणं. आणि स्वतःच्या आत्म्याचा शोध घेण्याचा प्रयास करणं. हे तुम्ही यशस्वी रीत्या करू शकलांत तर डोळे उघडल्यावर तुम्हांला दुश्यजगदेखील बदललेल्या स्वरूपात दिसेल मग ह्या जगाशी संबंधित तुमच्या सर्व चिंता गळून पडतील. तुमच्या भोवताली तुमच्या आतून निर्माण झालेलं असं एक प्रसन्न वातावरण तयार होईल. दैवी शक्तीचा एक लहानसा अंश आपल्यात शिरल्याची तुम्हांला अनुभूती येईल. आतां आपण सर्वांनी मांडी घालावी आणि बिंदूवर लक्ष केंद्रित करावं.”

स्वामींच्या प्रवचनानं प्रकाश गलबललाय. पद्मासन घालता घालता तो चोरून इतराकडे बघतोय. फार कमी लोकांना पद्मासन जमतंय. तरुण पोरं-पोरी आणि काही पुरुष-बायकाही प्रयत्न करता करता खसखसतायत, तर काहींनी गंभीर मुखवटे चढवल्येत.

प्रकाश बिंदूवर लक्ष केंद्रित करतो. काही वेळानं डोळे सतत उघडे ठेवल्यामुळं ते झोंबून ओलावतात. ते पुसायची परवानगी आहे का, डोळयाची उघडझाप केलेली चालते का हयाबद्दल स्वामी काहीच बोलले नाहीत.

प्रकाश क्षणभर बिंदूवरचं लक्ष हलवतो आणि डोळयांच्या कोपऱ्यांतून आजूबाजूच्या लोकांकडे बघतो. त्याच्या शेजारची बाई डोळे मिटून डुलत्येय. पलीकडला माणूस डोळे सारखे मिचकावतोय. प्रकाश हळूच स्वामींकडे बघतो. ते एका शिष्याला काही तरी सांगण्यात गुंतलेले आहेत. त्यांचं ह्या दोघांकडे लक्ष नाहीये. कोणाकडेच लक्ष नाहीये. कदाचित त्यांच्या आतल्या डोळयाला सर्व दिसत असेल.... ते एक पोचलेले गुरू आहेत.

प्रकाश पटकन डोळे पुसतो आणि ते पुन्हा बिंदूवर रोखतो. हळूहळू त्याच्या डोळयांसमोर बिंदू कंपित होतो. त्यातून प्रकाशाचे तरंग उठू लागतात. प्रकाशचं मन उत्तेजित होतं. त्याचे डोळे आपोआप मिटतात. लाल बिंदून त्याच्या पापण्यांच्या मागं आकार धारण केलाय. बिंदुची शक्ती आपल्यात सामावल्याची जाण त्याला होते. तो आनंदतो. तेवढ्यात स्वामींचे चार शिष्य ओंकाराचा घोष सुरू करतात. प्रकाश त्यांना भरदार साथ करतो. त्याचं डोकं हलकं झालंय. हा अनुभव कोणाला सांगू, कोणाला नाही, असं त्याला झालंय. आता लवकरच त्याला त्याच्या अंतरंगात डोकावता येईल..... ते इतरापेक्षा काहीतरी वेगळं आणि अद्भुत असेल.

स्वामींचा आवाज आता लांबून येतोय. ते आज्ञा करतात : “आता ओंकाराचा घोष एकदम न थांबवता हळूहळू आत खेचून घ्या. त्याचा आवाज व्यक्त झाला नाही तरी तो तुमच्या मनात चालू असेल. बरोबर. आता हळूहळू डोळे उघडा. आतल्या जगातून बाहेरच्या जगात येताना धक्का बसू शकतो. सुपरसॉनिक विमान अंतराळातून आपल्या वातावरणात प्रवेश करताना जसा स्फोट होतो तसा तुमच्या डोळयांसमोर होण्याची शक्यता आहे. त्यासाठी ही काळजी घ्यायची असते.”

आता सर्वांनी डोळे उघडल्येत. उपस्थित तरुण पोरांपैकी एक खालच्या आवाजात शेजारच्या मुलीला म्हणतो, “डिड यू फील एनिथिंग? मैं तो सो गया यार.”

मुलगी म्हणते, “शट अप. इट वॉज अ ब्यूटिफुल एक्स्पीरियन्स.”

मुलगा म्हणतो, “बुलशिट. आय होप द फूड इज गुड.”

मुलगी म्हणते, “इट्स ऑल व्हेजिटेरियन.”

मुलगा म्हणतो, “शिट यार. व्हाय डिड यू ब्रिंग मी हियर?”

मुलगी किंचित आवाज चढवून म्हणते, “आय डिड? यू वॉटेड टू सी मी. आय टोल्ड यू आय वाज कमिग हियर, यू सेड; कॅन आय कम? आय सेड; श्योर, इफ यू वाँट टू. सो हाऊ डिड आय ब्रिंग यू हिअर?”

मुलगा म्हणतो, “यू आर राइट, यू डिडन्ट, बट व्हॉट अबाउट ‘प्रसन्नता’ अँड सर्व चिंता गळून पडतील वगैरे? आफ्टर यॉर ब्यूटिफल इनर एक्सपीरियन्स यू शुड्न्ट आरग्यू विथ पीपल आऊटसाइड वर्ल्ड लाइक मी.”

मुलीला उलट उत्तर सापडत नाही. मुलगा जोरात हसतो. त्यामुळे स्वामींच्या पाया पडायला लाइनीन उभ्या असलेल्या सत्संगींनी भक्तिभावानं जी शांतता राखत्येय त्याला तडा जातो. एकाएकी सर्वच जण एकमेकांशी कुजबूजू लागतात. आतून जेवण लावल्याचे आवाज येऊ लागतात. काही जण मोठ्यानं हसतातसुद्धा. सर्वांचं स्वामीच्या पाया पडून होतं. सुमित्राबेन स्वामींसाठी चांदीच्या ताटात ठेवलेल्या चांदीच्या वाट्यांमध्ये आतल्या टेबलावरचे सर्व पदार्थ रचून आणतात. त्यांच्या आसनासमोर एक बैठ टेबल ठेवलं जातं. त्यावर त्या ते भरलेलं ताट, चांदीचा गडवा-भांडे, एका पेल्यात बदाम लावलेलं थंड दूध-असं सर्व ठेवतात. स्वामी पहिला घास घेईपर्यंत त्या अदबीनं त्यांच्यासमोर उभ्या राहतात. नंतर आपल्या पाहुण्यांकडे लक्ष पुरवायला आत जातात.

(यातील अध्यात्माच्या ‘अनुभूती’बद्दल काही कळल्यास इतर (अज्ञ) वाचकांबरोबर शेर करावं ही विनंती.)

• ॐकार महिमा

‘सर्वे वेदा...’, कठोपानिषदातला आहे. ॐ हेच अक्षर ब्रह्माचे नाम-रूप आहे आणि ओंकार नामसाधनेमुळे ब्रह्म प्राप्ती होते. यात ब्रह्मचर्य, ध्यान वगैरे संकल्पना येतात आणि या संकल्पना न समजल्यामुळे किंवा त्यांचे अतिसुलभीकरण केल्यामुळे ते जे कुणी बाबा लोक आहेत त्यांचं ‘हाय-फाय’ अध्यात्म फावतं. दोन्ही लेखात जे गुरु म्हणवणारी पात्रे आहेत त्यांचा दांभिकपणा दाखवलेला आहे. त्याच बरोबर जे शिष्य म्हणून आलेले आहेत त्यांचाही दांभिकपणा दिसून येतो. मुंडक उपनिषदात एक श्लोक आहे –

‘परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो, निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्
॥१.२.१२॥...

’. अर्थात ‘कर्माने निर्माण केलेली सर्व फळे अनित्य आहेत ही जाणीव झाल्यावर, मनुष्य त्या अमृत तत्वाचे ज्ञान मिळवण्यासाठी ब्रह्म ज्ञानाने युक्त अशा गुरूला हाती समिधा घेऊन शरण जातो.’ आयुष्यात स्थिर स्थावर झाल्यावर उपनिषदात सांगितल्याप्रमाणे आपल्या सर्वांना ही अपूर्णत्वाचा जाणीव होते. पूर्णत्व आणि अपूर्णत्व यातील द्वंद्व मनात सतत सुरू असते. इथे परंपरेचं मार्गदर्शन नसेल तर मनुष्य या अपूर्णतेला स्वीकारतो आणि ‘कभी खुशी, कभी गम’ हेच जीवनाचे अंतिम चक्र आहे हे स्वीकारून आयुष्याची मार्गक्रमणा करतो. परंपरेचं मार्गदर्शन असेल तर योग्य गुरूचा शोध सुरू होतो आणि मनुष्य गुरुच्या चरणी लीन होतो. मुंडकातल्या १.२.१२ आणि १.२.१३ या श्लोकांमध्ये जिज्ञासु आणि गुरु यांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. जिज्ञासु म्हणजे ज्याला कर्म करून निर्माण होणाऱ्या फळांचे अनित्यत्व लक्षात आलेलं आहे व त्यातून निर्माण होणाऱ्या अपूर्णत्वाचा लोप होण्यासाठी गुरूचा शोध सुरू केलेला आहे असा मनुष्य. तर गुरु म्हणजे जो ब्रह्मज्ञानी आहे आणि ज्याची बुद्धी ब्रह्म मध्ये पूर्ण स्थापित झाली आहे असा. इथं लगेचच असा प्रश्न निर्माण होतो की जो जिज्ञासु आहे त्याला समोर असलेला मनुष्य ब्रह्मज्ञानी

आहे की नाही ही कसं समजावं? कारण जर जिज्ञासु माणसाला जर परंपरेची ओळख नसेल तर कोणीही त्याच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊ शकतो आणि इथे त्याची फसगत होते. दोन्ही लेखात असलेले गुरु आणि जिज्ञासु ही दोघेही दांभिक आहेत. जिज्ञासु लोकांना benefit-of-doubt देऊन आपण असेही म्हणू शकतो की अशा लोकांना अध्यात्म समजावून सांगण्यापेक्षा त्यांची फसवणूक करण्याचा या 'गुरूचा' हेतु आहे.

श्रीशंकराचार्यांच्या गुरूचे गुरु श्री गौडपाद मांडुक्य कारिकेमध्ये मंद, मध्यम आणि उच्च असे मनुष्याच्या बुद्धीचे तीन प्रकार सांगतात. ब्रह्म समजणे ही बौद्धिक असल्यामुळे बुद्धीची पातळी येथे महत्त्वाची ठरते. इथे मंद बुद्धी म्हणजे आजचा रूढार्थ म्हणजे कमी बुद्धीचे किंवा बुद्धीने विकलांग असा नाही. ज्यांच्या बुद्धीला 'ब्रह्म हेच अद्वैत आहे' याचे ज्ञान झाले आहे अशा बुद्धीला उच्च बुद्धी म्हटले आहे. मंद बुद्धी म्हणजे ज्यांना 'ब्रह्म हेच अद्वैत आहे' ही समजलेले नाही अशी बुद्धी, आणि मध्यम बुद्धी म्हणजे जे जिज्ञासु बुद्धी! जे मंद बुद्धी आहेत त्यांच्या साठी कठोपनिषद ॐकाराची पूजा करणे हा श्रेष्ठ मार्ग सांगते, जे मध्यम बुद्धीचे आहेत त्यांच्यासाठी ॐकारध्यान आणि जे तीक्ष्ण बुद्धी आहेत त्यांना ब्रह्म ॐकारातच ब्रह्म ज्ञान होते. 'ब्रम्ह बुद्धीच्या गुहेत स्थापित होते तेंव्हा द्वैत नष्ट होते आणि अद्वैताची समाज निर्माण होते' ही संकल्पना समजली नसेल तर हा सगळा एकतर काहीतरी गूढ प्रकार आहे किंवा फक्त शब्द खेळ असा समज निर्माण होणे साहजिकच आहे. 'श्रवण-मनन-निदिध्यासन' या मार्गे मनुष्य आपल्या बुद्धीला तीक्षता आणू शकतो. शांता गोखले यांच्या लेखात असलेले गुरु पात्र ध्यान मार्ग दाखवत आहे. पण समोर बसलेले लोक कोणत्या पातळीवर आहेत याचा विचार त्याने केलेला आहे असे दिसत नाही. तोच प्रकार पुलंच्या कथेत...



कॉफी पुराण

आपल्या देशात (वा किंवा इतर अनेक देशात) चहाला ज्या प्रमाणात मान्यता मिळाली आहे, त्या प्रमाणात कॉफीला मिळाली नाही हे मान्य करायला हवे. किंबहुना जितक्या प्रमाणात कॉफीला मान्यता मिळायला हवी होती तितक्या प्रमाणात मिळाली नाही

हे माझे प्रामाणिक (वैयक्तिक) मत आहे. दक्षिण भारतातील काही भाग सोडल्यास कॉफी हे उच्चभ्रूंचेच पेय आहे असे समजले जात असावे. या उलट कदाचित सार्वत्रिकपणे असलेली चहाची उपलब्धता, तिची स्वस्ताई वा तयार करण्याची सोपी पद्धत यामुळे चहाला सर्वाधिक पसंती मिळाली असेल.

काही वर्षापूर्वी पश्चिमेतील राष्ट्रात तर कॉफीच्या हलक्या गुणवत्तेच्या बियांचा वापरही कॉफी नकोशी वाटण्यास कारणीभूत ठरली असावी. कॉफी शॉपमध्ये कॉफी पिणाऱ्यांना कॉफीचे उत्पादन कुठे होते, कुठून खरेदी केली जाते वा ती कशी तयार केली जाते याच्याशी देणे-घेणे नसते. मुळात कॉफी थोडीशी स्वस्त, जिभेला कडवट व त्यात काही औषधीमूल्य हवेत येवढीच माफक इच्छा बाळगून लोक कॉफी पीत असावेत.

परंतु गेल्या १०-२० वर्षात कॉफीच्या संदर्भात भरपूर काही बदलले आहे, हे प्रकर्षाने जाणवते. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात कॉफी बियांचे उत्पादक, बियांच्यावर प्रक्रिया करणारे कारखानदार, स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी आक्रमकपणे मार्केटिंग करणारे व्यापारी आस्थापने, बॅरिस्टा, सीसीडी, स्टारबक्ससारखे साखळी रिटेलर्स (व फुड् सांयंटिस्ट्ससुद्धा!) या सर्वानी कॉफीला वाइन वा बीअरसारखा दर्जा देण्याच्या प्रयत्नामुळे कॉफीला वेगळे परिमाण लाभत आहे. कॉफी पिणाऱ्यांना फक्त रोस्टेड, टोस्टी वा कडवट यापैकी काही तरी आहे एवढेच कळते; परंतु कॉफीच्या संदर्भात हा चवीचा मुद्दा वरवरचा असून अजूनही कॉफीबद्दल सांगण्यासारखे भरपूर आहे.



ड्रिप् वा फिल्टर (एस्प्रेस्सो नव्हे) प्रकाराची कॉफी पीत असताना चाकलेटसारखी दिसायला मुलायम व चवीला गोड असलेली कॉफी जिभेला शँपेन पिल्यासारखे किंवा ब्ल्यूबेरी फळ खाल्यासारखे वाटू लागते. यात कुठलेही सायरप वा एसेन्स वा फ्लेव्हर्स घातलेले नसतानासुद्धा कॉफीची चव अशीही असू शकते याचे आश्चर्य वाटते. पहिल्यांदाच जेव्हा अशा शुद्ध स्वरूपातील कॉफीची चव घेतो, ती चव आयुष्यभर आपण विसरत नाही.

चवीतील हा बदल जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे बियांच्या भाजण्याच्या प्रक्रियेमधून आली असण्याची शक्यता आहे. कॉफीच्या बिया भाजण्याची (roasting) एक विशिष्ट पद्धत असते. कॉफी बियांवर प्रक्रिया करणाऱ्या प्रत्येक उत्पादकांची एक रोस्टिंग प्रोफाइल असते. भाजण्याच्या तापमानातील बदलाप्रमाणे चव बदलत जाते. ज्या प्रकारे ओक लाकडांच्या पिपामध्ये वाइनच्या बाटल्या अंधारात जास्तीत जास्त वर्षे ठेवल्यास वाइनची झिंग येऊ शकते त्याच प्रकारे जास्तीत जास्त वेळ व जास्तीत जास्त तापमानात बिया भाजल्या तर कॉफीला वेगळी चव येते यावर पूर्वीच्या काळी विश्वास होता. परंतु आता कॉफीच्या बियांच्या गुणवत्तेनुसार रोस्टिंग प्रोफाइल बदलत जाते. चवीतील विविधता ही रोस्टिंगच्या तंत्रज्ञानातील बदलामुळे झाली आहे. रोस्टिंग प्रोफाइलमधील तापमान व वेळ यांना कमी-जास्त करण्यामुळे आपल्याला हवे तसे कॉफीच्या फ्लेव्हरमध्ये विविधता आणता येते.



परंतु अलीकडील काळात कॉफीवर प्रक्रिया करणाऱ्या प्रदेशानुसार कॉफी संस्कृती विकसित होत आहे. उत्तर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, जपान, स्कॉँडिनेव्हिया, ब्रिटन इत्यादी देश कॉफी बियांना केंद्रस्थानी ठेऊन आपापले वैशिष्ट्यपूर्ण तंत्र वापरून वेगळा ठसा उमटवत आहेत. कमी तापमानात व कमी वेळ भाजूनही कॉफीला वेगळी चव येऊ शकते; वा जेथे कॉफी वाढते त्या मातीच्या गुणानुसार रोस्टिंग तंत्र बदलणे इत्यादीवर भर दिले जात आहे. एके काळी वाइन डिस्टिलरीज अशा प्रकारे टेरॉयर *(terroir)* बद्दल जास्त जागरूक असायचे.

कॉफी बियांचे उत्पादन करणाऱ्या कर्कवृत्त व मकरवृत्त यांच्यामधील पट्ट्यात कॉफी बेल्ट म्हणवून घेणारे देश बियांचे उत्पादन, बियावरील प्रक्रियेचे तंत्र यात जास्तीत जास्त सुधारणा करत वैशिष्ट्यपूर्ण चव असलेली कॉफी ग्राहकापर्यंत पोचविण्याचे प्रयत्न करत आहेत. या सर्व गोष्टीमुळे कॉफिच्या ग्राहकांसाठी नवे दालन उघडले जात आहे. कॉफीतील चवीतील विविधता आताच्या इतकी कधीच नव्हती.

कॉफी प्यायला सुरुवात करणाऱ्या वा कॉफीचे पियक्कड असलेल्या सर्वांना एक विनंती आहे की तुमच्या टेबलावर फेसाळ, गरम गरम कॉफीचे मग् तुम्ही हातात घेताना कॉफी आणून ठेवणाऱ्यापासून कॉफीचे उत्पादक, कॉफी

रोस्ट करणारे व बरिस्टा, स्टारबक्स या सर्वांची आठवण ठेवा. कारण वाइन वा बीअरसारख्या पेयांची विविधता कॉफी पेयामध्ये आणण्यात या सर्वांचा हातभार लागलेला आहे व त्याची कडवट चव जिभेवर काही काळ तरी राहण्यास या सर्वांनी अपार कष्ट घेतले आहेत.

चवदार कॉफीसाठी नेमके काय करता येईल हा प्रश्न नेहमीच विचारला जात असतो. मुळात त्यासाठी दुकानाच्या फळीवरील सुबकपणे मांडलेल्या कॉफी पावडरला ‘राम राम’ करणे इष्ट ठरेल. कारण तेथे कॉफीची क्वालिटी कधीच सापडणार नाही. त्यामुळे आपल्याला ज्या स्थानिक हॉटेलमधील कॉफी आवडली असेल तेथे जाऊन तेथे कॉफी कशी बनवली जाते त्याची चौकशी करावी लागेल. तो कुठल्या बिया वापरतो, किती वेळ व कुठल्या तापमानात कशी भाजतो, कॉफी कशी तयार करतो इत्यादी गोष्टी समजून घ्यावे लागतील. जर तोही दुकानातील पॉवडरच वापरत असेल आपल्याला तसली कॉफी का आवडली यासमोर प्रश्न चिन्ह ठेवावे लागेल. जर या गोष्टी स्थानिकरित्या मिळत नसल्यास गूगल अंकलला शरण जाऊन माहिती करून घ्यावी लागेल. या बाबतील हॉटेलचा मालक जितका पारदर्शक असेल त्यावरून त्याच्या धंद्यांची सचोटी ठरवता येईल.

प्रामाणिकपणे धंदा करणारे रोस्टर्स वा बरिस्टासारखे चेन कॉफी शॉप्स त्यांच्यातील कॉफीसाठी कुठल्या देशातून क़ॉफीच्या बिया येतात व/वा कुठून व कशी त्यावर प्रक्रिया केली जाते इत्यादी माहिती नक्कीच देतील. या माहितीवरून उत्पादन प्रक्रियेतील गुणवत्तेसाठी केलेले प्रयत्न लक्षात येतील. परंतु रोस्टर जर ही माहिती देत नसल्यास त्या कॉफीपासून चार हात दूर असणे हितकारक ठरेल. काही दर्दी रोस्टर्स कॉफी प्लँटेशनला भेट देऊन आपल्या ग्राहकाला योग्य चवीची कॉफी देण्याचा प्रयत्न करतात.

निष्णात रोस्टर्स एकाच देशातील वा एकाच मातीतील कॉफीच्या बिया पसंत करतात व काही जण मात्र दोन वेग वेगळ्या मातीतील बियांचे मिश्रण (ब्लेंड) करून वापरण्यास अग्रक्रम देतात. कॉफी तज्ञांच्या मते एकाच

मातीतीतल बियांची गुणवत्ता मिश्रणापेक्षा जास्त असते. कारण या बियांच्या प्रक्रियेत जास्त प्रकारच्या फ्लेवर्सना सामावून घेण्याची क्षमता असते. मुळात बियांची निवड, त्यांच्यावरील प्रक्रिया इत्यादी घटकावरून फ्लेवर्स ठरते. परंतु मिश्रण केलेल्या कॉफीमध्ये चवीतील सातत्या राखता येते व कुठल्यादी ऋतुमानातील बिया यासाठी चालू शकतात. मुख्यतः यातील बिया परवडण्यायोग्य असल्यामुळे कॉफीची किंमत कमी ठेवणे शक्य होते.

एक मात्र खरे की कॉफीच्या संदर्भात चिक्कूपणा न करता थोडेसे जास्त पैसे खर्च करणे इष्ट. सामान्यपणे चवीवरून कॉफीची किंमत ठरविली जात असते. शिवाय कुठलेही भेसळ न केलेली चांगली चवदार कॉफी तुमच्यापर्यंत पोचविणाऱ्यांनी थोडेसे जास्त पैसे मागत असल्यास आढेवेढे घेण्यात काही अर्थ नाही. इतर शेती उत्पादकाप्रमाणे कॉफीचा शेतकरीही नागविलाच जात आहे. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला योग्य किंमत मिळावी म्हणून केलेले कायदे वा सबसिडी अगदी अलीकडील तरतूदी आहेत. त्यामुळे गुणवत्तेचा आग्रह धरणारे उत्पादक शासनाने ठरविलेल्या किंमतीपेक्षा जास्त किंमत देऊन कॉफीच्या बियांची खरेदी शेतकऱ्यांकडून करत असल्यामुळे ग्राहकांना हा भुर्दंड सहन करावा लागतो. त्यामुळे आपापल्या ठिकाणच्या प्रामाणिकपणे प्लंटेशनवर राबणारे शेतकरी व पारदर्शकपणे सचोटीने व्यवहार करणारे रोस्टर्स यांच्याकडून कॉफीच्या बिया घेतल्यामुळे कॉफी उत्पादनातील मानवी श्रम व कौशल्याला न्याय मिळू शकेल.

कॉफीच्या बाबतीतीतील एक मुख्य अडचण अशी आहे की प्यायला द्यायच्या अगोदर कुणाला तरी ती बनवावी लागते व नतंरच ती घुटक्या-घुटक्याने पिण्यास द्यावी लागते. वाइन वा बीअरसारखी मागितल्या क्षणी कॉफी सर्व्ह करता येत नाही. कॉफी बनविण्यासाठी कॉफीची पावडर व पाणी (वा पाणीदार दूध) या व्यतिरिक्त काही लागत नसल्यास कॉफी बनविण्याचे एवढे कौतुक कशापायी हाही प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. परंतु कॉफी बनवणे हे आव्हान आहे याची जाणीवच बहुतेकांना नसते. तयार केलेल्या ताज्या

मसाल्याच्या चवीप्रमाणे कॉफीची चव जिभेवर भरपूर वेळ रेंगाळत असते. त्याचबरोबर तुम्ही ज्या ठिकाणी राहता, त्या ठिकाणच्या पाण्याचे गुणही तुम्ही बनविलेल्या कॉफीत उतरत असतात. कॉफी तयार करणाऱ्यांला पाणी किती वेळ उकळायला हवे वा कॉफी मशीन किता वेळ चालवायला हवे याचे ज्ञान असल्यास कॉफीची चव चांगली राहील. जर या गोष्टी माहित नसल्यास कितीही उच्च दर्जाच्या बिया असल्या तरी वाईट कॉफीच तयार होईल.

तुम्ही घरीच कॉफी करणार असल्यास कॉफी मशीनपेक्षा गॅसवर भांडी ठेऊन उकळणे हे सर्वात चांगले. कारण मशीनच्या जाहिरातीवर काहीही लिहिले असले तरी मशीन कधीच कॉफीसाठीचे योग्य तापमान राखण्यास असमर्थ ठरत असल्यामुळे त्यापासून चांगली कॉफी मिळणार नाही, हे मात्र निश्चित. शक्य असल्यास किटलीत कॉफी उकळत ठेवल्यास थोड्याशा ट्रायल अंड एरर करून वेळ व तापमान निश्चित करता येईल. मुळात किटलीमुळे वेळेवर नियंत्रण ठेवता येते.

कॉफी बनवताना किती वेळ उकळावे यासाठी तुम्हाला प्रत्यक्ष प्रयोग करणे गरजेचे आहे. जेव्हा उकळत्या पाण्यात कॉफीचे कण ओतल्या जातात तेव्हा कॉफी विरघळून टाकणारे विद्रावक (solvent) म्हणून पाणी काम करते. परंतु हे कण एकाच क्षणी निरघळत नाहीत. जे कण लवकर विरघळतात ते कण कॉफीला थोडेसे आम्लमय व गोड चव देतात. व नंतर विरघळणारे कण क़ॉफीला कडवट चव देतात. चांगल्या कॉफीमध्ये या दोन्ही चवीचे सुंदर असा मिलाफ झालेला असतो. त्यासाठीच कॉफी बनविताना वेळ हे महत्वाचे घटक ठरते.

उकळण्यासाठी कमी वेळ दिल्यास कॉफीचे विरळ रेणू कॉफी आम्लयुक्त करत चवीत आंबटपणा आणतात. जर जास्त वेळ उकळल्यास रेणू गर्दी करत चवीत तुरटपणा आणतात. त्यामुळे वेळ साधणे महत्वाचे ठरते. कॉफीची गुणवत्ता, कॉफीच्या दाण्यांचा कमी-जास्त आकार, कॉफी मशीनचे सेटिंग्स, व

ज्या प्रदेशातूल ती पिकली असेल असेल त्यानुसार १ मिनिट ते ८ मिनिट (वा त्यापेक्षा जास्त) वेळ देणे गरजेचे आहे.

मुळात कॉफी एक अत्यत गुंतागुंतीचे पेय आहे. तज्ञांच्या मते भाजलेल्या कॉफीच्या बियामध्ये सुमारे 800 रासायनिक संयुगे असून त्यांच्यामुळेच कॉफीला विशिष्ट चव व खमंग वास प्राप्त होत असते. कॉफी रोस्ट केल्यानंतर त्यास फळांची, फुलांची, कोकोसारखी, शेंगदाण्यासारखी, मसाला पदार्थासारखी, हिरव्या भाजीपाल्यासारखी, - अशी कुठलीही चव येवू शकते. अगदी गुलाबाच्या वा जाईच्य फुलासारखीसुद्धा!

ही चवसुद्धा ताबडतोब लक्षात येणारी गोष्ट नव्हे. धडाधड येणाऱ्या रेल्वेसारखी अंगावर पडणारी नसून ती हळू हळू विकसित होत जाते. ब्ल्यूबेरीच्या फळासारखी कॉफीची चव हवी असल्यास इथियोपियनच्या कॉफी रोस्टरच्या विशिष्ट पद्धतीने ती तयार करावी लागेल. कॉफी रोस्टर्सला आपल्या चवीची आवड कळवल्यास त्याप्रमाणे कॉफी तयार करण्यात थोडेसे बदल करून हवी ती चव ते देऊ शकतात. अनेक कॉफी रसिकांना तो एक स्वर्गीय क्षण वाटतो. अनेकांना कॉफीच्या अशा प्रकारच्या चवीची माहितीसुद्धा नसते. तेथे पाहिजे जातीचे असेच या बाबतीत म्हणावे लागेल.

कॉफीच्या चवीत अनेक प्रकार असले तरी त्यासाठी असे काही जागतिक मापदंड नाहीत वा निर्दिष्ट केलेले औद्योगिक मापनं नाहीत. वर्ल्ड कॉफी रिसर्च या जागतिक स्तरावरील संस्थेने कॉफी तयार करणाऱ्यांसाठी   शब्दकोश तयार करून त्यात काही सुसूत्रता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्याचा वापर पट्टीचे कॉफी तयार करणारे व/वा कॉफी पिणारेही त्याकडे ढुंकूनही पहात नाहीत. कारण प्रत्येकाची स्वतंत्र अशी मानकं वा शब्दकोश असतात. त्यात कुणीही लुडबूड केलेली त्यांना चालत नाही. त्याऐवजी कॉफीच्या पाकिटावर

जाहिरा

तवजा नावातूनच कॉफीबद्दल थोडक्यात सांगण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु त्या नावात कळण्यापेक्षा दुर्बोधताच जास्त असते. उदाः

‘टोस्टेडमार्शमालो (toasted marshmallow) वा टर्किश डिलाइट (Turkish delight) असे काही लिहिलेले असल्यास त्यातून काय अर्थ काढावा हा प्रश्न ग्राहकासमोर पडू शकतो. मुळात चव आपल्या अनुभवातून वा आपल्या आठवणीतून आकारास येत असते. असे त्याला शब्दबद्ध करणे हे बुटक्याने उंटाचा मुका घेतल्यासारखे ठरेल. त्यामुळे वेष्टनावरील वर्णन तुमच्या चवीशी जुळेल की नाही याची खात्री नाही.

तरीसुद्धा वेष्टनावरील कॉफीच्या चवीबद्दल लिहिलेले वर्णन अगदीच टाकाऊ असत नाही. मुळात हे वर्णन किती तरी जागतिक मानकाप्रमाणे लिहिलेल्या शब्दात असले तरी ते व्यक्ति



सापेक्ष असते. (त्या तुलनेने वाइन उद्योगाने फार छान काम केले आहे.) उदाः टर्किश डिलाइटचा वास काहींना सिगार पेटविल्यासारखा वाटल्यास नवल नाही. काहीना हाही अनुभव त्यांच्या उमेदवारीच्या काळात कामावर

असतानाची आठवण करून देईल. त्याचबरोबर त्याची फळ, माती, पाऊस इत्यादींच्या मिश्रणाचा वासही आपल्याला मोहित करू शकतो. त्यामुळे काही क्षणातच वेष्टनावरील वर्णनाचा विसर पडतो.

कॉफीची लज्जत कळण्यासाठी कॉफी पियक्कड होण्याला गत्यंतर नाही. तेव्हाच कॉफीचे ठळक प्रकार (तरी) लक्षात येतील; चव गोड फळासारखी वा काजू- दाण्यासारखी वा मसाल्यातील पदार्थासारखी आहे हे कळू शकेल. जसे पहिल्यांदाच नवीन डिश/ड्रिंक खात/पीत असताना त्याची चव व वास आपण लक्षात ठेवतो. त्यासाठी एकेक घास वा घुटके घेत घेत त्याचा वास घेत आपण नवीन डिश (ड्रिंक) enjoy करत असतोतसेच कॉफी बाबतीतसुद्धा जिभेच्या वरवर टेस्ट न घेता अगदी जिभेच्या मुळाशी जात, त्याचा वास घेत, विचारपूर्वकपणे थोडेथोडेसे पीत गेल्यास त्याची मजा वेगळीच असते. त्याची खरी चव कळण्यासाठी जीभ कॉफीने भिजायला हवी. पीत असताना दीर्घ श्वास घेतल्यास त्याचा वास लक्षात राहतो. पहिल्यांदाच एखाद्या नवीन प्रकारच्या कॉफीची चव घेत असल्यास या गोष्टी करत राहिल्यास चांगली कॉफी म्हणजे नेमके काय असते हे आपणच ठरवू शकतो.

मुळात आपल्या येथे चांगला चहा वा कॉफी म्हणजे भरपूर साखर व दूध घालून उकळणे. कॉफीच्या बाबतीत तरी हा बासुंदीचा प्रकार अजिबात चालत नाही. साखर व दूध घातल्यामुळे चांगली गुणवत्ता नसलेल्या कॉफी पावडरमधील कडवटपणा नाहिसा होतो हे मान्य असले तरी चांगल्या कॉफी बियांच्यापासून बनविलेल्या कॉफीच्या फ्लेवरसाठी दूध व साखरेची गरज भासत नाही. कॉफीत नेहमीच थोडीशी कडवटपणाची झाक असते व त्याच्यातील मुलायमपणा, ताजेपणा वा गोडी यासाठी दूध-साखरेची जोड देऊ नये. त्यामुळे कोरी कॉफी हेच खरे पेय असून बिन दुधाची व बिन साखरेची कॉफी लज्जतदार असते याबद्दल शंका नसावी.

वरील वर्णन फक्त फिल्टर्ड कॉफीसाठी असून एस्प्रेसो कॉफीत वा लाट्टे, कोर्टाडो वा मॅकियाटो (lattes, cortados and macchiatos) प्रकारात

थोडेसे दूध असल्यास कॉफीला (वेगळीच) चव येते. स्टारबक्ससारख्या चेन शॉपमधील सिग्नेचर कॉफीमधील दूध-साखरसारख्या पूरकांचेच वैशिष्ट्य असल्यामुळे तेथील कॉफी नक्कीच आवडेल, परंतु ती त्यातील कॉफीमुळे नसेल.

जेव्हा कॉफी घरीच बनवता तेव्हा कॉफीसाठी किती पाणी घ्यावे याचे प्रयोगा अंती ठरवती येईल. जितकी जास्त कॉफी तित

की कडवट कॉफी. चांगली कॉ



फी बनविण्यासाठी सामान्यपणे 1 ग्रॅम कॉफीसाठी 15 ग्रॅम या गुणोत्तराप्रमाणे मिश्रण केल्यास कॉफीची चव चांगली असू शकते. हवे असल्यास 1:17 गुणोत्तरापर्यंत प्रयोग करून ठरवता येईल.

घरातच बियापासून कॉफी बनविण्याचा विचार असल्यास ग्रायंडिंग करताना त्याच्या दाण्याच्या आकाराबद्दल लक्ष ठेवावे लागेल. बियांच्या दाण्याचा आकारावरून व किती वेळ उकळण्यास ठेवले जाते यावरून कॉफीचा उतारा ठरतो. त्यामुळे कॉफीच्या मूळ बियावरील प्रक्रियेतून बाहेर पडणाऱ्या दाण्याच्या आकाराचा

कॉफीच्या चवीशी नाते आहे. ग्राइंड साइझ लहान असल्यास त्याच्या पृष्ठभागाचे क्षेत्र जास्त असल्यामुळे पाण्याला कॉफीतील चव बाहेर

आणण्यासाठी वेळ कमी लागतो. याउलट मोठ्या आकारातील दाण्यांच्या कणातून कॉफीतील चव बाहेर येण्यासाठी जास्त वेळ लागतो. कॉफीच्या दाण्याचा आकार काय असावा हे आपण उकळण्यासाठी कुठली पद्धत व कॉफी बियांची गुणवत्ता यावरुन ठरते. याविषयी थोडेसे प्रयोग केल्यानंतर आकार निश्चित करणे सोप जाईल. बारीक पावडर एस्प्रेसो कॉफीला चालतो, कारण त्यातील दाबामुळे मिनिटाऐवजी काही सेकंदात कॉफी तयार होते.

कॉफी ग्राइंड करण्यासाठी बर्् (burr) व ब्लेड blade अशा दोन पद्धती वापरतात. बर्् मध्ये कॉफीच्या बियांना दोन खरबरीत पृष्ठभागाच्या मधून त्याचे दाणे करतात. व ब्लेडमध्ये मिक्सरमधील ब्लेडसारखे ब्लेड वेगाने फिरवून बियांचे दाणे करतात. फिरकी ब्लेडमुळे आपल्याला हव्या त्या आकारात दाणे मिळतात व सर्व दाणे समान आकाराचे असतात. कॅफे मधून कॉफी विकत घेत असल्यास तुम्हाला हव्या त्या आकारात दाणेदार कॉफी विकत घेणे शक्य आहे.

हे कॉफी पुराण वाचल्यानंतर तुम्हाला नक्कीच वेगवेगळया चविच्या कॉफीचा आस्वाद घेण्याची इच्छा होईल. त्यासाठी कॉफी बनविण्यात जाणकार असलेल्या कॅफेचा शोध घेणे आवश्यक आहे. ते शक्य नसल्यास घरीच प्रयोग करत तुमच्या कॉफीची चव निश्चित करू शकता. कॉफी पिणे हा एक अनुभव आहे. त्याच्या चवीचा शोध घेण्यासाठी श्रमाची गरज आहे. ही चव स्वतः एकटेच (ध्यानस्तावस्थेत) किंवा मित्र-मैत्रिणी बरोबर सामूहिकरित्या समारंभ साजरा केल्यासारखे वाटून घेता येणे सहज शक्य आहे. व त्या अनुभवाची आठवण नक्कीच आनंददायी असेल.



ईश्वराची करणी अगाध!

(मागच्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील महाराष्ट्रातील विपरीत सामाजिक परिस्थितीतही स्वेच्छेने निवडलेले समाजकार्य शेवटपर्यंत एकाकी अवस्थेत नेणाऱ्या काही मूठभर व्यक्तींत 'समाजस्वास्थ्य' हे मासिक चालविणारे र. धों. कर्वे यांचे नाव सर्वात वरचे असेल. 26 वर्षे चाललेल्या या मासिकातील काही निवडक लेखांचा संग्रह पद्मगंधा प्रकाशनानी प्रसिद्ध केला आहे.

रधोंची वैचारिक बैठक, समाजसुधारणेविषयीची कळकळ, त्यांच्या तल्लख बुद्धीचा आवाका, बहुश्रुतता, हजरजबाबीपणा इत्यादी गुणवैशिष्ट्ये निश्चितच वाखाणण्यासारखे आहेत. पुस्तकाच्या संपादकांनी ईश्वरवादाविषयी निवडलेल्या लेखातील काही भाग 'ऐसी अक्षरे'च्या वाचकांचे वैचारिक खाद्य (कडू वा गोड) होऊ शकेल! त्यांनी त्या काळी मांडलेले विचार वेगळ्या स्वरूपात अजूनही मांडावे लागतात यावरूनच आपला समाज कितपत ' विवेकी ' झाला आहे याचा नक्कीच अंदाज येईल!)

दयाळू आणि सर्वशक्तिमान असा एकच परमेश्वर मानल्याने अनेक अडचणी उत्पन्न होतात. ईश्वराच्या अंगी सर्व उत्तम गुण असले पाहिजेत आणि त्याची शक्तीही प्रचंड असली पाहिजे, अशा दोन वेगवेगळ्या कल्पना मनात आल्या; पण त्या एकत्र करताना, त्यांचा मेळ बसत नाही हे कोणी पाहिले नाही आणि तो न बसल्यामुळेच ईश्वराची करणी अगाध झाली!

मेळ बसत नाही या गोष्टीकडे एकदा डोळेझाक केली, की मनुष्य ईश्वरासंबंधी पाहिजे ते बकण्यास मोकळा होतो आणि धार्मिक लोकांना तर मान तुकवणे भागच पडते. उदाहरणार्थ 'चित्रमय जगत' मध्ये 'ईश्वर आहे काय?' या विषयावर एका लेखकाने पुढील विधाने केलेली आहेत:

- ईश्वर आहे.
- ईश्वर व आत्मा एकच आहेत.

- ईश्वर आनंदस्वरूपी असून विश्वव्यापी आहे.
- ईश्वर स्वर्गादिक कोणत्याही विशिष्ट स्थळी राहत नाही.
- प्रत्येक भूतमात्र ईश्वराचा अवतार आहे. ह्या अर्थाखेरीज `` कोणत्याही अर्थाने ईश्वर अवतार घेत नाही.
- ईश्वर प्राणीमात्राच्या पाप-पुण्याचा झाडा घेत नाही. कर्मतत्वाने ज्याच्या त्याच्या कर्माचे फळ त्यास आपोआप मिळत असते.
  ईश्वराची भक्ती करता येत नाही; परंतु त्याच्या साक्षात्काराचा आनंद अनुभविता येतो.
- मंदबुद्धीच्या लोकांनी अव्यक्त ईश्वराच्या साक्षात्काराकडे जाण्याकरता म्हणून काल्पनिक सगुण ईश्वराची उपासना केल्यास चुकीचे नाही, परंतु तो एक केवळ टप्पा आहे हे सदैव लक्षात ठेवले पाहिजे.
- अपरोक्ष अनुभवाखेरीज ईश्वराचे अस्तित्व कोणत्याही प्रमाणाने सिद्ध होत नाही.
- अपरोक्ष अनुभव येईपर्यंत तर्कशुद्ध श्रद्धेने साक्षात्कारी ब्रह्मवेत्त्यांच्या वचनांवर विश्वास ठेवण्यास हरकत नाही.

(पत्रलेखक - स.वि. बर्वे, एम.ए., मुंबई)

- या बकण्याचा काही अर्थ होतो, असे आम्हास वाटत नाही.
- ईश्वर व आत्मा दोन्हीही काल्पनिक आहेत; पण हे दोन्ही एकच याचा अर्थ काय?
- ईश्वर आनंदस्वरूपी आहे याचा अर्थ काय? आनंद हे जर ईश्वराचे स्वरूप असेल, तर आनंद विश्वव्यापी कसा असू शकतो? दु:खी मनुष्यदेखील आनंदीच असतो काय? ही दु:खी मनुष्याची चेष्टा आहे. भुकेलेल्याला सांगावे 'अरे, तुला भूक लागलेली नाही, तुझे पोट भरलेलेच आहे', तसे हे आहे.

- कर्मतत्त्वाने कर्माचे फळ मिळत असते, याचा अर्थ इतकाच होतो की ईश्वर कोणत्याही गोष्टीत ढवळाढवळ करीत नाही. मग ईश्वर मानायचा का?
- साक्षात्कार म्हणजे काय? या शब्दाचा अर्थ प्रत्यक्ष डोळयांना दिसणे किंवा कोणत्याही इंद्रियाचे द्वारा अनुभव मिळणे, केवळ मनात कल्पना येणे याला साक्षात्कार म्हणता येणार नाही. मग तो अनुभव कसा मिळतो? तो मिळतो याला प्रमाण काय? की कोणीही साक्षात्कार झाला असे म्हटले की तो खरे मानावे? कोणीतरी म्हणतो हे प्रमाण पुरेसे नाही, मग तो मनुष्य कितीही विश्वासास पात्र असो; कारण तो भ्रम असण्याचा संभव असतो.
- ईश्वर निर्गुण असतो असेच या लेखकाचे म्हणणे आहे; परंतु सगुण ईश्वराची उपासना करणे चूक नाही असे ते सांगतात. ईश्वराला जर गुण नाहीत, तर ते कल्पिणे ही चूकच आहे, नाही कशी? चुकीची कल्पना टप्पा कसा काय होऊ शकतो? दक्षिणेकडे जाताना काही अंतर उत्तरेकडे जाणे हा कधीही टप्पा होणार नाही. त्याने खरी कल्पना येणे कठिणच होईल.
- पुरावा कशाला म्हणतात, याची या गृहस्थांना कल्पनाच नाही. म्हणूनच ते अपरोक्ष अनुभव येईपर्यंत साक्षात्कारी ब्रह्मवेत्त्यांच्या वचनांवर विश्वास ठेवण्यास सांगतात. निदान ठेवण्यास हरकत नाही असे सांगतात. श्रद्धा कधीही तर्कशुद्ध असू शकत नाही. काही बाबतीत श्रद्धा ठेवणे कदाचित सोयीचे होईल, पण ते शास्त्रीय प्रमाण नव्हे. आणि हे साक्षात्कारी ब्रह्मवेत्त्ये ओळखले कसे? ते फसवीत नाहीत किंवा त्यांना भ्रम झाला नाही कशावरून? अमेरिका खंड पाहिले नसले तरी ते आहे असा आपण विश्वास ठेवतो; कारण ते नसताना आहे असे सांगण्यात कोणाचाही फायदा नसतो आणि अमेरिकेच्या अस्तित्वाची पाहिजे तितकी प्रमाणे व्यवहार दृष्ट्या मिळतात म्हणून आपण जरूर तर तशी श्रद्धा ठेवून वागतो. पण ईश्वरावर श्रद्धा ठेवा म्हणणारे लोक श्रद्धा असल्याप्रमाणे कधीच वागत नाहीत. ते फक्त श्रद्धा ठेवा असे सांगतात आणि ईश्वर आहे या थापेवर

आज कितितरी लोकांचे - भट, हरिदास, पुजारी, फसवे साधू, धार्मिक व्याख्याने देऊन झोळी फिरवणारे वगैरे लोकांचे - पोट भरते. तेव्हा त्यांचे म्हणणे खरे कसे मानावे? मनुष्य कितीही प्रामाणिक असला तरी त्याला भ्रम होणे शक्य असते आणि भ्रम याचा अर्थच हा, की तो भ्रम आहे हे त्याचे त्याला ओळखत नाही. तेव्हा हे साक्षात्कारवाले लोक प्रामाणिक असले तरीही या बाबतीत त्यांच्यावर विश्वास ठेवता येत नाही आणि वरील लेखकच म्हणतात, की याशिवाय त्याला दुसरा पुरावा नाही. एक स्वत:ला साक्षात्कार झाला पाहिजे किंवा दुसर्या वर विश्वास ठेवला पाहिजे.

- शास्त्रीय पद्धतीच्या विचारात एकट्याच्या मतावर कोणतीही गोष्ट खरी मानीत नाहीत. ती अनेकांनी प्रयोग करून खरी ठरावी लागते. साक्षात्कारवाल्या लोकांत एकमत कधीच होत नाही. प्रत्येकाचा साक्षात्कार वेगळा. तेव्हा शास्त्रीय मन:प्रवृत्तीच्या मनुष्याला त्यावर कधीही विश्वास ठेवता य़ेणार नाही. ज्याला साक्षात्कार झाला असे वाटेल, तो कदाचित ते खरे मानील आणि त्याला त्याबद्दल दोषही देता येणार नाही. वेड्याच्या इस्पितळातल्या एखाद्या मनुष्याला आपण अखिलब्रह्मांडनायक आहोत असे वाटले तर त्याला दोष देण्यात अर्थ नाही. एखादा उपासनीमहाराजही आपणाला अखिलब्रह्मांडनायक म्हणवून घेतो आणि बावळट लोक त्याचे नादीही लागतात; पण समंजस लोकांनी तसे करण्याचे कारण नाही. भ्रमिष्टांच्या बडबडीला किंवा आपमतलबी साधूच्या वटवटीला जर कोणी पुरावा समजू लागला, तर तो वेडाच्या सीमेवरच आहे. अशा लोकांना नेहमी वेड लागतेच असे नाही. कधीकधी ते जन्मभर तसेच अर्धवट राहतात, पण ती वेडाची पायरी आहे.

संदर्भः समाजस्वास्थ्य, नोव्हेंबर 1938



नैतिकतेसाठी परमेश्वर हवा(च) का? – एक सर्वेक्षण

माणूस हा एक विचित्र प्राणी आहे. या प्राण्याला नाविन्याची फार हौस आहे. त्याच्यात सर्जनशीलतेची क्षमता आहे. गुंतागुंतीच्या समस्यांना योग्य उत्तरं शोधण्याची हतोटी आहे. त्यानी केलेल्या तंत्रज्ञानातील अफाट प्रगतीमुळे मानवी जीवन सुसह्य होत चालले आहे. स्वत:च्या आरोग्य स्थितीवर संशोधन करत तो आता जास्तीत जास्त वर्षे जगण्याचा प्रयत्न करत आहे. दुर्धर समजलेल्या रोगांवर औषधोपचार शोधल्यामुळे निरोगी आयुष्य जगणे त्याला आता शक्य होत आहे. परंतु एवढे करूनसुद्धा अजूनही तो अविचारांना, चुकीच्या विचारांना बळी पडतोच आहे. याचा एक अत्युत्तम पुरावा म्हणून अजूनही जनसामान्यांच्या मनात असलेली परमेश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल असलेली श्रद्धा याचा उल्लेख करता येईल. एकदा आपण परमेश्वराच्या अस्तित्वाला मान्यता दिल्यास त्या अनुषंगाने येणारे धर्म, धार्मिक व्यवहार, कर्मकांड, पूजा-प्रार्थना, सण-उत्सव, जन्मापासून मृत्युपर्यंतचे विविध प्रकारच्या विधी, गंडे, दोरे, तावीज, पाप-पुण्य, पवित्र-अपवित्र या संकल्पना, भव्य-दिव्य पूजास्थानांची उभारणी, धर्मस्थळांची सहल, दैव-नशीब, इत्यादी आपसुकच येणार याची खात्री असावी. या गोष्टी-कमी अधिक प्रमाणात जगभर सापडतील. परंतु त्यांचे समूळ उच्चाटन झाले नाही. तंत्रज्ञानाची घोडदौडही त्यांना रोखू शकली नाही.

परमेश्वर ही संकल्पना अजूनही टिकून आहे यामागे कदाचित परमेश्वरप्रणीत धर्मामुळे नैतिक मूल्ये रुजविले जातील ही मानसिकता अजूनही मूळ धरून आहे. आधुनिक काळात सत्ता व धर्म यांची फारकत केल्यास कल्याणकारी राज्यव्यवस्था चालविणे शक्य होईल असे वाटल्यामुळे जगभरातील अनेक लोकशाही राष्ट्रांनी धर्मनिरपेक्षतेला अग्रक्रम दिल्याने चांगले परिणामही दिसू लागले. पुरोगामी विचारवंतानी तार्किकरित्या धार्मिक मूल्ये व नैतिक मूल्ये

यांचा अर्थाअर्थी एकमेकाशी काही संबंध नाही असे सिद्ध केले. तरीही धार्मिक मात्र अजूनही आपला हेकेखोरपणा सोडण्यास तयार नाहीत. काही वेळा जनसामान्य परमेश्वर-धर्म इत्यादींचा कास सोडून स्वतंत्रपणे



जगत आहेत असेही वाटत असते. याचा पडताळा घेण्यासाठी देव धर्माविषयी सर्वेक्षण घेतले जाते. त्यातून नेमकी काय स्थिती आहे ते कळू शकते. अशाच प्रकारच्या एक व्यापक सर्वेक्षणातील अहवालातील निष्कर्ष वाचकांसमोर ठेवण्याचा हा एक अल्पसा प्रयत्न.

प्यू रिसर्च सेंटर या जागतिक स्तरावर काम करणाऱ्या संशोधक संस्थेने धर्म, परमेश्वर व नैतिकता, आणि धर्माचरणात पूजा – प्रार्थना इत्यादींचे महत्व याबद्दलची मतं जाणून घेण्यासाठी सर्वेक्षण केले असून त्यांनी एक अहवाल प्रसिद्ध केला आहे. या सर्वेक्षणात युरोप व पूर्वीच्या सोव्हिएत युनियनच्या देशात परमेश्वराला महत्व देण्याची ही संकल्पना कशी उत्क्रांत होत गेली याचे विश्लेषण करण्याचाही प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या अहवालासाठी 13 मे ते 2 ऑक्टोबर 2019च्या दरम्यान 34 देशातील 38426 प्रतिसादकांची प्रतिक्रिया नोंदविली. आफ्रिका-लॅटिन अमेरिका-मध्यपूर्व एशिया येथील राष्ट्रात प्रत्यक्ष भेटीतून तर अमेरिका व कॅनडा येथे फोनवरून माहिती मिळवली. तसेच भारत, इंडोनेशिया, फिलिपाइन्समध्येसुद्धा

प्रत्यक्ष भेटीवर भर दिला. परंतु फ्रान्स, जर्मनी, दि नेदरलँड्स, स्पेन, स्विडन, येथून फोनवरून सर्वेक्षण करण्यात आले. मात्र बल्गेरिया, झेक रिपब्लिक, ग्रीस, हंगेरी, इटली, लुथेनिया, पोलंड, रशिया, स्लोव्हाकिया, युक्रेन येथे प्रत्यक्ष संदर्शनातून माहिती मिळविली.

सर्वेक्षणाची पद्धत

या केंद्राने भारतातील सर्वेक्षणासाठी 276 प्राथमिक चाचणी नमून्यांच्या गटामार्फत (Primary sampling units) कोलकत्ता, व मुंबई या मेट्रो शहराबरोबर अहमदाबाद व काही इतर शहरं आणि अनेक छोटे मोठे खेड्यात प्रत्यक्ष घरोघरी जाऊन यादृच्छिक पद्धतीने प्रतिसादकांची निवड केली. परमेश्वर, धर्म व नैतिकता या संबंधी एक प्रश्नावली तयार केली व या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या स्वरूपात प्रतिसादकांकडून माहिती मिळविली. प्रतिसादकांची निवड करताना प्रतिसादक त्या त्या देशातील भाषिक, भौगोलिक, सास्कृतिक, धार्मिक, सामजिक, आर्थिक, राजकीय इत्यादी सर्व स्तरांतील समुदायांचे प्रतिनिधित्व ते करतील याची काळजी घेतली होती. या उपक्रमासाठी संगणकांची मदत घेतली गेली. 18 वर्षाच्या वरील हे प्रतिसादक वेगवेगळया उत्पन्न समूहातील, वेगवेगळ्या वयोगटातील व उच्च-निम्न जाती व उत्पन्न गटातील स्त्री-पुरुष होते. जास्तीत जास्त तीनदा भेटी देऊन अपेक्षित असलेली प्रश्नावली भरून घेतली होती. हीच पद्धत इतर देशातील प्रतिसादकांकडून प्रत्यक्ष भेटीतून व/वा फोनवरून माहिती मिळवून अहवाल तयार केला आहे.

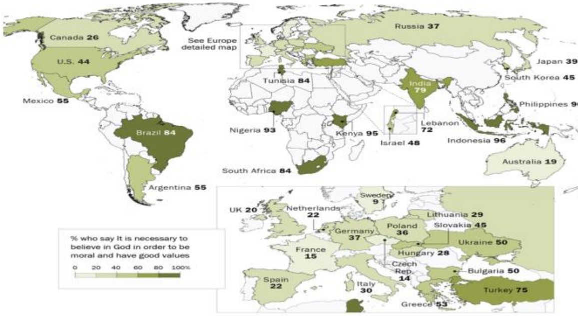
देशा-देशातील टक्केवारी

नीती व चांगली मूल्ये टिकविण्यासाठी परमेश्वरावर श्रद्धा हवी असे म्हणणाऱ्यांची सर्वेक्षण केलेल्या देशातील टक्केवारी खालील प्रमाणे आहेः

नीती व चांगली मूल्ये टिकविण्यासाठी परमेश्वरावर श्रद्धा हवी असे ठामपणे म्हणणाऱ्या सहा खंडात पसरलेल्या 34 देशांतील प्रतिसादकांची सरासरी टक्केवारी 45 आहे. परंतु या प्रश्नांचे असे ठामपणे उत्तर देणाऱ्यांच्यात

देशागणिक वेगवेगळ्या प्रमाणात टक्केवारी आहे, हे वरील चित्रातून स्पष्ट होईल.

आर्थिकरित्या विकासाच्या मार्गावर असलेल्या देशातील नागरिक पूर्ण विकसित झालेल्या देशातील नागरिकांपेक्षा तुलनेने जास्त धार्मिक आहेत, असे या सर्वेक्षणात आढळले आहे. आर्थिकरित्या मागासलेल्या या देशातील लोकांमध्ये आपल्या आयुष्यात धर्माला महत्व देणाऱ्यांची संख्या मोठी असून ही संख्या आर्थिकरित्या पूर्ण



विकसित झालेल्या देशांपेक्षा जास्त आहे. नैतिकतेसाठी परमेश्वर हवाच यावर श्रद्धा असणारे या देशात बहुसंख्य आहेत. त्याचप्रमाणे या देशात यामताच्या विरोधात विचार मांडणारेसुद्धा आहेत. नैतिक असण्यासाठी परमेश्वरावर श्रद्धा हवी असे त्यांना वाटत नाही.

परमेश्वर, प्रार्थना, धर्म

काही प्रमाणात व्यत्यास असला तरी सर्वेक्षणात जगभरातील देशात सरासरी 62 टक्के प्रतिसादकांनी आयुष्यात परमेश्वराचे स्थान अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे असे आढळते. 53 टक्के प्रतिसादकांना प्रार्थनेची गरज भासते. 1991नंतर रशिया व युक्रेनमध्ये ही संख्या वाढलेली आहे. तुलनेने पश्चिमेतील युरोपियन देशात ही संख्या कमी होत आहे.

सर्वेक्षण केलेल्या पश्चिमेतील आठ युरोपियन राष्ट्रामध्ये नैतिकतेसाठी परमेश्वराची गरज आहे असे म्हणणाऱ्यांची सरासरी 22 टक्के आहे. व पूर्वेतील सहा युरोपियन राष्ट्रांत ही संख्या 33 टक्के आहे. युरोप खंडातील राष्ट्रे जास्त प्रमाणात धर्म निरपेक्ष (secular) आहेत. परंतु या राष्ट्रामध्ये अल्पसंख्याकांकडे व त्यांच्या धर्माकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात फार मोठा फरक जाणवतो, हेही या सर्वेक्षणातून लक्षात येते.

Importance of God has declined in many European nations since 1991, but has increased in former Soviet Union

% who say God plays an important role in their life

	1991 %	2019 %	Change
Spain	71	45	**-26**
Italy	81	60	**-21**
Poland	83	69	**-14**
France	43	31	**-12**
Lithuania	56	44	**-12**
UK	48	40	**-8**
Czech Rep.	30	24	**-6**
Slovakia	60	55	-5
Hungary	45	44	-1
Germany	48	51	+3
Ukraine	50	62	**+12**
Bulgaria	41	55	**+14**
Russia	40	56	**+16**

Note: Statistically significant differences shown in bold.
Source: Spring 2019 Global Attitudes Survey. Q66b.
PEW RESEARCH CENTER

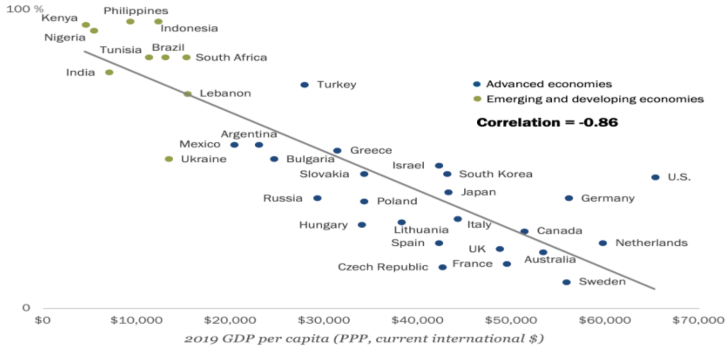
परमेश्वर व नैतिकता

चागली मूल्ये रुजविण्यासाठी परमेश्वरावर श्रद्धा हवी असे म्हणणाऱ्यांची मते देशा-देशागणिक बदलत आहेत. परमेश्वर व नैतिकता यांच्यात घनिष्ठ नाते आहे यावर विश्वास ठेवणारे युरोपियन युनियनमधील 13 देशापैकी ग्रीकमध्ये 53%, बल्गेरियामध्ये 50 % व स्लोव्हाकियामध्ये 45 % आहेत. मात्र याच युरोपियन युनियनमधील स्विडनमध्ये फक्त 9%, झेक रिपब्लिकमध्ये 14% व फ्रान्समध्ये 15% प्रतिसादकांना परमेश्वर व नैतिकता यांच्यात एकमेकाशी काही संबंध आहे असे वाटते. अमेरिका व कॅनडा येथे अनुक्रमे 26% व 44% ही टक्केवारी आहे. कदाचित या देशातील राजकीय ध्रुवीकरणामुळे या आकडेवारीवर परिणाम झाला असावा.

मध्यपूर्वेतील व आफ्रिकेतील देशामध्ये दहापेकी सात जणांना परमेश्वर व नैतिकता यांच्यात घनिष्ठ नाते आहे असे वाटते. लेबनानमध्ये 72%, टर्कीत 75% व ट्यूनिशियामध्ये 84% लोकांना चांगल्या मूल्यांसाठी परमेश्वराची गरज आहे असे वाटते. इस्त्रायलमध्ये मात्र याविषयी लोकं अर्ध्यावर (48%)

विभागले गेले आहेत.
इंडोनेशिया व फिलिपाइन्स मध्ये ही संख्या प्रत्येकी 96% आहे. भारतात 79% आहे. परंतु पूर्व एशियातील दक्षिण कोरियामध्ये 53% गरज आहे व 46% गरज नाही असे कौल देतात. जपानमध्ये 39% व ऑस्ट्रेलियामध्ये 19% लोकांना परमेश्वर व नैतिकता यात संबंध आहे असे वाटते.

आफ्रिकेतील केनिया व नायजेरिया या देशात ही टक्केवारी अनुक्रमे 95% व 93% आहे. दक्षिण आफ्रिकेतही परमेश्वर व नैतिकता यांच्यात संबंध आहे म्हणणाऱ्यांची संख्या 84% आहे. लॅटिन अमेरिकन देशातील ब्राझिलमध्ये 84% प्रतिसादकांचा नैतिकतेसाठी परमेश्वर हवा यावर भर आहे. परंतु मेक्सिको व अर्जेंटिनामध्ये हे प्रमाण 44% आहे. बायबल या धर्मग्रंथावर विश्वास ठेवणाऱ्या बहुसंख्य रोमन कॅथोलिक्सच्या या तिन्ही देशात माणूस नैतिक असण्यासाठी परमेश्वरी कृपा हवी याबद्दल त्यांच्या मनात संशय नाही.



2002 व 2019 च्या सर्वेक्षणांची तुलना

याच संस्थेने 2002 साली अशाच प्रकारचे एक सर्वेक्षण केले होते. 2019च्या सर्वेक्षणातील आकडेवारींशी यापूर्वीच्या आकडेवारीशी तुलना केल्यास काही देशामध्ये परमेश्वरावरील श्रद्धेबद्दलच्या मतात फरक झालेला

जाणवतो. ऱशियामध्ये 11 टक्के वाढ झाली असून युक्रेनमध्ये 11 टक्के कमी झाली आहे. त्याचप्रमाणे बल्गेरिया व जपान या दोन्ही देशात वाढ झालेली असून उलट अमेरिकेत 14 टक्के कमी झाली आहे. त्याचप्रमाणे मेक्सिको, टर्की, दक्षिण कोरियातही नैतिकतेसाठी परमेश्वराची गरज आहे असे म्हणणाऱ्यांची आकडेवारी कमी झाली आहे.

सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP)

सामान्यपणे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP) किती आहे यावरून देशाची आर्थिक स्थिती मोजली जाते. आपल्या देशाची 2018 साली GDP 2.72 लाख कोटी डॉलर्स (USD) होती. (अमेरिका - 20.54 लाख कोटी डॉलर्स

केनिया - 8,790.83 लाख कोटी डॉलर्स, स्विडन - 55,608.6 लाख कोटी डॉलर्स) परंतु केवळ GDP देशाची खरी आर्थिक स्थिती दाखवू शकत नाही. त्याच्याबरोहर त्या देशाची लोकसंख्या किती आहे हेही महत्वाचे असते. प्रती माणशी किती GDP आहे यावरून खरी आर्थिक स्थिती कळू शकेल. भारताची प्रती माणशी GDP 2010 डॉलर्स एवढी आहे. हे निर्देशांक त्या देशातील

Those with higher incomes less likely to see belief in God as necessary

% who say it is necessary to believe in God in order to be moral and have good values

	Lower income %	Higher income %	Diff
U.S.	56	32	-24
Israel	64	42	-22
Argentina	68	48	-20
Bulgaria	58	39	-19
Hungary	37	18	-19
Lebanon	79	65	-14
Poland	43	29	-14
Canada	33	20	-13
Slovakia	56	44	-12
Germany	43	31	-12
Spain	28	16	-12
Australia	25	13	-12
Mexico	60	48	-12
Tunisia	91	80	-11
Russia	43	32	-11
Italy	35	24	-11
Netherlands	27	16	-11
UK	25	14	-11
Greece	59	49	-10
Ukraine	57	47	-10
Sweden	14	4	-10
Turkey	80	71	-9
South Korea	49	40	-9
Lithuania	34	25	-9
Czech Rep.	22	13	-9
France	19	10	-9

Note: Only statistically significant differences shown. Respondents with a household income below the approximate country median are considered lower income. Those with an income at or above the approximate country median are considered higher income.
Source: Spring 2019 Global Attitudes Survey. Q30.
PEW RESEARCH CENTER

लोकांच्या क्रयशक्तीवर (Purchasing Power Parity – PPP) अवलंबून असते. प्यू रिसर्च सेंटरच्या सर्वेक्षणात परमेश्वरावरील श्रद्धा व नैतिकता यांचा प्रती माणशी GDPवर अवलंबून आहे, असे आढळले. स्थूल मानाने प्रती माणशी GDP व परमेश्वरावरील श्रद्धा व नैतिकता याबद्दलची टक्केवारी हे एकमेकाशी व्यस्त प्रमाणात आहेत असे म्हणता येईल.

उदाहरणार्थ केनिया येथील प्रति माणशी GDP सर्वेक्षण केलेल्या 34 देशात सर्वात कमी प्रती माणशी GDP आहे व 95 टक्के प्रतिसादकांचा परमेश्वरावरील श्रद्धामुळे नैतिकता टिकून राहते यावर विश्वास आहे. तद्विरुद्ध स्विडनची प्रती माणशी GDP सर्वात जास्त ($55,815) असून परमेश्वर व नैतिकता यांच्यातील संबंधाविषयी फक्त 9 टक्के प्रतिसादक विश्वास ठेवतात. सामान्यपणे युरोपियन राष्ट्रे कमी प्रमाणात धार्मिक आहेत.

वयोमान

परमेश्वराची पाठराखण करणाऱ्यांचे सर्वेक्षण करत असताना वयोमानाप्रमाणेसुद्धा श्रद्धेत फरक पडतो हे लक्षात येते. पिढ्या-पिढ्यामधील अंतरसुद्धा परमेश्वर व नैतिकता यांच्या संबंधातील मतामध्ये फरक जाणवतो. 18 ते 29 या वयोगटातील प्रतिसादक 50च्या पुढच्या वयातील प्रतिसादकांपेक्षा कमी प्रमाणात परमेश्वरावरील श्रद्धेमुळे नैतिकता येते यावर विश्वास ठेवणारे आहेत. या पूर्वीच्या सर्वेक्षणातसुद्धा ही गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली होती.

दक्षिण कोरियातील 64 टक्के जेष्ठ नागरिकांना परमेश्वर व नैतिकता यांच्यात संबंध आहे असे वाटते. परंतु 18-29 वयोगटातील केवळ 20 टक्के प्रौढांना परमेश्वर व नैतिकता यांच्याशी संबंध जोडता येईल असे वाटते. हाच प्रकार ग्रीस, अर्जेंटिना, अमेरिका, मेक्सिको, जपान, पोलंड, हंगेरी या देशातही आढळते. परंतु ब्राझिल, नायजेरिया व भारत या देशात तरुण व वृद्ध पिढीत फार फरक जाणवत नाही.

व्यक्तिगत पातळीवरील उत्पन्न

व्यक्तिगत पातळीवरील उत्पन्नाच्या प्रमाणातसुद्धा हाच प्रकार दिसून येईल. ज्यांचे उत्पन्न जास्त आहे, त्यांचे परमेश्वरावरील श्रद्धा कमी आहे, हे काही देशातील सर्वेक्षणाच्या आकडेवारीवरून कळून येईल.

शिक्षण

प्रतिसादकांची शैक्षणिक पातळीसुद्धा परमेश्वरावरील श्रद्धेबद्दलचा एक निकष होऊ शकतो. अमेरिका व युरोपमधील सर्वेक्षणात जास्त शिक्षण घेतलेल्यांच्यामध्ये नैतिकतेसाठी परमेश्वर हवा याबद्दलचा विश्वास कमी आहे, हे लक्षात येते. शिक्षण व उत्पन्न यातही परस्पर संबंध असून शिक्षणानुसार हा विश्वास कमी जास्त होतो, हे सर्वेक्षणात स्पष्ट होत आहे.

34 पैकी 24 देशातील उच्च शिक्षित प्रतिसादक परमेश्वराचा नैतिकतेशी संबंध आहे यावद्दल कमी विश्वास ठेवत होते. परंतु इतर 10 देशात मात्र शिक्षणामुळे त्यांच्या विश्वासात काही फरक आढळला नाही. 15 देशातील प्रतिसादकांचे या बद्दलचे मत त्यांच्या राजकीय विचारांशी निगडित होते. जरी उजवी व डावी विचारपद्धती देशानुसार बदलत असली तरी सामान्यपणे उजव्या विचारगटातील प्रतिसादकांना नैतिकता व चांगुलपणासाठी परमेश्वरावरील श्रद्धा आवश्यक आहे अस वाटते. अमेरिका, ग्रीस, इस्रायल मधील उजव्यागटांबरोबर डाव्यागटांतील अर्ध्यांपेक्षा जास्त प्रतिसादकांना परमेश्वरावरील श्रद्धेमुळे माणूस नीतीवान होतो यावर विश्वास आहे. अमेरिका, पोलंड व ग्रीसमध्ये ही दरी 30 टक्केपेक्षा जास्त आहे. स्वीडनमध्ये उजव्या गटातील 10 टक्के प्रतिसादकसुद्धा नैतिकतेसाठी परमेश्वरावरील श्रद्धेची पाठराखण करत आहेत. 2 टक्के डाव्यांनासुद्धा असेच वाटत आहे. हंगेरी, स्पेन, कॅनडा, जर्मनी, इस्रायल, ब्राझिल, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण कोरिया, ब्रिटन, दि नेदरलँड्स, व स्वीडनमधील बहुतेक उजव्या गटांना परमेश्वर व नैतिकता यांच्यात संबंध आहे याबद्दल अजिबात संशय नाही.

धर्माचे महत्व

या सर्वेक्षणात (संघटित) धर्माविषयी प्रश्न विचारण्यात आले होते. तुमच्या आयुष्यात धर्माला आपण किती महत्व देता याविषयी अती महत्वाचे, कमी महत्वाचे, थोडे-फार महत्वाचे वा बिन महत्वाचे अशी वर्गवारी करणारा प्रश्न विचारला होता. इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत युरोपियन राष्ट्रांनी धर्माला महत्व नाही असे उत्तर दिले. 34 पैकी 23 राष्ट्रांना धर्म ही बाब अत्यंत महत्वाची वाटते. इंडोनेशिया, नायजेरिया, ट्यूनिशिया, दि फिलिपाइन्स, केनिया, भारत, दक्षिण आफ्रिका, ब्राझिल व लेबनान या राष्ट्रातील 90 टक्के प्रतिसादकांना धर्म अत्यत महत्वाचे वाटते.

यातील अनेक राष्ट्रांमधील जनतेंची त्यांच्या आयुष्यात धर्माविषयीची बांधिलकी जास्त प्रमाणात आहे. आकडेवारीप्रमाणे इंडोनेशिया (98%), नायजेरिया (93%), दि फिलिपाइन्स (92%), केनिया (92%), ट्यूनिशिया(91%), दक्षिण आफ्रिका (86%), ब्राझिल (84%), भारत (77%) व लेबनान (70%) यांचा धर्माविषयीच्या बांधिलकीबद्दल क्रमांक लावता येईल.

युरोपमधील राष्ट्रं मात्र धर्माला जास्त महत्व देत नाहीत. धर्माला महत्व देण्याचे प्रमाण स्वीडनमध्ये 22%, झेक रिपब्लिकमध्ये 23%, फ्रान्समध्ये 33% व दि नेदरलँड्स व हंगेरीमध्ये 39% आहे.

बहुसांस्कृतिक युरोपमध्ये आयुष्यात पूर्णपणे धर्माला नाकारणाऱ्यांची संख्या लक्षणीय प्रमाणात आहे. झेक रिपब्लिक, फ्रान्स, दि नेदरलँड्स, स्वीडन, ब्रिटन या देशातील तरुण वर्ग इतर कुठल्याही ऑप्शनपेक्षा धर्म नको असेच म्हणत आहे.

त्याच वेळी ग्रीस, पोलंड, इटली येथील दहापैकी सहा प्रतिसादकांना थोड्या फार प्रमाणात धर्म हवा असे वाटत हे. ग्रीसमधील 80% प्रतिसादकांना थोड्या फार प्रमाणात धर्म हवासा वाटतो. जर्मनी, स्लोव्हाकिया, लिथुआनिया या युरोपियन देशांतील 55% प्रतिसादकांना थोड्या फार प्रमाणात धर्म हवासा वाटतो. बल्गेरियात ही संख्या 59% आहे.

प्रार्थना

सर्वेक्षणातील एक प्रश्न प्रार्थनेविषयी होता. परमेश्वर जास्त महत्वाचा की त्याची प्रार्थना? या प्रश्नाला अर्ध्यापेक्षा जास्त देशांनी दोन्ही तितकेच महत्वाचे आहेत असे मत नोंदविले. 34 देशात 61% प्रतिसादकांना परमेश्वर महत्वाचा वाटतो व 53% प्रतिसादकांना प्रार्थना महत्वाचे वाटते.

आर्थिकरित्या विकसित असलेल्या देशातील प्रतिसादक परमेश्वराला नाकारल्याप्रमाणे प्रार्थनेलाही ते त्यांच्या आयुष्यात महत्व देत नाहीत. मात्र विकसनशील देश पूर्ण विकसित देशापेक्षा दुपटीने प्रार्थनेच्या उपयुक्ततेवर भर देत आहेत. दहापेकी नऊ विकसनशील देश परमेश्वराला त्यांच्या आयुष्यात महत्वाचा स्थान आहे यावर श्रद्धा ठेऊन आहेत. (अपवाद फक्त युक्रेनचा). त्या तुलनेने 11 विकसित देशात अर्ध्यापेक्षा कमी प्रतिसादक परमेश्वराला महत्व देत आहेत. विकसित देशातील सरासरी 41% जणांना प्रार्थनेची उपयुक्तता आहे असे वाटते. परंतु हीच टक्केवारी विकसनशील देशात 96% आहे.

काही देशातील प्रतिसादकांना आयुष्यात प्रार्थनेपेक्षा परमेश्वरच जास्त महत्वाचा आहे, असे वाटते. इस्रायलमधील 71% प्रतिसादकांना प्रार्थनेपेक्षा परमेश्वर महत्वाचा वाटतो, तर 54% प्रतिसादकांना प्रार्थना महत्वाचा वाटतो. इस्रायलमधील मुस्लिम समुदायातील 96% जणांना व तेथील ज्यू समुदायातील 66% जणांना परमेश्वर महत्वाचा वाटतो, परंतु 81% मुस्लिम व 50% ज्यू प्रार्थनेली महत्व देत आहेत.

आयुष्यात परमेश्वराला महत्वाचे स्थान आहे याबद्दलचे मत हे प्रतिसादक कुठल्या धर्माचे आहेत यावर अवलंबून आहे, असे म्हणता येईल. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे बहुतेक देशातील धर्म न मानणाऱ्यामध्ये परमेश्वराला मानणारेसुद्धा आहेत. अमेरिका व अर्जेंटिनामध्ये सुमारे 30% निधर्मिकांचा परमेश्वराच्या अस्तित्वावर विश्वास आहे. मेक्सिकोधील धर्मावर विश्वास न ठेवणारे बहुसंख्य जण त्यांच्या आयुष्यात परमेश्वराला महत्व देत आहेत.

ब्राझिल, केनिया व दि फिलिपैआइन्स मधील बहुतेक धार्मिक त्यांच्या आयुष्यात परमेश्वराला जास्त महत्व देत आहेत. त्याचप्रमाणे नायजेरियतीव मुस्लिम व क्रिश्चियन धार्मिकसुद्धा परमेश्वराला महत्वाचे स्थान देत आहेत.

सोव्हिएत युनियनच्या अस्तानंतर

१९९१नंतरच्या पश्चिम युरोपमधील देशात क्रिश्चियन धर्माला उतरती कळा लागल्याचे स्पष्ट संकेत अनेक अहवालामध्ये नमूद केलेले आहे. धर्माकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात स्पेन, इटली व पोलंड या कट्टर समजल्या जाणाऱ्या देशात २०१९च्या सर्वेक्षणात अनुक्रमे २६,२१ व १४ टक्के बदल झाला आहे. लुथियानियासकट बहुतेक युरोपियन राष्ट्रांमध्ये हाच ट्रेड अधोरेखित होत आहे. पूर्वीच्या सोविएट संघातील या राष्ट्रात चक्क १२ टक्के फरक झालेला जाणवतो.

सोविएट संघराज्यात धर्मावर बंदी होती. परंतु सोविएटच्या अस्तानंतर रशिया व युक्रेनमधील धार्मिकांची संख्या वाढत आहे. बल्गेरियामध्ये १९९१साली धार्मिकांची संख्या 41% होती. ती २०१९मध्ये 55% झाली.

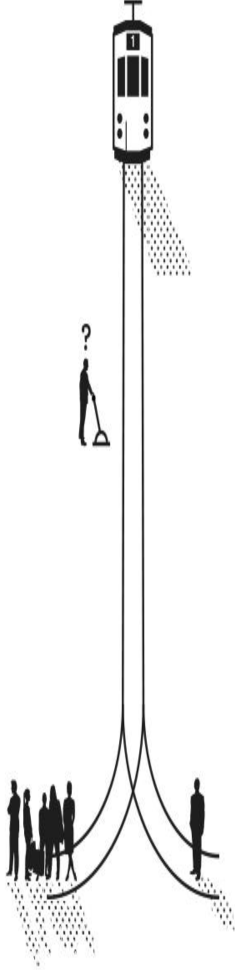
हाच ट्रेंड प्रार्थनेच्या बाबतीतसुद्धा दिसून येत आहे.

धर्म, परमेश्वर, प्रार्थना इत्यादीच्या बाबतीतील हे सर्वेक्षण जगभरातील जनसमुदायांच्या वैचारिक क्षमतेवर प्रकाश टाकत आहे. यावरून पुरोगामी, नास्तिक व अंधश्रद्धा निर्मूलन करणारे कार्यकर्ते इत्यादींचे कार्य किती कठिण आहे याची नक्कीच कल्पना येईल. वैचारिक क्षमतेवर पसरलेली श्रद्धेची गडद छाया लवकर काढता येणार नाही हे मात्र निश्चित.



नीतीमत्ता - उपजत की संस्कारित?

एक स्वयंचलित ट्रॉली रेल्वेच्या रुळावरून वेगाने येत आहे. त्यामुळे रुळाच्या मध्यभागी खेळत असलेल्या पाच मुलांच्या जीवाला धोका आहे. अपघात होऊन पाची मुलं मरण्याची शक्यता आहे. आरडाओरडा करूनही उपयोग होणार नाही. धोका टाळण्यासाठी ट्रॉलीला दुसऱ्या रुळावर ढकलू शकणाऱ्या झडप यंत्रणेपाशी आपण उभे आहात. दुसऱ्या रूळाच्या मध्यभागीसुद्धा एक मुलगी एकटीच खेळत आहे. जर आपण ट्रॉलीसाठी रूळ बदलल्यास त्या मुलीचा जीव जाईल. रूळ न बदलल्यास मुलं मरतील. अशा प्रसंगी आपण काय कराल? पाच मुलांचा जीव वाचविण्यासाठी एका मुलीला बळी देणार की पाच मुलांना तसेच वाऱ्यावर सोडून देणार?



आपल्यापैकी बहुतेकांचा कल पाच जीव वाचविण्यासाठी एकीचा जीव घेतला तरी चालेल, असा असेल.

एक सुदृढ व्यक्ती हॉस्पिटलच्या आवारात शिरताना बघून ड्यूटीवरील नर्स आपल्या वरिष्ठ डॉक्टरांना फोनवर सांगू लागली.

"सर, आपल्या येथे आता अत्यावस्थेतील पाच रूग्ण आहेत. त्यांच्यातील



निकामी अवयव काढून अवयवारोपण केल्याशिवाय त्यांना वाचवणे अशक्य आहे. एकाला, मूत्रपिंड, दुसऱ्याला लिव्हर, तिसऱ्याला पुफ्फुस.... असे लागणार आहेत. आताच आपल्या हॉस्पिटलच्या आवारात एक धष्टपुष्ट अशी व्यक्ती शिरत आहे. जर त्याला मारून त्याचे अवयव काढून या रुग्णावर शस्त्रक्रिया केल्यास हे पाचही जीव वाचतील. कृपया आपण त्याला मारण्यास अनुमती ध्यावी. "

जर तुम्ही डॉक्टराच्या जागी असता तर तुमचे उत्तर काय असू शकेल? तुम्ही अशा प्रकारची अनुमती कधीच देणार नाही.

वरील दोन्ही प्रसंगामध्ये पाच जीव वाचण्याची शक्यता आहे. परंतु पहिल्या प्रसंगात एकाला मारून पाच (कोवळे!) जीव वाचवण्यासाठी आपली पूर्ण

संमती असेल. दुसऱ्या प्रसंगात मात्र पाच जीव वाचवण्यासाठी एकाला जिवेनिशी मारण्यास आपला ठाम नकार असेल.

सामान्यपणे जगभरातील बहुतांश लोकांचा निर्णय आपल्यासारखाच असेल. धर्म, भाषा, संस्कृती, शिक्षण, वय, लिंग, सामाजिक वा आर्थिक स्तर, करत असलेला व्यवसाय, इ.इ. कुठल्याही गोष्टीचा या प्रकारच्या निर्णयाला अडसर येणार नाही. तसा विचार करू लागल्यास या प्रकारच्या निकालाला कुठलाही तार्किक आधार नाही. आपण असे का निर्णय देत आहात या प्रश्नाला आपल्यापाशी उत्तर नाही. कदाचित आपल्यात उपजतच असलेली नीतीमत्ता आपल्या वर्तनाचे नियंत्रण करत असावे.

Source: Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong, Marc Hauser, 2006

नीतीमत्ता उपजत असू शकते यासाठी आपण आपल्यातील भाषाज्ञानाविषयीचा मागोवा घेणे इष्ट ठरेल. नोऑम चॉम्स्की या भाषातज्ञाच्या मते जगभरातील माणसं हजारो प्रकारच्या बोली बोलत असले तरी या सर्व बोलींचे मूळ माणसाच्या जनुकीय इतिहासात कुठे तरी असायला हवे. कालांतराने त्या भाषा वेगवेगळया झाल्या असतील. परंतु या सर्वांना बांधून ठेवणारे एखादे समान सूत्र असले पाहिजे. भाषेप्रमाणेच नीतीमत्तेसंबंधीसुद्धा अशाच प्रकारचे विधान करणे शक्य आहे. माणूस जेव्हा जन्माला येतो तेव्हापासूनच - भाषाज्ञानाप्रमाणे - नैतिकतेचे व्याकरणसुद्धा त्याच्या मेंदूत भिनलेले असते. कदाचित ती एक वेगळी व्यवस्था असू शकेल. या व्यवस्थेत काही अबोध - सुलभपणे हाती येऊ न शकणारे - तत्त्व असून त्याचा संबंध नीतीमत्तेशी जोडता येईल.

नैतिकता भाषेसारखीच आहे असे ठामपणे म्हणता येत नसले तरी एक सदृशता (analogy) म्हणून त्याकडे बघता येईल. मुळात नीतीमत्ता ही एक सर्वस्वी वेगळी व्यवस्था आहे. हा काही प्राथमिक शिक्षणाचा विषय होऊ शकत नाही. केवळ संस्कारातून नैतिकतेचे धडे देता येत नाहीत. परंतु मुलांना

जसा भाषेचा खजिना उपजतच मिळत असतो, तशाच प्रकारे नैतिकतेचा खजिना मिळत असावा. हा खजिना उपजतच नसता तर मात्र प्रत्येक नैतिक पेचप्रसंगातून बाहेर पडण्यासाठी त्याच गोष्टीचा विचार करत बसावा लागला असता. इतर काहीही करायचे नाही अशी अवस्था झाली असती.

सर्व मानवी प्राण्यांना सामावून घेणाऱ्या एखाद्या अबोध अशा तात्विक चौकटीत राहूनच आपली नैतिक वैचारिक पद्धती विकसित झाली असण्याची शक्यता आहे. त्यातूनच इतरांना मदत करायचे की त्रास द्यायचे हे ठरत असावे. मात्र प्रत्येक संस्कृतीचे काही स्वतंत्र नियम असून त्यानुसारच कुणाला त्रास द्यायचे व कुणाला मदत करायचे हे ठरवले जात असावेत. नीतीमत्तेसाठी म्हणूनच अशा तत्त्वांचे पालन होत असण्याची शक्यता फार कमी आहे. सामाजिक सलोखा टिकून राहण्यासाठी व आपल्या अस्तित्वावरच गदा येऊ नये यासाठी म्हणून नीतीमत्तेकडून उसने घेतलेल्या या गोष्टी असावेत.

मुळात नैतिकता सामान्यपणे काय करते? जाणते-अजाणतेपणाने सामाजिक गटांचे नियम-प्रथा ठरवत समाजाला पुढे नेण्याचे काम करते. यात अजाणतेपणा कुठून आला? जसा भाषेत येऊ शकतो तसा तो येथे आला आहे. एक मात्र खरे की नैतिकतेतील ही लवचिकता मानवी समूहगटांना एकत्रितपणे बांधून ठेवण्यात काही मर्यादेपर्यंतच यशस्वी होऊ शकते.

चांगल्याला चांगले व वाईटाला वाईट हा 'जशास तसे'चा नैतिक नियम कदाचित सर्व संस्कृतीत सापडेल. "तुमच्याशी कुणी चांगले वागत असल्यास तुम्ही पण त्यांच्याशी चांगले वागा" हा परस्पर सहकारभाव सगळ्या समाजगटात प्रकर्षाने जाणवतो. ‘मला कुणी त्रास देत असल्यास त्याचा सूड घेणे’ ही प्रत्येकाची मानसिकता असते. दुसऱ्यानी काही चांगले केल्यास ‘आपणही त्याची परतफेड करावी’ ही मानसिकतासुद्धा आपल्यात असते. कदाचित या गोष्टी माणूस उत्क्रांत होत असतानाच आलेल्या असावेत. 'दुसऱ्याना मारू नये' ही गोष्ट मग जनुकीय असेल का? निश्चितच नाही. कारण यासाठी काही अटींचे पालन करावे लागते. आपण काहीना मारतो. सर्वांना

नाही. या प्रकारच्या अटींकडे प्रत्येक समाजगटाचे आंतरिक व वा बाह्य वैशिष्ट्य म्हणून बघितल्या जातात.

धर्माच्या पुरस्कर्त्यांना नेहमीच धर्म व नीतीमत्ता या एकाच नाण्याचे दोन बाजू आहेत असे वाटत आले आहे. नास्तिकांना नीतीमत्ता नसते, ही त्यांची ठाम समजूत आहे. परंतु यात काही तथ्य नाही. या जगाच्या कल्याणासाठी नास्तिकांनी पण खस्ता खाल्या आहेत. त्यांचाही सहभाग फार मोठा आहे. यासंबंधात एक प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. धार्मिक व नास्तिक यांच्यातील नैतिकतेच्या आकलनाची पातळी वेगवेगळी असू शकते का? याचे उत्तर निश्चितच नाही असे असेल.



गळतगे यांचे आध्यात्मिक विज्ञान

आपण पाठवून दिलेल्या आपल्या पुस्तकातील काही लेखाविषयी माझे मत मांडण्याचा प्रयत्न करत आहे.

1. एके काळी सर्व ज्ञानशाखांना फिलासॉफीच्या दावणीत बांधण्याचा प्रघात होता. भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, इत्यादी विज्ञानशाखांना नॅच्युरल फिलासॉफी असेच म्हटले जात होते. नंतर फिलासॉफीचा स्तर खालावला व त्याची जागा विज्ञानाने घेतली. म्हणूनच आजकाल कुठलाही जुना वा नवा विषय असू दे, त्याला विज्ञान असे जोडले की काम फत्ते झाले अशी भावना झालेली आहे. त्यामुळेच लेखक *अध्यात्म विज्ञान* हा शब्दप्रयोग करत आहे असे वाटते.

माझ्या मते अध्यात्म हा विषय स्वयंभू असल्यास त्याला विज्ञानाच्या कुबडीची गरज नाही. जर अतींद्रिय जग असे काही तरी असल्यास त्याच्या नियमांना भौतिक जगाच्या नियमांच्या दावणीला बांधायची गरज नाही. विज्ञान हा शब्दप्रयोग जोडायचे असल्यास विज्ञानाच्या निकषानुसार तो विषय आहे की नाही हेही तपासावे लागेल. ते निकषच चुकीचे वा गैरलागू आहेत असे वाटत असल्यास वाद घालण्यची गरज नाही. लेखकाने आपली बुद्धी वापरून हे अतींद्रिय जग सामान्य माणसांच्याही आवाक्यात आहे असे सिद्ध करून दाखवू शकल्यास आमच्यासारखी माणसं लेखकाला सदैव ऋणी राहतील.

2. अमेरिका, युरोपसारख्या अती-प्रगत देशातसुद्धा अजूनही *जग सपाट आहे; माणसाचे चंद्रावरचे पाऊल खोटे असून ते सर्व हॉलिवुडमधील चित्रण आहे; जगाची निर्मिती सहा दिवसात झाली; भूत-खेतांचे नियंत्रण शक्य आहे; उडत्या तबकड्या माणसांचे अपहरण करतात, हिममानवांचा संचार* अशा चित्र-विचित्र गोष्टीवर विश्वास ठेवणारे भरपूर जण आहेत. त्यांच्या संघटना असतात. आपण जोपासलेल्या गृहितकांसाठी लाखो-करोडोंनी ते खर्चही करतात.

लेखकालासुद्धा या जगात चमत्कार घडू शकतात, या जगाचे व्यवहार अलौकिक शक्तीमुळे चालतात, भानामती असू शकते, अशी खात्री असल्यास

समविचारी लोकांची एखादी संघटना उभी करावी, त्याचे नेतृत्व स्वीकारावे व जगाला आपले म्हणणे पटवून द्यावे. त्यात गैर काही नाही. अंनिससारखी आपणही अंनिस निर्मूलन संघटना उभी करून या जगातील सामान्य लोकांना दिलासा द्यावा अशी माझी कळकळीची विनंती आहे.

3. प्रश्न कर्नाटक सरकारने वा डॉ नरसिंहय्याने कुठल्या चुका केल्या हा नसून या जगात भानामतीसारख्या गोष्टी घडू शकतात का हा आहे. जर त्या खरोखरच घडत असल्यास त्यांचे भैतिक स्वरूप कोणते, त्यांची repeatabilty कशी असते, इत्यादी प्रश्न विचारावे लागतील. या प्रश्नांना कॉमन सेन्सची व तर्कशुद्ध उत्तरं मिळण्याची अपेक्षा असते. जर ते शक्य नसल्यास अशा गोष्टींना नाकारण्याची गरज आहे. जर काही हटवाद्यांनाच असले अनुभव येत असल्यास ते कायमचे त्या 'जगा'त राहू शकतात. त्यांना इतर समाजाने पण साथ द्यावी अशी अपेक्षा करणे चुकीचे ठरेल.

4. गजानन जागिरदारांच्या अनुभवाबद्दल लेखकाला उमाळा येणे स्वाभाविकच आहे. कारण त्यांचे अनुभव कथन लेखकाच्या (दुर) आग्रही मताला पोषक ठरणारा आहे. सामान्यपणे माणसं आपल्या विधानांना पुष्टी देणाऱ्या विधानांच्या शोधात असतात. त्यामुळे लेखकांना आनंद होणे अपेक्षित आहे. परंतु याच जागिरदाराप्रमाणे हजारो लोकांनी पंडित शर्माकडून ताइत, गंडे-दोरे बांधून घेतले असतील. मांत्रिक-तांत्रिक पूजा केली असेल. अडी-अडचणीच्या वेळी अगतिक होऊन पंडित शर्माला शरण गेले असतील. लेखकाला खरोखरच या जगात चमत्कार घडू शकतात याची खात्री असल्यास, लेखकाने पंडित शर्माकडे आलेल्या सगळ्या अगतिकांची यादी करून व प्रत्यक्ष भेटून त्यांचे पुढे काय झाले याचा शोध घेतला असता. अशा संशोधनाचे निष्कर्ष त्या क्षेत्रातील तज्ञासमोर सादर करून अशा गोष्टींचे कायमचेच सोक्ष-मोक्ष लावता आले असते. या जगात चमत्कार घडू शकतात असे छातीठोकपणे सांगता आले असते. केवळ इतरावर तोंडसुख घेऊन वा इतराना दोष देऊन आपली वाहवा होत असल्यास संशोधनाचे कष्ट का म्हणून

घ्यावेत?

एवढी टिप्पणी पुरेसे ठरेल.

●●●